

Suomen setelihistorian dramaattisin tapahtuma on ollut vuodenvaihteessa 1945–1946 toimeenpantu setelinleikkaus. Keskustelua seteleiden vaihdosta käytiin julkisuudessa pitkin vuoden 1945 syksyä. Varsinkin sen jälkeen kun toimenpidettä koskeva laki tuli eduskunnan käsiteltäväksi ja lehdet uutisoivat laajalti aiheesta, ajateltiin setelinvaihdon olleen kaikkien tiedossa. Seteleiden vaihdon toteutustapa eli niiden leikkaaminen tuli kuitenkin suurena yllätyksenä lähes kaikille. Erityisesti vähävaraisille ja haja-asutusalueella asuville koko seteleiden vaihto tuli yllätyksenä merkittävien seurauksin. Monille jäi tunne, että he menettivät puolet seteleidensä arvosta. Pelko uudesta setelinleikkauksesta jäi elämään vuosikymmenten ajaksi ja aiheutti ajoittain laajalti paniikkireaktioita.

Suomi oli sodan jälkeen elinkeinorakenteeltaan sekä viestintä- ja liikenneyhteisiltään hyvin erilainen yhteiskunta kuin nykyisin. Se osaltaan selittää, miksi seteleiden vaihdon toimeenpanossa oli vaikeuksia ja miksi se koettiin epäoikeudenmukaiseksi.

Kirja tarkastelee setelinleikkausta ja sen vaikutuksia useasta eri näkökulmasta. Se perustuu paljolti arkistomateriaaliin, jota ei ole aikaisemmin käsitelty julkisuudessa.

Kirjan tekijällä Antti Heinosella on merkittävä kansainvälinen ura setelialalla. Nykyisin hän johtaa seteliteollisuuden maailmanlaajuisia eettistä yhteistyötä, jonka tavoitteena on estää korruptiota ja edistää kilpailua. Sitä ennen hän toimi seteliväärennösten torjunnan keskuspankiyhteistyöstä vastaavan ryhmän puheenjohtajana ja Euroopan keskuspankin setelihoitajana. Ennen siirtymistään Euroopan keskuspankkiin vuonna 1998 Heinonen vastasi maksuvälineistä Suomen Pankissa.

Tekijän aikaisemmat rahahistorialliset teokset: *Viimeiset markat – Suomen markkamääräiset setelityypit 1945–2002*, *Ensimmäiset eurot – Eurosetelisarjan synty, liikkeeseenlasku ja ensi vuosikymmen*, *Die ersten Euros – Entstehung, Einführung und das erste Jahrzehnt der Euro-Banknotenserie*, *The first euros – The creation and issue of the first euro banknotes and the road to the Europa series*, *Sodan ja rauhan rahat – Suomen erikoinen setelihistoria 1917–1945 ja Ruplista markkoihin – Suomen suuriruhtinaskunnan setelit 1812–1898*.

otava.fi

ISBN 978-951-1-38688-9
90.52

HALLITUS KANSAN KUKKAROLLA

Seteleiden leikkaaminen vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa

Antti
Heinonen

HALLITUS KANSAN KUKKAROLLA

Seteleiden leikkaaminen vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa

◆ Antti Heinonen ◆

HALLITUS KANSAN KUKKAROLLA

HALLITUS KANSAN KUKKAROLLA

Seteleiden leikkaaminen vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa

◆ Antti Heinonen ◆

HELSINGISSÄ
KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ
OTAVA

Julkaisija: Suomen Pankki

Kustantaja: Kustannusosakeyhtiö Otava

© Tekijä ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2020

Taitto: Petteri Kivekäs

Kirjan kuvat:

Česká národní banka: s. 19

Danmarks Nationalbank: s. 34 (kaksi alinta kuvaa)

Historian kuvakokoelma, Museovirasto: s. 79

Jaakko Koskentola: seteleiden ja seteliluonnosten kuvat, jos ei toisin mainittu

Kansallisarkisto, julistekokoelma: s. 47 (alakuva)

National Museum of Denmark: s. 33

Norges Bank: s. 37, 39

Pekka Kyytinen, Historian kuvakokoelma, Museovirasto: s. 48

Suomen Elinkeinoelämän Keskusarkisto: s. 50, 169, 219

Suomen Pankin kuva-arkisto: s. 55, 64, 70, 71, 120, 128, 166

Visavuoren museosäätiö: s. 221, 224

Väinö Kannisto, Helsingin kaupunkimuseo: s. 49, 147

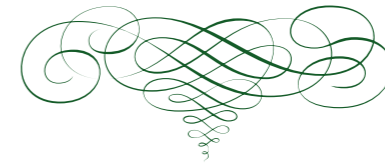
ISBN 978-951-1-38688-9

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2020

4041 0037
Painotuote

Lukijalle

Toimiessani Suomen Pankin tiedotuspäällikkönä 1980-luvun puolivälissä pankin puhelinkeskus yhdisti minulle erikoisen puhelun vähän ennen vuodenvaihdetta. Linjalla ollut henkilö kysyi, pitivätkö paikansa huhut, että Suomen Pankissa oli suunnitteilla setelinleikkaus. Olin tietenkin tietoinen vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa tapahtuneesta setelinleikkauksesta. Se kuitenkin hätkähdytti, että tapahtuma herätti pelkoja vielä neljäkymmenen vuoden jälkeen.

Seteleiden leikkaus oli eittämättä Suomen setelihistorian dramaattisin tapahtuma. Joidenkin kansalaisten kaikki säästöt saattoivat olla leikkaviksi määrättyissä seteleissä. Lisäksi se, että ihmiset veloitettiin omin käsin leikkaamaan saksilla hiellä ja tuskalla ansaitsemiaan seteleitä, järkytti jo itsessään, eikä sitä oltu uskoa. Järkytystä lisäsi vielä se, että arvoltaan suurien seteleiden oikea puolisko annettiin valtiolle pakkolainana, joka aikanaan maksettiin takaisin inflaation takia pääosaltaan arvonsa menettäneenä. Seteleiden leikkauksesta jäi monille ihmisille tunne, että he menettivät puolet seteleidensä arvosta. Jo yksistään tämä selittää, että pelko uudesta setelinleikkauksesta jäi elämään. Tutustuttuani

Suomen Pankissa ja Kansallisarkistossa olevaan laajaan setelinleikkausta koskevaan aineistoon ymmärrän entistä paremmin leikkaushuhujen sitkeyden vuosikymmenten ajan.

Suomen Pankki julkaisi tuoreeltaan vuonna 1946 Taloudellisia selvityksiä -sarjassaan Tuure Junnilan artikkelin setelinvaihdosta, kuten sitä virallisesti neutraalimmin nimitettiin. Artikkelin käsitteli lähinnä toimenpidevalintojen perusteita sekä toimenpiteen talouspoliittisten tavoitteiden toteutumista. Vaikka setelinleikkaukseen on monissa yhteyksissä myös myöhemmin viitattu, ei siitä ole julkaistu monipuolista eikä ennen muuta kansan tunteja kartoittavaa selvitystä. Kun nyt lähestytään ajankohtaa, jolloin setelinleikkauksesta tulee kuluneeksi kolme neljännesvuosisataa, on tapahtuma varmasti kokonaistarkastelun arvoinen.

Käsillä oleva kirja perustuu paljolti arkistomateriaaliin, josta merkittävää osaa ei ole aikaisemmin esitelty. Sen ohella Kansalliskirjaston sanoma- ja aikakauslehtien kokoelma on auttanut suuresti aikalaisnäkökulman ymmärtämisessä. Suomen setelinvaihdon sijoittamisessa kansainväliseen viitekehikkoon ovat auttaneet keskustelut Norjan keskuspankin historian-

tutkijan Øyvind Eitrheimin ja neuvonantajan Trond Eklundin kanssa. Norjan keskuspankin lisäksi niin Tanskan kuin Tšekin keskuspankit ovat auttaneet kuvien hankinnassa. Haluankin kiittää erinomaisesta yhteistyöstä Kansallisarkiston Helsingin ja Mikkelin toimipaikkojen, Elinkeinoelämän keskusarkiston sekä Suomen Pankin arkiston henkilökuntaa, samoin kuin Kansalliskirjaston, Päivälehdän museon, Norjan kansalliskirjaston ja Suomen Pankin kirjaston henkilökuntaa sekä keskuspankkikollegojani Øyvind Eitrheimia, Trond Eklundia ja Leif Veggumia Norjasta, Jens Pedersenä ja Bolette Mölleriä Tanskasta sekä Jakub Kunertia Tšekistä.

Kirjan julkaisija Suomen Pankki on antanut käyttööni työpisteen sekä hallinnollisen tuen, ja useat pankkilaiset ovat myötävaikuttaneet lopputulokseen. Käsikirjoitusta ovat kommentoineet johtokunnan entinen neuvonantaja Juha Tarkka, vanhempi viestintäasiantuntija Richard Brander ja historiantutkija Vappu Ikonen. Viimeksi mainittu on myös keskeisesti auttanut Suomen Pankin arkiston salojen avautumisessa ja kuvamateriaalin etsinnässä. Rahahistoriallisten kirjojeni vakioyhteistyökumppani, pankin rahamuseon intendentti Jaakko Koskentola on jälleen kuvannut pääosan kirjan setelikuvista.

Haluan osoittaa heille kaikille samoin kuin pankin johtokunnalle ja johdon sihteeristön osastopäällikkö Elisa Newbylle lämpimät kiitokseni.

Kirjan suomen kielen asun on pankin toimeksiannosta tarkistanut Raija Moilanen. Kiitän häntä erittäin tuloksekkaasta yhteistyöstä kuten myös häneen yhteyksiä hoitanutta pankin kielipalveluryhmän päällikköä Eija Puttosta.

Suomen Pankin ohella toinen pitkäaikainen työnantajani, Euroopan keskuspankki (EKP) on tukenut kirjan kirjoittamista työtilan ja käytännön tuen muodossa. Olen niistä kiitollinen EKP:n setelijohdaja Ton Roosille ja Ritva Järviselle.

Vaikka kirjan kustantaja on setelihistoriallisten teosteni kohdalla uusi, Kustannusosakeyhtiö Otava, on sen toimituksesta vastannut työryhmä pääosin entinen. Valtiotieteen tohtori, dosentti Raimo Savolainen on organisoinut kirjahankkeen, kirjan on toimittanut kustannustoimittaja Anni-Elina Karvonen ja taittanut graafinen suunnittelija Petteri Kivekäs. Kiitän Otavan tiimiä erinomaisesti sujuneesta yhteistyöstä.

Olen kiitollinen myös perheenjäsenilleni Varpulle, Noralle, Nellille ja Niinille heidän jatkuvasta tuestaan ja kannustuksesta.

Kesäkuussa 2020

Antti Heinonen

Sisällys

Johdanto ...11

1. Maailmansotien jälkeinen tilanne ja toimenpiteet muualla Euroopassa ennen Suomen setelinvaihtoa ...15

Ensimmäisen maailmansodan jälkeisen hyperinflaation ja muiden ongelmien ratkaisemiseksi tarvittiin rahanuudistuksia ...16
Toisen maailmansodan jälkeisillä rahanuudistuksilla pyrittiin sitomaan kansalaisten ostovoimaa ...21

2. Suomi vuonna 1945 ...45

SÄÄNNÖSTELYTALOUS JA OSTOKORTIT ...47

3. Setelinvaihdon valmistelu finanssitoimikunnassa sekä vuosien 1943 ja 1945 esitykset rahaolojen säännöstelystä ...53

Finanssitoimikunta pohti keinoja ostovoiman sitomiseen ja inflaation torjumiseen ...55

VANHOJEN SETELIMALLIEN MITÄTÖINTI ...57

Bluffasiko Reinikka? ...59

Finanssitoimikunta sai tehtäväkseen setelinvaihdon suunnittelun ...63

4. Setelinvaihdesta käyty poliittinen keskustelu valtioneuvostossa ja eduskunnassa ...77

- Rahaolojen säännöstelylaki herätti ristiriitoja eduskunnassa ...78
- Setelinvaihdon poliittisen käsittelyn etenemistä raportoitiin laajalti lehdistössä ...81
  - Liikkeessä olevien seteleiden määrien kehitys heijasteli setelinvaihdesta käytyä julkista keskustelua ...89
  - Valtioneuvoston päätökset säännöstelylain toimeenpanon yksityiskohdista jäivät kalkkiviivoille ...91

5. Setelinvaihdon logistiikan valmistelu valtiovarainministeriössä ja siitä tiedottaminen vaihdon toimeenpanon osapuolille ...95

- Valtiovarainministeriön ohjeet valtion virastoille ja laitoksille ...99
- Valtiovarainministeriön ohjeet kunnille ja kuntayhtymille sekä seurakunnille ...101
  - Ohjeet liike- ja säästöpankeille sekä osuuskassoille ...103
  - Valtiovarainministeriön ohjeet ulkoministeriölle diplomaattikunnan seteleiden vaihdosta ...104
  - Valtiovarainministeriön ohjeet poliisipäälliköille kassanlaskennan tiedottamisesta ...105
  - Posti- ja lennätinhallituksen sekä Postisäästöpankin ohjeet postitoimipaikoille ...106

6. Suomen Pankin ja sen setelipainon valmistautuminen setelinvaihtoon ...107

- Suomen Pankin setelipainossa suunniteltiin hätäseteleitä talvisodan aikana ...108
- Suomen Pankissa valmisteltiin 1940-luvun alussa myös uutta setelityyppiä ...112
- Uusi suuri setelitalaus sekoitti seteleiden pitkän ajan uudistussuunnitelmat ...114
- SUUNNITTELIKO MUUMIMAMMA UUDET 50 JA 100 MARKAN SETELIT? ...117
- TYHJÄ VAAKUNAKILPI HERÄTTI HUOMIOTA ...126
- Suomen Pankissa ryhdyttiin setelinvaihdon logistiseen valmisteluun ...126
- Suomen Pankin ohjeet omille asioimistoilleen ja rahalaitoksille ...129

7. Setelinvaihdon julkistaminen, sen aiheuttamat reaktiot ja logistiset vaikeudet vaihdon toimeenpanossa ...133

- VALTIOVARAINMINISTERI TÖRNGRENIN RADIOPUHE ...135
- HALLITUSNEUVOS TAKIN RADIOPUHE ...137
- Setelinvaihdon yllätyksellinen toteutustapa sai kansalaiset paniikkiin, ja valtiovalta puuttui pankkien aukioloon uudenvuodenyönä ...139
- SUOMEN RAVINTOLOITSIJOIDEN LIITTO HALUSI MUUTOKSEN PAKKOLAINAAN ...140
- Informaation kulku ja huonot liikenneyhteydet aiheuttivat pullonkauloja julkishallinnon kassanlaskennassa ...143
- Uudenvuodenaaton pitkät asiakasjonot ja tiedonkulku myöhästyttivät rahalaitosten kassanlaskentoja ...150
- Rahalaitosten aukiolo uudenvuodenyönä herätti suurta ärtymystä valtiovallassa ja johti poliisitutkimuksiin ...153
- KUULUSTELUPÖYTÄKIRJOJEN KORUTONTA KERTOMAA ...156
- Tieto palkanmaksun lykkäämisestä ei tavoittanut kaikkia työnantajia ...160
- Setelinleikkauksen käsittely jatkui lehdistössä kiihkeänä usean viikon ajan ...163
- Seteleidenvaihto aiheutti postitoimipaikoissa ruuhkautumista, mutta sujui pääosin rauhallisesti ...168
- Taideasiantuntijat teilasivat uudet setelit ...173
- Seteleitä ulkomailla hallussaan pitäneiden setelinvaihto koki tiukan seulonnan ...175

8. Liikkeessä olleen setelistön kehitys ennen setelinvaihtoa, vanhojen seteleiden palautuminen Suomen Pankkiin ja pakkolainojen jakauma ...181

- Vaihtoseteleiden vasemmat puoliskot palautuivat pääosin Suomen Pankkiin, pikkuseteleitä oli kadonnut runsaammin ...183
- Pitkä vaihto-aika mahdollisti väärinkäytökset oikeidenpuoliskojen palauttamisessa, valtio sai kuitenkin useita yli miljoonan markan suuruisia pakkolainoja ...185

9. Suomen Pankkiin saapuneet seteleiden vaihtoa koskeneet hakemukset ...191

Vaihtosetelit, jotka löydettiin vasta niiden vaihdolle määrätyn ajanjakson jälkeen ...192

Pieniarvoiset setelit, jotka löydettiin vasta vaihdolle määrätyn ajanjakson jälkeen ...199

Myös rahalaitosten, kuntien ja seurakuntien rahanvaihtokatauluissa tapahtui myöhästymisiä ...200

Vakuutusyhtiöiden asiamiesten haltuun jäi runsaasti seteleitä, joiden kohtelua haluttiin muuttaa ...200

10. Valtiolle pakkolainattujen setelinpuoliskojen vasta-arvon takaisinmaksu ...203

Keskustelu pakkolainan takaisinmaksusta käynnistyi vuodenvaihteen jälkeen, mutta poliittiset päätökset vaativat aikansa ...204

Lähes puolet pakkolainan antajista sai rahansa takaisin etuajassa, pääosa lainamarkoista säilyi valtiolla eräpäivään asti ...210

11. Setelinleikkauksen vaikutukset ihmisten käyttäytymiseen ...215

Huhut uudesta setelinleikkauksesta levisivät jo vajaan puolen vuoden kuluttua ja jatkuivat vuosikymmenten ajan ...217

12. Suomen setelinvaihdon arvioiminen ...225

Setelinvaihdon tavoitteet toteutuivat vain vähäisin osin ...227

Viitteet ...235

Lähteet ja kirjallisuus ...252

Henkilöhakemisto ...255

Johdanto

Uudenvuodenaattoillan 1945 radio-ohjelmiin tuli lyhyellä varoituksella muutos, kun kello 21.30 aikaisemman ohjelman korvasi ”Virallinen tiedotus”. Valtiovarainministeri Ralf Törn- gren ja valtiovarainministeriön tulo- ja meno- arvio-osaston päällikkö Toivo Takki kertoivat suorina lähetetyissä radiopuheissaan, että kaikki setelit vaihdettaisiin parin tunnin kuluttua alkavasta uudesta vuodesta lähtien. Samalla kolme arvoltaan suurinta eli 500, 1000 ja 5000 markan seteliä tuli leikata saksilla kahtia ennen kuin niiden vasenta puolisko saattoi käyttää setelin puolesta arvosta maksuvälineenä. Oikea puolisko tuli antaa kuittia vastaan pakkolainana valtiolle. Seteleiden vaihto oli osa rahaolojen vakauttamiseen liittynyttä laajempaa toimen- pidepakettia, johon sisältyivät myös muun muassa talletusten rekisteröinti ja osakkeiden leimaaminen.

Keskustelua seteleiden vaihdosta oli käyty julkisuudessa pitkin vuoden 1945 syksyä. Lehti- en talousosastoja ja talouspoliittista keskustelua seuranneille oli ilmeistä, että setelit vaihdettaisiin lähitulevaisuudessa. Varsinkin sen jälkeen kun toimenpidettä koskeva lakiesitys tuli edus- kunnan käsiteltäväksi ja lehdet uutisoivat laa- jalti aiheesta, setelinvaihdon ajateltiin olevan kaikkien tiedossa. Juuri ennen vuodenvaihdetta se oli monien lehtien etusivun pääuutinen.

Suuri joukko kansalaisia reagoikin ajoissa ti- lanteeseen tallettamalla setelivarantojaan pank- keihin. Seteleiden vaihdon toteutustapa, niiden leikkaaminen, ja sen koskeminen niinkin pien- tä seteliomaisuutta kuin 500:aa markkaa, tuli kuitenkin suurena yllätyksenä lähes kaikille.¹ Lisäksi ilmeni ennakkouutisoinnista huolimatta, että osalle kansaa, erityisesti vähävaraisille ja haja-asutusalueella asuville, myös koko setelei- den vaihto tuli yllätyksenä. Kaikkiaan setelei- den oikeiden puoliskojen perusteella valtiolle annettujen pakkolainojen lukumäärä nousi lä- hes miljoonaan. Kun Suomessa samaan aikaan oli arviolta noin miljoona kotitaloutta, tajuaa setelinleikkauksen kohdistumisen kattavuuden suomalaisessa yhteiskunnassa.

Tämä kirja etenee seuraavasti: Ensimmäises- sä luvussa tarkastellaan, miksi useissa sotaa käy- neissä Euroopan maissa jouduttiin osin ensim- mäisen maailmansodan ja ennen muuta toisen maailmansodan jälkeen turvautumaan radikaal- leihin rahanuudistuksiin ja kansalaisten hallussa oleviin omaisuuseriin kohdistuviin toimenpitei- siin. Erityisesti käsitellään niitä toimenpiteitä, jotka tapahtuivat ennen Suomen setelinvaihtoa ja joita olisi periaatteessa saatettu käyttää esi- kuvana Suomessa toteutetuille toimenpiteille.

Toisessa luvussa tarkastellaan suomalaista yhteiskuntaa vuonna 1945. Suomi oli sodan jälkeen elinkeinorakenteeltaan sekä viestintä- ja

liikenneyhteyksiltään hyvin erilainen yhteiskunta kuin nykyisin. Yhteiskuntarakenteeseen liittyvät seikat selittävät osin myös setelinvaihdon koke- misen yleisesti epäoikeudenmukaiseksi ja sen, miksi sen toimeenpanossa oli suuria haasteita.

Kolmannessa luvussa käsitellään setelinvaihtoa valmistelleen finanssitoimikunnan toiminta- ja rahaolojen säätelystä sodan aikana käytyä keskustelua. Lisäksi selvitetään, miksi toimen- pidemalli otettiin ensimmäisen maailmansodan jälkeisestä Kreikasta eikä viiteryhmänä lähei- simmistä Norjasta ja Tanskasta.

Neljännessä luvussa tarkastellaan hallituk- sen piirissä käytyä talouspoliittista keskustelua setelinvaihdosta, asian käsittelyä eduskunnassa sekä lehtien raportointia ja kommentointia toimenpiteen valmistelusta. Sen jälkeen omissa luvuissaan tarkastellaan julkishallinnon setelin- vaihdon toimeenpanoon liittyneitä logistisia suunnitelmia sekä Suomen Pankin ja sen setelipainon valmistautumista toimenpiteeseen. Jälkimmäisessä luvussa esitetään uutta tietoa siitä, miksi arvoltaan suurissa seteleissä jätettiin leijonavaakuna tyhjäksi sekä uusien 50 ja 100 markan setelien suunnittelusta.

Seitsemäs luku on kirjan laajin. Se kuvaa setelinleikkauksen julkistamista, sen aiheutta- mia reaktioita, tiedotusvälineiden raportointia aiheesta sekä kansalaisten käsityksiä, jotka pian täyttivät lehtien yleisönosastot ja kolumnit. Li- säksi käsitellään setelinvaihdon toimeenpanos- sa logistisista tai viestinnällisistä syistä johtuneita myöhästymisiä, jotka loivat valtavan määrän byrokratiaa. Se kiristi lukuisten rahalaitosten ja julkishallinnon yksiköiden tunnelmia vuoden- vaihteeseen muutoinkin liittyneen ylimääräisen työpaineen alla. Luvussa tarkastellaan myös

valtiovallan korjaustoimenpiteitä, kun kaikki ei toteutunutkaan suunnitellusti, ja jälkikäteen ajatellen hämmästyttävää valtakunnallista poliisi- sitoimenpidettä. Omat alajakset kuvaavat setelei- den ulkoasun saamaa vastaanottoa ja Suomen seteleitä ulkomailla hallussaan pitäneiden kohtaamia vaikeuksia.

Kahdeksas luku kohdistuu liikkeessä olleen setelistön kehitykseen, vanhojen seteleiden palautumiseen Suomen Pankkiin ja palautumatta jääneiden setelinpuoliskojen lukumääriin. Eri setelinpuoliskojen palautumisesta voidaan tehdä päätelmiä siitä, halusivatko kansalaiset jättää paljastamatta hallussaan olleita setelivarantoja tai löysivätkö ehkä kiertotien niiden palauttamiseksi. Luvussa on myös mielenkiintoiset kuviot pakkolainojen jakaumista. Suurin pakkolaina oli lähes 7,5 miljoonaa markkaa.

Kirjan yhdeksäs luku käsittelee monin ta- voin yllättäviä hakemuksia, joita seteleiden vaihtamiseen myöhästyneinä heränneet kansalaiset ja yhteisöt lähettivät. Hämmästyttävän usein vaihdettavat setelit löytyivät tai tieto vaihtami- sesta tavoitti asianosaisen vasta setelinvaihdon hoitamiseksi määrätyn ajanjakson jälkeen. Vi- ranomaisten oli mahdollista hyväksyä vain murto-osa näiden erilaisista syistä myöhästyneiden hakemusten perusteista. Näin setelit ajoissa leikanneiden ja valtiolle pakkolainan myöntä- mään joutuneiden lisäksi syntyi toinen pettynyt ryhmä. Edellisestä poiketen siihen kuuluneet henkilöt olisivat olleet valmiita jopa ilomielin leikkaamaan ja vaihtamaan isot setelinsä, mutta siihen ei ”mattimyöhäisille” annettu yleensä enää mahdollisuutta. Siten he menettivät setelei- densä arvonsa kokonaan. Sen lisäksi, että nämä hakemukset kertovat paljon suomalaisen sodan-

jälkeisen yhteiskunnan haasteista, ne muodostavat myös mielenkiintoisen aineiston rahojen käyttö- ja säilytystavoista tuohon aikaan.

Kymmenennessä luvussa käsitellään valtiolle setelinvaihdon osana myönnetyn pakkolainan palauttamista lainanantajille. Lainan palauttaminen oli muodollinen loppupiste mieliä järkyttäneelle tapahtumalle, joka kuitenkin henkisellä tasolla jätti pitkän varjon. Omana lukunaan tarkastellaankin, miten pelko setelinleikkauksen

toistumisesta jäi elämään seuraavien vuosikymmenten ajaksi. Se ei elänyt vain ihmisten muistoissa, vaan huhut uudesta setelinleikkauksesta aiheuttivat säännöllisesti paniikkia kansalaisissa ja horjuttivat uskoa valtiovallan kykyyn huolehtia rahan vakaudesta. Kirjan viimeisessä, kahdennessatoista luvussa arvioidaan toimenpiteiden toteutumista ja sitä, miksei vuodenvaihteen 1945–1946 setelinleikkausta voida pitää onnistuneena.

1. *Maailmansotien jälkeinen tilanne ja toimenpiteet muualla Euroopassa ennen Suomen setelinvaihtoa*

Useiden Euroopan maiden valuttujen sidonnaisuus kultaan 1800-luvun jälkipuoliskolta ensimmäiseen maailmansotaan ulottuneen ajanjakson aikana loi mantereelle erittäin vakaat rahaolot. Kun aikaisempien inflaatioiden kirot olivat saavutetun vakauden ansiosta jo päässeet unohtumaan, monia Euroopan maita kohtasi kuitenkin uusi ti-

lanne ensimmäisen maailmansodan syttymisen myötä. Sodankäynti ja erityisesti ensimmäisen maailmansodan jälkimainingit, jälleenrakentaminen ja sotakorvaukset, johtivat monissa maissa ennennäkemättömään inflaatioon. Kokemuksesta viisastuneina samat hyperinflaatioihin johtaneet virheet pyrittiin estämään toisen maailmansodan jälkeen.

Ensimmäisen maailmansodan jälkeisen hyperinflaation ja muiden ongelmien ratkaisemiseksi tarvittiin rahanuudistuksia

Ensimmäisen maailmansodan jälkeinen inflaatio ylitti aikaisemmat hintojen nousut. Hyperinflaatioksi useissa maissa kehittyneitä hintojen kasvua ruokittiin pitkään yhä suurempien seteliarvojen painamisella ja liikkeeseenlaskuilla.¹ Tuohon aikaan vallinneen rahan kvantiteettiteoreettisen ajattelun mukaan maksuvälineiden kasvu aiheutti hintojen nousun, kun rahan kiertonopeus ja liiketoimien määrä säilyivät ennallaan. Talouden vakauttamiseksi inflaatiokierteen ylläpitäminen pyrittiin sen takia lopettamaan rahanuudistuksilla useassa Euroopan maassa. Rahanuudistus ja liikkeessä olleen setelistön raju supistaminen toimeenpantiin Neuvosto-Venäjällä kahdessa eri vaiheessa, marraskuussa 1921 ja tammikuussa 1923. Samoin Saksassa rahanuudistus toteu-

tettiin kahdessa vaiheessa, marraskuussa 1923 (Rentenmark) ja lokakuussa 1924 (Reichsmark), Puolassa taas huhtikuussa 1924, Itävallassa joulukuussa 1924 ja Unkarissa elokuussa 1926. Rahayksiköitä muutettiin seuraavalla sivulla olevan taulukon mukaisesti.²

Usein rahanuudistus tapahtui siten, että ensi vaiheessa vanhat setelit leimattiin niiden kontrolloimiseksi (Itävalta) tai niiden päälle painettiin uuden rahayksikön mukaiset arvot (Itävalta ja Unkari). Seteleiden leimauksesta keskusteltiin myös Suomessa jatkosodan aikana, kuten myöhemmin luvussa 3 tulee esiin. Puolassa käytettiin hyväksi liikkeestä poistettavien inflaatioseteleiden laattoja, joilla valmistetuilla, päälle painetuilla setelinpuolikkaila korvattiin metallirahoja.

Valtio	Rahayksikkö I maailmansodan aikana	Hyperinflaation jälkeinen uusi rahayksikkö 1920-luvulla	Uuden ja vanhan rahayksikön suhde
Itävalta	kruunu	šillinki	1 šillinki = 10 000 kruunua
Puola	markka	zloty	1 zloty = 1 800 000 markkaa
Saksa	markka	valtakunnanmarkka (Reichsmark = RM)	1 RM = 1 biljoonaa markkaa
Unkari	kruunu	pengő	1 pengő = 12 500 kruunua
Neuvosto-Venäjä	rupla	rupla	1 rupla = 1 miljoonaa ruplaa

Taulukko 1. Rahanuudistukset eräissä Euroopan maissa 1920-luvulla³

Voimakkaasta inflaatiosta kärsineiden valtioiden toimenpiteiden lisäksi kahden muun maan rahanuudistukset ovat mielenkiintoisia myöhempien tarkastelujen kannalta. Itävallan ja Unkarin ohella myös muut hajonneesta kaksimonarkiasta syntyneet uudet valtiot joutuivat pikaisesti luomaan omat rahayksikkönsä ja maksuvälineensä. Aluksi uusissa valtioissa säilyivät liikkeessä vanhat Itävalta-Unkarin keskuspankin liikkeeseen laskemat kruunumääräiset setelit. Tšekkoslovakian hallitus toimeenpanti helmikuussa 1919 uudistuksen, jossa oman rahan lisäksi tavoitteena oli liikkeessä olleen rahamäärän supistaminen. Sen takia Itävalta-Unkarin Tšekkoslovakian-alueella olleet setelit päätettiin leimata käytettäväksi, mutta 50 % niiden arvosta konvertoitiin valtion obligatioiksi.⁴

Myös Kreikassa toimeenpantiin rahanuudistus ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Kreikan rahanuudistuksen syynä ei ollut hyper-

inflaatio, kuten myöhemmin toisen maailmansodan jälkeen, vaan valtion budjetin paikkaaminen. Kreikan kaksi rahanuudistusta olivat siinä mielessä mielenkiintoisia, että niistä otettiin malli Suomen setelinvaihdon toteuttamiseen nimenomaan leikkaamalla setelit.

Kreikan ensimmäinen rahanuudistus toteutettiin maaliskuussa 1922. Kreikka kävi tuossa vaiheessa vielä sotaa Vähässä-Aasiassa. Kreikan budjettivuosi päättyi maaliskuussa, ja esitellesään seuraavan vuoden budjettia parlamentille valtiovarainministeri Petros Protopapadikis maalasi erittäin synkän kuvan Kreikan valtiontalouden tilanteesta. Hän viittasi Saksassa ja Itävallassa vallinneisiin hyperinflaatioihin ja vieroksui sen takia budjettialijäämän rahoittamista seteleiden painamisella. Koska myöskään tiedustelut ulkomaisen lainan saamiseksi eivät olleet tuottanut tulosta, hän esitti alijäämän kattamista kotimaisella luotolla. Tässä tarkoituksessa hän esitti suunnitelman, jolla Kreikan

Monissa Euroopan maissa vallitsi hyperinflaatio ensimmäisen maailmansodan jälkeen, ei pelkästään sodanaikaisten varustelumenojen kasvun takia, vaan erityisesti sodanjälkeisen politiikan tuloksena. Hyperinflaatiota vauhditettiin setelirahoituksella painamalla yhä suurempia seteliarvoja, kunnes inflaatio pyrittiin pysäyttämään rahanuudistuksella. Inflaatiokehitys tuotti suuria ja rahanuudistus pieniä seteliarvoja. [Saksan 100 biljoonaa markkaa (180 mm x 95 mm) ja 1 Rentenmark (120 mm x 65 mm), Itävallan väliaikainen 50 kruunun leimattu seteli (160 mm x 100 mm) ja 10000 kruunua / 1 šillinki (126 mm x 79 mm), Puolan 500000 markan (155 mm x 80 mm) seteli ja siitä metallirahapulan takia leikkaamalla puolitettu 1 groschenin (73 mm x 80 mm) seteli ja Unkarin 1 miljoonan kruunun (182 mm x 84 mm) sekä 10000 kruunun päälle painettu 80 fillerin (148 mm x 89 mm) seteli].

Tšekkoslovakiassa Itävalta-Unkarin kruunusetelien takasivulle (unkarinkielinen teksti) liimattiin ensi vaiheessa leimamerkki (esimerkiksi 10 kruunua) (153 mm x 80 mm) tai se painettiin (1 000 kruunua) (194 mm x 129 mm), ennen kuin omat setelit saatiin liikkeeseen.

Kreikassa toimeenpantiin lyhyellä varoituksella setelinleikkaus maaliskuussa 1922. Liikkeessä olleet setelit leikattiin kahtia. Vasen puolisko (82 mm x 86 mm) säilyi puolesta arvostaan maksuvälineenä, ja oikea puolisko luovutettiin pakkolainana valtiolle.

kansalaiset pakotettaisiin lainaamaan puolet käteisvaroistaan Kreikan valtiolle. Parlamentti hyväksyi hänen ristiriitoja herättäneen esityksensä, joka Kreikassa tunnetaan ensimmäisenä pakkolainana.

Parlamentin hyväksymän lain mukaan kaikki setelit 5 drakmasta 1 000 drakmaan tuli esittää pankissa, missä ne leikattiin kahteen osaan (1 ja 2 drakman setelit vältyivät leikkaukselta). Vasemmanpuoleinen osa, jossa oli siihen aikaan setelipankkina toimineen National Bank of Grecen yhden perustajan ja ensimmäisen pääjohtajan Georgios Stavrosin muotokuva, kävi laillisenä maksuvälineenä puolesta arvostaan. Tämän takia vasen puolisko sai kansan suussa nimen "stavros". Oikea puolisko, jossa

oli Kreikan vaakuna, vaihdettiin 20 vuoden obligaatiolainaan, jonka korkotaso oli 6,50 %. Myös Kreikan setelit ulkomailla saivat saman kohtelun. Vain Kreikassa asuvien ulkomaalaisten setelit säästyivät operaatiolta. Toimenpide pienensi liikkeessä olleen setelistön määrää merkittävästi maaliskuussa 1922, mutta setelistö palautui saman vuoden syyskuun loppuun mennessä entiselleen. Valtio oli kuitenkin saanut pakkolainansa.⁵

Ilmeisesti kun Kreikassa seteleitä joutuivat leikkaamaan pankin virkailijat eivätkä ihmiset itse kotona, säästyttiin ainakin osittain samantyyppiseltä järkytykseltä kuin myöhemmin Suomessa. Näin voi päätellä siitä, että pakkolainaan turvauduttiin Kreikassa jälleen vuonna 1926. Sillä

Ensimmäisen pakkolainan kokemusten kannustamana Kreikassa toistettiin setelinleikkaus vuonna 1926. Tässä tarkoituksessa leikattiin vain ¼ setelistä, koska lainaksi otettiin vain ¼ setelin arvosta. (58 mm x 84 mm)

kertaa hyväksytty laki rajoitti setelin leikkaamisen yhteen neljännekseen, ja se koski vain 50 drakmaa ja arvoltaan sitä suurempia seteleitä. Toisen pakkolainan korko oli 6 % ja laina-aika jälleen 20 vuotta. Sen kohdistuminen rajoi-

tettiin vain Kreikkaan. Toisella pakkolainalla pyrittiin maksamaan osa valtion aikaisemmin liikkeeseen laskemista puolustusobligatiolainoista. Näillä toimenpiteillä otettiin tärkein askel drakman arvon vakauttamiseksi.⁶

Toisen maailmansodan jälkeisillä rahanuudistuksilla pyrittiin sitomaan kansalaisten ostovoimaa

Hyperinflaatiot eivät vaivanneet Eurooppaa toisen maailmansodan jälkeen samassa laajuudessa kuin edellisen suursodan jälkeen. Siitä huolimatta kaikki muut sotaan osallistuneet Euroopan maat paitsi Iso-Britannia ja Italia toimeenpantivat rahanuudistuksen ennemmin tai myöhem-

min sodan jälkeen. Niistä sotaan osallistuneista maista, joita ei miehitetty, vain Suomi suoritti rahanuudistuksen suhteellisen pian sodan jälkeen, Neuvostoliitto vasta joulukuussa 1947.

1940-luvun rahanuudistuksilla pyrittiin ennalta ehkäisevästi hillitsemään hintojen ja palk-

kojen nousupaineita, kun ensimmäisen maailmansodan jälkeen uudistukset otettiin pääosin käyttöön vasta tuhoisan inflaatiokehityksen jälkeen. Ajatuksena oli, että vähentämällä tai jäädyttämällä kansalaisten maksuvalmiutta voitaisiin vähentää tuotteiden ja palveluiden kokonaiskysyntää, kannustaa työntekoa ja vähentää niukkojen tuotteiden hamstrausta. Joissakin maissa ajateltiin myös toimenpiteellä aikaansaataavaa psykologista vaikutusta, eräänlaista sokkiefektiä, jolla kansalaiset saataisiin vähentämään kulutustaan. Muutamit maat turvautuivat rahanuudistuksiin jopa useammin kuin kerran, kun ensimmäisellä uudistuksella ei päästy tavoiteltuihin tuloksiin. Kaikissa tapauksissa rahanuudistuksiin liittyi vanhan setelisarjan korvaaminen uudella. Eroja liittyi siihen, miten kuluttajien ostovoimaa pyrittiin vähentämään.

Paremmat käsitykset saamiseksi siitä, mikä takia useissa Euroopan maissa toimeenpantiin rahanuudistuksia 1940-luvulla, on syytä tarkastella rahatalouden tilannetta suursodan jäljiltä. Tässä suhteessa Saksan miehittämä Eurooppa muodosti oman lukunsa. Saksa oli pyrkinyt yhdistämään kansallisen talouden omaan sotatalouteensa miehittämissään maissa. Lisäksi Saksan miehitysjoukkojen ylläpito sekä hallinto näyttelivät keskeistä ja kasvanutta osaa julkistalouden kustannuksista. Esimerkiksi Ranskassa, Belgiassa, Hollannissa ja Tanskassa 52 % julkistalouden kustannuksista käytettiin Saksan tarpeisiin kolmen ja puolen vuoden aikana vuoden 1943 loppuun mennessä, ja niistä viimeisenä vuonna osuus oli noussut jo 2/3 kustannuksista.⁷ Siinä oli kuitenkin merkittäviä eroja, miten maat käyttivät kotimaista tuotantoa Saksan sotatalouden hyväksi. Kun esimer-

kiksi Ranska ja Hollanti toimittivat 1/3–1/2 teollisuustuotannostaan Saksaan, Tanskan osuus oli vain kymmenesosa tuotannosta ja pääosin elintarvikkeita.⁸

Julkistalouden kasvaneet kustannukset voitiin rahoittaa periaatteessa kolmella tavalla: verotuksella, lainanotolla tai uuden rahan luonnilla. Koska verotuksella tai yleisölainoilla pystyttiin rahoittamaan ylimääräisiä kustannuksia vain vähän, rahoitettiin ne pääosin pankkien ja keskuspankkien lyhytaikaisella luotonannolla. Kasvaneen luotonannon vuoksi liikkeessä ollut setelistö kasvoi jatkuvasti. Samalla luottoekspansio loi inflaatiopaineita, koska tuotteita oli säännöstelyn takia vain vähän tarjolla samalla kun kansalaisten käytössä olleet tulot kasvoivat jatkuvasti. Useimmissa maissa joutilaat rahat pidettiin mieluummin käteisenä kuin pankkitalletuksina sota-ajan luoman epävarmuuden takia. Lisäksi käteinen, joko kotimainen tai ulkomainen, oli ainoa käypä maksuväline säännöstelyn takia voimakkaasti kasvaneilla mustan pörssin markkinoilla.⁹

Kansalaisten hallussa olleet merkittävät käteisvarat eivät luoneet kannustimia osallistua työmarkkinoille Saksan miehityksestä vapautumisen jälkeen. Käteisvarat odottivat vain tilaisuutta kulutukseen, ja niin kauan kuin siihen ei ollut säännöstelyn takia mahdollisuutta, aika käytettiin mieluummin mustan pörssin hankintoihin kuin työntekoon. Tuloksena oli spekulatiivinen ilmapiiri, jossa tulonjako kallistui sodasta hyötyneiden ja miehittäjien kanssa yhteistyötä tehneiden hyväksi. Kasaantuneet käteisvarat muodostivat suurimman vaaran sodanjälkeisen rahatalouden vakaudelle. Niiden suhteen eivät ole olemassa olevat raha- ja finans-

sipolitiikan välineet ja kanavat olleet riittävät, vaan tarvittiin poikkeuksellisia toimenpiteitä.

Periaatteessa paisuneen maksuvalmiuden purkamiseksi oli kolme keinoa: 1) rajua rahanuudistus, kertavero tai vastaava, 2) likviditeettiylijäämän automaattinen sopeuttaminen tuotannon ja tavaroiden lisääntymisen sekä valtion ylijäämäisen budjetin myötä tai 3) hintojen korottaminen ja valuutan devalvointi ilman vastaavaa tulokompensatiota.¹⁰

Rahanuudistuksilla oli kuitenkin monissa maissa myös muita tavoitteita kuin inflaation uhan ehkäiseminen. Tällaisia tavoitteita olivat käsityksen saaminen käteisen ja helposti käteiseksi muutettavissa olevien varojen jakautumisesta, niiden uudelleen jakaminen tai muu vastaava sosiaalinen tavoite. Useissa maissa käytiin keskustelua myös sodan tai miehityksen aikana mustan pörssin kaupoilla tai yhteistyöllä miehittäjien kanssa saatujen voittojen takavarikoimisesta. Tässä mielessä kerättiin tietoa myös muista kuin käteisvaroista. Lisäksi uusimalla koko setelisarja ja viemällä vanhalta sarjalta laillisen maksuvälineen ominaisuus haluttiin varmistaa, etteivät sodan aikana mahdollisesti ulkomaille kulkeutuneet setelit aiheuttaisi myöhemmin häiriöitä eikä niitä voitaisi enää käyttää.¹¹

Lisäksi rahaoloja sekoittivat sodan aikaisten miehittäjien ja vapauttajien sodan loppuvaiheessa liikkeeseen laskemat setelit. Tilanteesta käy hyvänä esimerkkinä Puola, jossa oli eri vaihtokurssit Venäjän ruplille, Saksan markoille ja Puolan omille rahoille. Lisäksi vaihtokurssit muuttuivat alueiden eriaikaisen vapautumisen myötä, ja hallitus asetti vaihdettaville määrille toisistaan poikenneita ylärajoja.¹²

Toimenpiteet pyrittiin sen takia mitoittamaan eri maissa siten, että pystyttäisiin varsinaisen päätavoitteen eli likviditeetin supistamisen ja inflaatiopiraalin torjumisen lisäksi toteuttamaan myös toissijaiset tavoitteet. Eri maissa toteutettujen rahanuudistusten tavoitteet riippuivat siten ongelmien painotuksesta ja poliittisista mahdollisuuksista ratkaista ne. Gurley jakoi rahanuudistukset kolmeen eri tyyppiin.¹³ Ensimmäiseen ryhmään kuuluivat uudistukset, joissa likviditeettiä pyrittiin vähentämään kertaheitolla siten, että setelit ja talletukset vaihdettiin uusiin suhteessa, joka merkittävästi vähensi niiden arvoa. Siitä seurasi, että yksilöillä oli vähemmän maksuvalmiutta kuin aikaisemmin, mutta he saattoivat käyttää sitä halujensa mukaan. Toisessa mallissa likvidiä omaisuutta ei vähennetty, mutta osan käyttöä rajoitettiin sulkemalla se esimerkiksi pankkitileille. Kolmannessa vaihtoehdossa rahanuudistukseen sisällytettiin molemmat edellä mainitut elementit, sekä rahojen/talletusten heikentynyt vaihtosuhte että käytettävissä olleen rahan määrän rajoittaminen. Kaikkiin uudistuksiin liittyi myös arvopapereiden ja muun omaisuuden rekisteröintiä. Muu omaisuus oli tarkoitus saada verotuksen piiriin, ja vain harvassa tapauksessa sen arvoa tai käyttöä rajoitettiin. Gurleyn tarkastelemista 24 rahanuudistuksesta puolet (muun muassa Suomen uudistus) olivat tyyppiä kaksi, yksi kolmasosa oli tyyppiä yksi ja kolmas tyyppi esiintyi vain neljässä tapauksessa. Uudistuksista kymmenen tapahtui ennen Suomen rahaolojen säännöstemistä koskevan lain hyväksymistä eduskunnassa. Kun myös Unkarin uudistus tapahtui joulukuussa 1945, tasan puolet uudistuksista

toimeenpantiin vuoden 1945 loppuun mennessä.

Kreikka ja Unkari käyttivät tyyppin yksi uudistusta kummassakin maassa vallinneen hyperinflaation tainnuttamiseksi, mikä edellytti radikaalia käytössä olleiden maksuvälineiden supistamista. Siten Kreikassa ja Unkarissa toimittiin samalla tavoin kuin niissä maissa, joissa hyperinflaatio pyrittiin lopettamaan ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Muiden tyyppin yksi maiden rahanuudistukset tapahtuivat Suomen setelinvaihdon jälkeen. Niistä voi kootusti todeta, että vaihtosuhteet poikkesivat toisistaan merkittävästi, samoin kuin ne varallisuuskohteet, joihin arvonalennukset kohdistuivat.

Tyyppin kaksi rahanuudistukset olivat periaatteessa samanlaisia kuin Kreikan pakkolainakäytäntö ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Siten niiden yleisenä piirteenä oli rajoitettu käyttö, joka koski merkittävää osaa seteleitä ja pankkitalletuksia, kuitenkin niin, että normaali taloudellinen toiminta saattoi jatkua. Sitten varoja vapautettiin joko asteittain tai hakemusten perusteella. Joissakin maissa järjestelmä oli niin monimutkainen, että kansalaisten oli vaikea saada siitä kokonais käsitystä. Tyypillistä uudistuksille oli, etteivät ne koskeneet metallirahoja eikä arvoltaan pieniä seteleitä, mikä vähensi hallinnollista työtä. Ne eivät koskeneet myöskään julkisyhteisöjen eivätkä rahalaitosten hallussa olleita seteleitä eikä talletuksia. Rahojen tai niiden osan palauttaminen kansalaisille vaihteli maittain. Joissakin maissa se tapahtui hyvinkin pian rahojen käytön rajoittamisen jälkeen, joissakin se vei vuosia.

Seuraavassa tarkastellaan niitä rahanuudistuksia, jotka toteutettiin ennen Suomen sete-

linvaihtoa. Niistä kulkeutui tietoa Suomeen, ja niistä saatuja kokemuksia pyrittiin käyttämään hyväksi suunniteltaessa Suomen uudistusta. Valtiovarainministeri Törngren viittasi useaan niistä esitellessään rahaolojen säännöstelylakia eduskunnalle.

Belgian rahanuudistus lokakuussa 1944

Belgia oli ensimmäinen maa Euroopassa, joka ryhtyi poikkeuksellisiin toimenpiteisiin toisen maailmansodan aiheuttamien rahamarkkinoiden ongelmien ratkaisemiseksi. Siten sen miehityksen päättymisen jälkeen jo lokakuussa 1944 käynnistämät ratkaisut toimivat esimerkkinä muille maille, ja ne ansaitsevat tässä mielessä yksityiskohtaisemman tarkastelun.¹⁴

Lontoossa maanpaossa ollut Belgian hallitus valmisteli rahanuudistusta jo sodan aikana ja perusti sen seuraaville periaatteille: Sopeutumisen tuli tapahtua ennalta määritellyn ajanjakson aikana siten, että ensi vaiheessa likviditeettiin puututtaisiin äkillisellä ja läpikotaisella toimenpiteellä, toisessa vaiheessa alettaisiin asteittain elvyttää ja lopuksi valtion finanssipoliittisin toimenpitein (pakkolainoin ja verotuksella) viimeisteltäisiin pysyvä likviditeetin vähentyminen. Lisäksi likviditeetin supistamisen yhteydessä kartoitettaisiin kansalaisten omaisuus ja pystyttäisiin siten vaikuttamaan mustan pörssin kauppaan.

Toimenpiteiden mitoitus Belgiassa perustui rahan kvantiteettiteoreettiseen ajatteluun eli ajatukseen rahan määrän ja sen arvon suorasta yhteydestä. Ensin arvioitiin valuuttakurssi suhteessa Englannin puntaan ja Yhdysvaltain dollariin ja sen pohjalta hintojen ja palkkojen korottamistarve sekä lopuksi näiden arvioiden

Belgian rahanuudistuksessa ei ollut tarpeen muuttaa seteleiden arvoja, vaan vain niiden ulkoasua. Siten sekä ennen rahanuudistusta että sen jälkeen suurin seteli oli arvoltaan 1000 Belgian frangia (223 mm x 135 mm). Setelin kokoa vain pienennettiin (180 mm x 95 mm). 1000 markan setelissä kuningasparin muotokuvan korvasi teräskypäräinen kuningas Albert I.

perusteella tarve supistaa käytettävissä olevaa likviditeettiä. Näillä laskelmilla päädyttiin maksuvalmiuden 50 prosentin pysyvään supistamistarpeeseen. Jotta käteisen rahan tai pankkitalletusten omistajat eivät pystyisi viime tingassa siirtämään käteisvarojaan muihin omaisuuskohteisiin, Belgian hallitus määräsi kiinteän omaisuuden ja arvopapereiden myyntikiellon sekä ulkomaan valuutan vaihtokiellon.

Alun perin Belgian hallituksen oli tarkoitus käynnistää rahanuudistus välittömästi palauttaen Lontoosta syyskuussa 1944, jolloin sitä koskeva lakipaketti julkaistiin. Siinä vaiheessa seteleiden painamista Isonsa-Britanniassa ei ollut kuitenkaan vielä saatu päätökseen eikä järjestettyä seteleiden kuljetusta Belgiaan. Rahanuudistusta koskeva lakipaketti saatettiin voimaan perjantai-iltana 6.10.1944 ja toimenpide käynnistettiin maanantaina 9.10. Viikonlopun aikana viimeisteltiin hallinnolliset toimenpiteet. Uudistuksen lykkääminen kuukaudella johti kuitenkin samantyyppisiin reaktioihin kuin myöhemmin Suomessa, kun yleisö pyrki sijoittamaan rahansa reaaliomaisuuteen ennen uudistuksen käynnistymistä. Belgiassa tämä johti jalokivien, arvometallien, kellojen, taulujen ja antiikkiesineiden inflatoriseen hintojen nousuun, ja jopa turkit ja pianot kävivät kaupaksi normaalia enemmän. Toisaalta jotkut kauppiat mieluummin välttelivät tuotteidensa myyntiä pelossa, että heidän haltuunsa tulisi arvottomaksi julistettavia seteleitä. Kaikesta tästä ennakoinnista huolimatta itse toimenpiteiden sisällön julkistaminen tuli kuitenkin sokkina, kuten myöhemmin Suomessa.¹⁵

Uudet setelit oli toimitettu salassa ympäri maata uudistusta edeltävinä päivinä. Vanhat

setelit eivät olleet enää käyviä maksuvälineitä viikonlopun jälkeen paitsi 5, 20 ja 50 frangin pikkusetelit. Myös kolikot olivat edelleen käyviä ja yhdessä pikkuseleiden kanssa tarjosivat minimimäärän käteistä yleisölle. Toimenpiteen julkistamista seuraavan viikon aikana seteleiden määrä piti ilmoittaa pankeissa tai postitoimipaikoissa. Samassa yhteydessä perheenpää saattoi vaihtaa 2 000 Belgian frangia perheenjäsentä kohden siten, että väestöllä oli ostovoimaa seuraavaan palkanmaksuun asti.¹⁶ Muu osa vanhoista seteleistä tuli toimittua pankkeihin seuraavan kahden viikon aikana, jolloin sen arvo talletettiin erityiselle sulkutilille tallettajan nimiin. Toimenpiteen takia liikkeessä oleva käteinen supistui lähes 80 prosentilla.¹⁷

Vanhoja seteleitä vaihdettiin heti uusiin 14 miljardin frangin edestä, eli käytännössä jokainen Belgian noin 7 miljoonasta asukkaasta oli onnistunut hankkimaan vaihdettavakseen 2 000 frangin maksimimäärän. Sulkutilille ilmoitettiin 76 miljardia frangia. Kyseisestä 90 miljardista frangista lähes 96 % kuului henkilöille, joilla oli hallussaan seteleitä yli 10 000 frangin edestä. Seteleitä jäi alun perin toimittamatta noin 10 miljardin Belgian frangin edestä, mutta lopullisesti 4 miljardia noin 100 miljardin liikkeessä olleesta määrästä. Jotteri määräksi olisi päästy kiertämään esimerkiksi ostamalla posti- ja veromerkkejä, Belgian hallitus keskeytti niiden myynnin rahanuudistuksen ajaksi. Lisäksi veromerkkivarastot oli ilmoitettava viranomaisille.¹⁸

Seteleiden ilmoittaminen ja niiden pääosan tallettaminen tapahtui kahdessa vaiheessa siksi, että kyseessä oli valtava määrä seteleitä. Itse

ilmoitukset haluttiin jätettävän hyvin lyhyessä ajassa, jottei suuria käteismääriä omistavilla olisi ollut mahdollisuutta käyttää niitä ostoihin henkilöiltä, jotka eivät olleet vielä jättäneet ilmoitusta. Vastaavasti pidempi ilmoitusajanjakso olisi luonut mahdollisuuksia tarjota seteleitä alennuksella tai välityspalkkiota vastaan henkilöille, jotka olisivat olleet valmiita ilmoittamaan suurempia setelimääriä.

Seteleiden lisäksi myös pankkitalletukset siirrettiin sulkutilille, eivätkä ne olleet käytettävissä. Sulkutilimääräykset eivät koskeneet valtiota, muita julkisyhteisöjä eivätkä pankkeja. Ne saivat myös vanhojen seteleidensä tilalle välittömästi uudet täysimääräisesti. Myöhemmin myös uskonnollisten yhteisöjen ja hyväntekeväisyysjärjestöjen ym. seteli- ja talletusvarannot vapautettiin kokonaan ja muiden sulkutalletuksista vapautettiin 3 000 frangia talletusta kohti 28.10.

Toimenpiteiden yhteisvaikutuksena rahan tarjonta saatiin supistumaan yli 65 %, lähelle toukokuussa 1940 juuri ennen Saksan miehitystä ollutta tasoa. Jos sotaa edeltävää rahan tarjonnan ja hinta- ja palkkatason suhdetta pidetään normaalina, rahan tarjonta väheni selvästi alle normaalin. Tämä oli toimenpiteiden tavoitteena, sillä taloudellinen toiminta oli lähes pysähdyksissä miehityksen jäljiltä.

Sulkutilien loppuosa jaettiin kahteen kategoriaan. 40 % sulkutalletuksista määriteltiin väliaikaisiksi ja niitä vapautettiin marraskuusta 1944 joulukuuhun 1945 asteittain erityisesti yrityksille ja vähävaraisille sekä useille erityisryhmille. Lokakuussa 1945 seteleiden sulkutilit muutettiin sulkutalletuksiksi pankeissa, joihin setelit oli aikanaan luovutettu. Tällä toimenpiteellä uskottiin ihmisten säilyttävän

niitä talletuksina siinä vaiheessa, kun sulkutilit vapautetaan.

Loput 60 % sulkutalletuksista, jotka julistettiin lopullisesti jäädytetyiksi, muunnettiin lokakuussa 1945 pakkolainaksi, jonka korko oli 3 ½ %. Samoihin aikoihin Belgian parlamentti säätöi lait, joiden mukaan pakkolainan saattoi lunastaa kolmella eri poikkeusverolla. Menemättä verojen yksityiskohtiin kaikista miehittäjän kanssa käydystä kaupankäynnistä saadut tulot tai voitot verotettiin 100 prosentin verolla. Vero ei ottanut kantaa siihen, joutuivatko voitot avunannosta miehittäjälle vai oliko yritys pakotettu harjoittamaan kauppaa miehittäjän kanssa.

Setelivarantojen ja talletusten lisäksi ilmoitusvelvollisuus ulotettiin myös erilaisiin ulkomaisiin omistuksiin aina valuutoista kiinteistöomistuksiin asti. Sekä kotimaiset että ulkomaiset arvopaperit tuli ilmoittaa lokakuun 1944 kahden viimeisen viikon aikana. Ilmoittamattomat arvopaperit luettiin valtion hyväksi. Vakuutusyhtiöiden piti ilmoittaa kaikki henkivakuutus sopimukset, koska sodan ajan keinottelijat olivat käyttäneet niitä investointikohteena. Myös ne asetettiin sulkutilille. Näiden erilaisten sulkutoimenpiteiden lisäksi pankkien luotonantoa rajoitettiin.

Lopuksi voi todeta, että vaikka Belgian radikaali rahanuudistus vastaanotettiin järkyttäneenä, se loi myönteiset edellytykset Belgian talouden suotuisalle kehitykselle 1940-luvun loppupuoliskolla. Sen sijaan rahanuudistuksen on arvioitu vaikuttaneen osaltaan Belgian heikkoon talouskehitykseen 1950-luvulla, koska siihen ei sisällynyt teollisuuden pitkän aikavälin rakenneuudistusta.¹⁹

Kreikassa hyperinflaatio pyrittiin taittamaan marraskuussa 1944 toimeenpannulla rahanuudistuksella, jossa 1 uusi drakma vastasi 50:tä miljardia vanhaa drakmaa. Kuvassa on 5 miljoonan drakman (140 mm x 62 mm) seteli lokakuulta 1944.

Kreikan rahanuudistus marraskuussa 1944

Kreikassa seteleiden vaihto toimitettiin vastaavasti kuin Belgiassa välittömästi liittoutuneiden maahantulon jälkeen. Se suoritettiin Englannin aloitteesta. Tällä kertaa ei seteleitä Kreikassa leikattu, mutta myös setelinvaihdon syy poikkesi ensimmäisen maailmansodan jälkeen tehdystä. 1920-luvulla setelinvaihoilla pyrittiin paikkaamaan valtion budjettia. Nyt tarkoituksena oli hyperinflaation taltuttaminen, joka vallitsi maassa sodan ja akselivaltojen miehityksen jäljiltä.

Maan vapautumisen jälkeen marraskuussa 1944 käytetty ratkaisu oli tuttu ensimmäisen maailmansodan jälkeisistä hyperinflaatioiden hillitsemisistä. Rahayksikköä muutettiin siten, että vanhat drakmat korvattiin 11.11.1944 uudella drakmalla vaihtosuhteessa 1 uusi drakma = 50 miljardia vanhaa drakmaa. Uusi drakma sidottiin Englannin puntaan siten, että 1 punta oli 600 drakmaa. Se samoin kuin myöhemmin

kesäkuussa 1945 toteutettu reformi epäonnistuivat kuitenkin inflaation taltuttamisessa ennen muuta sen takia, että Kreikan valtion alijäämäisiä budjetteja jouduttiin rahoittamaan jatkuvasti setelinannolla, kuten myös pankkien luotonantoa. Lisäksi maassa jatkunut sissisota loi pelkoa ja epävarmuutta.²⁰

Puolan rahanuudistus tammi–helmikuussa 1945

Puolassa rahanuudistus oli tarpeen jo pelkästään monien liikkeessä olleiden rahayksiköiden takia, joiden määrästä maan rajojen sisäpuolella ei ollut tietoa. Liikkeessä oli saksalaisten liikkeeseen laskemia miehityszlotyja, Neuvostoliiton ruplia ja Saksan markkoja. Miehityszlotyt vaihdettiin suhteessa 1:1 uusiin seteleihin kuitenkin siten, että yksityishenkilö sai vaihtaa enintään 500 zlotya, yhden perheen ulkopuolisen henkilön työllistävät yritykset vastaavasti 2 000 zlotya ja sitä suuremmat yritykset koosta riippuen paikallisen

rahatoimiston määrittämän summan. Neuvostoliiton ruplat, jotka myös vaihdettiin kuukauden ajan suhteessa 1:1, eivät enää käyneet 15.2.1945 jälkeen. Saksan markat menettivät käypyytensä 28.2.1945, ja niitä vaihdettiin 250 zlotyyn asti siten, että 2 markalla sai 1 zlotyn.²¹

Ranskan rahanuudistus kesäkuussa 1945

Ranskan tilanne Saksan miehityksen jäljiltä oli hyvin samankaltainen kuin Belgian.²² Sodan aikana suuri määrä likviditeettiä oli pumpattu talouteen budjettialijäämien rahoittamiseksi valtion velanotolla ja setelirahoituksella, sääntötytely vallitsi ja mustan pörssin kauppa rehoti. Inflatorinen kehitys ruokki itseään, ja sen pysäyttäminen ja rahamarkkinoiden vakauden saavuttaminen muodostui yhdeksi talouspolitiikan keskeiseksi tavoitteeksi. Jotta tähän olisi päästy, yleisön hallussa olevaa maksuvalmiutta oli supistettava.

Ranskassa oli luonnollisesti tiedossa naapurimaan Belgian ratkaisu. Samanlaiselle ratkaisulle löytyi Ranskassa tukijoita, mutta vastustajia vielä enemmän. Teoreettisten ja psykologisten näkökohtien lisäksi keskeisinä vasta-argumentteina olivat tarvittavien uusien seteleiden puuttuminen ja ylitsepääsemättömät hallinnolliset ongelmat. Lisäksi puuttuivat keinot lisätä riittävästi kulutushyödykkeiden tuotantoa, mitä ohjelman tehokas läpivieminen olisi edellyttänyt.

Kun ei haluttu turvautua tilapäisen hallituksen suosion kannalta epämiellyttävään ratkaisuun, oli keksittävä jokin muu keino. Ensimmäinen sellainen oli "vapautuslainan" liikkeeseenlasku. Se osoittautui menestykseksi, mihin vaikuttivat useat tekijät. Ensinnäkin

kansalaiset ostivat sitä runsaasti todennäköisesti peloissaan siitä, että elleivät sen tulokset olisi hallituksen mielestä riittävät, tämä turvautuisi Belgian kaltaisiin rankempiin ratkaisuihin. Toiseksi lainan 3 prosentin korko houkutteli, koska samankaltaisia vaihtoehtoisia sijoituskohteita ei juuri ollut. Lisäksi lainan merkintään osallistuttiin myös isänmaallisen tunteen voimasta.

Seuraava merkittävä toimenpide oli seteleiden vaihto kesäkuussa 1945. Ranskan valtiovarainministeri René Pleven ilmoitti 2.6.1945, että kaikki 50 frangin ja arvoltaan sitä suuremmat Ranskan pankin setelit sekä liittoutuneiden sotasetelit vaihdettaisiin uusiin seteleihin kahden päivän kuluttua. Vastaavasti kuin Belgiassa 5, 10 ja 20 frangin pikkuseteleitä ei vaihdettu vaihdon edellyttämän työmäärän rajoittamiseksi. Belgiasta poiketen vaihtoon ei liittynyt mitään sulkutilejä eikä muita rajoituksia vaan vain vanhojen seteleiden korvaaminen uusilla. Lisäksi kaikki lyhytaikaiset obligaatiot leimattiin tai vaihdettiin uusiin.

Valtiovarainministeri Plevenin mukaan toimenpiteiden tavoitteena oli valtion kassan hyötyminen palauttamatta jääneistä seteleistä ja obligaatioista. Niitä olivat vihollisen mukanaan viemät, hävinneet tai vihollisuuksien aikana tuhoutuneet setelit ja obligaatiot sekä ne, joita ei muista syistä vaihdettu. Samalla saatiin täsmällinen käsitys jokaisen ranskalaisen seteli- ja obligaatiovarannoista, mikä helpotti pääomaverotusta. Ranskan valtion pääomavoitto palautumatta jääneistä seteleistä oli 35 miljardia frangia.²³ Setelistön määrä väheni kuitenkin enemmän, koska samoin kuin Suomen setelinvaihdossa monet vaihtoivat setelinsä pankkital-

Ranskassa oli sodan loppuvaiheessa liikkeessä Ranskan keskuspankin setelien ohella liittoutuneiden miehitysseteleitä (kuvan 50 frangia vuodelta 1944) (156 mm x 67 mm). Ne ja vanhanmalliset setelit korvattiin pienempikokoisilla uudentyyppisillä seteleillä. Kuvan 500 frangin setelit ovat vuosilta 1942 (195 mm x 115 mm) ja 1945 (141 mm x 92 mm).

letuksiin juuri ennen vaihdon käynnistymistä. Pääomaverotus perustui pääomiin setelien vaihtopäivänä 4.6.1945 ja oli progressiivinen kuitenkin siten, että se koski vain yli 200 000 frangin varantoja veronmaksajaa kohden. Lisäksi verotettiin 1.1.1940–4.6.1945 syntyneitä pääomavoittoja. Vuoden 1940 pääomavarojen määrittämisessä ilman mittavien hallinnollisten resurssien käyttöä syntyi kuitenkin haasteita, ja niinpä pääomavoittojen verotuksen kohteeksi tullut summa ei muodostunut merkittäväksi.

Ranskan valitsemilla keinoilla ei ollut edellytyksiä taittaa inflatorista kehitystä. Sen avulla pyrittiin pikemminkin jakamaan sodan tuhojen taakkaa tasapuolisemmin Ranskan kansalaisten kesken. Sen takia sen merkitys sodan ja miehityksen aikana syntyneen inflaation vastaisessa taistelussa jäi vähäiseksi.

Hollannin rahanuudistus heinä- ja syyskuussa 1945

Hollannin haasteena oli kaikkia Saksan sodan aikana miehittämiä valtioita koskevien ongel-

Hollannin rahanuudituksen ensi vaiheessa 100 guldenin (174 mm x 99 mm) setelit menettivät käyppytensä, ja ne piti tallettaa korottomille talletustileille heinäkuussa 1945. Se korvattiin rahanuudituksen myötä pienempikokoisella setelillä (152 mm x 74 mm).

mien lisäksi se, että sen tärkein kauppakumppani oli Saksa. Saksa jaettiin sodan jälkeen miehitysvyöhykkeisiin, joiden kanssa kauppa ei ensi vaiheessa ollut mahdollista. Sen takia inflatorinen paine Hollannissa hellitti varsinaisesti vasta vuonna 1949, kun kauppasuhteet Länsi-Saksan kanssa normalisoituivat.²⁴

Hollannin rahanuudistusta kutsuttiin virallisesti rahanpuhdistukseksi. Sen tavoitteet olivat samanlaiset kuin Belgiassa. Tavoitteena oli saada käsitys likvideistä varoista, kohdistaa toimenpide laittomasti hankittuihin varoihin, välttää vihollisen pois viemien seteleiden paluu, jarruttaa mustan pörssin kauppaa ja veronkiertoa sekä ennen kaikkea supistaa liikkeessä olevaa setelistöä.

Ensi vaiheessa Hollannin valtiovarainministeriö kohdisti rahatalouden vakauttamistoimenpiteensä erityisesti mustan pörssin kauppajien avulla rikastuneisiin henkilöihin. Valtiovarainministeriö poisti kaksi kuukautta miehityksen päättymisen jälkeen, heinäkuussa 1945, käypyyden 100 guldenin seteliltä, joka oli silloin arvoltaan suurin seteli. Sitä suuremmat 500 ja 1000 guldenin setelit olivat saksalaiset lakkauttaneet jo sodan aikana vuonna 1943. Valtiovarainministeriön toimenpiteen vaikutukset jäivät kuitenkin tässä suhteessa vaatimattomiksi. Kohderyhmä ennakoi toimenpiteen, koska Hollannin pakolaishallitus oli Lontoossa uhannut mustan pörssin kauppiaita sodanjälkeisellä rahanuudistuksella ja rangaistustoimilla. Niistä huolestuneena kauppiaat olivat hyvissä ajoin sijoittaneet käteisvaransa reaaliomaisuuteen ja taiteeseen.

Kansalaisten piti tallettaa 100 guldenin setelit korottomille pankkitileille verotusta ja

laillisuustarkistusta varten. Sen seurauksena liikkeessä ollut setelistö väheni 5,5 miljardista guldenista 1,7 miljardiin syyskuun 1945 loppupuoleen mennessä eli lähes 70 %.

Rahanuudistuksen toinen vaihe alkoi syyskuussa 1945. Jakamalla uudistus kahteen vaiheeseen saatiin lisää aikaa uusien seteleiden painamiseen, jota Lontoon pakolaishallitus ei ollut käynnistänyt riittävän ajoissa. Syyskuun 19. ja 25. päivän välisenä aikana poistettiin kaikki muut setelit liikkeestä, ja Hollannin kansalaiset saattoivat vaihtaa vanhoja seteleitä ja metallirahojaan vain 10 guldenin edestä uusiin rahoihin. Samalla 300 guldenia ylittävät käteisvarat kotitaloutta kohden tuli tallettaa pankkiin. Viikon ajan kaikilla kansalaisilla oli periaatteessa saman verran rahaa käytettävissä, ja liikkeessä ollut setelimäärä supistui 90 miljoonaan guldeniin eli vajaaseen kahteen prosenttiin verrattuna ennen rahanuudistusta liikkeessä olleeseen määrään. 26. syyskuuta 1945 lähtien vanhat setelit eivät olleet enää laillisia maksuvälineitä. Viikon kuluttua siitä uudet setelit ja metallirahat laskettiin vähitellen liikkeeseen. Siten vanhat ja uudet setelit eivät olleet samanaikaisesti käytössä, millä pyrittiin ehkäisemään mustan pörssin kauppiaiden ”likaisen rahan” vaihtaminen ”puhtaisiin” uusiin. Vanhojen seteleiden poisvetämisen aikana kaikki maksut pyrittiin lykkäämään lukuun ottamatta päivittäiseen hengissä pysymiseen liittyviä maksuja, joita varten oli käytössä edellä mainittu 10 guldenia henkilöä kohden.²⁵

Pankkien talletustileillä olevat varat oli tuossa vaiheessa jäädytetty. Lokakuun 4. päivästä 1945 alkaen ryhdyttiin maksamaan normaalisti palkkoja ja eläkkeitä, ja yksittäiseltä pankkiti-

Ihmiset jonottivat pankin avautumista Tanskan rahanuudistuspäivän 23.7.1945 aamuna.

liltä saattoi sekä nostaa rahaa rajoitetusti että käyttää rahaa tilisiirtoihin. Jäädytetyt varat sai ottaa vain vähitellen käyttöön, mutta monissa tapauksissa valtiovarainministeriö vähensi niiden määrää rangaistuksena miehityksen aikana saavutetuista voitoista. Viimeiset jäädytetyt varat vapautettiin vasta vuonna 1952.

Tanskan rahanuudistus heinäkuussa 1945

Tanskassa ylimääräinen likviditeetti muodostui muiden Saksan miehittämien maiden tavoin miehityskustannusten rahoittamisesta ja keskuspankin rahoittamista vientilyijäämistä. Likviditeettiä pyrittiin supistamaan jo sodan aikana usein toimenpitein, mutta sodanjälkei-

Tanskan käytössä ollut setelimalli menetti käyppytensä heinäkuun 1945 loppupuolella. Setelit korvattiin osin aikaisempaa pelkistetyimmillä seteleillä, osin ulkoasultaan samanlaisilla, mutta erivärisillä seteleillä. [5 kruunua (129 mm x 71 mm ja 129 mm x 72 mm) ja 50 kruunua (156 mm x 100 mm ja 158 mm x 100 mm) ennen ja jälkeen.]

nen rahapoliittinen tervehdyttäminen käynnistettiin 23. heinäkuuta 1945.

Tanskan keskuspankki oli jo syksyllä 1943 miehittäjiltä salassa ryhtynyt valmistamaan uutta setelimalia yhdessä Egmont H. Petersenin painolaitoksen kanssa, jotta se olisi valmis, kun sopiva hetki koitti. Seteleiden vaihtoa odotettiin Tanskassa yleisesti, mutta se, milloin ja miten se tulisi tapahtumaan, pyrittiin pitämään yllätyksenä. Perjantaina 20.7. pankkitarkastaja lähetti sähkösanoman kaikille maan rahalaitoksille, että pankkien konttorit piti sulkea samana päivänä kello 15 eivätkä ne saaneet olla auki seuraavana päivänä lauantaina, kuten siihen aikaan muutoin oli tapana. Mitään tilisiirtoja, arvopapereiden siirtoja tai mutta vastaavia pankkitoimintoja ei saanut hoitaa ennen pankkien avautumista viikonlopun jälkeen maanantaina.²⁶ Rahamarkkinoiden vakauttamista koskeva lakiesitys hyväksyttiin kansankäräjillä yhden viikonlopun aikana, ja toimenpidepaketti toimeenpantiin viikonloppua seuraavana maanantaina 23.7.1945.

Edeltävänä sunnuntai-iltana kello 19 Tanskan keskuspankin johtaja Siegfried Hartogsohn kertoi radiossa, että kaikki Tanskan keskuspankin liikkeeseen laskemat setelit, paitsi 5 ja 10 kruunun setelit, menettivät käyppytensä maksuvälineenä seuraavana aamuna. Ainoa asia, jota yli 10 kruunun suuruisilla seteleillä saattoi tehdä, oli vaihtaa ne uusiin pankeissa tai säästökassoissa. 5 ja 10 kruunun setelit säilyttivät käyppytensä vain kolme päivää eli 25.7.1945 asti, ja niillä saattoi maksaa välttämättömiä elintarvikkeita sekä lääkkeitä ja vastaavia. Muihin maksuihin, kuten elokuvalippuihin, saattoi käyttää kolikoita. Hartogsohn uskoi, että vaikeissa tilanteissa kanta-asiakkaat saisivat ostaa luotolla.

Vaihdon helpottamiseksi maaseudulla yksi henkilö saattoi hoitaa setelinvaihdon koko kylän puolesta. Seteleiden vaihto oli mahdollista seuraavan maanantain 30.7. iltaan asti. Pankit saivat olla auki aamulla kello kahdeksasta iltaan kello kahdeksaan asti, ja myöhempäänkin jos tarve vaati. Koska pankit kolmena seuraavana päivänä joutuisivat keskittymään setelinvaihtoon, antoi kansankäräjien hyväksymä laki mahdollisuuden maksujen lykkäykseen saman viikon torstaihin asti. Radioesitelmänsä ohjeiden lopuksi Hartogsohn uskoi kärsivällisyyden ja ripauksen hyvää mielialaa auttavan vastoin käymisen kokemista vastaan. Hän katsoi myös saksalaismiehityksen aikana seteleitä käytetyn niin moniin epämoraalisiin toimintoihin, että ne oli syytä korvata uusilla puhtailla seteleillä.²⁷

100 kruunun ja sitä pienemmät summat saattoi vaihtaa ostokortin kupongilla ilman suurempaa byrokratiaa. 100 kruunua suuremmat vaihdot edellyttivät lomakkeen täyttämistä veroviranomaisia varten. Postitoimipaikoissa saatavissa ollut lomake pyydettiin täyttämään etukäteen. Yleisö saattoi vaihtaa setelinsä uusiin 500 kruunuun asti, ja ylimenevä osuus talletettiin sulkutilille.²⁸ Sulkutilillä olevia varoja vapautettiin anomuksesta, mikäli niiden välttämätön tarve oli osoitettavissa. Julkisyhteisöt ja pankin saattoivat vaihtaa setelinsä uusiin ilman rajoituksia.

Vanhat setelit korvattiin osin aikaisempaa pelkistetyimmillä seteleillä (5 ja 10 kruunua), osin ulkoasultaan samanlaisilla, mutta erivärisillä seteleillä (50, 100 ja 500 kruunua). Pelkistetyt setelit saivat kansan suussa nimen matadorisetelit eli monopolirahat lautapelin tanskalaisen nimen mukaan. 5 ja 10 kruunun setelit vaihdet-

tiinkin pian vanhanmallisiin, mutta erivärisiin seteleihin. Runsaat 71 miljoonaa kruunua seteleistä jäi vaihtamatta. Se oli noin 5,7 % ennen setelivaihtoa liikkeessä olleesta setelistöstä. Vaihto sujui aikalaisarvioiden mukaan kivuttomasti.²⁹

Seteleiden vaihdon lisäksi toimenpidepaketti koostui kansalaisten velvollisuudesta ilmoittaa likvidi varallisuutensa, mikäli se ylitti 10 000 Tanskan kruunua, samoin kuin tulipalon tai varkauden varalta vakuutettu omaisuus, jos vakuutusarvo ylitti 30 000 kruunua. Lisäksi ilmoitusvelvollisuus ulottui vuoden 1939 alusta maksettuihin yli 400 kruunun suuruisiin vuosittaisiin vakuutusmaksuihin, samoin kuin 20 000 kruunua ylittäneisiin lahjoihin, ennakkoperintöihin, asuntojen sisustamiskuluihin, taide-esineisiin, kirja- ja taidekokoelmiin, kulta- ja hopea-esineisiin ym.

Pankkitalletusten kohtelu riippui siitä, olivatko rahat talletettu jo ennen Saksan miehitystä 9. huhtikuuta 1940, jolloin ne olivat vapaasti käytettävissä. Sen sijaan miehityspäivästä lähtien tehdyt 10 000 kruunua ylittävät talletukset asetettiin sulkutilille puolesta arvostaan 1.9.1945 asti. Tuolloin vapautettiin 25 % ja loput vuoden 1945 lopussa. Kaikkia toimenpiteitä kontrolloitiin yksityiskohtaisesti, sillä myös kaikki sekä koti- että ulkomaiset haltijapaperit tuli ilmoittaa, ja pankit ilmoittivat asiakkaidensa saatavat ja velat.

Kolmantena toimenpiteenä oli vuosien 1939–1940 ja vuosien 1946–1947 välillä tapahtuneeseen, 30 000 Tanskan kruunua ylittäneeseen varallisuuden lisäykseen perustunut verotus. Sen tarkoituksena oli verottaa miehityksen aikana syntyntä varallisuutta osin pakollisella valtion obligaatioiden merkinnällä. Toimenpide

toteutettiin kuitenkin vasta heinäkuussa 1946, joten sen yksityiskohdat eivät olleet tiedossa, kun Suomessa suunniteltiin seteleiden vaihtoa.³⁰

Norjan rahanuudistus syyskuussa 1945

Norjan rahanuudistus ja sen valmistelu tapahtui samoihin aikoihin, kun Suomessa ajatus vastaavanlaisesta toimenpiteestä sai merkittävän sysäyksen. Suomen toimenpiteen valmistelijat kävivät tutustumassa Norjan tilanteeseen, ja Suomen Pankin arkistosta löytyy runsaasti materiaalia lomakkeita myöten Norjan rahaolojen tervehdyttämisestä. Sen takia Norjan toimenpiteitä ja niiden vastaanottoa on paikallaan tarkastella muita uudistuksia yksityiskohtaisemmin.

Kun Saksa miehitti Osloon 9. huhtikuuta 1940, Norjan keskuspankin tuolloinen johto päätti jäädä pankkiin. Oslosta poistunut maan hallitus kuitenkin määräsi, että Norjan keskuspankin pääkonttorin tuli olla miehittämättömällä alueella. Sen mukaisesti pankille valittiin uusi johtokunta, joka siirtyi kuninkaan ja hallituksen mukana Länsi- ja Pohjois-Norjan kautta Lontooseen. Lontoossa Norjan hallitus ja Norjan keskuspankin uusi johto ryhtyivät jo helmikuussa 1941 suunnittelemaan Norjan rahajärjestelmää maan vapautumisen jälkeen. Lähtökohtana oli koko liikkeessä olevan setelistön vaihto uusiin seteleihin. Tässä mielessä annettiin englantilaisen setelipainon Waterlow & Sons Limitedin tehtäväksi painaa uutta setelisarjaa 600 miljoonan kruunun arvosta. Seteleiden ulkoasu suunniteltiin yksinkertaiseksi ilman tunnettujen henkilöiden muotokuvia; ne sisälsivät vain valtakunnan vaakunan ja kuningas Haakon VII monogrammin kaikissa seteliarvoissa 1–1000 kruunuun.

Norjan pakolaishallitus valmisteli Lontoossa kahta eri setelisarjaa, toista otettavaksi käyttöön maan vapautumisen jälkeen ja toista sarjaa käytettäväksi, mikäli maa pyrittäisiin valloittamaan takaisin sotimalla. 10 kruunun (127 mm x 72 mm) seteli kuului ensin mainittuun sarjaan ja 100 kruunun (144 mm x 127 mm) seteli jälkimmäiseen.

Lisäksi sellaista mahdollisuutta varten, että Norja pyrittäisiin sotimalla valloittamaan takaisin, painettiin sotasetelisarja, joka koostui 5, 10, 50 ja 100 kruunun seteleistä. Näitä sotaseteleitä oli tarkoitus käyttää vapautetuilla alueilla sitä mukaa kuin takaisinvalloitus eteni. Niitä käy-

tettiin vähäisessä määrin liittoutuneiden joukkojen saavuttua Isosta-Britanniasta Norjaan Saksan antautumisen jälkeen.

Lontoossa toimeenpantujen setelivalmistelujen lisäksi myös Norjan keskuspankin Osloon jäänyt johto valmisteli vuodesta 1943 lähtien

setelistön uusimista sodan jälkeen. Seteleiden tuotanto käynnistyi vuonna 1944 tilanteessa, jossa pankin johtelmissä oli edelleen myös kansallissosialistien nimittämiä henkilöitä. Sen takia valmistelut tehtiin salassa, eikä seteleiden ulkoasun suunnittelussa voitu käyttää ulkopuolista apua. 1000 kruunun setelissä vain etusivun väriä muutettiin ja sana ”GULD” painettiin päälle mustalla värillä, mutta kuva-aiheet säilytettiin lähes ennallaan. 5–100 kruunun seteleissä käytettiin ainoana kuva-aiheena kruunattua valtakunnanvaakunaa, ja niiden painamisessa ei käytetty vesileimallista paperia. Monien muiden maiden tavoin Norjassa oli sodan jäljiltä puute painomateriaaleista. Ajatus oli, että täytettyään tehtävänsä setelit vaihdettaisiin uusiin taiteellisesti ja seteliteknisesti korkeatasoisempiin seteleihin. Lopulta näitä Osllossa salaa valmistettuja seteleitä käytettiin liikkeessä olleiden setelistön vaihtamiseen. Tämä väliaikaiseksi suunniteltu setelisarja vaihdettiin sittemmin vuodesta 1948 lähtien seteliarvo kerrallaan uuteen malliin.³¹

Saksan miehitysvalta oli rahoittanut tavaroiden ja palveluiden ostoksensa Norjassa ”lainoilla” Norjan keskuspankista, minkä keskuspankki oli rahoittanut painamalla seteleitä. Maan sodanjälkeisellä hallituksella oli kuitenkin erilainen näkemys, miten paisunut likviditeetti neutralisoitaisiin, kuin Norjan keskuspankin johdolla. Keskuspankki kannatti rajua yksittäisratkaisua, jolla yritysten ja kansalaisten seteliomistus, talletukset sekä arvopaperit rekisteröitäisiin ja osa seteleistä sekä talletuksista jäädytettäisiin valtioneille. Lisäksi määrättäisiin vero sodan aikana syntyneelle omaisuuden lisäykselle. Norjan valtiovarainministeriö sen sijaan oli asteittaisen sopeuttamisen kannalla

ja perusti näkemyksensä suunnitelmaansa tiukkaan hinta- ja palkkapolitiikkaan. Sen ansiosta yritykset ja kansalaiset olisivat hallituksen mielestä valmiita ylläpitämään suurempaa likviditeettiä kuin perinteisesti. Osaselityksenä näkemykselle oli myös pelko lamasta.³²

Tanskan rahanuudistuksen jälkeen huhut samanlaisesta toimenpiteestä lisääntyivät Norjassa, olihan Norjan tilanne sodan ja Saksan miehityksen jäljiltä paljolti samanlainen. Pari päivää Tanskan setelinvaihdon jälkeen Norjan lehdistössä jo spekulointiin rahanvaihdon ajankohdasta ja toteutustavasta. Arveltiin, että pitkien etäisyyksien ja huonompien yhteyksien takia siihen tarvittaisiin Norjassa pidempi ajanjakso. Sen takia sitä oli mahdotonta panna toimeen loma-aikana. Viranomaislähteiden mukaan valmistelut edellyttivät vielä joitakin viikkoja. Itse toteutustavaksi lehdet arvelivat tietyn setelimäärän ylittävistä setelivarannoista vähennettävän osa, esimerkiksi 20 %, uusia seteleitä vastaan.³³

Kun seuraa Norjan lehdistössä käytyä keskustelua rahanuudistuksesta, syntyy vaikutelma, että toimenpiteeseen liittyi vähemmän intohimoja kuin vastaavaan uudistukseen muutamaa kuukautta myöhemmin Suomessa. Spekulointeja uudistuksen ajankohdasta ja toteutustavasta ilmaantui lehdistöön laajemmin vasta runsas viikko ennen toimenpiteen käynnistymistä. Toimenpidettä koskenut laki hyväksyttiin suurkäräjillä 5.9.1945, ja kaksi päivää myöhemmin päähallituspuolue työväenpuoleen pää-äänenkannattajassa Arbeiderbladetissa oli ennakkouutinen, että uudistus tapahtuu lähipäivinä. Lisäksi lehti otaksui, ettei vapaasti vaihdettava määrä muodostu yhtä suureksi kuin Tanskassa, mutta arveli uudistuksen sujuvan yhtä kivuttomasti kuin Tans-

Norjan setelinvaihto vaati erityisjärjestelyjä Pohjois-Norjan Finnmarkissa sekä uusien seteleiden kuljetuksessa että vanhojen seteleiden vaihdossa. Setelilaatikoita kuljettiin veneillä ja vaihtopaikoiksi pystytettiin teltoja.

Norjan keskuspankin liikkeeseen laskemat setelit korvattiin uudella sarjalla syyskuussa 1945. Yläpuolella on vanhan (127 mm x 72 mm) ja alapuolella uuden setelimallin pelkistetympi 5 kruunun (127 mm x 72 mm) seteli.

kassa. Myös muissa lehdissä spekulointiin vapaasti vaihdettavan määrän suuruudesta ja arveltiin sen olevan 300 Norjan kruunua. Vääriin huhuihin sisältyi myös arvio, että samoin kuin Tanskassa 5 ja 10 kruunun setelit säilyisivät muutaman päivän ajan maksuvälineinä.³⁴

Seuraavan aamun numerossaan Arbeiderbladet, kuten pääosa muistakin lehdistä, kertoi etusivullaan, että setelinvaihto tulisi alkamaan samana päivänä kello 15. Tieto perustui lehtien sisäsivuilla julkaistuihin Norjan keskuspankin ilmoitukseen seteleidenvaihdosta. Keskuspankin

lehdistökonferenssin jälkeen lehtien iltapäivänumerot kertoivat jo vaihdon yksityiskohdatkin.³⁵

Vastaavalla tavalla kuin Suomessa paria kuukautta myöhemmin levisi huhuja setelinvaihdon toteutustavasta ruotsalaisten lehtien välityksellä (ks. lähemmin luvussa 4), viittasi norjalainen paikallislehti juuri rahanvaihdon alla ulkomaiseen tietoon, tässä tapauksessa Norjan tietotoimiston Englannista saamaan uutiseen. Uutisen mukaan suurin vapaasti vaihdettava määrä oli 100 kruunua, mikä pitikin sitten paikkansa.³⁶

Aamulehtien maininnat setelinvaihdon alkamisesta myöhemmin samana päivänä aiheuttivat loppukirin suurista seteleistä eroon pääsemiseksi. Vaihtorahojen loputtua muun muassa raitiovaunuissa 100 kruunun seteleillä maksamista yrittäneet saivat matkustaa ilmaiseksi sekä kuljettajan että omaksi harmiksi.³⁷

Norjan rahaolojen vakauttaminen sodan jälkeen muistutti monessa suhteessa Tanskan vastaavaa toimenpidepakettia. Tanskan tavoin myös Norja oli pystynyt jo sodan aikana supistamaan ylimääräistä likviditeettiä veroin ja lainoin. Vastaavasti Norjassa syyskuussa 1945 toimeenpantu rahanuudistus koostui seteleiden vaihdosta ja pankkitalletusten sekä arvopapereiden rekisteröinnistä. Rahanuudistuksen valmistelun yhteydessä myös Norjassa mustan pörssin hinnat nousivat, kun seteleitä haalineet pyrkivät sijoittamaan rahansa tavarahan. Liikkeessä ollut käteinen raha supistui huhtikuusta 1945 rahanuudistukseen mennessä 3 miljardista 1,4 miljardiin Norjan kruunuun.³⁸

Valtiovalta ilmoitti lauantaina 8. syyskuuta pankkien suljettua ovensa kello 13, että pankit avaisivat ovensa uudelleen kello 15 pelkästään

setelinvaihtoa varten. Kansalaiset saattoivat vaihtaa 100 kruunua henkilöä kohden uusiin seteleihin leikkaamalla elintarvikekorteistaan kaksi kuponkia. Jo seuraavana päivänä eli sunnuntaina menettivät kaikki 5 Norjan kruunun ja arvoltaan sitä suuremmat setelit käyppyytensä (Norjassa oli liikkeessä vuodesta 1940 lähtien myös 1 ja 2 kruunun setelit). 100 kruunua ylittävien setelienvaihto alkoi sunnuntaina 9.9., ja se edellytti tarkoitusta varten laadittujen lomakkeiden täyttämistä. Vanhojen seteleiden vaihdossa sai 60 % uusia seteleitä 5 000:een Norjan kruunuun asti. 5 000 kruunua ylittävä määrä siirrettiin vaihtopankissa käyttötilille, josta sai nostaa vain elinkeinon harjoittamiseen tai muihin Norjan keskuspankin erikseen määräämiin tarkoituksiin. Loppu 40 % rahamäärästä suljettiin korolliselle valtiontilille. Lyhyen vaihtoajanjakson (8.9.–22.9.) vuoksi pankit keskeyttivät maanantaista lähtien kolmen päivän (10.–12.9.) ajaksi kaikki muut tehtävänsä ja keskittyivät täysin rahanuudistuksen hoitamiseen. Rahalaitosten lisäksi valtiovarainministeriö saattoi valtuuttaa rautatieasemien, postitoimipaikkojen sekä teollisuuslaitosten toimimisen vaihtopaikkoina. Myös ”paikallisen Alkon” (Vinmonopolet) myymälöitä käytettiin tarkoitukseen. Norjan keskuspankki perusti vaihtoa varten erityisen saneerausosaston, ja maa oli jaettu 21 lunastuspiiriin keskuspankin haarakonttoreiden mukaisesti.³⁹

Norjalaisten lehtien mukaan setelinvaihto sujui mainiosti heti ensi päivästä lähtien. Kriittikkiä herätti lähinnä tiedottaminen. Esimerkiksi se aiheutti huolta, että jos käytti ostokorttia 100 kruunun vaihtamiseen ja jos osti näillä

uusilla seteleillä, saikin vaihtorahoina vanhoja seteleitä. Kysymysten tulva tukki pankkien puhelinlinjat, mutta jo parin päivän jälkeen setelinvaihtoon liittyneet kysymykset eivät enää nousseet lehtien etusivun uutisiksi.⁴⁰

Norjan keskuspankilla oli myös oikeus pidentää seteleiden vaihtoaikaa sekä yleisesti että tietyillä alueilla. Jo alun perin hyväksytyt lain mukaan vaihtoaika ulkomailla päättyi 6.10. Sama vaihtoaika ulotettiin myös Norjan pohjoisosaan Finnmarkiin, jossa vaihto vaati erityisjärjestelyjä etäisyyksien ja puutteellisen tieverkoston takia. Laki mahdollisti myös perustellusta syystä myöhästyneen vaihdon. Siinä vaiheessa kun vaihtoaika jatkui vielä ulkomailla ja Finnmarkissa, oli vaihdon alkaessa liikkeessä olleesta runsaasta 1,4 miljardista Norjan kruunusta palautumatta vielä 130 miljoonaa kruunua. Norjan keskuspankin vuoden 1946 vuosikertomuksen mukaan vaihtamatta jäänyt setelimäärä oli noin 70 miljoonaa kruunua eli runsas 2,3 % vuoden 1945 aikana liikkeessä olleen setelistön huippuarvosta.⁴¹

Pankkitilien saldoista sai vapaasti käyttää 800 kruunua sekä sen ylittävältä osalta 40 %. 30 % suljettiin valtiontilille ja loput 30 % sai nostaa määrättyihin välttämättömiin tarpeisiin. Jälkimmäinen osa tuli 26. marraskuuta 1945 vapaasti käytettäväksi ja valtiontilille suljettu 30 prosentin osa 9. maaliskuuta 1946.⁴²

Sodan aikana syntyneen varallisuuden lisäyksen verotus toimeenpantiin vasta vuonna 1947 ja lievemmissä muodossa kuin Tanskassa. Siten sen yksityiskohdat eivät olleet tiedossa Suomen setelinvaihdon suunnittelun yhteydessä, eikä sitä ole tarpeen käsitellä tässä yhteydessä.

Tšekkoslovakian rahanuudistus lokamarraskuussa 1945

Tšekkoslovakia oli vuoden 1938 Münchenin sopimuksen ja sitä seuranneiden väliintulojen seurauksena jakaantunut viiteen eri valuutta-alueeseen, joissa oli käytössä Saksan, Puolan, Unkarin, Saksan perustaman Böömin ja Määrin protektoraatin sekä muodollisesti itsenäistyneen Slovakian seteleitä. Maan vapautumisen jälkeen keuhällä 1945 Saksan markka lakkasi olemasta laillinen maksuväline, mutta Böömin ja Määrin setelit olivat käypiä maan muissa osissa paitsi Slovakian alueella vuoden 1945 loppupuolella toimeenpantuun rahanuudistukseen asti.

Kaikki pankkitilit suljettiin Tšekkosloviassa 1.11.1945. 29. lokakuuta – 4. marraskuuta yleisö sai vaihtaa vanhoja seteleitä uusiin 500 kruunuun asti suhteessa 1:1. Ne, joilla ei ollut tarpeeksi käteistä, saattoivat käyttää puuttuvaan osaan talletustilillä olevia varojaan. Yrittäjät ja vapaiden ammattien harjoittajat saattoivat nostaa tileiltänsä kuukausipalkkansa suuruisen summan vaihtoa varten sekä 10 % tiliensä saldoista tiettyihin raaka-aineostoihin ym., kuitenkin enintään tuplasti kuukausipalkkansa. Tileiltä saatettiin myös siirtää velkoja velkojien tileille, samoin kuin maksaa verovelkoja. Sulkutileillä olleiden varojen kohtalosta päätettiin vasta heinäkuussa 1947.

Seteleitä oli valmisteltu toisistaan tietämättä salaa sodan loppumisen varalta sekä Böömin ja Määrin protektoraatin setelipainossa että Tšekkoslovakian pakolaishallituksen toimesta Lontoossa. Pakolaishallitus oli tilannut kolmelta englantilaispainolta seitsemän seteliarvoa 5 ja 1000 kruunun väliltä. Painot käyttivät tšekkos-

Tšekkoslovakia oli hyvin varautunut setelikannan uusimiseen toisen maailmansodan jälkeen, sillä seteleitä oli valmistettu salaa sekä Böömin ja Määrin protektoraatin setelipainossa että pakolaishallituksen toimesta Lontoossa. Kuvassa on Bradbury, Wilkinson & Co:n Lontoossa painama 500 kruunun (165 mm x 95 mm) seteli.

lovakialaisia kuva-aiheita Lontoossa käytössä olleista valokuvista ja piirustuksista. Seteleissä ei ollut Tšekkosloviassa käytössä olleista seteleistä poiketen päivämäärää tai vuosilukua, koska niitä painettaessa ei ollut tiedossa, milloin ne voitaisiin ottaa käyttöön.⁴³

Itävallan rahanuudistus joulukuussa 1945

Itävallan tilanne oli sodan jälkeen hyvin samankaltainen kuin Saksan, koska se oli jo vuonna 1938 liitetty Saksaan. Ylimääräinen maksuvalmius loi voimakkaita inflaatiopaineita vähäisen tavarantarjonnan olosuhteissa, ja paineita pystyttiin hillitsemään vain tiukalla hinta- ja palk-

kasäännöstelyllä. Itävallan rahaolot poikkesivat siinä mielessä aikaisemmin käsiteltyjen maiden tilanteesta, että siellä laillisena maksuvälineenä oli Saksan markka (Reichsmark) liittoutuneiden sodan loppuvaiheessa liikkeeseen laskemien seteleiden ohella. Siten ensimmäinen rahan liittyvä uudistus oli arvoltaan 5:tä Saksan markkaa (ja miehityssillinkiä) suurempien seteleiden korvaaminen Itävallan šillingillä suhteessa 1:1, mikä tapahtui 13.–20. joulukuuta 1945. Vähittäiskaupat saivat vielä pari päivää lisää aikaa vaihtotoimenpiteeseen. Kansalaiset saivat vaihtaa 150 šillinkiä, ja sen ylittävä summa talletettiin sulkutilille. Oikeushenkilöt eivät saaneet vaih-

Saksan markka oli Itävallassa laillinen maksuväline Itävallan keskuspankin liikkeeseen laskemien setelien ja liittoutuneiden miehitysseteleiden ohella. Ne kaikki korvattiin joulukuussa 1945 uudella 29.5.1945 päivätyllä setelimallilla. Yläpuolella liittoutuneiden 20 šillingin (139 mm x 78 mm) miehitysseteli ja alapuolella uusi 20 šillingin (140 mm x 74 mm) seteli.

dossa seteleitä, vaan vaihdettavaksi luovutetut rahat luettiin tilille heidän hyväkseen.

Pankkitilien saldoista suljettiin täysin 60 %. Jäljelle jääneestä 40 prosentista saattoi nostaa käteisenä 12 %, loput 28 % oli mahdollista nos-

taa erityistapauksissa.⁴⁴ Itävallan rahanuudistus toimeenpantiin kuitenkin niin myöhään vuonna 1945, ettei sen sisällöllä ollut käytännön vaikutusta Suomen setelinvaihtoa koskeviin pohdintoihin.

2. Suomi vuonna 1945

Vaikka Suomi säilyi vieraan vallan miehitykseltä, toisin kuin edellä käsitellyt maat, monet näiden maiden talouspoliittiset haasteet olivat ajankohtaisia myös Suomessa. Raskas ja pitkään kestänyt sota oli koetellut Suomen taloudellisia edellytyksiä, ja sodan jälkeen oli maksettava talouden suorituskyvyn rajoilla olevat sotakorvaukset. Lisäksi oli asutettava luovutetuilta alueilta siirtynyt evakkoväestö, kunnostettava sodan aikana rappeutunut tuotantokoneisto ja sodan aikana osin olosuhteiden pakosta laiminlyöty maataloustuotanto. Teollisuuden toimintaedellytyksiä vaikeutti poltto- ja raaka-aineiden sekä tarvikkeiden niukkuus. Lisäksi ulkomaankauppa ja Suomelle tärkeä vienti oli lamassa ja rajoittui ensi vaiheessa vain Ruotsiin ja Neuvostoliittoon. Kun vielä sodan aiheuttaman pitkäkestoisen jännityksen laukeaminen kuvastui monilla aloilla työtehon ja -halun heikkenemisenä sekä yhteiskunnallisena levottomuutena, turvauduttiin työtaistelujen välttämiseksi yleisiin palkankorotuksiin. Niistä seurasi hintojen nousu, ja markan kotimaisen ja ulkomaisen arvon välille syntyi jännite, jonka vuoksi sodan aikana lähes ennallaan pidettyjä valuuttakursseja jouduttiin muuttamaan rajusti. Markka devalvoitiin vuoden 1945 aikana kolmesti, ja kaikkiaan ulkomaisten valuuttojen kurssit nousivat 176 % arvoista, jotka niillä olivat olleet sotavuosien ajan.¹

Taloudellisen ympäristön lisäksi Suomi oli sodan jälkeen myös väestö- ja elinkeinorakenteeltaan, liikenne- ja viestintäyhteyksiltään sekä kulttuuriltaan hyvin erilainen yhteiskunta kuin nykyisin. Vuoden 1945 lopussa Suomessa oli vajaat 3,8 miljoonaa asukasta. Kotitalouksien määrää ei ollut laskettu vuoden 1940 väestölaskennassa, mutta vuoden 1950 väestölaskennassa perheen keskikoko oli 3,7 jäsentä. Siten Suomessa voidaan arvioida olleen noin miljoona kotitaloutta vuonna 1945. Vuonna 2017 perheen keskikoko oli 2,8 eli keskimäärin lähes 1 yksi henkilö vähemmän kuin sotien jälkeen.

75 vuotta sitten Suomi oli hyvin maatalousvaltainen yhteiskunta, sillä maa- ja metsätaloudessa toimi noin puolet ammatinharjoittajista (1940: 51,5 % ja 1950: 46,0 %). Vuonna 2016 vastaava luku oli 3,0 %. Väestöstä asui vuoden 1945 lopussa maaseudulla 76,1 % ja kaupungeissa 23,9 %. Vuoden 2017 lopussa väestöstä asui taajamissa 85,9 %. Ulkomaalaisten määrä oli vaatimaton, sillä Suomessa asui vuoden 1945 lopussa alle 10 000 ulkomaan kansalaista.²

Suomen kansan koulutustaso oli merkittävästi vaatimattomampi vuonna 1945 kuin nykyisin, sillä vain pari-kolmetuhatta henkilöä, noin 5 % ikäluokasta, suoritti ylioppilastutkinnon. Vuonna 2017 noin puolet ikäluokasta suoritti sen.³

SÄÄNNÖSTELYTALOUS JA OSTOKORTIT

Valtioneuvosto oli vuonna 1929 perustanut Taloudellisen puolustusneuvoston, jonka tehtävänä oli muun muassa suunnitella talouselämän ohjaus sotatilanteessa. Osana suunnitelmaa neuvosto esitti, että poikkeusoloissa oli perustettava oma ministeriö säännöstelemään talouselämää tarvittavassa laajuudessa. Syyskuussa 1939, kun Eurooppa näytti ajautuvan kohti uutta suursotaa, Suomeen perustettiin tavaroiden säännöstelyä varten kansanhuoltoministeriö. Ministeriössä työskenteli enimmillään lähes kahdeksansataa henkilöä. Kansanhuollon palveluksessa työskenteli kaikkiaan 6000–7000 henkilöä, kun mukaan lasketaan kansanhuollon piiriomistot ja kansanhuoltolautakunnat. Ensimmäiset tuotteet, joita ministeriö ryhtyi säännöstelemään, olivat sokeri ja kahvi.⁴

Kahvin ja sokerin säännöstelemiseksi otettiin syksyllä 1939 käyttöön yleisostokortti. Keväällä 1940 ryhdyttiin säännöstelemään myös viljatuotteita, ja niitä varten tarvittiin leipäkortit. Leipäkortin annoksen suuruus määräytyi sen mukaan, kuinka paljon energiaa asianomainen päivätyössään kulutti. Tätä varten luotiin noin 6 500 ammattinimikettä sisältävä luettelo.⁵

Vähitellen säännösteltävien tuotteiden lukumäärä alkoi kasvaa ja niiden myötä myös ostokorttien määrä. Kaikkiaan säännöstelytalouden aikana oli käytössä 162 erilaista ostokorttia, joiden yhteinen painosmäärä oli 778 miljoonaa kappaletta. Väärinkäytösten takia ostokortit ryhdyttiin uusimaan joka neljäs kuukausi ja niitä painettiin erivärisinä. Yleis-

Mustan pörssin kauppiaista varoitettiin julistein.⁶

Yleisostokortti jaettiin säännöstelytalouden aikana jokaiselle kansalaiselle. Sitä suunniteltiin alun perin käytettäväksi seteleiden rekisteröinnissä niiden vaihdon yhteydessä.

Säännöstelyjä perunoita jonotetaan Helsingin Hakaniementorilla.

tokortteja jaettiin jokaiselle kansalaiselle, ja niiden lukumäärä oli yli 3,5 miljoonaa kappaletta.⁷

Tavaroiden säännösteleminen niin Suomessa kuin muuallakin johti laajaan mustan pörssin kauppaan. Erilaisten arviointimenetelmien perusteella lähes kolmannes viljatuotteista ja rasvasta hankittiin Suomessa sota-aikana mustasta pörssistä.⁸ Tavaroiden säännöstely ja siihen liittyvät väärinkäytökset aiheuttivat runsaasti tyytymättömyyttä. Kun tarkastelee vuoden 1946 alkupäivien lehtien yleisönosas-

tokirjoituksia, niin vain kansanhuoltoministeriöön kohdistunut kritiikki pystyi kilpailemaan seteleiden leikkausta koskevien aggressiivisten mielipiteiden kanssa.

Säännöstelytaloutta alettiin vähitellen purkaa vuodesta 1946 alkaen. Kansanhuoltoministeriö lakkautettiin vuoden 1949 lopussa, ja säännöstelystä vielä jääneiden "häntien" hoito siirrettiin muiden ministeriöiden tehtäväksi. Siinä vaiheessa 162 ostokortista oli jäljellä enää vain yleisostokortti.⁹

Radiovastaanottimet olivat keskeinen väline yhteydenpitoon ulkomaailmaan. Monissa kylissä haja-asutusalueella ne olivat kyllä harvinaisia.

Keskeinen tiedotusväline oli radio. Huhtikuussa 1945 kuuntelulupien määrä Suomessa ylitti ensimmäisen kerran 500 000, ja saman vuoden lopulla jo 550 000. Kun kotitalouteen voitiin laskea keskimäärin neljä jäsentä, oli radio joka toisella perheellä.¹⁰ Se merkitsi kuitenkin, että joka toisella perheellä sitä ei ollut. Lisäksi radiot eivät jakautuneet alueellisesti tasaisesti, vaan haja-asutusalueella oli kyliä, joissa ei ollut yhtään toimivaa radiovastaanotinta. Lehtien levikistä voi todeta, että esimerkiksi Helsingin Sanomien arkilevikki oli tuohon aikaan jonkin verran alle 150 000.¹¹

Puhelinkoneita oli Suomessa vuonna 1945 runsaat 240 000. Suuri osa näistä oli yritysten ja organisaatioiden käytössä, ja kotitalouksissa puhelinta ei ollut edes joka neljännellä kotitaloudella. Radiovastaanottimien tavoin puhelinkoneet jakautuivat alueellisesti epätasaisesti, ja haja-asutusalueella oli kyliä, joissa ei ollut puhelinta lainkaan. Vuonna 2018 matkapuhelin oli 99 prosentilla kotitalouksista.¹²

Postin kulku vaikutti ihmisten tavoitettavuuteen radion ja puhelimen lisäksi. Sinänsä postin jakelu vaikutti kirjeiden kulun kuvausten perusteella jopa tehokkaamalta kuin nyky-

Pelkästään henkilöautoja ei ollut vähän, vaan myös polttoaineesta oli pulaa sodan jälkeen. Siten puukaasulla käyvä auto ei ollut harvinaisuus katukuvassa. Myös linja-autot oli varustettu häikäpöntöillä.

sin, ja posti jaettiin kahdesti päivässä varsinkin kaupungeissa. Sen sijaan haja-asutusalueella postin kulku osoittautui usein ongelmalliseksi heikkojen liikenneyhteyksien takia. Varsinkin Pohjois-Suomessa kirjeen matka vastaanottajalle saattoi kestää viikkoja.

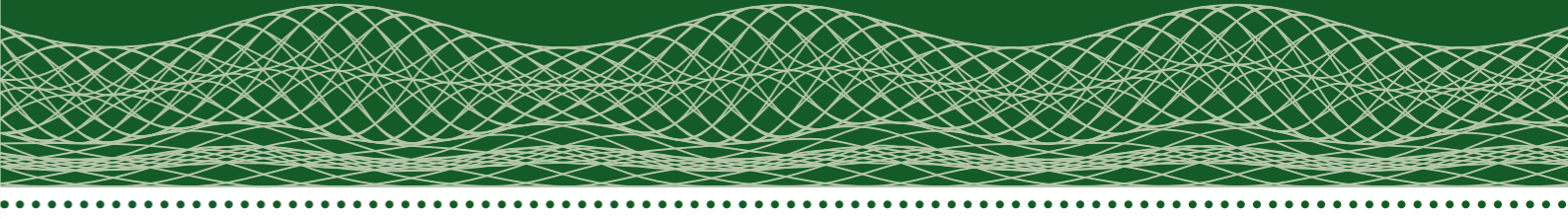
Nykymittapuun mukaan henkilöautojen lähes olematon kanta oli sotavuosien aikana vielä entisestään supistunut. Vuoden 1946 lokakuussa, jolloin moottoriajoneuvokannan laskenta toimitettiin ensimmäisen kerran sotien jälkeen, rekisteröityjä henkilöautoja oli yhteensä 8 621. Vuoden 2018 lopussa henkilöautoja oli rekisteröity yhteensä lähes 3,5 miljoonaa, joista liikennekäytössä oli 2,7 miljoonaa. Moottoripyöriä oli vuonna 1946 rekisteröity 1 312.¹³

Yksityisautokannan pienuuden takia linja-autot ja junat olivat keskeiset liikennevälineet hevosvetoisten ajoneuvojen ohella. Kaluston ja tiestön kunto oli kuitenkin vaatimaton. Niinkin myöhään kuin vuonna 1960 Suomen teistä oli kesto- tai kevytpäällystetty vasta runsas 750 kilometriä, sen sijaan vuoden 2018 alussa päällystettyjä teitä oli yhteensä yli 50 000 kilometriä. Tiestön ja kaluston kunnan vuoksi linja-automatka Turusta Poriin vei 6 ½ tuntia, kun se tänä päivänä taittuu nopeimmillaan runsaassa 2 tunnissa. Kun henkilöautoja oli vain harvojen käytössä, yhteys alueelliseen keskukseen oli monilta paikkakunnilta vain linja-autolla, ja esimerkiksi bussimatka Juuasta Joensuuhun kesti lähes 4 tuntia. Lisäksi usein oli käytettävissä vain yksi päivittäinen vuoro, ja käynti alueellisessa keskuksessa saattoi edellyttää siellä yöpymistä.¹⁴

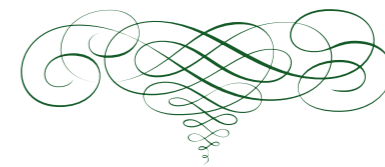
Rautateiden rata- ja raideverkon pituus ei ole merkittävästi kasvanut, sillä raidepituus, joka vuonna 1945 oli runsaat 6 700 kilometriä, oli runsaat 8 500 kilometriä vuonna 2017. Kaluston kehittymisen ja rataverkon sähköistämisen ansiosta matka junalla Helsingistä Tampereelle taittuu kuitenkin nykyisin nopeimmillaan runsaassa puolessatoista tunnissa, kun se vuonna 1945 vaati vajaat 4 ½ tuntia. Vuonna 1945 junamatka Lieksasta Joensuuhun kesti 3 tuntia, kun se nykyisin taittuu runsaassa tunnissa.¹⁵

Pankkijärjestelmä on yksi yhteiskunnan ja talouselämän rakenteeseen liittyvä osa, jonka suhteen on erityisen kiinnostavaa tehdä vertailuja vuoden 1945 ja nykyhetken välillä. Vuoden 1945 lopussa liikepankeilla oli yhteensä 454 konttoria, Postisäästöpankilla oli 1 380 toimipaikkaa, säästöpankkeja oli 470 ja osuuskassoja 927. Yhteensä pankkien toimipaikkoja oli siten 3 231. Toimipaikkojen lukumäärä kasvoi vuoteen 1985 asti, jolloin konttoreita oli yhteensä 3 569. Sen jälkeen pankit ryhtyivät vähentämään konttoreidensa määrää käteisen rahan saatavuuden parannuttua pankkiautomaattien myötä sekä myöhemmin muiden maksutapojen kehittymisen vuoksi. Pankkien konttoreita on nykyisin runsaat 850.¹⁶

Edellä olevat yhteiskunnan rakenteeseen liittyvät tekijät ja luvut on hyvä pitää mielessä, kun myöhemmissä luvuissa käsitellään setelinvaihdon logistiikkaan ja siitä tiedottamiseen liittyviä haasteita. Ne osaltaan vaikuttivat myös siihen, että kansalaiset kokivat setelinleikkauksen epäoikeudenmukaiseksi.

3.
*Setelinvaihdon valmistelu
finanssitoimikunnassa sekä
vuosien 1943 ja 1945 esitykset
rahaolojen säännöstelystä*

Valtiovarainministeriön kansantalousosaston yhteyteen perustettiin 16.3.1942 erityinen finanssitoimikunta, jonka päätehtävänä oli suunnitella keinoja inflaation torjumiseksi ja maan rahaolojen pysyttämiseksi vakavalla kannalla. Finanssitoimikunta oli suppea asiantuntijaelin, jonka puheenjohtajana oli pari kuukautta aikaisemmin perustetun valtiovarainministeriön kansantalousosaston päällikkö Bruno Suviranta. Suviranta oli siirtynyt kansantalousosaston päälliköksi Suomen Pankin suhdannetutkimusosaston johtajan tehtävistä. Myös osalla jäseniä oli vankka Suomen Pankin tausta, sillä toimikuntaan kuuluivat pankin vt. pääjohtaja Kaaperi Kivialho ja sen tilasto-osaston ja myöhemmin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen päällikkö A. E. Tudeer. Lisäksi toimikuntaan kuulunut finanssiopin professori Matti Leppo oli toiminut Suomen Pankin suhdannetutkimuslaitoksessa ennen professuuriaan. Toimikuntaan kuuluivat myös Pohjoismaiden Yhdyspankin johtokunnan jäsen Rainer von Fieandt ja valtiovarainministeriön tulo- ja menoarvio-osaston esittelijäneuvos Sakari Tuomioja. Kaksi viimeksi mainittua toimivat myöhemmin Suomen Pankin pääjohtajina. Tuomioja oli pankin pääjohtaja setelinvaihdon tapahtuessa vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa.

Leppo oli alun perin nimetty finanssitoimikunnan sihteeriksi, mutta hän ehdotti toimikunnan kesäkuun 1942 kokouksessa, että apulaissihteeriksi nimitetty Tuure Junnila otettaisiin toimikunnan sihteeriksi. Nimikkeistä riippumatta Junnila näytti laativan alusta alkaen toimikunnan kokouspöytäkirjat. Lepposen sijaan oli alkuvaiheessa vastuussa joistakin toimikunnan muistioista, jotka nekin siirtyivät Junnilan tehtäväksi hänen tultuaan muodollisestikin sihteeriksi. Junnilalle tarjottiin toimikunnan perustamisvaiheessa mahdollisuutta siirtyä Suomen Pankkiin suhdannetutkijan vakanssille, minkä hän ottikin vastaan huhtikuun 1942 alussa ja siirtyi tehtävään liikevaihtoverokonttorin toimistopäällikön tehtävästä. Junnila toimi finanssitoimikunnan sihteerinä vuoden 1946 loppuun asti. Välillä kuitenkin pöytäkirjoista vastasivat toiset henkilöt.¹

Finanssitoimikunnan keskeisiä raporteja tarkasteluajanjaksona olivat finanssiohjelmat, jotka toimikunta valmisteli keväinä 1942, 1943, 1944 ja 1945. Kahteen viimeksi mainittuun ohjelmaan valmisteltiin vielä lisäykset lokakuussa 1944 ja marraskuussa 1945. Vaikka jälkimmäinen osui setelinvaihdon valmistelun kanssa samoihin aikoihin, ei lisäyksessä kommentoitu setelinvaihtoon liittyvää esitystä, joka oli siinä vaiheessa jo eduskunnan käsiteltävänä.

Valtiovarainministeriön kansantalousosaston vasta nimitetty päällikkö Bruno Suviranta toimi setelinvaihtoa valmistelleen finanssitoimikunnan puheenjohtajana.

Finanssitoimikunta pohti keinoja ostovoiman sitomiseen ja inflaation torjumiseen

Jo finanssitoimikunnan ensimmäisessä, toukokuun 1942 finanssiohjelmassa ilmenivät samat haasteet, jotka myöhemmin johtivat seteleiden vaihtoon. Raportissa korostettiin ongelmia, jotka olivat syntyneet siitä, että valtio oli sotien rahoituksessa turvautunut merkittävästi lainanottoon Suomen Pankista. Inflatorisen finanssi-

politiikan takia oli sekä setelistö että sekkileillä olevat varat kasvaneet jatkuvasti ja voimakkaasti. Koska lisääntynyttä ostovoimaa ei ollut onnistuttu tehokkaasti sitomaan, siitä oli aiheutunut huomattavaa hintojen nousua. Niinpä usko rahanarvon vakavuuteen oli alkanut horjua, mikä oli ilmennyt pakona reaaliarvoihin.

Jonkinlaisena punaisena lankana finanssitoimikunnan toiminnassa oli johdonmukainen pyrkimys erilaisilla toimenpiteillä estää rahan arvon aleneminen. Tätä periaatetta se noudatti, koska inflaatio muiden aiheuttamiensa epäkohtien lisäksi merkitsi suurta yhteiskunnallista epäoikeudenmukaisuutta riistämällä varoja toisilta yhteiskunnan jäseniltä ja antamalla niitä toisille. Kuten Keynes on todennut, antamalla inflaation jatkua hallitukset voivat takavarikoida, salaa ja huomaamatta, merkittävän osan kansalaistensa varoista.²

Jo finanssitoimikunnan ensimmäisessä kokouksessa mainittiin käsite pakkolaina. Vaikka sen onnistumista epäiltiin varsinkin sen takia, että valtion vapaaehtoisen lainanoton pelättiin kärsivän siitä, päätettiin kysymys ottaa aikanaan vakavasti tutkittavasti. Sen katsottiin onnistuvan vain tulo- ja omaisuusverotuksen yhteydessä.³

Ennen ensimmäistä finanssiohjelmaansa finanssitoimikunta valmisteli huhtikuussa 1942 muistion, jota käsiteltiin valtioneuvoston rahasiain valiokunnan kokouksessa. Muistion aiheena oli voimakkaan finanssipolitiikan välttämättömyys rahanarvon jatkuvan heikentymisen ehkäisemiseksi. Yhtenä keinona muistiossa esitettiin ostovoiman sitomista Saksan mallin mukaisilla ”rautaisilla säästötileillä” taikka pakkosäästämisellä jossakin muodossa. Rautaisia säästötilejä esiteltiin yksityiskohtaisemmin elokuussa 1942 valmistellussa ehdotuksessa valtion lainausohjelmaksi. Rautaisten säästötilien tarkoituksena oli sitoa laajojen kansankerrosten hallussa ollutta ostovoimaa ja edistää säästämistä kaikin mahdollisin keinoin. Sen takia

kehittäessään valtion lainaohjelman finanssitoimikunta oli tutkinut erikoistilien käyttöä. Niillä säästämistä olisi voitu kannustaa ja talletetut varat sitoa määrävuosiksi, ja valtio olisi saanut ne käytettäväkseen välittömämmin kuin tavalliset pankkisäästöt. Myöhemmin kuitenkin finanssitoimikunnan pöytäkirjaan kirjattiin, että luovuttiin suunnitelmasta ottaa käyttöön ”rautaiset säästötilit”. Perusteena oli professori Stadiuksen toimikuntaa varten kirjoittama lausunto.⁴

Mielenkiintoinen maininta finanssitoimikunnan marraskuun 1942 pöytäkirjassa on valtiovarainministeri Väinö Tannerin pyyntö finanssitoimikunnalle harkita julkisuudessa esitetyjä vaatimuksia setelien ”leimaamisesta”. Setelien leimauksella tehtävä rahanuudistus oli ollut yksi keino pyrkimyksissä lopettaa inflaatiokierre ensimmäisen maailmansodan jälkeen. Tannerille annetusta vastauksesta mainitaan pöytäkirjassa vain, että setelien ”leimaamista” ja siinä yhteydessä toimeenpantavaa pakkolainaa koskeva muistio päätettiin jättää valtiovarainministerille pääasiassa sihteerin (Junnilan) laatiman luonnoksen mukaan. Toinen kiinnostava maininta finanssitoimikunnan tulevien pohdiskelujen kannalta oli Suomen Pankin vt. pääjohtaja Kivialhon esittämä setelien ”varastoinnin” torjumista edistävä ajatus. Kivialhon mukaan tässä tarkoituksessa voitaisiin käyttää Suomen Pankin ohjesäännön mahdollistamaa oikeutta julistaa vanhat setelisarjat mitättömiksi. Hänen mukaansa sellainen toimenpide ”saattaisi synnyttää pelkoa setelien kokoojissa ja vaikuttaa niin ollen psykologisesti edullisesti”.⁵

VANHOJEN SETELIMALLIEN MITÄTÖINTI

Siinä vaiheessa, kun finanssitoimikunnassa keskusteltiin Suomen Pankin seteleiden mitätöinnistä, olivat kaikki pankin setelit vuoden 1840 ruplasetelimallista lähtien vielä lunastettavissa Suomen Pankissa. Sen takia Suomen Pankin setelitalille kirjattiin jatkuvasti vastuumäärä sekä vuoden 1840 mallin ruplaseteleistä ja kaikkien sen jälkeisten markkasetelityyppien seteleistä. Tileistä ilmeni kunkin rupla-arvoisen setelin samoin kuin myöhempien markkaseteliarvojen vielä lunastamatta oleva määrä. Kaikkein vanhimpia setelityyppejä oli ymmärrettävästi liikkeessä enää hyvin vähäisiä määriä. Siten esimerkiksi Suomen Pankin setelitalin mukaan vuoden 1942 lopussa oli vuoden 1840 tyyppin 25 ruplan seteleitä liikkeessä 246 kappaletta ja vuoden 1862 tyyppin 40 markan seteleitä 230 kappaletta.⁶ Suurin osa näistä seteleistä oli todennäköisesti jo tuhoutunut, ja pieni osa oli löytänyt tiensä keräilijöiden ja museoiden kokoelmiin.

Näiden vanhojen setelityyppien mitätöinti oli aika ajoin ollut esillä pankin päättävissä elimissä. Vanhan emämaan Venäjän kaksoiskotkavaakuna ja muut tunnukset sekä venäjänkielinen teksti esiintyvät kaikissa seteleissä aina vuoden 1909 setelimalliin asti. Sen takia näiden vanhojen setelimallien käypyyttä katsottiin jopa jonkinlaiseksi epäkohdaksi itsenäisessä maassa. Kun kysymys oli esillä sisällissodan jälkeen sekä uudelleen 1920-luvulla, pankkivaltuusto kuitenkin päätti, ettei ollut syytä ryhtyä vanhojen seteleiden lakkauttamiseen lainsäädäntöteitse.

Vanhanmallisten seteleiden lakkauttaminen toteutui kuitenkin vuonna 1943. Asiasta päättäminen oli selvästi seurausta finanssitoimikunnassa käydystä keskustelusta, olihan asian nostanut

siellä esiin pankin vt. pääjohtajana tuolloin toiminut Kivialho. Vaikka pankin johtokunta teki asiasta esityksen pankkivaltuustolle vasta J. W. Rangellin palattua pääministerin tehtävistä pankin pääjohtajaksi, oli yhteys aikaisempiin finanssitoimikunnan keskusteluihin ilmeinen. Pankkivaltuusto päätti, että kaikki vuosien 1840–1918 setelimallit oli esitettävä lunastettaviksi tai vaihdettaviksi jossain Suomen Pankin konttorissa kahden vuoden kuluessa heinäkuun 1. päivästä 1943 lukien. Tämän ajankohdan jälkeen palauttamatta jääneet setelit todettaisiin arvottomiksi eikä pankki enää lunastaisi niitä.

Kuulutuksia

Kuulutus.

Tässä ilmoitetaan, että jäljempänä luetellut Suomen Pankin setelit, jotka kaikki ovat voimassa kuin vuoden 1922 mallin, on otettaviksi lunastettaviksi tai vaihdettaviksi Suomen Pankin sihteeritoimisto tai keskuskonttoriossa kahden (2) vuoden kuluessa helmikuun 1 päivään 1943 lukien sekä että setelimalleille jätettäväksi määrättyä ajan tuloa otettaviksi ovat arvottomiksi eikä niitä enää jätetä enää lunastettaviksi eikä vaihdettaviksi.

Markku-setelit:

1000 markan: mallit vuosilta 1809 ja 1818;
 500 " " " " 1878, 1878, 1899, 1918 Lit. A ja 1909 Ruots. Lit. A;
 100 " " " " 1862, 1862, 1864, 1868, 1868 Lit. A, 1909 Ruots. Lit. A ja 1918;
 50 " " " " 1824, 1840, 1840, 1840 Lit. A ja 1818;
 40 " " " " mallit vuosilta 1802;
 20 " " " " mallit vuosilta 1802, 1802, 1804, 1804, 1809, 1809 Lit. A, 1809 Ruots. Lit. A ja 1918;
 12 " " " " malli vuosilta 1802;
 10 " " " " mallit vuosilta 1878, 1878, 1882, 1882, 1889, 1889, 1899 Lit. A ja 1918;
 6 " " " " 1870, 1878, 1880, 1880, 1889, 1889 Lit. A, 1889 Ruots. Lit. A ja 1918;
 3 " " " " 1860–1870; sekä
 1 " " " " 1850–1867, 1918, 1918 ja 1918.

Penni-setelit:

50 pennin mallit vuosilta 1818 ja 1818; sekä
 25 " " " " 1818 ja 1818.

Rupla-setelit:

25, 10, 5 ja 3 ruplan setelit vuosilta 1841–1841, joulukuun 1 rupla ja 4 markkaa.
 Helsingissä helmikuun 22 päivänä 1943.
 Eduskunnan Pankkivaltuustosen puolesta
VAINIO TANNER.
 Eino K. Lohjonen.

514200 41677

● Suomen Pankki julkaisi 29.6.1943 kuulutuksen vanhanmallisten seteleiden lakkauttamisesta. ●

Päätöksestä julkaistiin pankkivaltuusmiesten tuoloisen puheenjohtajan Väinö Tannerin allekirjoittama kuulutus. Tanner oli ollut pankkivaltuusmies jo silloin, kun asiaa käsiteltiin edellisen kerran pankin johtoelimissä 20 vuotta aikaisemmin. Kuulutus julkaistiin Virallisen lehden lisäksi yli 80 sanoma- ja aikakauslehdessä.⁷

Kuulutuksesta ilmenevä kuriositeetti on rupla-arvoisten setelien lunastuskurssi 1 rupla = 4 markkaa, eli sama kurssi kuin vuonna 1860, kun marka tuli rahayksikkönä käyttöön. Tässä tapauksessa kurssi jäi kuitenkin teoreettiseksi, koska rupla-arvoisia seteleitä ei esitetty Suomen Pankissa lunastettavaksi pankin seteliliin merkintöjen mukaan vuosina 1943 ja 1944. Muutoinkin pankkiin lunastettavaksi jätettyjen setelien määrä oli vaatimaton. Pankki tuhosi

vuoden 1943 aikana lakkautettavia setelimalleja 123 000 markan ja seuraavana vuonna 130 000 markan edestä. Kaiken kaikkiaan vanhanmallisia seteleitä jäi lunastamatta alle 30 miljoonan markan edestä, mikä vastasi noin 0,2:ta prosenttia tuolloin liikkeessä olleen setelistön arvosta. Tämä summa poistettiin vuonna 1945 pankin setelivastuusta.⁸

Tämä vanhojen setelimallien mitätöinti tasoitti tietä tulevalle setelinvaihdolle, koska muussa tapauksessa sen logistiikka ja siitä tiedottaminen olisi tullut vielä vaativammaksi. Kaikkeen tiedottamiseen olisi pitänyt sisällyttää myös ruplasetelit ja erikoiset markkaseteliarvot, kuten 3, 12 ja 40 markkaa. Lisäksi vanhojen setelimallien vastaanotto pankeissa ja siihen liittynyt lomakkeiden täyttäminen olisi tullut täysin hallitsemattomaksi.

Vanhojen setelisarjojen mitätöintiä koskeva ajatus näyttää olleen säännöllisesti finanssitoimikunnan pohdittavana. Helmikuussa 1943 pidetyssä kokouksessa nostettiin esiin ajatus sellaisesta lainsäädännöstä, jolla vanhojen setelisarjojen mitättömäksi julistaminen tulisi silloista menettelytapaa joustavammaksi ja nopeammaksi. Myös tällaisella lainsäädännöllä katsottiin olevan tietynlainen setelien varastointia ehkäisevä vaikutus. Samalla keskusteltiin, olisiko uuteen finanssiohjelmaan otettava setelien ”leimaamisesta” ja sen yhteydessä toimeenpantavasta pakkolainauksesta jonkinlainen maininta. Maininnan mukaan tällaista mahdollisuutta voitaisiin harkita, mutta toimenpiteeseen ei vielä siinä vaiheessa näyttänyt olevan syytä ryhtyä.⁹

Keskustelujen tuloksena maaliskuussa 1943 päivättyyn finanssiohjelmaan sisällytettiin maininta siitä, että finanssitoimikunnassa oli ollut harkittavana pakkolainauksen käyttäminen. Sen muotona oli liikkeessä olevien setelien ”leimaaminen” ja se, että osa niistä vaihdettaisiin valtion obligaatioihin. Harkitessaan kysymystä finanssitoimikunta totesi setelien ”leimaamisen” olevan teknisesti vaikeasti järjestettävissä, minkä takia koko liikkeessä oleva setelikanta pitäisi sen sijaan vaihtaa uusiin. Lisäksi jos maksuvälineiden supistaminen toteutettaisiin liian jyrkästi, se saattaisi synnyttää kriisin tai aiheuttaa häiriöitä talouselämässä. Kaavamainen toimenpide saattaisi johtaa siihen, että seteleitä otettaisiin tarpeettomasti sieltä, missä niitä ei

ollut liikaa, ja jätettäisiin liiallisesti sinne, mihin niitä oli varastoitu. Sen takia finanssitoimikunta suhtautui epäröiden seteleiden ”leimaamista” koskeviin suunnitelmiin, ja seteleiden liiallisen määrän synnyttämät vaikeudet olisi, jos mahdollista, hoidettava toisenlaisin keinoin. Jos setelistön paisumista ei muilla tavoin voitaisi

Bluffasiko Reinikka?

Vaikka finanssitoimikunta ei vielä vuonna 1943 tehnyt konkreettista esitystä seteleiden vaihdon käyttämisestä vakauttamispolitiikan välineenä, nousi asia esiin silloisen toisen valtiovarainministeri Tyko Reinikan haastattelussa huhtikuussa 1943. Reinikan mukaan yleisö oli tottunut pitämään setelistön määrää jonkinlaisena inflaation ilmapuntarina ja sen jatkuva kasvaminen jo sinänsä levitti inflaation pelkoa. Hänen ajatuksenaan oli, että seteleiden haltijoiden tuli tietynä ajankohtana luovuttaa setelit leimattavaksi ja samalla antaa tietty osa, esimerkiksi puolet, hallussaan olevien seteleiden arvosta pakkolainana valtiolle. Reinikka viittasi haastattelussaan yhteen tapaukseen, jossa tämäläisistä menetelystä käyttämällä setelistöä leikattiin jyrkästi, eli Kreikan toimenpiteeseen 1920-luvulla. Hänen mukaansa valtiovarainministeriössä oli tutkittavana, miten tällainen toimenpide olisi teknisesti toteutettavissa.¹¹

Talouselämä-lehti käsitteli Reinikan aloitetta ja piti sitä teknisesti mahdollisena, joskin katsoi, että se saattaisi aiheuttaa ongelmia syrjäseuduilla, joissa pankkien konttoreita oli harvemmassa. Siihen aikaan verotettiin sekä kansalaisten tuloja että omaisuutta ja yhtenä

pysäyttää, saattaisi tällaiseen poikkeukselliseen hätäkeinoon turvautuminen käydä välttämättömäksi. On kiinnostavaa, että tässä yhteydessä finanssitoimikunta viittasi ensimmäisen kerran Kreikassa vuonna 1922 toimeenpantuun seteleiden leikkaamiseen ja toisen puolen ottamiin valtiolle pakkolainana.¹⁰

veroilmoituksessa ilmoitettavana eränä oli ”Käteistä rahaa”. Talouselämä-lehden mukaan piilossa olevat setelit edustivat todennäköisesti omaisuutta, johon verottaja ei toistaiseksi ollut päässyt kiinni. Sen takia seteleiden leimaaminen voisi muodostua mielenkiintoiseksi renkaaksi rahan arvon suojelemisessa. Myös finanssitoimikunnan puheenjohtaja Bruno Suviranta käsittelee kysymystä esitelmässään Yleisen Osuuskäyttöjen Liiton edustajakokouksessa. Hänen mukaansa finanssitoimikunta oli asettunut seteleiden leimaamisen suhteen torjuvalle kannalle, koska se olisi vaikutuksiltaan mielivaltainen. Sillä olisi vaikutusta taloudelliseen toimintaan, ja toisaalta sekkilitit jäisivät ulkopuolelle. Hänen mukaansa toimenpide olisi myös inflatorinen, koska se synnyttäisi epäluottamusta rahanarvoon.¹²

Talouselämä-lehti palasi vielä uudelleen kysymykseen ja tarkasteli sitä lehden mukaan ainoan tunnetun esimerkin, nimittäin Kreikassa vuonna 1922 toteutetun pakkolainauksen valossa. Kuvattuaan Kreikan toimenpiteen ja sitä seuranneen setelistön kehityksen, lehden johtopäätös oli, että Kreikassa pakkolainaukseen ryhdyttiin liian aikaisin. Koska valtionta-

lous ei ollut vielä kunnossa, joutui setelipankki edelleen rahoittamaan valtiota painamalla uusia seteleitä ja siten pakkolain aiheutti vain tilapäisen kevennyksen. Lehti näki Suomen silloisen tilanteen samanlaisena, ja ennen kuin seteleiden leimaaminen saattoi tulla kyseeseen, piti valtiontalous saada tasapainoon. Sen sijaan Ilkka-lehti piti käsittämättömänä sitä, että tuhansilla ihmisillä oli lompakoissaan ja piironginlaatikoissaan miljardeja markkoja. Lehti katsoi tällaisen käyttäytymisen todistukseksi isänmaallisen mielen ja yhteisvastuun puutteesta vaikeina aikoina ja näki oikeaksi salasetelistön päivänvaloon saattamisen.¹³

Asian valmistelu eteni valtiovarainministeriössä julkisuudessa esitetystä kritiikistä huolimatta, ja hallitus antoi eduskunnalle lakiesityksen rahaolojen säännöstelemisestä heinäkuussa 1943. Esityksen perusteena oli se, että setelistön arvo oli noussut vuoden 1938 lopusta yli viisinkertaiseksi vuoden 1943 huhtikuuhun mennessä. Siten setelistön kasvu oli saavuttanut luonnollisen tarpeen ylittävät mittasuhteet. Lisäksi setelien hallussapitoa ja kätkemistä oli havaittu tapahtuvan myös verotuksen välttämiseksi. Sen takia hallitukselle esitettiin oikeutta säännöstellä tai määrätä säännösteltäväksi rahan hallussapitoa julistamalla Suomen Pankin liikkeessä olevat setelit joko kokonaan tai osittain maksuvälineinä kelpaamattomiksi. Seteleiden haltijoille oli siinä yhteydessä annettava oikeus saada kelpaamattomaksi julistetun setelin sijaan valtion obligaatioita tai velkasitoumuksia, jotka valtio lunastaisi enintään viiden vuoden kuluksena niiden asettamisesta.¹⁴

Lakiesityksessä oli useita keskeisiä elementtejä, jotka sisältyivät runsaat kaksi vuotta myö-

hemmin tehtyyn setelinvaihtoa koskeneeseen samannimiseen lakiesitykseen. Se oli kuitenkin kattavuudeltaan suppeampi eikä käsitellyt muuta varallisuutta kuin seteleitä.

Lehdistö otti välittömästi kantaa lakiesitykseen, jonka se ei katsonut soveltuvan aiottuun tarkoitukseen. Uusi Suomi otsikoi etusivullaan, että ”Setelistön hallussapitoa ryhdytään säännöstelemään” ja viittasi pääkirjoituksessaan Kreikan ja Unkarin ensimmäisen maailmansodan jälkeisiin kokemuksiin seteleiden leimaamisesta. Ne eivät lehden mukaan kehottaneet uuteen kokeiluun. Lisäksi sen vaikutukset katsottiin rajallisiksi, koska toimenpide tulisi koskemaan vain setelistöä ja jättäisi pankkitalletukset ulkopuolelle. Loppukaneettina lehti totesi, että hallituksen esitys tulee kokemaan vielä monipuolisempaa kritiikkiä kuin lehdessä oli esitetty.

Vastaavasti Uuden Suomen kolumnisti ”Anterus” viittasi Reinikan haastatteluun, jossa kätkörahan omistajia uhattiin setelien leimaamisella. Kirjoittajan mukaan sillä olisi terveellinen vaikutus, kun joissakin tapauksissa pankin tallelokeroista haettaisiin setelikääröjä, joiden sisältö talletettaisiin tilille. Sen sijaan hän katsoi hallituksen esityksellä vain horjutettavan luottamusta seteleihin. Kirjoittaja vertasi toimenpidettä posliinilautasella olevan karpäsen tappamiseen moukarilla.¹⁵

Myös Helsingin Sanomat tarkasteli kysymystä pääkirjoituksessaan ja piti sitä erittäin arkaluonteisena toimenpiteenä, jonka suhteen kaivattaisiin lisäselvityksiä hallituksen aikomuksista. Lehden mukaan ennen kuin näin radikaaliin toimenpiteeseen ryhdyttäisiin, oli syytä hankkia täysi selvyys ”sen psykologisista

seurauksista, aikana jolloin luottamus rahan arvoon on muutenkin saanut pahan kolauksen”. Samoin Aamulehti peräänkuulutti pääkirjoituksessaan yksityiskohtaisia selvityksiä, ennen kuin näin jyrkkiin toimenpiteisiin ryhdyttäisiin. Lisäksi lehti arveli, että lakiesityksellä saattettiin pyrkiä vain setelistöä supistaviin moraalisiin vaikutuksiin.¹⁶

On mielenkiintoista, että kun runsaat kaksi vuotta myöhemmin rahaolojen säännöstelykysymykseen palattiin, ei lehdistö samalla tavoin ennalta varoitellut näistä psykologisista vaikutuksista. Kuten jälkepäin ilmeni, olisi ollut hyvä varoittaa.

Helsingin Sanomat haastatteli Reinikkaa lakiesityksen johdosta ja kysyi erityisesti, miten toimenpide oli aiottu toteuttaa. Reinikka esitti kaksi vaihtoehtoista mallia. Ensimmäisessä vaihtoehdossa setelit leimattaisiin esimerkiksi puolesta arvostaan ja toisella puolella haltija saisi valtion obligaatioita. Toisena vaihtoehtona hän jälleen viittasi Kreikan menettelyyn, jossa setelit leikattiin kahtia. Sen jälkeen hän kuvasi seteleiden leikkaamisen menetelmän samalla tavoin kuin se myöhemmin Suomessa toteutettiin.¹⁷ Myöskään tässä suhteessa lehdet eivät tutkineet arkistojaan ennen vuodenvaihdetta 1945–1946. Ensimmäiset maininnat siitä, että Suomen menettely noudatti Kreikan vastaavaa menettelyä 1920-luvulla, julkaistiin vasta toimenpiteen toteutuksen jälkeen. Sitä ennen seteleiden leikkaamisen mahdollisuudella ei spekuloitu yhtä poikkeusta lukuun ottamatta, johon palataan seuraavassa luvussa.

Eduskunnan perustuslakivaliokunta pyysi lausuntoa lakiesityksestä sekä pankki- että valtiovarainvaliokunnalta. Pankkivaliokunta

viittasi lausunnossaan setelistön myönteiseen vähenemiseen, joka oli seurannut hallituksen esityksen julkistamisesta. Se kuitenkin arveli tämän kehityksen voivan muuttua päinvastaiseksi, ellei hallitukselle anneta sen esittämiä valtuuksia. Sen takia valiokunta ei voinut olla puoltamatta esityksen hyväksymistä. Näin siitäkin huolimatta, että se varsin yksimielisesti epäili mahdollisuuksia saada lain toimeenpano tehokkaaksi tuottamatta vakavia häiriöitä maan rahaliikkeelle. Valiokunta luotti siihen, että lain toimeenpanoon ryhdyttäisiin vasta, kun sen toimeenpanon aiheuttamat haitat voitaisiin minimoida.¹⁸

Valtiovarainvaliokunta puolestaan ei voinut vakuuttua siitä, että lakiesityksen päämääriin päästäisiin tarkoitetuilla toimenpiteillä, ja esitti sen hylkäämistä. Valiokunta katsoi setelistön kasvun olevan enemmänkin seuraus rahan arvon alenemisesta kuin syy siihen. Lisäksi se viittasi muiden maiden kokemuksiin, joiden mukaan lakiesityksessä mainitun kaltaisilla toimenpiteillä ei ollut saatu aikaan pysyviä vaikutuksia, vaan setelistö oli jopa ylittänyt lyhyessä ajassa aikaisemman määränsä. Valtiovarainvaliokunta ilmeisesti viittasi ensimmäisen maailmansodan jälkeisiin kokemuksiin, koska käynnissä olleen sodan aikana ei ollut vielä käynnistetty vastaavia vakauttamistoimenpiteitä.

Valtiovarainlautakunta viittasi lausunnossaan myös muihin näkökohtiin, jotka osoittautuivat täysin perustelluiksi, kun setelinleikkaus sitten vajaan pari vuotta myöhemmin toteutettiin. Lausunnon mukaan setelinvaihdon tekninen toteutus ”tulisi muodostumaan varsin vaikeaksi ja aikaa vieväksi tehtäväksi”. Lisäksi valtion pakkolainasta saama taloudellinen

hyöty olisi vain hetkellinen, kun sen vastapainona tulisivat olemaan epäedulliset vaikutukset rahan arvoon ja valtiovallan kykyyn sen ylläpitämiseksi.¹⁹ Näin tilanne todella muuttuikin vuosikymmenten ajaksi, kuten varsinkin luvussa 11 ilmenee.

Perustuslakivaliokunta pyysi lakiesityksestä myös eduskunnan pankkivaltuuston lausuntoa.²⁰ Siinä vaiheessa, kun pankkivaltuusto hyväksyi lausunnon, oltiin jo toukokuussa 1944. Siten oli kulunut yli vuosi Reinikan haastattelusta, jossa lakiesitystä hahmoteltiin. Myös pankkivaltuuston yhdeksänsivuinen lausunto, joka ei puoltanut lakiesityksen hyväksymistä, oli monessa mielessä profetallinen tulevien tapahtumien kannalta.

Pankkivaltuusto kiinnitti lausunnossaan huomiota setelistön supistamiseen tarkoitettujen toimenpiteiden sekä periaatteellisiin että teknisiin vaikeuksiin. Seteleiden haltijat pystyivät välttämään seteleidensä pakkolainauksen tallettamalla rahansa sekkitileille. Toisaalta pakkolainan ulottaminen koskemaan myös sekkitilejä, joihin liikemaailma tallettaa päivittäin ylimääräiset varansa, vaikeuttaisi huomattavasti kaikkea taloudellista toimintaa. Lisäksi pankkivaltuusto viittasi pitkään ajanjaksoon, joka kuuluisi valtuuksien antamiseen hallitukselle sekä toimenpiteen lopulliseen toteuttamiseen. Sinä aikana monet setelinomistajat ehtisivät välttää joutumisensa toimenpiteen kohteeksi.

Vastaavasti setelistön supistaminen leimamalla setelit uuden rahayksikön mukaisiksi aiheuttaisi suuria ongelmia sekä teknisen toteutuksen että leimojen värentämisen torjunnan kannalta. Siten käytännössä ainoa mahdollisuus olisi rakentaa setelistön supistaminen Kreikan

mallin mukaiseksi. Se olisi kuitenkin erittäin kaavamainen toimenpide sellaiselle tyyppillisine haittoineen. Lisäksi uusien seteleiden suunnittelu, laattojen valmistaminen ja seteleiden painaminen vaatisi runsaasti aikaa ja materiaaleja aikana, jolloin ammattitaitoisen työvoiman ja tarvikkeiden saannissa oli suuria vaikeuksia.²¹

Lakiesityksen käsittely eduskunnassa venyi venymistään, ja lopulta se peruttiin tuen puutteen vuoksi. Junnilan arvion mukaan kyseessä oli alusta alkaen Reinikan harjoittama politiikka seteleiden hamstraajien pelottelemiseksi ja talletustoiminnan kannustamiseksi. Junnila käytti siitä nimitystä Reinikan ”bluffi”. Kuten edellisestä ilmenee, eduskunta oli kuitenkin asiassa vakavalla mielellä liikkeellä. Jo ennen lain esittämistä eduskunnalle siitä jopa äänestettiin valtioneuvoston kokouksessa. Reinikka oli apulaisministeri valtiovarainministeriössä, ja esitystä vastusti muun muassa valtiovarainministeri Väinö Tanner. Enemmistö hallituksesta kuitenkin kannatti esitystä, ja niin se lähetettiin eduskunnan käsiteltäväksi.²² Tuntuu hyvin erikoiselta, että hallitus olisi edennyt näin pitkälle vain toimenpiteen psykologisten vaikutusten kokeilemiseksi toisen maailmansodan muutoinkin epävarmuutta luoneissa olosuhteissa.

Seteleiden hamstraajien pelottelussa onnistuttiinkin jonkin aikaa, sillä liikkeessä olleen setelistön määrä supistui huhtikuusta heinäkuuhun 1943 noin 1,5 miljardilla markalla eli 14 %. Samalla talletusten määrä lisääntyi. Lehdet kehittivät jo tässä vaiheessa värikkäitä ilmauksia seteleiden kätäjöille, jotka nyt heräsivät. Puhuttiin ”lokerotilien pitäjistä” eli tarkoitettiin ilmeisesti henkilöitä, jotka säilyttivät seteleitään pankkilokerossa. Myöhemmin setelinvaihdon

yhteydessä nimityksiin lisättiin ”sukanvarsipankit” ja ”sukansääripansarit”.²³ Pian yleisö kuitenkin huomasi, ettei hallituksen esityksellä ollut läpimenomahdollisuuksia, ja setelistö alkoi jälleen kasvaa.

Yleisön tuolloisessa käyttäytymisessä on mielenkiintoista, kuinka se näkyi 5000 markan seteleiden palautumisessa Suomen Pankkiin.

Finanssitoimikunta sai tehtäväkseen setelinvaihdon suunnittelun

Reinikan aloite ei siis johtanut tulokseen. Vaikkei finanssitoimikunta vielä vuonna 1943 ollut esittänyt setelinvaihdon käyttämistä vakauttamispolitiikan välineenä, keskustelu aiheesta jatkui. Finanssitoimikunnan kokouksessa helmikuussa 1944 Junnila kirjasi pöytäkirjaan, että kokouksessa jatkettiin keskustelua sodan aikana tapahtuneen omaisuudenlisäyksen mahdollisesta asettamisesta verotuksen tai pakkolainauksen kohteeksi. Toimenpiteiden suunnitteluun ei kuitenkaan tuossa vaiheessa edetty.

Kesäkuun 1945 lopulla pidetyssä kokouksessa finanssitoimikunta keskusteli setelinvaihdon ensimmäisen kerran hyvin samantyyppisellä tavoitteen asetelulla kuin millä asia myöhemmin lopullisesti esiteltiin valtiovarainministerille. Kysymyksenasetteluna kokouksessa oli, mitä mahdollisuuksia setelinvaihdon avulla oli 1) vähentää vapaata ostokykyä, 2) estää veronkavallusta ja 3) tehdä arvottomiksi ulkomaille hämäläperäisellä tavalla joutuneita seteleitä. Asia jätettiin kuitenkin pöydälle finanssitoimikunnan kesäkuun kokouksessa.²⁵

Keskustelua jatkettiin toimikunnan elokuun kokouksessa. Tuossa yhteydessä kehoitettiin

Vuoden 1942 lopussa niitä oli liikkeessä 180 331 kappaletta ja vuoden 1943 lopussa vain 77 086 kappaletta. Suomen Pankin vuosikirjassa tilannetta selitettiin sillä, ettei pankista joinakin kuukausina lainkaan toimitettu liikkeeseen uusia 5000 markan seteleitä.²⁴ Se ei kuitenkaan selitä, että niiden määrä lähes puolittui huhtikuun ja heinäkuun 1943 välisenä aikana.

Suomen Pankkia painamaan uudenlaisia seteleitä varastoon 100 markan arvosta ylöspäin, jotta tekniset syyt eivät olisi vastaisuudessa esteenä setelien vaihtamiselle. Edellä viitattiin siihen, miten monissa maissa juuri seteleiden valmistus oli muodostanut pullonkaulan toimenpiteen ajoitukselle. Ilmeisesti jo tuossa vaiheessa oli mielessä nimenomaan arvoltaan suuria seteleitä koskeva pakkolaina, joihin Suomen Pankki katsoi kuuluvan myös 100 markan setelin. Ajatuksena saattoi myös olla arvoltaan pienten seteleiden jättäminen kokonaan vaihtotapahtuman ensi vaiheen ulkopuolelle, kuten joissakin maissa oli toimitettu.²⁶

Kivialhon ja Tudeerin sekä sihteeri Junnilan lisäksi pankin uusi pääjohtaja Sakari Tuomioja edusti nyt Suomen Pankkia finanssitoimikunnassa, joten viesti saatettiin viedä korkealta taholta eteenpäin pankin setelipainoon. Tuomioja oli valittu pankin pääjohtajaksi Risto Rytin jouduttua eroamaan sotasyllisyysoikeudenkäynnin takia. Eron vahvisti presidentti kesäkuun 1945 lopussa. Tuomioja oli osallistunut finanssitoimikunnan työskentelyyn alusta alkaen valtiovarainministeriön virkamiehenä sekä

● ————— ●
Sakari Tuomioja osallistui finanssitoimikunnan työskentelyyn koko setelinvaihdon valmistelun ajan ja toimi Suomen Pankin pääjohtajana setelinvaihdon toimeenpanon aikana.

huhtikuusta 1945 alkaen ensin valtiovarainministerinä ja sitten Suomen Pankin pääjohtajana.

Finanssitoimikunta päätti samaisessa elokuun 1945 kokouksessaan ottaa yhteyttä Tuomiojan seuraajaan, uuteen valtiovarainministeriin Ralf Törngreniin keskustellakseen hänen kanssaan valtiontalouden senhetkisestä asemasta. Kysymystä koskeneen muistion tekeminen annettiin kokouksen sihteerin Lauri O. af Heurlinin tehtäväksi. Af Heurlin, myöhempi Helsingin yliopiston kansantaloustieteen professori, toimi tuohon aikaan valtiovarainministeriössä. Setelinvaihdon jatkokäsittely päätettiin siirtää

syyskuuhun, mutta finanssitoimikunta tapasi Törngrenin jo runsaan viikon kuluttua tapamisen ehdottamisesta. Keskustelun tuloksena Törngren toivoi finanssitoimikunnan tukevan häntä rahan arvon säilyttämisessä ja valtiontalouden tasapainon saavuttamisessa.²⁷

Junnilan mukaan kysymys rahan hallussapidon säännöstelystä tuli Suomessa uudelleen ajankohtaiseksi erityisesti Tanskan ja Norjan heinäkuussa ja syyskuussa 1945 toteutettujen vastaavanlaisten toimenpiteiden jälkeen. Hänen mukaansa heinäkuussa Paasikiven III:n hallituksen valtiovarainministeriksi nimitetty Ralf Törngren antoi syyskuun 1945 alussa finanssitoimikunnan tehtäväksi laatia suunnitelma toimenpiteistä myös Suomessa.²⁸

Törngreniä on kuitenkin vaikea nimetä setelinleikkauksen isäksi, sillä kuten edellä on ilmennyt, finanssitoimikunta oli keskustellut aiheesta useasti jo ennen Törngrenin toimeksiantoa. Vaikkakin finanssitoimikunnan ehdotuksen esikuvana oli suurelta osin Tanskassa ja Norjassa käytetyt menettelyt, syntyi ajatus setelinvaihdon yksityiskohtaisesta teknisestä toteutuksesta Kreikan mallin mukaan nimenomaan finanssitoimikunnassa.

Finanssitoimikunnan pöytäkirjojen kirjaukset muuttuivat erittäin niukoiksi sen jälkeen, kun setelinvaihdon suunnittelu tuli virallisesti toimikunnan esityslistalle. Sitä ennen aiheesta löytyi kyllä runsaasti mainintoja. Finanssitoimikunnan pöytäkirjoista ei myöskään ilmene mitään valtiovarainministerin antamaa konkreettista toimeksiantoa setelinvaihdon toteuttamiseksi. Ehkä Törngren antoi sen jo tavatessaan toimikunnan elokuussa, mutta se päätettiin olla kirjaamatta pöytäkirjaan.

Elokuun loppupuolella finanssitoimikunta keskusteli lähiaikojen toimintaohjelmastaan ja päätti töitten valmistelusta siten, että setelistöä koskevat kysymykset tulivat Kivialhon vastuulle apunaan af Heurlin. Samalla veronkavallusten estämistä koskevat kysymykset, kuten salattuihin osakkeisiin liittyvät, delegoitiin von Fieandtille ja Lepolle apunaan samoin af Heurlin. Toimikunta keskusteli syyskuun alkupuolella pitämässään kokouksessa setelien vaihtamista koskevaan suunnitelmaan liittyvistä periaatteellisista ja teknisistä kysymyksistä. Kokouksen ja myöhempien samana vuonna pidettyjen kokousten sihteerinä oli pienen tauon jälkeen jälleen Junnila, joka osallistui kaikkiin toimikunnan keskusteluihin syyskuusta lähtien.²⁹

Syyskuun alusta lähtien keskustelua setelinvaihdesta ryhdyttiin käymään myös lehdistössä. Uutinen tuli julkisuuteen ensi vaiheessa siinä muodossa, että valtiovarainministeriö ryhtyy valmistelemaan rahatalouden vakauttamisohjelmaa. Sen käynnistäminen odotti kansantalousosaston päällikkö Suvirannan paluuta Skandinaviaan suuntautuneelta matkalta, jossa hän oli tutkimassa finanssikysymyksiä. Uuden Suomen etusivun lyhyen uutisen mukaan valtiovarainministeri Törngren vahvisti ohjelmaa ryhdyttävän toteuttamaan asteittain. Saman päivän iltapäivälehdessä mainittiin jo setelinvaihto osana vakauttamisohjelmaa, ja seuraavina päivinä myös useat muut lehdet julkaisivat setelinvaihdesta etusivun uutiset. Aamulehdessä kerrottiin, että rahatalouden vakauttamisohjelma tuli sisältämään yllätyksellisiä toimenpiteitä, joista ei voida antaa ennalta tietoja. Lisäksi lehdessä viitattiin Tanskan toimenpiteisiin ja kerrottiin pääjohtaja Tuomiojan vierailleen vastikään Tanskassa. Sa-

man totesi Hufvudstadsbladet, joka liitti setelinvaihdon toteutuksen erityisesti saksalaisten viemään huomattavaan määrään Suomen seteleitä poistuessaan Pohjois-Suomesta.³⁰

On turha pohtia, oliko suunnitelmien julkistaminen tarkoituksellinen teko vai vahinko. Julkinen keskustelu setelinvaihdesta herätti närää hallituspuolueiden lehdissä, ennen muuta sosialidemokraattisissa, koska sen katsottiin voivan viedä terää toimenpiteiltä. Joka tapauksessa julkinen keskustelu olisi käynnistynyt viimeistään siinä vaiheessa, kun hallituksen esitys tuli eduskunnan käsiteltäväksi. Nyt se vain käynnistyi pari kuukautta aikaisemmin.

Ensi uutisia seuraavina päivinä lehdet jatkoivat kysymyksen käsittelyä. Tuomiojan tavoin Tanskassa vierailut Bruno Suviranta antoi lausuntoja Tanskassa suoritettusta ja Norjassa suunnitteilla olleesta rahaolojen vakautusohjelmista, joihin liittyi seteleiden vaihto. Lehtien mukaan Suvirannan mielestä Suomessa tilanne oli erilainen kuin Tanskassa ja Norjassa, koska hintojen nousu näissä maissa oli vaatimatonta Suomeen verrattuna. Uusien, väriltään erilaisten seteleiden painamisen mainittiin liittyvän valmisteluihin. Sekin asia oli muutama viikko aikaisemmin saatettu Suomen Pankin setelipainon tietoon tarkasti varjeltuna salaisuutena.³¹

Vähäisempikin julkisuus seteleiden vaihdosta ja asiaa valmistelleiden lausunnot olisi saanut hätäisimmät liikkeelle, ja seteleitä varastoineet ryhtyivät joukolla tallettamaan seteleitään pankkeihin. Parin seuraavan päivän lehdissä kerrottiin katkeamattomista jonoista Helsingin pankeissa. Tampereellakin oli normaalia enemmän tallettajia, joskaan jonoja ei pankeissa esiintynyt.

SETELIEN VAIHTOA
valmistellaan...

Nykyiset setelit uhkaavat käyää mitättömiksi!
Välttääkö tappion vaara — tallet-
takaa rahanne ajoissa pankkiin!

KANSALLIS-OSAKE PANKKI
MAAN SUURIN TALLETUS- JA LIKEPANKKI

Nyt ollaan
lokakuussa!

Sääntökirjassa on kerrottu, että **uudet setelit** ovat parhaiten pakettina ja niiden käyttöön jo-
takin lokakuun aikana.

Tuotte viitoitit tuoreita **vanhat setelit** aihdettui-
syt heit, jos Teillä on ollut ennen-
kin varastoitu rahaa.

Vihreällä on alkajaisasi ja kirkko-
mekko kassa, jos saattaa vahan rää-
tän myi mailla toon tervetuloi yhä! ANKI.

Helsingin
SUOMALAINEN SÄÄSTÖPANKKI

Kluuvintie 4
Mannerheimin k 18

Tapiola
Footatie 21

Kun
Tanskassa
vaihdettiin seteleitä —

olivat säästötilien omistajat
edullisimmassa asemassa!

Maailma on "käsittelykäs", harrastuksella ja toimik-
kuna, mikä kaikki kukaan ei ole voinut saavuttaa
"suureksi" voimaa.

Tuokaa rahanne pankkiin
— työtä ajat, merkitys on ilmeisempi, ja laatu on
POSTISÄÄSTÖPANKKIIN

Maailma on ollut sikäin helposti muuttamassa — mikä kukaan
ei ollut ennen kukaan. Puhtaus ja laatu on
kukaan ei. Toin puolestaan kukaan ei ole. Oikeus
on kukaan ei — kukaan ei ole kukaan.

* Fiat pui. Suomalainen "Fiat" on kukaan ei-
nen kukaan.

POSTISÄÄSTÖPANKKI
— valtion vastuulla toimiva yleishyödyllinen raasijoukko

Pankit käyttivät talletustensa mark-
kinoinnissa hyväkseen keskustelua
tulevasta setelinvaihdosta.³²

Liikkeessä olleen setelistön huippuarvo
osuikin elokuun viimeiseen päivään päättynee-
seen tiliviikkoon.³³

Pankit näkivät tilanteessa erinomaisen mah-
dollisuuden markkinoida talletustoimintaansa.
Tässä suhteessa käytettiin hyväksi jopa Tanskan
setelinvaihtoa. Talletustoiminnan markkinoin-
ti ratkaisuna setelinvaihtoon jatkui seuraavan
vuoden alkupuolelle ajoittain hyvinkin aggres-
siivisessa pankkien lehtimainonnassa. Vastaa-
vasti lehdissä alkoi näkyä pikkuilmoituksia,
joissa käteisvaroilte luvattiin korkea tuotto tai
edullinen käyttötarkoitus ennen seteleiden lei-
maamista tai vanhojen seteleiden mitättöintiä.³⁴

Lehdissä ryhdyttiin välittömästi arvioimaan
myös toimenpiteiden tarkoituksenmukaisuutta.
Helsingin Sanomat hyväksyi finanssipoliittisten
pakkokeinojen käytön perustuslain hengelle
vieraan poikkeuslainsäädännön pohjalta. Leh-
ti esitti kuitenkin runsaasti varauksia. Valtion
tulisi tarkistaa hinta- ja palkkapolitiikkansa ja
saavuttaa budjetin tasapaino. Lisäksi toimen-
piteiden valmistelu oli saanut aikaan niiden
tarkoituserän vastaisen reaktion eli sijoituk-
siin sopivien tavaroiden hintojen inflatorisen
nousun ja myyjien haluttomuuden myydä tava-
roitaan. Lehden mukaan tämä tulisi jatkumaan
niin kauan kuin epävarmuus toimenpiteistä
jatkui. Sen takia aiotut toimenpiteet pitäisi to-
teuttaa mahdollisimman nopeasti.³⁵

Kuten edellä mainittiin, finanssitoimikun-
nan pöytäkirjojen maininnat setelinvaihdon
yksityiskohdista muuttuivat hyvin niukoiksi
sen jälkeen, kun tehtävä virallisesti osoitettiin
toimikunnan tehtäväksi. Kun toimenpiteen
valmistelusta oli hyvin vähän mustaa valkoi-
sella, oli ilmeisesti helpompi pitää valmistelu-

jen yksityiskohdat vain asianosaisten tiedossa.
Asian käsittelyä julkisuudessa ei pitkän valmis-
teluprosessin aikana voitu pitää salassa, mutta
ainakin sen yksityiskohdat pyrittiin varjelemaan
julkisuudelta.

Niukoista pöytäkirjamerkinnoista huoli-
matta muutama mielenkiintoinen asia pöytäkir-
joista ilmenee. Ensinnäkin finanssitoimikunta
kokoontui kysymyksen tiimoilta kiihtyvällä
tiheydellä, usean kerran viikossa. Lisäksi ko-
kouksiin ryhdyttiin kutsumaan asiantuntijoi-
ta sitä mukaa, kun siirryttiin keskustelemaan
vaihdon teknisistä yksityiskohdista. Siten syys-
kuun jälkipuoliskolla toimikunnan kokouksis-
sa vieraili pariin otteeseen hallitusneuvos Toi-
vo Takki. Hänelle lankesi myöhemmin kunnia
julkistaa uudenvuodenaaton radiopuheessaan
setelinvaihdon toteutus nimenomaan arvol-
taan suurten seteleiden kahtia leikkaamisella.
Myös Teuvo Aura, joka tuohon aikaan toimi
Postisäästöpankin toimitusjohtajana, vieraili
asiantuntijana kokouksessa. Postisäästöpan-
killa, jonka tehtäviä postitoimipaikat yleisesti
hoitivat, oli tärkeä rooli vaihdon logistiikassa
postin kattavan toimipaikkaverkoston vuoksi.³⁶

Mielenkiintoinen maininta löytyy eräästä
finanssitoimikunnan syyskuun jälkipuolen ko-
kouspöytäkirjasta, jonka mukaan kokouksessa
oli vierailijana professori Iversen. Kyseessä oli
professori Carl Iversen, joka vuodesta 1943
lähtien oli ollut Tanskan valtiovarainministe-
riön professorivaliokunnan jäsen. Valiokunta
valmisteli vuonna 1945 mietinnöt Tanskan
talouden sodanjälkeisistä ongelmista, ja näistä
aiheista Iversen esitelmöi Kansantaloudellisen
Yhdistyksen kokouksessa. Aikaisemmin sama-
na päivänä Iversen selvitti finanssitoimikunnan

kokouksessa Tanskan setelinvaihdon kokemuksia. Finanssitoimikunta kokoontui saman viikon aikana vielä neljänä muuna päivänä, joten setelinvaihdon valmisteluissa tapahtui eräänlainen loppukiri. Suomen Pankin kamreeri Tauno Tauriala, joka oli perehtynyt vastikään toimeenpantuun Norjan setelinvaihtoon ja raportoi sen toteuttamisesta, osallistui yhteen näistä kokouksista. Belgian rahanuudistuksen toteutuksesta ei pöytäkirjoissa mainita mitään, mutta Suomen Pankin arkistossa löytyy asiaa melko tuoreeltaan laadittu muistio, joka on varmasti ollut finanssitoimikunnan käytössä.³⁷

Samalla kun finanssitoimikunta tiheästi kokoontui, myös huhumylly setelinvaihdosta lisääntyi julkisuudessa. Sen takia asiaa valmistelvat katsoivat parhaaksi rauhoittaa keskustelua julkisilla kannanotoillaan. Monet kannanotot julkaistiin *Talouselämä*-lehdessä, jonka toimittuskunnan puheenjohtajana Bruno Suviranta toimi ja jonka yksi jäsen oli Rainer von Fieandt. Se ei kuitenkaan estänyt lehden itsenäistä toimittajajohtajaa Jaakko Kahmaa julkaisemasta myös erittäin kriittisiä kommentteja valmistelutyöstä ja myöhemmin setelinvaihdon toimeenpanosta.

Kivialho käsitteli setelinvaihtoa syyskuun 1945 jälkipuolella julkaistussa *Talouselämän* artikkelissa. Hänen mukaansa setelistön vaihtamisen tarkoituksena oli saada sidotuksi liiallinen ostovoima ja panna veronkavaltajat lujille. Rehellisin keinoin ansaittujen seteleiden paneminen piiloon ei ollut rikollista, joksi se kuitenkin muuttui, jos unohti mainita setelit veroilmoituksessaan. Kivialhon mukaan sodan aikana ja sen jälkeen seteleitä oli myös viety laittomasti ulkomaille. Hän viittasi myös Tanskassa ja Norjassa toimeenpantuihin sete-

linvaihtoihin ja mainitsi, että myös Suomessa on jokaisen pakko tuoda setelinsä vaihdettavaksi yhdellä kertaa. Kivialho toi myös esiin ajatuksen, että vaihtoon käytettäisiin yleisostokortin kuponkia ja vaihtajalle annettaisiin tiettyyn enimmäismäärään saakka uusia seteleitä. Loppu pantaisiin tilille. Koska kaikilla ei ollut pankkitilejä, tarvittaisiin paljon uusia vastakirjoja ja kuittilomakkeita. Kivialho myönsi, että tieto seteleiden vaihtamisesta oli hermostuttanut seteleiden omistajia niin, että osa heistä oli ryhtynyt ostamaan kultakoruja ja taideteoksia. Hän kuitenkin uskoi niiden hintojen romahtavan, kun olot vakaantuisivat.³⁸

Hallituspuolueiden lehdistö ei katsonut välttämättä hyvällä tällaisia julkistamisia, mihin jo edellä viitattiin. Suomen Sosialidemokraatti kiinnitti pääkirjoituksessaan kitkerästi huomiota eräseen Suvirannan tukholmalaiselle *Aftonbladet*-lehdelle antamaan haastatteluun. Lehden mukaan Suviranta käsitteli haastattelussa pitkin ja poikin hallituksen suunnitelmia paljastaen ne ennakkoon, kun päinvastoin setelinvaihto ja muut toimenpiteet tulisi valmistella siten, etteivät setelinkätkijät ja muut toimenpiteiden kohderyhmät pääsisi niitä ennalta kiertämään. Lehti ihmettelikin, keitä suunnitelmien valmistelijat halusivat näillä tietojen ennalta julkistamisilla palvella.³⁹

Myös Uuden Suomen pakinoitsija Olli otti kantaa ajan ilmiöihin, seteleiden yhtäkkiseen talletusintoon ja niiden uusimiseen. Virikkeenä pakinalle oli lehden toimitukseen joltain *Taka-Töölön* rakennustyömaalta tuotu sätkä, jota tupakoitsija ei ollut käyttänyt loppuun. Kessun sätkäpaperina oli käytetty 50 markan seteliä. Nimimerkki Olli piti seteleiden käyttöä sätkän

tekoon valtiontalouden kannalta myönteisenä ja ehdottikin, että uusiin seteleihin käytettäisiin sätkän tekoon paremmin soveltuvaa ohuempaa paperia.⁴⁰

Finanssitoimikunnan ehdotus alkoi rakentua monessa suhteessa tanskalaisen ja norjalaisen esikuvan pohjalle mutta erosi näistä hyvin selvästi yhdessä olennaisessa, myöhemmin kohalokkaaksi osoittautuneessa kohdassa. Finanssitoimikunta päätyi ehdottamaan Suomessa noudatettavaksi Kreikassa ensimmäisen maailmansodan jälkeen sovellettua leikkaamismenettelyä. Sitä kutsuttiin toimikunnan sisäisissä keskusteluissa ”balkanilaiseksi”. Tämä johtaa luonnollisesti kysymykseen, miksi finanssitoimikunta ei suositellut noudatettavaksi samaa menetelmää kuin Norjassa ja Tanskassa eli toimikunnan ”pohjoismaiseksi” nimittämää menettelyä. Finanssitoimikunta pohti tätä vaihtoehtoa ja keskusteli kansanhuoltoministeriön kanssa sopivasta yleisostokortin kupongista, jolla seteleitä voisi vaihtaa tietyn määrän Norjassa ja Tanskassa sovelletun käytännön tavoin. Tämä vaihdon rekisteröinti yleisostokortin kupongin avulla sisältyi finanssitoimikunnan esitykseen valtiovarainministeriölle. Tämä ratkaisu kuitenkin poistettiin asian myöhemmän käsittelyn aikana.

Molemmissa pohjoismaissa vaihto-aika oli määritelty hyvin lyhyeksi, enimmillään kahdeksi viikoksi, jotteivät suurten setelimassojen haltijat ehtisi jaella niitä moniin käsiin. Lisäksi lyhyt ajanjakso edellytti seteleiden jakelua etukäteen kaikkiin maan vaihtopisteisiin. Finanssitoimikunta ei katsonut kumpaakaan tehtävää mahdolliseksi Suomessa. Jakelu oli Norjassakin haasteellinen, mutta se tapahtui syyskuussa. Ly-

hyt vaihtoajanjakso ei olisi ollut mahdollinen Suomessa etenkin vuodenvaihteen talvisissa olosuhteissa, joissa paikkakunnat saattoivat olla pidempään eristyksissä. Samoin suurten setelimäärien jakelu etukäteen olisi kohdannut olosuhteiden takia suuria vaikeuksia ja vienyt paljon aikaa. Junnilan mukaan myös sen maksimierän määrittäminen, minkä jokainen kansalainen olisi saanut vaihtaa vapaasti, mikäli Norjan ja Tanskan mallia olisi noudatettu, olisi ollut äärimmäisen vaikeaa.⁴¹ Vaikka seteleiden vaihdossa noudatettiin Kreikan mallia, niin talletusten ilmoittamisessa ja osakkeiden leimaamisessa esikuva oli selvästi Tanskan mallissa.

Balkanilaisen menettelyn isä, jota on joskus kirjallisuudessa etsitty, oli Suomen Pankin johtokunnan vt. pääjohtaja ja myöhempi jäsen Kaaperi Kivialho. Finanssitoimikunnan pöytäkirjoista tämä ei ilmene, ja ehkei sillä myöskään jälkepäin kannattanut kehuskella. Siten maininta on jäänyt vain Suomen Pankin osastopäällikkö Arvo Kajantien pankin konttorinjohtajille pitämän esitelmän varaan. Kajantien mukaan nimenomaan Kivialholle tuli mieleen Kreikassa 1920-luvulla toteutettu setelinleikkaus, minkä finanssitoimikunta sitten hyväksyi. Siten Kreikan setelinleikkaus, joka oli esiintynyt finanssitoimikunnan keskusteluissa jo alkuvuonna 1943, oli ilmeisesti alun perin noussut esiin Kivialhon aloitteesta. Balkanilaisen menetelmän etuna finanssitoimikunta piti sen joustavuutta. Koska seteleiden vasemmat puoliskot jäisivät erikseen määriteltäväksi ajaksi liikkeeseen, ei syntyisi samanlaista liiketoiminnan pysähtymisen vaaraa kuin mihin lyhyessä ajassa toimeenpantava pohjoismaainen menettely saattoi johtaa.⁴²

● Suomen Pankin vt. pääjohtaja Kaaperi Kivialho keksi ajatuksen soveltaa Kreikan mallia Suomen setelinvaihdossa. ●

Monien keskustelujen tuloksena finanssitoimikunta oli valmis esittelemään alustavan setelinvaihtosuunnitelman valtiovarainministerille lokakuun 2. päivänä. Samana päivänä toimikunta piti myös toisen kokouksen, jossa tarkastettiin hallitusneuvos Takin laatimaa luonnosta laiksi rahaolojen säännöstelemiseksi. Sen perusteella valtioneuvoston oli tarkoitus saada valtuudet setelien vaihtoon. Samalle ajankohdalle on päivätty myös Junnilan muistio, joka finanssitoimikunnan valtiovarainministeriölle myöhemmin laatiman esityksen ohella valottaa erinomaisesti finanssitoimikunnan ajattelua.⁴³

Alustavan suunnitelman esittelyn jälkeen finanssitoimikunnan kokoustoiminta jatkui yhtä tiiviinä kuin edeltävällä viikolla. Yhdessä tuon viikon kokouspöytäkirjassa on kryptinen maininta, että setelinvaihtokysymyksen tähänastista käsittelyä selostettiin ulkomaanmatkalta palanneille toimikunnan jäsenille. Se ei pöytäkirjasta ilmennyt, olivatko kyseessä setelinvaihdon suunnitteluun liittyneet matkat, oliko matkakohteena siinä tapauksessa jälleen ollut Tanska vai oliko kyseessä Norja tai Kreikka. Monissa tuon viikon kokouksissa oli läsnä myös Suomen Pankin pääjohtaja Tuomioja pankin muiden edustajien Kivialhon ja Tudeerin ohella. Useimmiten kokouspöytäkirjan ainoa merkintä oli vain, että jatkettiin setelinvaihtokysymyksen käsittelyä. Joskus siihen lisättiin ”ja siihen liittyvien muiden kysymysten”.⁴⁴

Lokakuun seuraavan viikon finanssitoimikunta aloitti tarkastamalla hallitusneuvos Takin laatiman alustavan luonnoksen laiksi osakkeiden luetteloimisesta. Sen ohella jatkettiin setelinvaihtokysymyksen käsittelyä, samoin kuin viitenä muuna kyseisen viikon päivänä. Yhdessä kokouksessa kuultiin jälleen asiantuntijana Postisäästöpankin toimitusjohtaja Teuvo Auraa.⁴⁵

Sunnuntaina 14.10. suoritettiin setelinvaihtoa ja siihen liittyviä muita toimenpiteitä varten kehitetyn suunnitelman lopputarkistus. Finanssitoimikunnan puheenjohtaja Bruno Suviranta ilmoitti asettavansa puhtaan verotuksen tehostamista tarkoittavan linjan periaatteessa etualalle. Koska se ei ollut saanut riittävästi kannatusta, hän ilmoitti yhtyvän toimikunnan valmistamaan ehdotukseen, joka oli kompromissin tulos kahden vastakkaisen menettelytavan välillä.⁴⁶

Joskaan von Fieandt ei mainitse mitään setelinvaihdosta käydystä keskustelusta muistelmakirjassaan, hän viittaa toimikunnan puheenjohtajan ja sen jäsenten välillä vallinneeseen vastakohtaisuuteen eräässä Junnilan monisteena julkaisemassa kirjoituksessa. Tuon kirjoituksen mukaan Suviranta tahtoi asettaa tuotantopoliittiset seikat etualalle, kun taas muut jäsenet asettivat etualalle ostovoimaa vähentävän politiikan. Jos tällä perusteella tulkitsee Suvirannan huomautusta, voisi ajatella, että hänelle olisi riittänyt salattujen osakeomistusten saaminen verotuksen piiriin, kun taas toimikunnan muut jäsenet halusivat rokottaa yleisön ostovoimaa seteleiden puolittamisella ja pakkolainalla. Seuraavana päivänä suunnitelma esiteltiin valtiovarainministerille ja lähetettiin ministeriölle merkinnällä ”Ankarasti salainen”.⁴⁷

Finanssitoimikunnan esitys valtiovarainministeriölle oli vain yksi vaihe prosessissa. Sen jälkeen asia eteni valtiovarainministeriön esityksenä valtioneuvostolle ja tämän lakiesityksenä eduskunnalle. Finanssitoimikunnan ajattelun ja lakiin myöhemmin kohdistetun kritiikin kannalta on perusteltua ja kohtuullista tarkastella, miten finanssitoimikunnan esitys poikkesi valtiovarainministeriön esityksestä valtioneuvostolle ja tämän esityksestä eduskunnalle.

Erityisen mielenkiintoinen osa finanssitoimikunnan esitystä oli 1. syyskuuta 1945 jälkeen tehtyjen yli 10 000 markan talletusten käsittely lähes samalla tavoin kuin leikattavaksi esitettyjen setelien. Finanssitoimikunnan mukaan nämä talletukset voitiin katsoa tehdyn setelinvaihtoa koskevien suunnitelmien julkitulon seurauksena. Ilman niiden jäädyttämistä tois-

● Tuure Junnila toimi finanssitoimikunnan sihteerinä ja laati toimikunnan setelinvaihtoa koskevat muistiot valtiovarainministeriölle. ●

taiseksi (lainaamista valtiolle ei esitetty) koko toimenpide oli ”vaarassa valua hiekkaan”. Näistä talletuksista esitettiin pidettäväksi tosin vain 30 % (Junnilan lokakuun alussa laatimassa muistiossa prosenttiluku oli vielä sama kuin seteleissä eli 50 %). Samaa kohtelua esitettiin sekkitileillä ja postisiirtotileillä olevien yli 1 000 markan talletusten suhteen riippumatta niiden tallettamisen ajankohdasta.

Finanssitoimikunta käsitteli siten likvidiä rahan tarjontaa lähes yhtenäisesti, eikä sitä voi syyttää epäjohtonmukaisuudesta, josta lopullista päätöstä on myöhemmin kritisoitu. Talletusten ja sekkitilien kohtelu toisella tavoin kuin

seteleiden muotoutui vasta esityksen myöhempien vaiheiden aikana.

Toimikunnan valtiovarainministeriölle tekemään esitykseen sisältyi myös von Fieandt in eriävä mielipide. Toimikunnan enemmistöstä poiketen hän olisi toteuttanut setelinvaihdon niin pian kuin se olisi ollut mahdollista eikä vuoden viimeisenä päivänä ja jättänyt talletuksiin kohdistuvat toimenpiteet paketista pois. Hänen mukaansa toimenpiteestä syntyi vain suuri paperisota.⁴⁸

Millainen oli sitten valtiovarainministeriön esitys valtioneuvostolle? Valtiovarainministeriön arkistosta löytyy päiväämätön muistio, joka saattaisi olla tämä esitys. Se on otsikoitu samalla tavoin kuin hallituksen esitys eduskunnalle ja on vähäistä editointia ja paria kiinnostavaa kohtaa lukuun ottamatta täysin identtinen hallituksen eduskunnalle tekemän esityksen kanssa. Ensinnäkin setelinvaihdossa valtiolle annettavan pakkolainan enimmäispituudeksi oli asetettu viisi vuotta, finanssitoimikunta oli esityksessään käyttänyt ilmaisua ”toistaiseksi”. Lisäksi finanssitoimikunnan esityksestä oli säilytetty mahdollisuus pidättää talletuksista 30 % enintään kahdeksi vuodeksi, etteivät ”seteleiden kätäjät sijoittamalla ainoastaan setelien vaihdon ajaksi käteisvaransa luottolaitoksiin pääsisi välttymään heihin kohdistetuilta toimenpiteiltä”.⁴⁹ Tämä mahdollisuus ei sisältynyt enää valtioneuvoston esitykseen eduskunnalle, mikä merkittävältä osaltaan vesitti toimenpidepaketin tehoa ostovoiman sitomisessa.

Sen jälkeen kun finanssitoimikunnan setelinvaihtoa koskeva suunnitelma oli lähetetty valtiovarainministeriölle, finanssitoimikunta

keskittyi muihin ajankohtaisiin kysymyksiin. Muun muassa keskusteltiin Kivialhon aloitteesta, että Suomen Pankin ohjesääntöä muutettaisiin tavalla, joka estäisi valtion luotonoton lisäämisen keskuspankista. Toimenpide katsottiin välttämättömäksi, mutta se saattoi tulla ajankohtaiseksi vasta sitten, kun suunniteltu setelinvaihto oli toteutettu.

Samanaikaisesti kun valtiovarainministeriön esitys rahaolojen säännöstelystä oli valtioneuvoston käsiteltävänä, valtiovarainministeri Törngren käytti maailman säästäväisyyspäivänä 30.10. pitämäänsä radiopuhetta hyväkseen mielen rauhoittamiseksi tulevasta setelinvaihdosta. Hän mainitsi puheessaan muun muassa: ”Kun on säästämisestä kysymys, on minun syytä myöskin kosketella suunniteltua setelien vaihtoa. Näistä suunnitelmista on levinnyt huhuja ympäri maan... selvää pitäisi olla, että vaihdon tarkoituksena – jos ja milloin se toteutetaan – on hyödyttää säästäjiä. Sen kautta pyritään vain pääsemään käsiksi epärehellisesti hankittuihin ja piilotettuihin n.s. pimeihin rahoihin. Pankkitalletusten omistajat voivat sen sijaan suhtautua suunnitelmiin varsin rauhallisesti...” Ministeri Törngrenin puheenvuoro viittaisi siihen, että valtioneuvoston keskusteluissa oli jo tuossa vaiheessa päästy yksimielisyyteen siitä, ettei talletuksista pidätetä edes osaa määrääjäksi.

Von Fieandt käsitteli samassa tarkoituksessa valtiovarainministerin 30.10. pitämää radiopuhetta Talouselämässä julkaistussa artikkelissaan. Hänen mukaansa viranomaisten epämääräinen ja osittain ristiriitainen tiedottaminen setelinvaihtosuunnitelmasta ja siihen liittyvistä muista toimenpiteistä oli johtanut levottomuuteen paitsi setelien haltijoiden myös tallettajien kes-

kuudessa. Von Fieandt pitikin hyvänä, että valtiovarainministeri oli radiopuheessaan antanut selvän lupauksen tallettajille siitä, että he voivat suhtautua suunnitelmiin rauhallisesti eikä pelätä pidätysten suorittamista talletuksista. Myös monet muut lehdet referoivat valtiovarainministerin radiopuhetta ja sen tallettajien rauhoittamiseksi osoitettua viestiä. Osa lehdistä julkaisi puheen lähes kokonaisuudessaan.⁵⁰

Monet pankit käyttivät hyväkseen säästäväisyyspäivän setelinvaihtosuunnitelmien ansiota saamaa lisäjulkisuutta kannustamalla yleisöä talletuksiin lehti-ilmoitusten avulla. Tällainen ilmoitus oli 30.10. Aamulehdessä, jossa tamperealaisen Osuusliike Tuotannon säästökassa kehotti jokaista tallettamaan, koska sen avulla saattoi välttyä ikäviltä yllätyksiltä seteleiden vaihdossa. Vaasan Säästöpankki puolestaan lupasi säästäväisyyspäivänä 200 markan pohjarahalla jokaiselle vanhemmalle, joka avasi viikon sisällä Vaasassa tai sen ympäristössä syntyneelle lapselleen tilin. Myös useat osuuskassat julkaisivat yhteisilmoituksen säästämispäivänä. Helsingin Osakepankki puolestaan toimeenpani näyttävän mainoskampanjan nojaten valtiovarainministeri Törngrenin säästäväisyyspäivän puheeseen ja siteeraten hänen edellä mainittuja lausumiaan lehtimainoksessa. Mainos julkaistiin useassa lehdessä ympäri maata 1.11. loppukaneetilla TALLETA VARASI MEILLE.

Useat pankit käyttivät säästäväisyyspäivää mainoskampanjoihinsa. Helsingin Osakepankki vetosi tallettajiin valtiovarainministerin puheen sisältämällä lupauksella, ja osuuskassat kohdistivat mainoksensa seteleitä kotona säilyttäviin.⁵¹

Marraskuun alkupuolella valtiovarainministeri Törngren saapui finanssitoimikunnan kokoukseen tekemään selkoa setelinvaihtosuunnitelman käsittelyvaiheista valtioneuvostossa. Runsas viikko myöhemmin finanssitoimikunta tutustui oikovedoksena saatuun ehdotukseen hallituksen esitykseksi eduskunnalle rahaolojen säännöstelemistä koskevaksi laiksi.⁵²

Samoihin aikoihin marraskuun puolivälissä Uusi Suomi julkaisi Göteborgs Handels- och Sjöfartstidningenin Helsingin-kirjeenvaihtajan artikkeliin tukeutuvan väitteen, että setelinvaihdon yhteyteen suunniteltiin 20 prosentin pakkolainaa. Lehden artikkelin mukaan jokainen täysi-ikäinen sai kuitenkin vaihtaa 5 000 markkaan asti joutumatta antamaan pakkolainaa. Lehdessä viitattiin myös ajatuksen vaihdon toimeenpanosta leimaamalla yleisostokortti. Hallituksen viivyttelyn asiassa lehti katsoi viittaavan rahanarvon radikaaliin muutokseen samassa yhteydessä.⁵³ Tämä oli yksi niistä artikkeleista, jotka johtivat ihmisiä harhaan pakkolainasta vapautetun markkamäärän suhteen, ja tätä harhaanjohtamista kritisoitiin voimakkaasti setelinvaihdon toteuduttua. Ihmiset olivat luottaneet artikkeliin, varsinkin kun siinä oli viitattu todenmukaisesti siihen, että setelinvaihto tapahtuu luultavasti vasta vuoden 1946 alussa.

Kun setelinvaihtosuunnitelman yleispuitteet määrittävä laki rahaolojen säännöstelemisestä eteni hallituksen esityksenä eduskuntaan, finanssitoimikunta ryhtyi käsittelemään setelinvaihtoon liittyviä vielä avoinna olleita teknisiä kysymyksiä. Teknisillä kysymyksillä tarkoitettiin ilmeisesti kaikkia muita kuin periaatteellisia kysymyksiä, joista oli sovittu jo aikaisemmin.

Näihin keskusteluihin osallistui säännöllisesti asiantuntijoina Postisäästöpankin toimitusjohtaja Teuvo Aura, hallitusneuvos Toivo Takki valtiovarainministeriöstä ja Suomen Pankin kirjanpito-osaston päällikkö Arvo Kajantie.⁵⁴

Finanssitoimikunnan viimeisenä muodollisena tehtävänä setelinvaihdon osalta oli tarkastaa joulukuun puolivälissä ehdotus valtioneuvoston päätökseksi rahaolojen säännöstelystä. Juuri ennen joulua ja joulunpyhien jälkeen käynnistyi setelinvaihdon tiedottaminen tärkeimmille yhteistyökumppaneille. Ilmeisesti siinä yhteydessä nousi esiin vielä joitakin kysymyksiä, joista finanssitoimikunta keskusteli muutamaa päivää ennen S-hetkeä, kuten vuodenvaihteen toimeenpanoajankohtaa ryhdyttiin valmisteludokumenteissa nimittämään. Näihin finanssitoimikunnan keskusteluihin osallistui asiantuntijana Suomen Pankista Kajantien lisäksi kamreeri Josef Helander. Helander vastasi Suomen Pankissa valuutantarkkailusta ja toimi myöhemmin tehtävää varten perustetun osaston päällikkönä.⁵⁵ Hänen roolinsa keskusteluissa oli ilmeisesti toimia ulkomaille laillisesti tai laittomasti vietyjen seteleiden käsittelyn asiantuntijana. Niistä syntyi yllättävän suuri paperityö, kuten luvussa 7 tulee esiin.

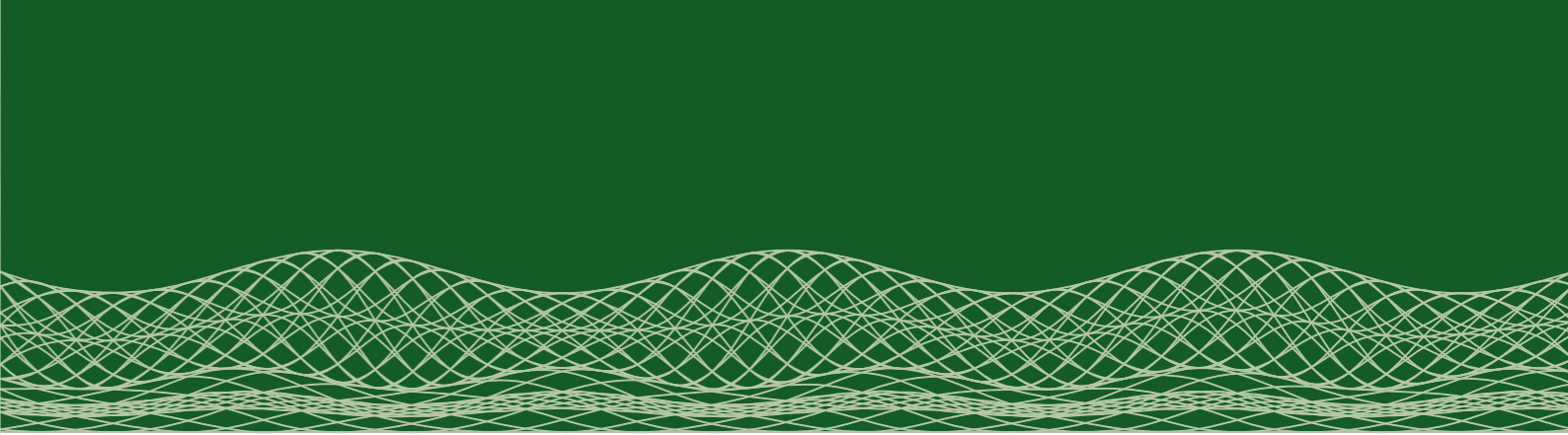
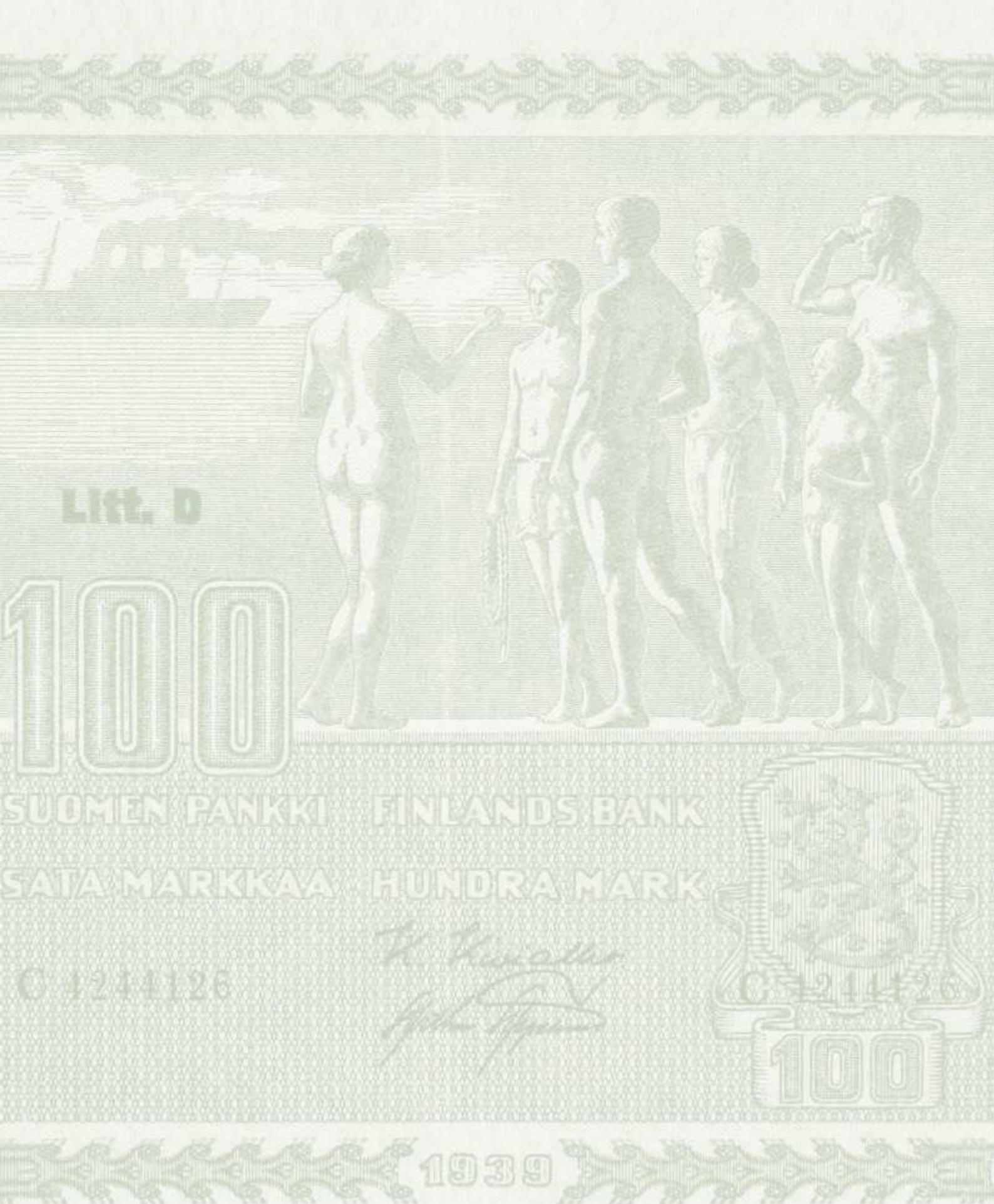
Edellä oleva tarkastelu osoittaa selvästi finanssitoimikunnan keskeisen roolin sekä setelinvaihdon periaatteiden että sen teknisten yksityiskohtien valmistelussa, vaikka osa toimikunnan esityksistä vesittyikin myöhemmissä vaiheissa. Voi kuvitella, että finanssitoimikunta keskusteli vaihdon toimeenpanon jälkeen sen etenemisestä ja sille asetettujen tavoitteiden saavuttamisesta. Pöytäkirjamerkintöjä ei kuitenkaan tällaisista keskusteluista löydy. Pariin

kysymykseen finanssitoimikunta joutui joka tapauksessa vuodenvaihteen jälkeen ottamaan valtiovarainministeriön pyynnöstä kantaa. Näihin kysymyksiin palataan myöhemmin.

Vaikka finanssitoimikunnan pöytäkirjat eivät erityisemmin valaise setelinvaihdon suunnittelusta käytyä keskustelua, se käy hyvin ilmi edellä lainatuista finanssitoimikunnan jäsenten artikkeleista ja puheenvuoroista sekä esityksestä valtiovarainministeriölle. Mielenkiintoisia ovat lisäksi ennen toimenpiteen toteuttamisesta käytetyt puheenvuorot eri tilaisuuksissa, koska jälkikäteisarvioihin sisältyy aina jonkin verran jälkiviisautta. Tuure Junnila alusti setelinvaihdosta Suomen Pankin konttorinjohtajien kokouksessa joulukuun puolivälissä. Tuossa vaiheessa oli setelinvaihdosta jo muutamaa viimeistä yksityiskohtaa lukuun ottamatta sovittu, joten hänen alustuksensa antaa hyvän kuvan ajattelusta pari viikkoa ennen S-hetkeä. Ajattelua kuvastavat myös myöhemmin käsiteltävät uudenvuodenaton radiopuheet.

Junnila viittasi joulukuisessa esitelmässään ensin vuonna 1943 toisen valtiovarainministeri Reinikan aloitteesta käytyyn keskusteluun,

mutta totesi, ettei siinä yhteydessä ollut käytävissä kuin pari esimerkkiä ensimmäisen maailmansodan jälkeen toteutetuista rahanuudistuksista. Sen sijaan syksyllä 1945 oli jo monessa Euroopan maassa toteutettu laajakantoisia toimenpiteitä rahaolojen vakauttamiseksi. Hänen mukaansa osaksi näiden esimerkkien kannustamana, mutta pohjimmiltaan sodan ja raskaan välirauhansopimuksen rahaoloille ja valtionaloudelle aiheuttamien haasteiden vuoksi oli pakko harkita jopa aikaisemmin liian radikaaleina pidettyjä toimenpiteitä. Tältä pohjalta syntyi Junnilan mukaan toimenpideyhdistelmä, jolla pyrittiin sitomaan liiallista ostovoimaa inflaation jarruttamiseksi, saamaan selville verotukselta salatut omaisuudenlajit ja saattamaan ne verotettavaksi sekä selvittämään se setelistön osa, joka oli sodan aikana kulkeutunut ulkomaille, tuhoutunut tai muuten kadonnut. Suomen Pankissa tutkijana toiminut K. O. Alho puolestaan antoi puhujamatkallaan Jyväskylässä juuri ennen vuodenvaihdetta haastattelun Keski-suomalaiselle. Hänen näkemyksensä mukaan verotuspoliittinen merkitys oli setelinvaihdossa suurempi kuin rahanarvopoliittinen.⁵⁶

4.
*Setelinvaihdosta käyty
poliittinen keskustelu
valtioneuvostossa ja
eduskunnassa*

Valtiovarainministeriön esityksestä päätettiin lopullisesti valtioneuvoston kokouksessa 20. marraskuuta 1945. Valtioneuvosto yhtyi esityksen näkemykseen, että rahanarvon huomattava alentuminen vaati valtiovallalta poikkeuksellisia toimenpiteitä sekä kansan- että valtionaloudellisista syistä. Valtioneuvosto kiinnitti keskeisesti huomiota tarpeettoman suuriin setelimääriin ja verotuksessa salattuun omaisuuteen. Toimenpiteet oli valtioneuvoston mukaan ulotettava mahdol-

lisimman kattavasti eri omaisuuseriin, jotta voitaisiin tehokkaasti ehkäistä mahdolliset yritykset välttää suunnitellut toimenpiteet. Se oli myös tietoinen, että esitetyt toimenpiteet saattoivat häiritä talouselämän normaalia kulkua ja johtaa joissakin tapauksissa kohtuuttomuuksiin. Keskustelun lopuksi hallitus päätti puoltaa esitysehdotusta presidentille sen eduskunnalle antamista varten. Täysin yksimielinen päätös ei ollut, sillä kansandemokraattinen sisäasiainministeri Yrjö Leino vastusti esitystä.¹

Rahaolojen säännöstelylaki herätti ristiriitoja eduskunnassa

Valtioneuvoston käsittelyn ja presidentin hyväksymisen jälkeen lakiesitys lähetettiin samana päivänä eduskunnalle. Lakiesityksellä oli sama nimi kuin runsaat kaksi vuotta aikaisemmin eduskunnalle lähetetyssä toisen valtiovarainministeri Reinikan esityksessä eli esitys laiksi rahaolojen säännöstelemisestä. Lakiesityksen sisältö oli kuitenkin huomattavasti kattavampi ja seikkaperäisempi paljastamatta kuitenkaan toimenpiteen teknisiä yksityiskohtia.

Valtiovarainministeri Törngren esitteli lakiesityksen eduskunnassa. Törngren perusteli lakiesitystä liikkeessä olevan setelistön kahdeksankertaisella määrällä vuoden 1938 lopun arvoon verrattuna, samalla kun elin-

kustannusindeksi oli kasvanut reilusti kolminkertaiseksi. Siten liikkeessä olevia seteleitä oli huomattavasti enemmän kuin hinta- ja palkkatason edellyttämä määrä, ja erityistoimenpiteet olivat tarpeen kätkösetelien selville saamiseksi ja liikkeestä poistamiseksi. Törngren viittasi myös Tanskan, Norjan, Ranskan, Belgian ja Hollannin setelinvaihtotoimenpiteisiin, joissa osa setelistöstä oli pidätetty valtiolle. Lisäksi hän esitteli hallitukselle lakiesityksen mukaan annettavat valtuudet, jotka koskivat talletusten, obligaatioiden ja osakkeiden ilmoittamista ja rekisteröintiä.

Eduskunta lähetti lakiesityksen perustuslakivaliokunnalle, joka pyysi eduskunnan

Valtiovarainministeri Ralf Törngren esitteli rahaolojen säännöstelylain eduskunnalle ja myöhemmin uudenvuodenaaton radiopuheeseen Suomen kansalle.

päätöksen mukaisesti jälleen lausunnot valtiovarainvaliokunnalta ja pankkivaliokunnalta. Valtiovarainvaliokunta tarkasteli lakiehdotusta lähinnä toimenpiteiden valtionaloudellisten vaikutusten kannalta ja hyväksyi esitettyjen valtuuksien myöntämisen hallitukselle. Valiokunnan kuusi jäsentä jätti lausuntoon kuitenkin eriävän mielipiteen, koska he katsoivat, että pakkolainan ottaminen valtiolle tulisi häiritsemään liike-elämää ja sen hoitaminen vaatisi suuren määrän henkilökuntaa.

Pankkivaliokunta piti esitettyjä toimenpiteitä finanssi- ja veropoliittisista syistä tarpeellisenä mutta katsoi, että ehdotettu lainsäädäntö oli jo lykkäytynyt enemmän kuin oli suotavaa.

Pankkivaliokunnalla oli lisäksi yksittäisiä muutosehdotuksia lakiin.

Perustuslakivaliokunta hyväksyi hallituksen perustelut, vaikka katsoi esitettyjen toimenpiteiden aiheuttavan runsaasti työtä ja kustannuksia valtiolle. Perustuslakivaliokunnan merkittävin lisäys setelinvaihtoa koskevaan osioon oli pankkivaliokunnan huomautus, ettei esitettyä enintään puolta seteleiden arvosta saanut pidättää pakkolainana päivittäistä tarvetta varten välttämättömistä käyttövaroista. Perustuslakivaliokunta katsoi myös, että olisi kohtuutonta, että setelien vaihto ja siinä yhteydessä otettava pakkolainana tapahtuisi palkanmaksun aikana. Sen ehkäisemiseksi saattoi osoittautua

tarpeelliseksi määrätä palkkojen maksuaikaa siirrettäväksi muutamia päiviä. Tämän takia perustuslakivaliokunta esitti, että lakiin lisättäisiin valtioneuvostolle valtuus siirtää palkkojen maksuaikoja jo lakiesitykseen sisältyneen yleisen maksuajan lykkäyksen ohella.

Eduskunnan suuren salin keskusteluissa merkittävin muutosesitys koski jo valtiovarainvaliokunnassa eriävään mielipiteeseen johtanutta pakkolainaa. Kansanedustaja Arvi Oksala korosti puheenvuorossaan pakkolainan sattumanvaraisuutta. Hänen mukaansa se tulisi koskemaan myös henkilöitä, joilla oli satunnaisesti tiettyä tarkoitusta varten varattuja seteleitä hallussaan taloudellisesta asemasta riippumatta. Lisäksi hän viittasi mahdollisiin häiriöihin liike-elämässä ja muistutti, kuinka vuonna 1943, kun hallituksen suunnitelmat vuotivat julkisuuteen, kansalaiset ryhtyivät karttamaan seteleiden vastaanottoa. Lisäksi hän ennusti puheenvuorossaan kuluvan tuskin montaa kuukautta ennen kuin setelimäärät olisivat entisellään. Myös pakkolainan aiheuttamaan byrokraatiaan hän kiinnitti huomiota viittaamalla siihen, että sen tekninen toimeenpano tulisi olemaan erittäin vaikea ja suuritöinen. Vastauksessaan valtiovarainministeri Törngren huomautti, ettei kysymyksessä ollut tavanomaisen pakkolainan, vaan rahojen pidätys joksikin aikaa. Lisäksi Törngrenin mukaan asiaa hoiti yksi virkamies, jonka tueksi tarvittaisiin pari muuta. Eduskunta hylkäsi lakiin sen toisessa käsittelyssä tehdyn pakkolainan koskevan muutosehdotuksen ja hyväksyi lakiesityksen 21. joulukuuta.²

Yksi rahaoljen säännöstelylain toteuttamiseen liittyneistä väärinarvioinneista oli Törngrenin mainitsema tarvittavien resurssien määrä. Lain toteutuksen sitomien henkilöre-

surssien todellista määrää sekä valtiovarainministeriössä että muualla yhteiskunnassa kuvaa se, että Kansallisarkistossa on yksin osakkeiden leimaamislomakkeita ja niihin liittyneitä kirjeenvaihtoa koskevia arkistokoteloita yli 350. Lisäksi valtiovarainministeriö vastaanotti diaarioiden mukaan pitkälti kolmatta tuhatta setelinvaihtoa koskenutta kirjettä. Jokainen lomake edellytti käsittelyä, ja jokainen kirje vastausta, puhumattakaan itse setelien vaihdon ja pakkolainan kuittamisen aiheuttamaa työtä pankeissa. Lisäksi pakkolainan jälkihoito edellytti satojentuhansien sen ennalta maksamista koskeneiden hakemusten käsittelyä ja hyväksytyjen maksujen pankeilta vaatimia resursseja.³

Voi luonnollisesti kysyä, miksi lakiesityksen eteneminen ei tällä kertaa – kuten pari vuotta aikaisemmin – pysähtynyt jo eduskunnan valiokuntakäsittelyyn, sillä samat vasta-argumentit olivat edelleen olemassa. Vaikkakaan eduskunta ei ollut tietoinen lain toimeenpanon teknisistä yksityiskohdista, oli selvää, että setelinvaihdon tekninen toteutus muodostuisi vaikeaksi ja aikaa vieväksi. Tähänhän viitattiin jo valtiovarainvaliokunnan eriävässä mielipiteessä ja asian käsittelyssä eduskunnassa. Samoin valtion pakkolainasta saaman taloudellinen hyödyn vastapainona tulisivat edelleen olemaan toimenpiteen epäedulliset psykologiset vaikutukset rahan arvoon. Lisäksi eduskuntakäsittelyn aikana oli ilmeistä, että monet seteleiden ”varastoijat” olivat jo käyttäneet mahdollisuutta välttää seteleidensä pakkolainan tallettamalla rahansa sekkitileille tai sijoittamalla ne reaaliomaisuuteen.

Ehkä selityksenä olivat monet uudet lakiesitystä puoltavat näkökohdat. Sota oli päätynyt, ja uuteen alkuun sekä taloudellisten toi-

mintaedellytysten jälleenrakentamiseen löytyi valmiutta hyväksyä radikaaleja toimenpiteitä, kuten muissakin maissa. Myös varsinkin Pohjoismaiden kokemukset rahanuudistuksista vaikuttivat myönteisiltä, ja ehkä niiden käyttämällä ratkaisulla voitiin ajatella vältettävän kaavamaisia ratkaisuja. Kreikan malli ei ollut esiintynyt syksyn 1945 aikana julkisessa keskustelussa, kuten asianlaita oli ollut pari vuotta aikaisemmin. Lisäksi toimenpidepaketti oli kattavampi kuin vuonna 1943 esillä ollut.

Eduskunnan hyväksymisen jälkeen presidentti vahvisti lain valtioneuvoston esittelyssä 28. joulukuuta 1945, jolloin se myös julkaistiin.

Setelinvaihdon poliittisen käsittelyn etenemistä raportoitiin laajalti lehdistössä

Lehdistö uutisoi laajasti valtioneuvoston lakiesitystä eduskunnalle. Uusi Suomi otsikoi: ”Hallituksen esitys raha-oljen säännöstelemiseksi. Setelit vaihdetaan, osa niistä valtion tilille vn 1949 loppuun. M.m. osakkeet ja obligaatiot ilmoitettava niiden valtiolle menettämisen uhalla.” Lehden seuraavan päivän pääkirjoituksessa viitattiin siihen, kuinka setelinvaihto tultuaan julkisuuteen useita kuukausia aikaisemmin eri vivahtein oli aiheuttanut monenlaista levottomuutta ja häiriötä. Kirjoituksessa kuitenkin pidettiin lakiesitystä periaatteellisesti hyvänä, joskin todettiin, että sen aikaa vievän käsittelyn aikana kaikki ”mustien” seteleiden omistajat ehtivät tallettaa ne rahalaitoksiin. Siten pakkolainan määrä saattoi jäädä vaatimattomaksi. Toisaalta kuitenkin lehden mukaan rahat talletusten rekisteröinnin takia tulisivat veroviranomaisten tietoon ja siten jälkiveron

Hyväksytyt lain nojalla valtioneuvosto määräsi samassa yhteydessä, että 29. joulukuuta alkaen oli voimassa yleinen velkojen, kuten vero- tai vuokravelkojen, maksun lykkäys myöhemmin ilmoitettavaan päivään asti ja työnantajilla oli oikeus maksaa joulukuun kuukausipalkasta vain 10 % (maksuajan lykkäyksen aiheuttamia ongelmia tarkastellaan enemmän luvussa 7). Samassa kokouksessa valtioneuvosto hyväksyi vielä Suomen Pankin vuoden 1945 mallin setelien paperia, ulkonäköä ja tekotapaa koskevien määräyksien julkaisemisen asetuskokoelmassa. Niihin palataan yksityiskohtaisemmin seteleiden valmistusta koskevassa luvussa.

kohteeksi. Lehti näkikin lakiehdotuksen päävaikutuksen olevan verotuksen tehostamisessa eikä uskonut rahan arvoon voitavan vaikuttaa näin mekaanisin keinoin. Raportoidessaan Törngrenin esittelyä ja enintään vuoden 1949 loppuun asti myönnettävää pakkolainaa lehti vertasi esitystä Norjassa ja Tanskassa sovellettuihin vastaaviin käytäntöihin. Tanskassa pakkolainan jatkui vain vuoden loppuun ja Norjassa toistaiseksi, mutta koska Tanskassa rahanarvon heikkeneminen oli monin verroin pienempi, lehti piti perusteltuna esityksen pakkolainan kestoaa.⁴

Samanlaista otsikointia ja arviointia oli muissa lehdistössä. Pakkolainaa käsitellessään Helsingin Sanomat uskoi sen kohdistuvan vain räikeisiin tapauksiin, joissa seteleitä on piiloteltu ja salattu verotukselta. Sen sijaan avoimesti toimineilla kansalaisilla ei tulisi olla mitään pelättävää. Leh-

Pankkien talletuksia koskeva lehtimainonta kiihtyi, mitä pidemmälle setelinvaihtoa koskeva lainsäädäntö eteni poliittisesti.⁸

distön mittava otsikointi ja raportointi aiheuttivat myös hämmennystä. Ihmiset eivät oikein tietäneet, miten lakiesitykseen tulisi reagoida, ja rahavirta pankkien ja yleisön välillä kulki molempiin suuntiin. Helsingin Sanomien mukaan yleisöllä ei ollut pelkästään väärää vaan myös mielettömiä käsityksiä asiasta, ja lehti edellytti jonkinlaista virallista selvennystä asiassa.⁵

Hallituksen setelinvaihtoa koskeva lakiesitys eduskunnalle herätti riemua pakinoitsijoissa. Uuden Suomen Olli raportoi Hölmölästä, kuinka paikallinen kauppatori oli ollut pitkään tyhjänä, koska kukaan ei halunnut myydä mitään, kunnes sinne eräänä päivänä ilmaantui

kauppias pärekoreineen. Paikalle kerääntyneiden ostajien hämmästykseksi kauppias myi seteleitä 25 prosentin alennuksella ja arveli näin voittavansa jokaisesta 100 markasta 25 markkaa, kun valtio ottaisi siitä muussa tapauksessa 50 markkaa pakkolainana. Kauppiaille selvisi vasta kaupankäynnin jatkuttua jonkin aikaa, että valtio ottaisi myös jäljelle jääneistä seteleistä puolet.⁶

Pankit käyttivät lakiesityksen julkistamista ja siitä syntynyttä keskustelua jälleen hyväkseen talletustoimintaa kannustavassa lehtimainonnassaan. Helsingin Suomalainen Säästöpankki kertoi mainoksessaan, että ”Pankkitalletukset

ovat setelienvaihdossa täysin rauhoitettuja”, ja vetosi valtiovarainministerin lehtihaastatteluun. Myös Helsingin Osakepankki jatkoi kampanjaansa ja kertoi lehtimainoksessaan, että ”Tallettajaa suojellaan”. Porin vanhan säästöpankin sanomana oli setelien vaihtuminen pankkikirjaan. Ruotsinkielisen Uudenmaan säästöpankkiyhdistys puolestaan antoi kolme hyvää neuvoa ennen setelinvaihtoa: 1) talleta setelit välittömästi säästöpankkiin, 2) älä jätä säästöpossun tyhjentämistä setelinvaihdon kiireeseen ja jonottamiseen ja 3) älä unohda seteleitä tallelokeroon, pöytälaatikkoon tai muuhun säilytyspaikkaan, sillä ne tulevat muuten pak-

kolainan kohteeksi tai arvottomiksi. Pohjoismaiden Yhdyspankki kysyi puolestaan ”Minne rahat? (Var placera pengarna?)” ja vastasi: ”1) Vaihtoajan päätyttyä nykyiset setelit ovat täysin kelpaamattomia, 2) vaihdon yhteydessä valtio pidättää osan seteleistä pakkolainana ja 3) pankkitalletuksesta ei toimiteta pidätystä.”⁷ Olisiko sen voinut selvemmin ilmaista?

Myös valiokuntien lausuntoja käsiteltiin seikkaperäisesti lehdistössä. Uusi Suomi käytti otsikkona pankkivaliokunnan asiaa koskevaa lausuntoa: ”Setelinvaihto viipymättä toteutettava. Pankkivaliokunta esittää lausunnossaan lakiesityksen suhteen eräitä huomautuksia.”

Perustuslakivaliokunnan lausunnosta si-
teerattiin kohtaa, jonka mukaan ”suunnitellut
toimenpiteet käteisen rahan edustaman osto-
voiman osittaiseksi sitomiseksi ovat omiaan
ainakin tilapäisesti helpottamaan valtion ra-
hataloudellista asemaa – – että ehdotetun lain
mukaisesti ilmoitettavia varoja ainakin jossain
määrin jätetään verotuksen välttämiseksi il-
moittamatta”. Samasta lausunnosta lainattiin
edelleen: ”Setelistön vaihtamisen yhteydessä
voitaisiin lakiehdotuksen mukaan enintään
puolet setelien arvosta pidättää liikkeestä mää-
rämällä tämä osa sijoitettavaksi valtion tilille
setelien omistajien lukuun enintään vuoden
1949 loppuun saakka.”⁹ Viimeistään tuossa
yhteydessä piti lehden lukijoille tulla selväksi,
mistä lakiesityksessä oli kysymys.

Kun lakiesitys tuli eduskunnan toiseen käsit-
telyyn, selostettiin lehdistössä lähes koko edus-
kunnassa käyty keskustelu. Tuossa vaiheessa
lisääntyi myös spekulatio, milloin itse setelin-
vaihto tulisi tapahtumaan. Maakuntalehdistön
mukaan pääkaupungissa oli yleisesti levinnyt kä-
sitys, että uusi vuosi käynnistyy toimenpiteellä.
Tätä katsottiin tukevan se, että valtiovarainmi-
nisteri oli ilmoittanut, ettei mihinkään toimen-
piteisiin ryhdytä ennen joulua. Samoin lehdet
uutisoivat, että kalliiden tavaroiden kauppa oli
hiljentynyt, ja sen perusteella päätelivät, että
syksyn aikana olivat suurimmat setelikassat jo
talletettu tai vaihdettu reaaliomaisuuteen. Nyt
vain odotettiin setelinvaihtoa.¹⁰

Kun eduskunta hyväksyi setelinvaihtoa kos-
kevan lain kolmannessa käsittelyssä 21. joulu-
kuuta, kerrottiin lehdistössä seuraavana päivänä
jo lähes varmasti tietona, että setelit vaihdetaan
tammikuun ensimmäisellä viikolla, mahdollisesti

jo uudenvuoden pyhien jälkeisenä ensimmäisenä
arkipäivänä. Kun laki vahvistettiin 28.12.1945,
esitettiin sama arvio jo ilman kysymysmerkkejä.¹¹
Oli ilmeistä, että kun lain perusteluissa viitattiin
verotusnäkökohtiin, ainoa kysymykseen tuleva
ajankohta oli vuodenvaihte.

Pankit aloittivat tuolloin viimeisen vaiheen
talletuskampanjoinnissaan. Pohjoismaiden
Yhdyspankki kertoi mainoksessaan, että ”Se-
telinvaihtopäivä lähestyy vastustamattomasti”.
Koska setelinvaihdosta oli kerrottu mainoksen
mukaan etukäteen, voi setelit tallettaa pankkiin
ja välttyä pakkolainasta. Kansallis-Osake-Pankki
käski tallettamaan heti rahat, niin välttyi se-
telinvaihdon hankaluuksista. Kiinnostavaa on,
että eivät pelkää pankit, vaan myös yleishyö-
dylliset yhteisöt lähestyivät kansalaisia. Suomen
Kirkon Seurakuntaopistokin vetosi kansalaiseen
tuen saamiseksi rakennusohjelmansa toteutta-
miseen otsikoimalla ilmoituksensa ”Setelien
vaihto on nyt käsillä! Liikenevät varat jaloksi
lahjaksi.” Vastaavasti Kaupunkilähetys pyysi
kansalaisia lahjoittamaan setelinsä orpolasten
ja vanhusten hyväksi. Tämä herätti kiinnostusta
myös ruotsalaisessa lehdistössä.¹²

Koska setelinvaihdon toteutumisesta oli
nyt lehtien mukaan saatu varmuus, ne ryhtyi-
vät spekuloidaan sen toteutustapaa. Speku-
lointi siitä jatkui vuoden viimeiseen päivään
asti. Yleisesti arveltiin, ettei pakkolainasta tulisi
koskemaan tiettyjä seteliarvoja vaan vaihdet-
tavien seteleiden kokonaissummaa. Arveltiin,
että pienet vaihdettavat summat, esimerkiksi
alle 3 000 markkaa, säästisivät pakkolainalta,
mikä Uuden Suomen mukaan oli yleisimmin
arveltu summa. Tukholmalainen Dagens Ny-
heter puolestaan arveli summan olevan 5 000

Inflaatioko - ovat nämä korot? Ei, vaan järkevintä säästää lausuttu koron ylä:	
Pankkimme tuettuihin rahaa talletustilalle:	
1000	3,75% koron
500	3,25% "
200	2,75% "
100	2,25% "
50	1,75% "
20	1,25% "

Samalla kun pankkien mainokset kävivät yhä määrätietoisemmiksi, myös muut yhteisöt käyttivät tilannetta hyväkseen tavoitteidensa saavuttamiseksi.

markkaa. Vielä uuden vuoden aattona kirjoitettussa Hämeen Kansan pakinnassa käytettiin ilmaisuja ”mikäli palkansaajain käteiset rahavarat sattuisivat nousemaan siihen määräsommaan, josta tuo pidätys tullaan tekemään”. Pakkolainasta vapautettua määräsommaa pidettiin lehdistössä myöhemmin viranomaisten taitavasti liikkeeseen laskemana huhuna. Varsinkin kun sentapaista menetelmää oli käytetty Tanskassa ja Norjassa, joiden setelinvaihtoja lehdet olivat syksyn mittaan selostaneet.¹³

On sinänsä mielenkiintoista, että yhtä poikkeusta lukuun ottamatta lehdet eivät spekuloineet toteutustavasta eli seteleiden leikkaamisesta. Rahaolajien säännöstelylain käsittelyn yhteydessä joissakin lehdissä viitattiin Reinikan aloitteesta vuonna 1943 liikkeelle laitettuun lakiesitykseen. Siinäkin yhteydessä ei kuitenkaan viitattu Reinikan haastattelussaan mainitsemaan Kreikan esimerkkiin, jonka hän tuolloin yksityiskohtaisesti kuvasi. Ehkä sekin osoittaa, että niin totaalisen yleisesti kuviteltiin, että jokin minimisumma jää pakkolainan ulkopuolelle.

Vaikka lehdistö yleisesti hyväksyi lain periaatteet kätkeyn omaisuuden selville saamiseksi, ryhdyttiin sen seurauksena mahdollisesti syntyviin epäkohtiin kiinnittämään huomiota jo ennen itse toimenpiteiden käynnistämistä. Kaleva nosti pääkirjoituksessaan esiin Pohjois-Suomen ongelmat ja toivoi ne otettavan huomioon lain toimeenpanosäännöksissä.¹⁴

Kun rahaolajien säännöstelylaki vahvistettiin 28.12.1945, myös uusien 50 ja 100 markan seteleiden kuvat julkistettiin useissa lehdissä. Tämä oli jälleen omiaan johtamaan joitakin harhaan ja sai ajattelemaan, että vaihto koskisi vain näitä kahta seteliarvoa. Joidenkin pankkiasiakkaiden

kerrottiin vaihtaneen itselleen arvoltaan suuria seteleitä 50 ja 100 markan seteleiden tilalle.¹⁵

Valtioneuvoston määräämän, 29.12. alkaen voimassa olleen maksujen lykkäyksen ja palkanmaksun rajoitusten perusteella lehdistö arvioi, että vapautus pakkolainasta tulisi koskemaan vain pieniä summia. 10 prosentilla kuukausipalkasta ei voinut pitkään eellä, ja pankeista kerrottiin tämän takia myös nostetun talletuksia. Koska osittainen palkanmaksukielto herätti myös huolestuneisuutta, lehdet toppuuttelivat, että se oli säädetty vain palkansaajan eduksi. Tällä tavoin pakkolainaa ei kohdistuisi koko painollaan juuri saatuun kuukausipalkkaan. Ruotsalaisten lehtien mukaan valtioneuvoston määräys lamautti täysin liiketoiminnan ja reaaliomaisuudesta maksettiin huimaavia hintoja. Myös suomalaisissa lehdissä viitattiin ilmiöihin, muttei nähty niitä yhtä dramaattisiksi.¹⁶

Uudet setelimallit, setelinvaihtosuunnitelma ja kansan reagointi siihen riemastuttivat Helsingin Sanomien pakinoitsija Arijoutsia. Uuden 100 markan setelin nähtyään hän pahoittelee, ettemme enää saa nähdä 100 markan seteliä, ”jossa kuusihenkinen perhe juuri palaa veronmaksusta ja tuijottaa kaipaavin silmin ulapalla savuavaa banaanilaivaa”.¹⁷

Kaiken kaikkiaan alkoi olla selvä, että setelinvaihto oli vain ajan kysymys. Oli ”yhdestoista hetki”, minkä luulisi herättäneen ”mattimyöhäiset” ja ”viimeiset sukanvarteen kätäjät”. Tieto setelien vaihdosta näyttikin todella menneen perille, sillä pankkeihin muodostui ennätysjonoja. Usein tarvittiin poliisia valvomaan järjestystä jonoissa. Monissa pankkikonttoreissa miltei koko henkilöstö oli talletuksia vastaanottamassa ja tilapäiskassoina käytettiin kaiken-

Liikkeestä poistuvan 100 markan (136 mm x 120 mm) setelin kuva-aihe sai pakinoitsija Arijoutsin tunteelliseksi.

laisia laatikoita, mitä käsillä sattui olemaan. Lehdet otsikoivat, että kyseessä oli kaikkien aikojen vilkkain pankkipäivä, ja ”kassaneidit kahlasivat seteleissä ja vahtimestarit kantoivat rahaa Suomen Pankkiin matkalaukuilla”. Yksityisten kansalaisten lisäksi jonottamassa olivat myös monien yritysten edustajat, jotka olivat varanneet suuria käteissummia palkkojen maksua varten. Saatuaan palkanmaksukiellosta tiedon ne palauttivat rahoja nyt takaisin sekkitileilleen. Kaikesta maksujen lykkäykseen liittyvästä touthotuksesta huolimatta Kalevassa kyllä epäiltiin,

josko tällainen palkanmaksukielto oli heikkojen yhteyksien takia tavoittanut Pohjois-Suomen salomaita. Lehdessä esitettiinkin jälleen toive, että Pohjoisen erityisolosuhteet otettaisiin huomioon.¹⁸

Pankkijonon lisäksi myös kaikki muut mahdollisuudet suurista seteleistä eroon pääsemiseksi pyrittiin käyttämään hyväksi. Vuoden viimeisinä päivinä maksettiin Helsingissä rästiveroja runsaan 7 miljoonan markan edestä.¹⁹

Ilma oli sakeana huhuista. Liikkeellä olleisiin moniin huhuihin kuului vihje, että kello

Pankkien ilmoituksia ja muitakin Helsingin Sanomien uudenvuodenaaton lehdessä.

Kannattava setelinvaihto!
50 mk:lla 1000 mk.!

Ostamella kukaan korannee matalorahamme, 50 mk:n setelin, n:o O 7404503, jonka numeron pyyhitään merkittävään muutteluun 1936:n 8. 12. 45 julkaistusta ilmoituksemme, ja palauttamalla tämän setelin meille saatte palkkiona 1000:- vanhaa tai 500:- uutta setelirahaa!

Puh. 23 587. x

POSTISÄÄSTÖPANKIN TOIMISTO Fabianink. 19
on tänään avoinna klo 15,30 asti.

PANKIT
pitävät tšekilliset konttorinsa auki tänään, 31. 12.,
klo 17:ään saakka.

12:n jälkeen lauantaina 29.12. seteleitä voitiin tallettaa pankkeihin vain puolesta arvostaan. Uusi Suomi spekuloi setelinvaihtoajanjakson kestosta ja viittasi siihen, että Tanskassa siihen varattiin kolme päivää. Koska asutus siellä oli tiheämpää kuin Suomessa, niin lehden mukaan pankkimiespiireissä arveltiin vaihdon kestävän viikon tai puolitoista. Keski-suomalaisen mukaan pankit olivat jo saaneet osan vaihtoa koskevista määräyksistä. Määräykset eivät lehden mukaan olleet niin ankaria kuin ennalta oli uskottu ja setelien vaihto tulisi tapahtumaan ”suuremmitta hankaluuksitta”. Vastaavasti Uusi Suomi uutisoi, että pankit ja muut suurtilittäjät olivat saaneet ohjeet setelinvaihdosta. Lehden mukaan pääasiallinen ohje oli samanlaisen lomakkeen täyttäminen, jota pankit käyttivät tilatessaan rahalajeja Suomen Pankista.²⁰ Tässä tapauksessa rahalaitokset viittasivat niin sanottuihin kassanlaskentalomakkeisiin, joiden täyttämistä koskevat ohjeet oli toimitettu rahalaitoksille ja valtion laitoksille joulukuun puolivälin jälkeen (lomakkeista tarkemmin lu-

vussa 5). Sen sijaan itse setelinvaihtoa koskevien ohjeiden tuli tuossa vaiheessa olla vielä lukkojen takana. Ruotsalainen Aftonbladet tiesi kertoa, että poliisi ja radio oli mobilisoitu ilmoittamaan yleisölle setelinvaihtohetkestä. Lehden mukaan ilmoittaminen tapahtuisi poliisiautojen kovaäänisten avulla.²¹

Vaikka Uusi Suomi sai valtiovarainministeriltä tiedon, että setelinvaihtojulistus annetaan vuoden viimeisenä päivänä, ei tältä herunut tietoa setelinvaihdon ajankohdasta tai toteutustavasta. Vaasa-lehdellä olisi kuitenkin ollut mahdollisuus rehennellä vuodenvaihteen jälkeen, että se oli uutisoitunut toteutustavasta osittain oikein jo ennen vuodenvaihdetta. Lehden kaksi päivää ennen S-päivää julkaiseman uutisen mukaan vanhat setelit halkaistaisiin kahtia, ja setelin vasen puoli kävi maksuvälimeenä puolesta arvostaan ja oikealla puolella sai todistuksen pakkolainasta. Suomen Pankin arkistossa olevaan Vaasa-lehden leikkeeseen joku on aikanaan kirjoittanut kynällä ”Missähän systeemi vuotaa?”. Vaasa-lehti esitti kuitenkin

virheellisesti setelinleikkauksen koskevan kaikkia seteleitä.²²

Pankit olivat lauantaina 29.12. auki puolitoista tuntia pidempään kuin normaalisti. Lehdet kertoivat uudenvuoden aattona, että vuoden viimeisenä päivänä maanantaina pankit olivat poikkeuksellisesti auki kello 17:ään asti, mikäli viranomaiset eivät sitä estä. Lehdissä spekulointiin, että ”yleisöllä on siis vielä tällöin tilaisuus tallettaa käteiset varansa pankkiin, mikäli setelien vaihtoa ei määrätä aloitettavaksi jo huomenna”. Myös Ruotsin lehdet veikkasivat uudenvuodenpäivää, vaikka eivät poissulkeneet mahdollisuutta, että setelinvaihto alkaisi jo uudenvuodenaattona.²³

Maanantain eli uudenvuodenaaton lehdet kertoivat valtiovarainministeri Törngrenin ilmoittaneen, että setelinvaihdosta kerrotaan saman päivän iltana kello 21.30. Vanhan tanssimusiikin ystävät joutuivat pettymään, sillä radio-ohjelman mukaan tuohon aikaan piti olla Yrjö Saarnion polkkayhtyeen musiikkia. Jotkut lehdet ehdivät kuitenkin painamaan muutetun

radio-ohjelman siten, että aikaisemman ohjelmatedon korvasi ”Virallinen tiedotus”.²⁴

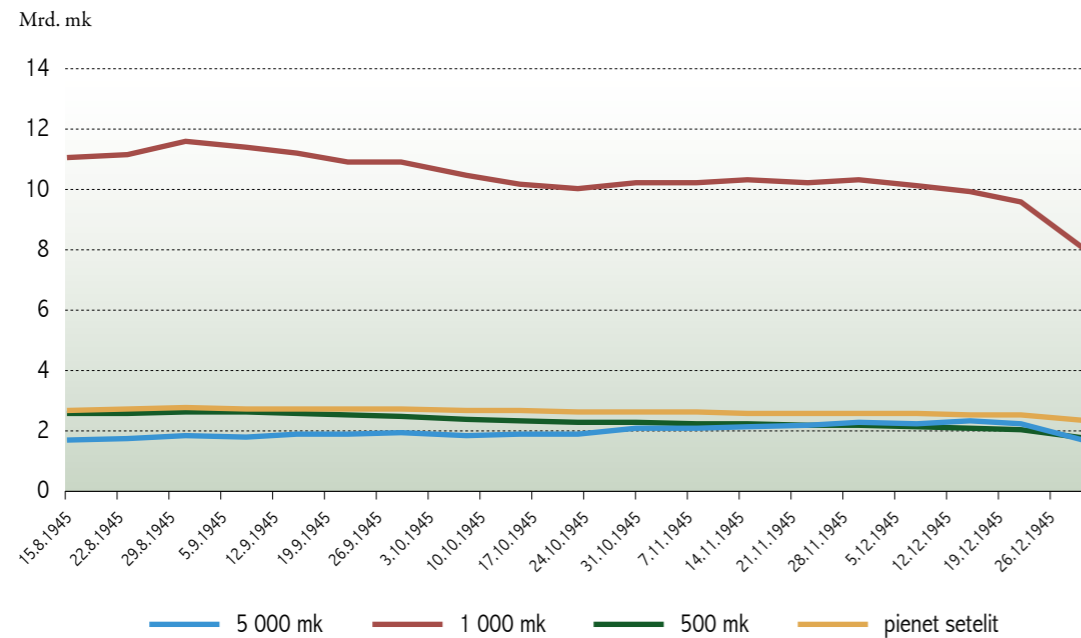
Hufvudstadsbladetin uudenvuodenaatonaattoiltana tekemän puhelinhaastattelun perusteella Törngren oli luottavainen, että setelinvaihto hoituisi sujuvasti. Hänen mukaansa toimenpiteiden suunnittelussa oli otettu oppia Norjan, Tanskan ja jopa Belgian setelinvaihdosta ja pyritty välttämään niiden virheet.²⁵

Uudenvuodenaattona seteleiden tulva pankkeihin vain jatkui. Jossakin pankissa kerrottiin vuoden viimeisenä päivänä talletetun sama markkamäärä kuin normaalisti koko joulukuun aikana. Seurauksena oli monessa konttorissa kassanlaskennan myöhästyminen uudenvuoden aamuyön tunteihin ja vielä myöhempään, mikä aiheutti runsaasti paperisotaa ja ärtymystä, kuten myöhemmin ilmenee. Myös vakuutusyhtiöissä oli lehtien mukaan kiirettä. Erään henkilön kerrottiin vakuuttaneen itsensä 24 miljoonasta, josta oli maksanut 16 miljoonaa käteisellä. Myös myöhemmin erääntyviä vakuutusmaksuja oli maksettu.²⁶

Liikkeessä olevien seteleiden määrien kehitys heijasteli setelinvaihdosta käytyä julkista keskustelua

On erittäin valaisevaa tarkastella liikkeessä olevien eri seteliarvojen kehitystä vuoden 1945 viimeisien kuukausien aikana. Kun lehdistössä alkoi keskustelu mahdollisesta setelinvaihdosta, näkyi se ensimmäiseksi 500 ja 1000 markan seteleiden liikkeessä olleissa määrissä. Ne olivat suurimmillaan 31.8.1945. Sen jälkeen niiden määrä väheni tiliviikoittain aina lokakuun lopulle asti. Ilmeisesti setelinvaihdon valmis-

teluprosessin pitkä kesto aiheutti jonkinlaista uskonpuutetta sen suhteen, syntyykö asiasta esitys vai ei. Seurauksena oli, että lokakuun lopusta marraskuun loppuun 500 ja 1000 markan seteleiden määrissä oli viikoittain pientä sahausta ylös ja alas. Marraskuun lopulta lähtien setelinvaihtoa koskeva informaatiotulva jälleen kasvoi, kun ensin eduskunnan valiokuntien lausuntoja ja sitten itse eduskunnan käsittelyä raportoitiin

Kuvio 1. Liikkeessä olevan setelistön kehitys vuoden 1945 viimeisinä kuukausina

Lähde: SPA.

yksityiskohtaisesti lehdistössä. Sanoman perilemeno vahvistui jälleen, ja koko joulukuun ajan 500 ja 1000 markan seteleiden liikkeessä olleet määrät vähenivät viikoittain. Kun joulukuun viimeisen viikon ja erityisesti sen kahden viimeisen arkipäivän aikana lehdet uutisoivat ennätysjonoista pankeissa, setelinvaihdon toteutumisesta ei näyttänyt yleisön parissa enää esiintyvän epäilyksiä. Niinpä 500 ja 1000 markan seteleiden määrät kokivat kaikkein rajuimman viikoittaisen supistumisen ja vähenivät 14,7 ja 17,3 % (ks. kuvio 1).

5000 markan setelin liikkeessä olleen määrän kehitys oli erilainen vuoden viimeistä viikkoa lukuun ottamatta. Jos ei oteta huomioon pientä edestakaista vaihtelua, 5000 markan se-

telin liikkeessä ollut määrä kasvoi trendinomaisesti koko syksyn ajan. Setelin liikkeessä ollut määrä saavutti huippuarvonsa vasta joulukuun 15. päivä päättyneellä tiliviikolla ja väheni vuoden viimeisen viikon aikana kaikkein rajuimmin eli 26,6 %. Tästä voisi päätellä, että varastointi oli kohdistunut kaikkiin kolmeen arvoltaan suurimpaan seteliarvoon, mutta 5000 markan seteleitä tarvittiin jatkuvasti suuriin maksuihin. Siten 5000 markan seteleistä luovuttiin ja pyrittiin suurella joukolla eroon vasta, kun oli täysin varma tieto, että setelinvaihto tapahtui vuodenvaihteessa.

Arvoltaan pienten, 5–100 markan seteleiden liikkeessä olleen määrän kehitys ei alkusyksyn aikana ilmeisesti poikennut normaalista

kausivaihtelusta. Lokakuun alkupuolelta lähtien niiden liikkeessä ollut määrä alkoi trendinomaisesti vähentyä. Myös niiden määrä supistui vuoden viimeisen viikon aikana normaalista kausivaihtelusta poiketen. Ilmeisesti siihen osin vaikutti uusien 50 ja 100 markan seteleiden ulkoasun julkistaminen, jonka seurauksena kansalaiset tallettivat myös näitä seteleitä pankkeihin.

Suomen Pankissa ja valtiovarainministeriössä luonnollisesti seurattiin tarkoin, miten liikkeessä ollut setelistö väheni vuoden viimeisten päivien ja viikkojen aikana. Sen pohjalta tehtiin arviota, minkä suuruiseksi pakkolaina tulisi muodostumaan. Vuoden viimeisen viikon aikana arveltiin noin 70 % liikkeessä olleesta setelistöstä vähentyneen Helsingissä.²⁷

Vuoden viimeisen viikon kehitys osoittaa, että viranomaisten sanoma talletusten turvalli-

suudesta setelikätköihin verrattuna oli mennyt perille.²⁸ Liikkeessä olleesta setelistöstä väheni vuoden viimeisen taseviikon aikana lähes 2,8 miljardia markkaa. Lehdistön aivan viime hetkien uutiset varmasti myötävaikuttivat myös siihen, että setelinleikkaus kohdistui maantieteellisesti epäoikeudenmukaisesti. Suurissa asutuskeskuksissa, missä sanomalehtien jakelu toimi säännöllisesti ja matka rahalaitoksen toimipaikkaan oli vaivaton, ihmiset pystyivät vielä reagoimaan viime hetken uutisiin pankkien ennätysjonoista. Sen sijaan salomailla pitkien etäisyyksien päässä ja puutteellisten viestintäyhteyksien rajoittamana tieto ei saavuttanut edes niitä, joiden virkansa tai toimensa puolesta olisi ollut tarpeen varautua tilanteeseen. Tästä maantieteellisestä eriarvoisuudesta esitetään myöhemmin useita esimerkkejä.

Valtioneuvoston päätökset säännöstelylain toimeenpanon yksityiskohdista jäivät kalkkiviivoille

Säännöstelylain vahvistamisen jälkeen valtioneuvosto sisällytti lain toimeenpanon yksityiskohdat erillisiin, vuoden viimeisenä päivänä tehtyihin päätöksiin. Päätösten valmistelu meni niin kalkkiviivoille, että lainvalmistelukunta tarkasteli valtioneuvoston päätöksiä vielä koko joulukuun 31. päivän vastaisen yön, kun päätösten piti astua voimaan saman päivän iltana.

Valtioneuvosto päätti erikseen yhtäältä leikattavista 500, 1000 ja 5000 markan seteleistä ja toisaalta 100 markan ja arvoltaan sitä pienemmistä seteleistä. Vaikka koko setelikanta vaihdettiin rahaolojen säännöstelylain perusteella, kutsuttiin vain leikattavia seteleitä vaihtosete-

leiksi. Muita vaihdettavia seteleitä kutsuttiin päätöksessä vanhanmallisiksi seteleiksi.²⁹

Valtioneuvoston päätöksessä yksilöitiin täsmällisesti seteleiden eri puoliskot. Vaihtosetelin leikkauksessa vasemmaksi puoliskoksi sanottiin sitä puolikasta, joka katsottuna etupuolelta eli sitä puolen, jolla setelin allekirjoitukset ja sarjan numerot olivat, jäi vasemmalle. Näin yksityiskohtainen selitys saattaa tuntua liioittelulta, mutta pelkkä etupuolen mainitseminen ilman tarkennuksia olisi voinut johtaa monia harhaan. Kun Suomen Pankki vuonna 1955 muutti seteleiden kielikäytäntöä siten, että uuden setelimallin takasivulla oli vain ruotsinkielistä tekstiä, protes-

The image shows three overlapping historical Finnish tax forms. The top form is 'Talletusten y.m. ilmoituslomake A' (Savings etc. notification form A), the middle one is 'Shekkien y.m. maksumääräysten ilmoituslomake' (Checks etc. notification form for payment amounts), and the bottom one is 'Osakkeiden leimausvelvollisuuden ilmoituslomake' (Share stamp duty notification form). Each form has various fields for personal data, asset descriptions, and tax amounts.

Setelinleikkauksen lisäksi rahoalojen säännöstelylaki sisälsi velvoitukset talletusten, sekkien ja maksu-määräysten ilmoittamisesta sekä osakkeiden ja muiden kuin valtion obligaatioiden leimaamisesta. Lisäksi oli täytettävä erityiset tarkoitusta varten painetut lomakkeet.

toivat monet asiaa. Heidän mukaansa etusivu oli se, jolla oli Suomen vaakuna, ja ihmeteltiin, miksi setelin etusivun teksti oli vain ruotsiksi.³⁰

Valtioneuvoston vuoden 1945 viimeisen päivän päätös rahoalojen säännöstelemisestä sisälsi setelinvaihdon lisäksi myös muut siihen liittyneet toimenpiteet. Talletuksien omistajan tuli ilmoittaa erityisellä lomakkeella kaikki rahalaitoksissa tai huoltokonttorissa olleet talletukset, jos niiden yhteismäärä oli yli 25 000 markkaa tai jos kyseessä oli syyskuun 1. päivän 1945 jälkeen tehty talletus, joka oli yli 10 000 markkaa. Vähimmäismäärät koskivat kaikkia omistajan tiettyssä rahalaitoksen toimipaikassa olevia tilejä. Ilmoitus oli jätettävä siihen rahalaitoksen toimi-paikkaan, jossa talletukset olivat, ja se oli osoitettava sille verolautakunnalle, jolle asianomainen antoi vuoden 1945 tulosta ja omaisuudesta tehtävän veroilmoituksen. Talletettuja varoja ei voinut nostaa ennen kuin niistä oli tehty ilmoitus päätöksen ohjeiden mukaisesti.

Omistajien oli myös ilmoitettava ja leimat-tava kotimaisten osakeyhtiöiden osakekirjat ja Suomessa liikkeeseen lasketut, muut kuin valtion obligaatiot, mikäli niiden jäljellä oleva määrä oli yli 25 000 markkaa. Leimauspaikkoi-na olivat verolautakuntien toimistot tai muut niiden perustamat leimauspaikat, minkä lisäksi rahalaitokset velvoitettiin sallimaan liikeyh-yöneistöjensä käyttämisen leimauspaikkoina. Ulkomailla samaan tarkoituksen käytettiin lähetystöjä sekä konsulinvirastoja. Ilmoitus oli tehtävä ennen helmikuun 1946 loppua, ja myös tässä tapauksessa ilmoitukseen käytettiin siihen vahvistettua lomaketta.

Valtioneuvosto päätti lisäksi erikseen ulkomailla olevien Suomen Pankin seteleiden

vaihtamisesta ja niiden maahan tuonnista vaihtamista varten. Kansallisuudesta riippumatta ulkomailla asuvien henkilöiden oli jätettävä setelinsä asianomaisessa maassa olevaan Suomen lähetystöön, konsulinvirastoon tai muuhun valtiovarainministeriön määräämään toimipaikkaan 17. helmikuuta 1946 mennessä. Hakijan oli vaihtamista varten täytettävä erityinen lomake sekä hakemus. Hakemuksessa oli selvitävä, milloin ja millä tavoin asianomainen oli saanut setelit haltuunsa. Setelit vaihdettiin vain, jos setelit oli hankittu ja viety Suomesta laillisella tavalla.³¹ (Ulkomailla olevien seteleiden vaihtoa tarkastellaan enemmän luvussa 7.)

Lisäksi valtioneuvosto täsmensi vielä vuoden viimeisenä päivänä 28.12. antamaansa palkkojen ym. maksujen lykkäyspäätöstään. Uuden päätöksen mukaan työnantajalla oli oikeus lykätä 29., 30. ja 31.12.1945 samoin kuin 1., 2. ja 3.1.1946 erääntyneiden palkkojen maksua 3.1.1946 asti.³²

Seuraavassa käsitellään pääosin vain setelinvaihtoa eikä tarkastella säännöstelylain sisältämien muiden toimenpiteiden – talletuksien ilmoitusvelvollisuuden ja osakkeiden leimaamisen – toteutusta eikä tuloksia valtiontalouden kannalta. Ne aiheuttivat vain ajoittain keskustelua julkisuudessa eivätkä saaneet aikaan samanlaisia traumoja kuin setelinvaihto. Kansan keskuudessa säännöstely koski ennen muuta seteleitä, jopa siinä määrin, että jossakin Suomen Pankille lähetetyssä kirjeessä säännöstelylaista käytettiin nimitystä ”seteleiden puolittamis-laki”. Osakkeiden leimaamisen kohdistuminen oli rajallisempi, mikä ei tehnyt sitä kuitenkaan yksinkertaisemmaksi, ja olisi sen takia varmasti oman tutkimuksen arvoinen.

Alempana mainitun laitoksen kassa sisälsi valtioneuvoston määräämänä kassanlaskentapäivänä seuraavaa:

Nedannämnda inrättnings kassa innehöll å den av statsrådet fastställda kassainventeringsdagen följande:

Seteleitä, Sedlar:

		mk	p
.....	kpl/st å 5000 mk		
.....	» » 1000 »		
.....	» » 500 »		
.....	» » 100 »		
.....	» » 50 »		
.....	» » 20 »		
.....	» » 10 »		
.....	» » 5 »		

Kovaa rahaa, Mynt:

.....	kpl/st å 20 mk		
.....	» » 10 »		
.....	» » 5 »		
.....	» » 1 »		
.....	» » 50 p		
.....	» » 25 »		
.....	» » 10 »		
.....	» » 5 »		

Postilähetysvekseleitä, Postremissväxlar:

Shekkejä, Checker:

Leima-, vero- ja postimerkkejä, Stämpel-, skatte- och frimärken:

Osinko- ja korkolippuja, Dividend- och räntekuponger:

Sekalaista, Diverse:

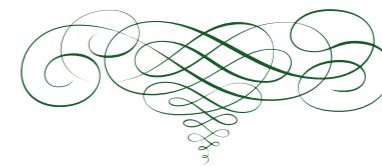
Yhteensä/Summa

Vakuutetaan ..... Intygas ..... den
 kuun ..... p:nä 194... kello ..... 194... kloekan .....

(Laitoksen nimi) — (Inrättningsens namn)

(Kassanhoitajan allekirjoitus) — (Kassörens underskrift)

5.
 Setelinvaihdon
 logistiikan valmistelu
 valtiovarainministeriössä ja
 siitä tiedottaminen vaihdon
 toimeenpanon osapuolille

Koko setelikannan vaihtaminen lyhyessä ajassa oli valtava toimenpide. Se vaati hyvissä ajoin myös logistiikan valmistelun toimeenpanoon osallistuvien tahojen kanssa. Samanaikaisesti kun setelinvaihdon teknisistä yksityiskohdista vielä neuvoteltiin finanssitoimikunnassa, vaihdon valmistelijat joutuivat pohtimaan, milloin ja missä muodossa informoitaisiin vaihdon toteuttamisen keskeisiä osapuolia. Sopivana ajankohtana eri osapuolten informoimiseksi pidettiin ilmeisesti joulukuun puoliväliä, jolloin asia tuli eduskunnan suuren salin esityslistalle. Silloin sen saattoi odottaa saavan laajaa huomiota myös tiedotusvälineissä.

Samalla setelinvaihdon valmistelijoita varmasti huolestutti se, kuinka hyvin sen tekniset yksityiskohdat pystyttäisiin pitämään salassa niin, ettei toimenpiteen teho kohtuuttomasti kärsisi. Yksityiskohtien salassapito edellytti erityisjärjestelyjä esimerkiksi ohjeiden ja lomakkeiden painamisessa siten, että niiden oikovedoksia käsitteli vain tietyt henkilöt eikä niitä jätetty asiaankuulumattomaan paikkaan. Ohjeiden ja lomakkeiden valtavat painomäärät edellyttivät kuitenkin paljon käsiä painamisen esivalmisteluihin. Lisäksi mitä enemmän valmistelussa mentiin yksityiskohtiin, sitä enemmän täytyi valmisteluun nivoa myös julkishallinnon ulkopuolisia asiantuntijoita, kuten rahalaitosten edustajia. Sen takia valtiovarainministeriö tie-

dotti setelinvaihdosta asianosaisille asteittain toimittamalla tietoa ensin kassojen inventoinnista ja vasta juuri setelinvaihdon alla sen yksityiskohdista. Kassojen inventointi oli tarpeen, koska samalla tavoin kuin useiden muiden maiden setelinvaihdossa ei julkista sektoria eikä rahalaitoksia koskeneet samat määräykset kuin kansalaisia ja muita yhteisöjä. Sen takia niiden kassat piti laskea ja kirjata ennen setelinvaihtoa, ettei kassoihin lisättäisi niihin kuulumattomia varoja toimenpiteen yksityiskohtien tultua julkisiksi.

Valtiovarainministeriö laati yhteistyössä rahalaitosten ja valtion tilivirastojen edustajien kanssa erityiset kassanlaskentalomakkeet ja ohjeet niiden täyttämistä. Myös näiden samoin kuin itse setelinvaihtoa koskeneiden lomakkeiden sekä niiden täyttöohjeiden laadinnassa Norjan ja Tanskan vastaavat asiakirjat olivat hyvänä esikuvana. Ne olivat valmistelijoiden käytössä.

Ohjeet laadittiin erikseen rahalaitoksille, valtion tilivirastoille, kunnille ja seurakunnille. Kassanlaskentalomake ja sen täyttämiseen liittyvät ohjeet eivät olleet salaiset. Kiertokirjeen mukaan kassanlaskentapäiväksi nimetyn päivän ajankohdasta tulnaisiin ilmoittamaan aikanaan virallisesti radion, puhelimen tai sanomalehdistön välityksellä. Tiedonannon piti olla merkkinä kaikille rahalaitoksille, tilivirastoille ja muille

Alempana mainitun laitoksen kassa sisälsi valtioneuvoston määräämänä kassanlaskentapäivänä seuraavaa:

Nedannämnda inrättnings kassa innehöll å den av statsrådet fastställda kassainventeringsdagen följande:

Seteleitä, Sedlar:

	mk	p
kp/et à 5000 mk		
» » 1000 »		
» » 500 »		
» » 100 »		
» » 50 »		
» » 20 »		
» » 10 »		
» » 5 »		

Kovaa rahaa, Mynt:

	mk	p
kp/et à 20 mk		
» » 10 »		
» » 5 »		
» » 2 »		
» » 00 p		
» » 25 »		
» » 10 »		
» » 5 »		

Postilähetysveikseleitä, Postremissväxlar:

Shekkejä, Checker:

Leima-, vero- ja postimerkkejä, Stämpel-, skatte- och frimärken:

Osinko- ja korkolippuja, Dividend- och räntekuponger:

Sekalaista, Diverse:

Yhteensä: Summa

Valuuttana _____ Intygur _____ den _____

(Laitoksen nimi) — (Inrättningsdagen)

(Kassanlaskentapäivä) — (Kassanlaskentapäivä)

Tarkastajan allekirjoitus — Kontrollantens underskrift

Kassanlaskentalomake, jonka täyttäminen sille määrätystä aikataulusta poikkeavasti tuli aiheuttamaan paljon byrokratiaa.

asianosaisille, että kassanlaskenta suoritetaan sen päivän aikana kello 24:ään mennessä.

Valtiovarainministeriön toinen juuri setelinvaihdon alla lähettämä kiertokirje oli salainen. Kirje sisälsi ohjeet siitä, mitä setelinvaihtoon oikeutetun kassan tuli tehdä kassoissaan oleville

vaihtoseteleille ja vanhanmallisille seteleille sen jälkeen, kun kassanlaskenta oli suoritettu.

Muille kuin valtion kassoille ohjeet toimitettiin nimismiesten ja poliisipäälliköiden välityksellä. Kassanlaskentalomakkeiden lähetyksen yhteydessä rahalaitosten ym. kassanhoitajia oli

pyydetty ilmoittamaan osoitteensa ja puhelinnumeronsa poliisiviranomaisille. Nämä sitten kassanlaskentapäivänä ilmoittaisivat S-päivän koittaneen ja toimittaisivat salaiset ohjeet perille.

Salainen tieto toimitettiin vain setelinvaihdon asianosaisille. Siten esimerkiksi kansantaloudellista neuvottelukuntaa, johon valtionhallinnon edustajien lisäksi kuului etujärjestöjen, työnantajien ja työntekijöiden edustajia, ei setelinvaihdon yksityiskohdista informoitu. Neuvottelukunnan joulukuun kokouksessa yksityiskohtaista tietoa nimenomaisesti pyydettiin, mutta valtiovarainministeri Törngren totesi setelinvaihdosta vain, että ”se on laaja ja myös sen luontoinen, että siitä on vaikea antaa yksityiskohtaisia tietoja”. Lisäksi hän mainitsi, että on vaikea esittää setelinvaihdon rahapoliittisia vaikutuksia, mutta ei ole mahdollista että 4 miljardia tai jopa 5–6 miljardia saadaan pois liikkeestä. Veropoliittisesti hän korosti ”mustan rahan” saamista verotuksenalaiseksi.¹

Huolimatta valmisteluun osallistuneiden määrästä ja ympäri valtakuntaa jaetusta, joskin vasta tietynä ajankohtana avattavissa olleesta salaisesta ohjemateriaalista ei mitään suurta vuotoa tapahtunut. Varsinkin kun lehdet olivat täynnä erilaisia huhuja ja arvailuja, ei yhtä vallitsevaa huhua päässyt syntymään. Myös osa teknisiä yksityiskohtia koskevista päätöksistä jäi aivan viime tintaan. Yksi tällainen viime hetkessä tehty ratkaisu koski leikattavien setelien arvoja. Jos sitä koskeva tieto olisi vuotanut, ei kukaan olisi ollut valmis ottamaan arvoltaan suuria seteleitä vastaan ja pienet setelit olisivat täysin hävinneet rahankierrosta.

Suomen Pankki kannatti myös 100 markan seteleiden sisällyttämistä leikattavien joukkoon.

Valtioneuvosto ei kuitenkaan niin päättänyt, mikä jälkikäteen ajateltuna oli hyvä ratkaisu. 100 markan seteleiden leikkaaminen olisi tehnyt muutenkin jo riittävän vaativan setelinvaihdon toteutuksen ylivoimaiseksi.²

Sen, että leikattavien setelien arvoista päätettiin vasta viime hetkessä, osoittavat mielenkiintoisesti posti- ja lennätinhallituksen talousosaston 22.12.1945 päivämäärä ohjeet. Niissä 100 markan seteli esiintyi vielä esimerkkinä leikattavista seteleistä. Ohjeissa kirjoitettiin setelinvaihdosta seuraavasti: ”Setelinvaihdon alkamispäivän aamusta alkaen saadaan maksuvälineinä vastaanottaa seteleiden vasempia puolikkaita, joiden arvo on puolet setelin alkuperäisestä arvosta (esimerkiksi 100 markan setelin vasemman puolikkaan arvo on 50 mk jne).”³

Seuraavassa käsiteltävät, valtiovarainministeriön eri sidosryhmille lähettämät ohjeet ovat nykyisin katsottuna erittäin yksityiskohtaiset eivätkä tarjonneet juuri vaihtoehtoisia menettelytapoja. Ne olivat riittävän selkeät kassanlaskennan suorittamiseksi ja seteleiden vaihtamiseksi ohjeiden mukaisesti. Ne olivat myös hyvin ehdottomat tapauksissa, joissa ohjeita ei noudatettu. Käytännössä tilanne muodostui kuitenkin erittäin haasteelliseksi sen takia, etteivät Suomen silloiset liikenne- ja viestintäyhteydet olleet sellaiset, että kaikki asianosaiset olisivat saaneet tiedon ajoissa ja voineet ryhtyä toimimaan ohjeiden mukaisesti. Tämä epäsuhta yhtäältä täsmällisten ja ehdottomien toimintaohjeiden ja toisaalta vaihtelevan tiedon välittymisen välillä sai aikaan runsaasti byrokraatiaa ja resurssien turhaa käyttöä, mihin tullaan palaamaan.

Valtiovarainministeriön ohjeet valtion virastoille ja laitoksille

Valtiovarainministeriö lähetti 14.12.1945 päivätyn kiertokirjeen kaikille valtion virastoille, laitoksille ja viranomaisille, joiden hoidettavana oli valtion varoja. Kirjeen asiaksi oli määritelty valtion kassojen inventointi. Siten valtiovarainministeriön ohjeissa ei viitattu millään tavoin setelinvaihdosta käytyyn keskusteluun, vaan puhuttiin vain ”erityisestä syystä” ja selvitettiin kassanlaskentalomakkeen käyttö ja siihen liittyvä aikataulu.

Ohjeiden mukaan kassanlaskentapäivänä tuli välittömästi päivän kassatointen päätyttyä laskea ja kirjata ohjeiden mukana lähetetylle lomakkeelle kaikkien kassojen käteiset varat. Laskenta oli hoidettava viimeistään kyseisenä päivänä siinäkin tapauksessa, että kassa oli tuolloin yleisöltä suljettu. Laskentapäivän rahalähetyksiin suositeltiin käytettäväksi posti- tai pankkisiirtoa ja välttämään käteisen rahan lähettämistä postitse. Mikäli kassan aukiolo jatkui yli seuraavan vuorokauden vaihtumisen, tuli laskenta kuitenkin päättää viimeistään kello 24. Lomake esitettiin täytettäväksi kolmena kappaletta, yksi konseptina, yksi varainhoitajan säilytettäväksi ja yksi lähetettäväksi kassanlaskennan päätyttyä valtiovarainministeriölle.

Ohjeissa määrättiin, että kassavarojen luetteloinnin tuli sisältää kukin rahalaji kappale- ja yhteismäärältään sekä mahdolliset erilliset kassat, kuten leima-, vero- tai postimerkkikassat. Kahden paikkakunnalla tunnetun ja luotettavan jäävittömän henkilön tuli tarkastaa laskeminen ja sen luettelointi yhdessä kassanhoitajan kanssa sekä vahvistaa se allekirjoituksellaan.

Ohjeiden loppukaneettina valtion tilivirastojen edellytettiin viipymättä suunnittelevan kassojen inventoinnin edellyttämät toimenpiteet sekä omalta että alitilittäjiensä osalta. Alitilittäjiä ja muita henkilöitä, joilla oli hallussaan ennakkomaksuja, tuli kehottaa kiinnittämään huomiota käteiskassojen pitämiseen mahdollisimman pieninä.⁴

Valtiovarainministeriön toisen, 27.12.1945 päivätyn kiertokirjeen asiana oli setelien vaihto. Nämä ohjeet postitettiin kuoren päälle liimatulla huomautuksella: ”Saadaan avata vasta kassanlaskentapäivänä klo 23. Mikäli määrätään palautettavaksi, palautettava suljettuna.” Jälkimmäisellä merkinnällä haluttiin ehkäistä uteliaita virkailijoita avaamasta kirjettä liian aikaisin.⁵

Ohjeissa viitattiin aikaisempiin, 14.12.1945 päivättyihin ohjeisiin, joiden mukaan kassavarat oli laskettava kassanlaskentapäivänä viimeistään kello 24. Kassanlaskentapäivää seuraava päivä nimettiin ohjekirjeessä S-päiväksi, jonka alusta vaihdettavaksi määrätty setelit menettivät puolet arvostaan maksuvälineenä. Ohjeissa selvitettiin setelinvaihdon yksityiskohdat seteleiden leikkaamisineen ja vaihtamisineen uusiin seteleihin Suomen Pankin konttoreissa. Vaihdettavaksi määrättyjä seteliarvoja ei kiertokirjeessä kuitenkaan kerrottu, koska niistä ei ollut vielä tuossa vaiheessa ilmeisesti päätetty. Lisäksi korostettiin, ettei valtion viraston tai laitoksen kassa saanut vastaanottaa maksuna vaihdettavaksi määrättyä seteliä tai sen oikeata puoliskoa S-päivästä lähtien. Jos kuitenkin kassaan saapuisi postitse

suljetussa kirjekuoressa vaihdettavaksi määrättyjä seteleitä sisältävä rahalahetus, voitiin setelit vastaanottaa täydestä arvosta edellyttäen, että kirje oli lähetetty ennen S-päivää. Lähetys oli kuitenkin avettava todistajien läsnä ollessa ja setelit luetteloitava kassojen inventointia

koskevien ohjeiden mukaan. Lisäksi kassanlaskentalomakkeeseen oli merkittävä ”matkalla olleet rahat” ja mainittava kirjelahetyksen saapumisaika.

Ohjeissa korostettiin, että setelit tuli vaihtaa niin pian kuin mahdollista uudenmallisiin se-

ja kassanlaskennan tarkastus joka tapauksessa suoritettava viimeistään sanottuna lakikonttopäivänä.

3) Kassaan postitse ennen kassanlaskentapäivää saapuneet tai sanottuna päivänä saapuvat varat on vielä samana päivänä merkittävä kirjoihin ja säilytettävä kassaan. Jos rahalahetys on kassanlaskentapäivänä toimitettava, on syytä mikäli mahdollista lähettää ne postisirousta tai pankin välityksellä näytännöllisellä kateisvaralla.

4) Kassan auktorisoinnin päätettyä ja sen jälkeen kun kaikki kassanlaskentapäivänä saapuneet varat on vielä samana päivänä merkittävä kirjoihin ja säilytettävä kassaan. Jos rahalahetys on kassanlaskentapäivänä toimitettava, on syytä mikäli mahdollista lähettää ne postisirousta tai pankin välityksellä näytännöllisellä kateisvaralla.

5) Kassan laskemista ja luetteloimista tarkastamassa tulee kassasta vastaavan toimihenkilön lisäksi olla saapuvilla kaksi täydennettyä todistajaa, joiden tulee olla paikkakunnalla tunnettuja ja luottavia henkilöitä. Todistajien tulee todeta, että lomakkeeseen tähdetyt merkinnät kassasta ovat oikeat sekä että lomakkeet ovat yhtäpitäviä

Valtiovarainministeriön ohjeet valtion virastojen ja laitosten kassanlaskemiseksi (1. sivu).

teleihin. Paikkakunnilla, jossa oli Suomen Pankin konttori, setelit oli vaihdettava kokonaisina ennen kuin valtion viraston tai laitoksen kassa avattiin seuraavan kerran yleisölle. Jos näin toteutettuun vaihtoon ei ollut mahdollisuutta, tuli setelit leikata kahtia ja vaihtaa oikeat puoliskot myöhemmin puolesta arvostaan. Vasempia puoliskoja saattoi toistaiseksi käyttää maksuvälineinä puolesta arvostaan. Mikäli paikkakun-

Valtiovarainministeriön ohjeet kunnille ja kuntayhtymille sekä seurakunnille

Valtiovarainministeriö lähetti kunnille ja kuntayhtymille ohjeet, että myöhemmin määrättävänä päivänä samanaikaisesti valtion ja sen laitosten kassanlaskennan kanssa myös kaikki kunnat ja kuntayhtymät toimittaisivat kassojen inventoinnin. Myöskään valtiovarainministeriön kunnille lähettämässä ohjeissa ei viitattu setelinvaihdosta käytävään keskusteluun, vaan puhuttiin vain ”erityisestä syystä” tapahtuvasta inventoinnista samanaikaisesti valtion kassojen inventoinnin kanssa. Myös muilta osin ohjeet pääosin noudattivat valtion virastoille lähetettyjä ohjeita.

Samoin kuin valtion virastojen myös kuntien tuli kassanlaskentapäivänä välittömästi päivän kassatoimien päättyttyä laskea ja kirjata ohjeiden mukana lähetetylle lomakkeelle kaikki kunnalle kuuluvat käteiset varat. Luettelon tuli sisältää kaikkien kunnallisten viranomaisten, toimihenkilöiden ja laitosten hallussa olevat kunnalle kuuluvat käteiset varat sekä yksityishenkilöiden tai laitosten ennakkoina saamat varat. Sanoman selventämiseksi ohjeissa luetteloitiin erikseen

nalla ei ollut Suomen Pankin konttoria, tuli setelit leikata ja oikeat puoliskot niputtaa seteliarvoittain ja lähettää virkapostina asianomaiselle tilivirastolle. Tilivirasto saattoi kuitenkin oikeuttaa kassavarojen hoitajan lähettämään oikeat puoliskot suoraan lähimpään Suomen Pankin konttoriin. Kassanlaskentalomake tuli molemmissa tapauksissa lähettää samassa yhteydessä eri lähetyksenä.⁶

esimerkkejä siitä, minkälaisia varoja tarkoitettiin. Tällaisina mainittiin keskus-, asutus- ym. kassoissa sekä kansakoulujen, kirjastojen, huoltolaitosten, sairaaloiden, ulosottomiesten ym., rahastajien, metsätyönjohtajien, rakennustoimikuntien ja -työnjohtajien sekä kunnan omien liikelaitosten hallussa olevat kunnalle kuuluvat käteisvarat. Myös kunnille esitettiin lomake täytettäväksi kolmena kappaleena, kuitenkin siten, että kolmas kappale tuli lähettää välittömästi kassanlaskennan päättyttyä valtion virastoista ja laitoksista poiketen lääninhallitukselle.

Kunnanhallitusten ja -lautakuntien odotettiin kiireellisesti suunnittelevan ohjeiden edellyttämät toimenpiteet sekä kehottavan kunnan varainhoitajia pitämään käteiskassat mahdollisimman pieninä. Selventävien ohjeiden tarpeessa kuntia kehoitettiin kääntymään lääninkonttoreiden puoleen.⁷

Vuoden 1946 puolella lähetetyissä ohjeissa korostettiin, että kuntien ja seurakuntien kassoissa vuoden ensimmäisenä päivänä olleet 500, 1000 ja 5000 markan setelien oikeat

Valtiovarainministeriön ohjeet kunnille ja kuntayhtymille kassalaskentaa varten.

Valtiovarainministeriö on erityisesti syytä katsonut tarpeelliseksi, että myöhemmin määrättävänä päivänä samanaikaisesti valtion ja sen laitosten kassalaskennan kanssa toimitetaan myös kaikkien kuntien kassojen inventointi. Päivästä, jota kutsutaan kassalaskentapäivedä, ilmoitetaan aikansa virallisesti radion, puhelimen tai sanomalehdistön välityksellä. Välittömästi päivän kassatoimien päätyttyä on silloin kaikki kuntien keskus-, asutus- y.m. kassoissa sekä kansakoulujen, kirjastojen, huoltolaitosten, sairaaloiden, ulkoiltoimistojen y.m. rahastajien, metsätönsuojelijain, rakennustoimikuntien ja -työnjohtajien sekä kunnan omien liikelaitosten, ei siis kaikkien kunnallisten virasomaisten, toimihenkilöiden ja laitosten hallussa olevat kunnalle kuuluvat käteiset varat todistajien läsnäollessa laskettava ja luettelotava lomakkeessa, joka tämän ohella lähetetään. Lomakkeita täytetään kolme kappaletta. Yksi on tarkoitettu konseptiksi, yksi jää toistaiseksi varainhoitajan säilytettäväksi ja yksi on välittömästi kassalaskennan päätyttyä kaupungin- tai kauppalanhallituksen tai kunnallislautakunnan välityksellä lähetettävä lääninhallitukselle.

Kunnan kassavaroiksi katsotaan:

a) ne käteiset varat, joita kunnan viranomainen toimensa puolesta hoitaa ja hallussaan pitää ja

b) ne yksityisten henkilöiden, yhtiöiden sekä laitosten hallussa olevat käteiset varat, jotka ovat kunnalla tiliyhteisyyksiä vastaan saatujen ennakkomaksujen käyttämättömiä osia.

Kassaluetteloinnissa ja tarkastuksessa on noudatettava seuraavia yleisiä ohjeita:

1) Jos kassa on syytä tai toisesta suljettuna kassalaskentapäivänä, on kassan ja kassalaskennan tarkastus joka tapauksessa suoritettava viimeistään sanottuna laskentapäivänä.

2) Kassaan postitse ennen kassalaskentapäivää saapuneet tai sanottuna päivänä saapuvat varat on vielä samana päivänä merkittävä kirjoihin ja sisällytettävä kassaan. Jos rahälähteyksiä on

kassalaskentapäivänä toimitettava, on syytä mikäli mahdollista lähettää ne postisirron tai pankin välityksellä käyttämättä käteisiä varoja.

3) Kassan aukiotajan päätyttyä ja sen jälkeen kun kaikki kassasuoritukset on kassakirjaan viety kassalaskentapäivänä, tapahtuu kassavarojen luettelointi kassalaskentalomaketta käyttäen siten, että kukin rahalaji merkitään tarkoin kappale- ja yhteismäärältään tähän lomakkeeseen. Tällöin on huomattava, että kaikki kassaan kuuluvat setelit ja kovat rahat, sellaisetkin, jotka mahdollisesti kuuluvat erikseen hoidettuihin vero- tai postimerkkikassoihin yms., luetteloidaan ja yhdistetään asianomaisten rahalajien kanssa.

4) Kassan laskemista ja luettelointia tarkastamassa tulee kassaan vastaavan toimihenkilön lisäksi olla saapuvilla kaksi jäävittä todistajaa, joiden tulee olla paikkakunnalla tunnettuja ja luotettavia henkilöitä. Todistajien tulee todeta, että lomakkeeseen tehdyt merkinnät kassasta ovat oikeat sekä että lomakkeet ovat yhtäpitävästi täytetyt, minkä he varainhoitajan lisäksi vahvistavat omakätisin nimikirjoituksin.

5) Kassalaskelmista on yksi tarkastuksen jälkeen suljettava kuoreen, joka viipymättä kaupungin- tai kauppalanhallituksen tai kunnallislautakunnan välityksellä on lähetettävä asianomaiselle lääninhallitukselle.

Jotta kassalaskenta voitaisiin viivyytsettä ja määrärajoissa toimittua, olisi kaupunkien ja kauppalain hallitusten sekä kunnallislautakuntien kiireellisesti ryhdyttävä suunnittelemaan niitä toimenpiteitä, joita nämä ohjeet aiheuttavat. Niiden olisi syytä tässä yhteydessä myös kehottaa kaikkia kunnan varainhoitajia pitämään käteiskassat mahdollisimman pieninä.

Näitä ohjeita on vastaavasti sovellettava myös kuntayhtymien laskelmissa.

Tarpeen tullen voivat kunnat ja kuntayhtymät saada selvittäviä tietoja näiden ohjeiden soveltamisesta asianomaiselta lääninkonttorilta.

puoliskot sai vaihtaa uudenmallisiin seteleihin vain siinä tapauksessa, että kassalaskenta oli suoritettu valtiovarainministeriön ohjeiden mukaisesti. Toisin kuin valtion virastojen ja myös rahalaitosten oli kuntien ja seurakuntien toimihenkilöiden leikattava setelit ennen kuin ne niputettuina toimitettiin kunnan tai seurakunnan keskuskassaan. Keskuskassat puolestaan tarkistivat eri alakassojen toimittamat setelinpuoliskot ja niiden mukana lähetetyt kassalaskentalomakkeet ja toimittivat ne yhdellä kertaa Suomen Pankin lähimpään konttoriin. Siellä ne vaihdettiin uusiin seteleihin.

Kunnat ja seurakunnat saivat myös samantyyppiset ohjeet kuin valtion virastot sellaisten

rahakirjeiden käsittelyyn, jotka oli postitettu ennen vuodenvaihdetta. Kuntien ja seurakuntien tuli kuitenkin muiden muodollisuuksien lisäksi mainita erillisessä liitteessä, minkä velan tai maksun suoritukseksi rahat oli lähetetty ja kyseisen velan tai maksun eräntymispäivä. Jos nämä edellytykset täyttyisivät, myös matkalla olleet vaihtosetelit tai niiden oikeat puoliskot voitiin vaihtaa Suomen Pankissa uudenmallisiin seteleihin. Lopuksi valtiovarainministeriön kiertokirjeessä korostettiin, että ellei kassalaskentaa ollut toimitettu ohjeiden mukaisesti, voitiin seteleiden oikeiden puoliskojen vaihto suorittaa vain valtiovarainministeriön erikseen antamalla luvalla.⁸

Ohjeet liike- ja säästöpankeille sekä osuuskassoille

Valtiovarainministeriö lähetti rahalaitoksia koskevat ohjeet kassalaskennasta vain liikepankeille. Säästöpankit saivat ohjeet kassalaskennasta säästöpankkitarkastukselta ja osuuskassat Osuuskassojen Keskus Oy:ltä, joille ne myös vastaavasti myöhemmin palauttivat yhden kappaleen kassalaskentalomaketta. Rahalaitosten ohjeissa kehoitettiin käyttämään jäävittöminä henkilöinä, joiden tehtävänä oli tarkistaa kassan laskeminen ja sen luettelointi, rahalaitosten hallitusten jäseniä, tilintarkastajia, johtajia tai kamreereja. Mikäli asianomaiset henkilöt asuivat niin kaukana rahalaitoksesta, ettei heitä ehditty kutsua ajoissa, saatettiin kassalaskennan tarkastajina käyttää myös muita jäävittömiä henkilöitä. Säästöpankit määrättiin ilmoittamaan johtajansa tai kamreerinsa puhelinnumero paikalliselle poliisipäällikölle mah-

dollisten pikaisten tiedotusten toimittamista varten.⁹

Yksityiskohtaisemmat ohjeet S-päivää varten olivat yhteiset kaikille rahalaitoksille, ja ne ilmenivät valtiovarainministeriön 27.12.1945 päivätystä salaisesta kiertokirjeestä, jonka sai avata vasta kello 23 kassalaskentapäivänä. Ohjeet noudattivat pitkälti valtion virastoille ja laitoille samana päivänä päivättyä kiertokirjetä.

Samoin kuin valtion virastojen myös rahalaitosten toiminta S-päivänä riippui siitä, oliko paikkakunnalla Suomen Pankin konttori. Mikäli näin oli, rahalaitosten kassoissa olleet setelit saattoi vaihtaa kassalaskennan jälkeen Suomen Pankin konttorissa kokonaisuudessaan, ennen kuin kassa seuraavan kerran avattiin yleisölle. Kassalaskentalomakkeen tuli olla vaihdettavien setelien mukana ja setelit

oli vaihdettava yhdellä kertaa. Poikkeuksen muodostivat ennen S-päivää postin kuljetettavaksi annetut setelit, joiden vaihtamisesta tultiin määräämään erikseen.

Mikäli setelinvaihto ei voinut tapahtua ennen kassan avaamista yleisölle, oli vaihdettavaksi määrätty setelit leikattava kahtia. Samalla tavoin tuli toimia paikkakunnilla, joissa ei ollut Suomen Pankin konttoria. Sellaisilla paikkakunnilla toimivien rahalaitosten tuli niputtaa ja lähettää seteleiden oikeat puoliskot postitse joko kirjeessä tai paketissa yhdellä kertaa Suomen Pankin lähimpään konttoriin. Lisäksi rahalaitosten piti lähettää ilmoituskirje, jossa eriteltiin vaihdettavaksi lähetetyt setelit.

Valtiovarainministeriön samaisessa kiertokirjeessä annettiin rahalaitoksille ohjeet myös

yleisön erilaisilla pankkitileillä olevien varojen ilmoitusvelvollisuudesta veroviranomaisille. Ennen tämän ilmoituksen tekemistä oli mainittujen varojen nostaminen ja siirtäminen kielletty. Vastaavasti annettiin ohjeet sekkien, postilähetysveksleiden ym. ilmoituksesta erityisellä lomakkeella ennen kuin rahalaitos saattoi suorittaa niistä maksun tai hyvittää asianosaisen tiliä. Liikepankit saivat tarkemmat ohjeet talletusten ilmoittamisesta ja tarpeelliset lomakkeet valtiovarainministeriöltä ja säästöpankit ja osuuskassat vastaavasti säästöpankkitarkestusvirastolta ja Osuuskassojen Keskus Oy:ltä. Kiertokirjeessä viitattiin lisäksi siihen, että Suomen Pankki antaisi rahalaitoksille yksityiskohtaiset ohjeet seteleiden oikeiden puoliskojen vastaanotosta (näistä enemmän luvussa 6).¹⁰

Valtiovarainministeriön ohjeet ulkoministeriölle diplomaattikunnan seteleiden vaihdosta

Valtiovarainministeriö tiedotti ulkoasianministeriölle diplomaattikunnan setelien vaihdosta 21.12.1945 päivätyllä kirjeellä. Kirjeen mukaan tulevassa setelinvaihdossa ulkomaiden Suomessa olevat lähetystöt, edustustot ja konsulin virastot sekä liittoutuneiden valvontakomissio alaosastoinen sekä niiden palveluksessa oleva henkilökunta perheenjäsenineen ja palveluskuntineen saivat vaihtaa hallussaan olevat kaikki setelit uusiin täydestä arvostaan. Oikeus koski henkilökuntaa perheenjäsenineen ja palveluskuntineen tosin vain siinä tapauksessa, että he olivat ulkomaan kansalaisia. Sama oikeus oli vieraan vallan sotalaitokseen kuuluvalla henkilöllä, joka oli komennettu Suomeen.

Tieto setelinvaihdon alkamisajasta luvattiin toimittaa ulkoministeriölle ensimmäisen vaihtopäivän aamuna, ja itse setelinvaihto tuli hoitaa viimeistään seuraavan päivän kuluessa. Siten diplomaattikunnan setelinvaihtoa varten varattiin vain kaksi päivää. Ilmeisesti tällä vaihtojakson minimoinnilla pyrittiin ehkäisemään se, että diplomaattikunta olisi tarjonnut porsaanreiän myös heidän suomalaisten tuttaviansa setelinvaihtoon ilman pakkolainaa. Ohjeet sisälsivät myös määräykset seteleiden omistajan henkilöllisyyden tarkistamisesta.

Ohjeissa kerrottiin, että mikäli jompikumpi päivä kyseisistä kahdesta päivästä osuisi pyhäksi, Suomen Pankin konttorit olisivat auki koko

päivän ja pankin pääkonttoriin olisi järjestetty erityiskassa tarkoitusta varten. Ulkoministeriölle lähetetyssä kirjeessä mainittiin Suomen Pankin konttoreiden ohella myös asioimistot, joissa diplomaattikunta saattoi vaihtaa setelinsä.¹¹

Diplomaattikunta käyttikin vaihtamismahdollisuutta hyväkseen. Helmikuussa 1946 päivätyn laskelman mukaan se vaihtoi lähes 90 miljoonan markan edestä seteleitä. Liittoutuneiden valvontakomissio, joka valvoi jatkosodan päättäneen Moskovan välirauhansopimuk-

sen toimeenpanoa Suomessa, vaihtoi seteleistä yli 90 %.¹²

Kaikki diplomaattikunnan jäsenet eivät ehtineet hoitaa setelinvaihtoa sille määrätyn kahden päivän aikana. Mikäli myöhästyminen oli perusteltu esimerkiksi ulkomaan matkalla, saattoi valtiovarainministeriö hyväksyä myöhästyneen setelinvaihdon. Jokainen tällainen diplomaattikunnan myöhästynyt setelinvaihto edellytti kuitenkin valtiovarainministeriön eri päätöstä.

Valtiovarainministeriön ohjeet poliisipäälliköille kassanlaskennan tiedottamisesta

Suomessa oli vuoden 1945 lopulla lähes 500 sisäasianministeriön alaista poliisipäällikköä, jotka vastasivat poliisitoiminnasta oman piirinsä alueella. Näille virkamiehille oli määrätty vastuullinen ja merkittävä rooli kassanlaskentapäivän tiedottamisessa ja valtiovarainministeriön salaisen kirjeen toimittamisessa rahalaitoksiin.

Toimeksiantonsa poliisipäälliköt saivat valtiovarainministeriön 27. joulukuuta 1945 päivätyllä kiertokirjeellä, jonka asiana oli kassanlaskentapäivän tiedottaminen. Kiertokirjeen mukaan valtiovarainministeriö oli sopinut sisäasianministeriön kanssa lähettävänsä kullekin poliisipäällikölle salaisina pidettävät kirjeet, jotka oli osoitettu heidän piirinsä alueella sijaitseville liike- ja säästöpankeille sekä osuuskas-

soille. Salaiset kirjeet oli toistaiseksi säilytettävä lukitussa paikassa. Samalla valtiovarainministeriö kehotti poliisipäälliköitä ryhtymään toimenpiteisiin sen varmistamiseksi, että kirjeet voitaisiin toimittaa vielä kassanlaskentapäivän iltapuolella vastaanottajilleen. Kiertokirjeessä ei mainittu, miten poliisipäälliköt saivat ilmoituksen kassanlaskentapäivästä. Siinä todettiin vain, että ”sittenkun ilmoitus kassanlaskentapäivästä on tullut tietoonne”. Lopuksi kirjeessä korostettiin, että vastaanottajat olivat oikeutettuja avaamaan salaiset kirjeet kassanlaskentapäivänä kello 23.¹³

Poliisivoimien valjastaminen setelinvaihtoon ei heidän harmikseen rajoittunut tähän, vaan poliisikuntaa tarvittiin myös pankkien uudenvuoden yön aukiolojen selvittämisessä.

Posti- ja lennätinhallituksen sekä Postisäästöpankin ohjeet postitoimipaikoille

Pankkien ja osuuskassojen ohella postilla oli merkittävä osa valtakunnan rahahuollossa vuonna 1945. Postisäästöpankkiliikettä välittäneet lähes 1 400 postitoimipaikkaa muodostivat merkittävän rahaliikenteen verkoston varsinkin haja-asutusalueella, ja niillä tuli olemaan keskeinen osa yleisön setelinvaihdossa.

Postitoimipaikat saivat tiedon kassojenlaskennasta posti- ja lennätinhallituksen talousosaston kirjeessä 15.12.1945 samanaikaisesti kuin muut valtion laitokset. Ohjeet setelinvaihdosta postisäästöpankkiliikettä välittäneet postitoimipaikat saivat postisäästöpankin toimitusjohtajan Teuvo Auran 21.12.1945 päivämällä kirjeellä. Todennäköisesti myös tämän salaiseksi merkityn kirjeen päällä oli merkintä, että sen sai avata vasta kassanlaskentapäivän iltana kello 23. Ohjeissa ei mainittu milloin setelinvaihto tapahtuu, vaan todettiin, että niistä seikoista, jotka ohjeissa olivat avoimia, tulisi ilmoittamaan radion, puhelimen ja sanomalehdistön välityksellä S-päivänä.

Postisäästöpankin lähettämät ohjeet noudattivat vastaavia valtiovarainministeriön valtion virastoille ja laitoksille sekä rahalaitoksille lähettämiä ohjeita. Postin ylitoimipaikkojen tuli toimia samalla tavalla kuin valtion virastot ym., sen sijaan alitoimipaikat hoitivat setelien vaihdon ylitoimipaikoissa. Muista raha-

laitoksista poiketen Postisäästöpankki hoiti ilmoituksen tilinomistajien postisiirtotileillä olevista varoista eikä edellyttänyt toimenpiteitä tilinomistajilta.¹⁴

Täydentävät määräykset postisäästöpankkiliikettä välittäneet postitoimipaikat saivat vuoden 1946 ensimmäisenä arkipäivänä päivätyillä ohjeilla. Ne noudattivat Suomen Pankin rahalaitoksille lähettämiä ohjeita, joita käsitellään seuraavassa luvussa.¹⁵

Posti- ja lennätinhallituksen talousosasto puolestaan lähetti ohjeet postiasemille ja postipysäkeille. Nämä ohjeet oli päivätty 22. joulukuuta 1945. Valtiovarainministeriön arkistossa löytyvässä kirjeessä ei ole mitään ”salainen”-merkintää, mutta muiden vastaavien kiertokirjeiden perusteella on oletettavissa, että myös tämän kirjeen sai avata vasta kassanlaskentapäivänä kello 23.

Postiasemia ja postipysäkkejä kehoitettiin lähettämään kaikki toimipaikassa olevat vaihdettavaksi määrätty setelit kassanlaskentaluettelon kanssa ylitoimipaikkaansa, joka lähettäisi vastaavan määrän uusia seteleitä tai postimerkkejä toimipaikan hoitajan pyynnön mukaisesti. Ohjeissa korostettiin, ettei vaihdettavaksi määrättyjä kokonaisia seteleitä eikä niiden oikeanpuolisia puolikkaita saanut vastaanottaa maksuvälineenä missään tapauksessa setelinvaihdon alettua.¹⁶

6. Suomen Pankin ja sen setelipainon valmistautuminen setelinvaihtoon

Setelinvaihto ei ollut pelkästään logistinen toimenpide, vaan siihen tarvittiin myös uudet setelit. Uuden setelisarjan suunnittelu on normaalioloissa pitkä prosessi. Prosessi vie yleensä useita vuosia, ellei kyseessä ole vain käytössä olevan setelisarjan muuttaminen jossain suhteessa, kuten uusien turvatekijöiden

lisääminen. Jotta syntyisi kuva, millaisessa valmiudessa Suomen Pankin setelipaino sai tiedon seteleiden vaihtoon liittyneestä uudesta setelitalouksesta, on mentävä jonkin verran ajassa vuodesta 1945 taaksepäin talvisodan aikaan ja 1940-luvun alkupuolelle.

Suomen Pankin setelipainossa suunniteltiin hätäseteleitä talvisodan aikana¹

Sodan kynnyksellä syksyllä 1939 kävi ilmi, ettei rahapaja kyennyt lyömään alumiinipronssisia metallirahoja kysyntää vastaavia määriä. Syntyneen ongelman ratkaisemiseksi Suomen Pankki päätti käynnistää uudelleen 10 markan setelin painamisen lokakuussa 1939. Sen painaminen oli keskeytetty vuonna 1931, ja paperikymppi oli tuolloin korvattu alumiinipronssista valmistetulla metallirahalla.

Setelipaino oli tilannut rotaatiopainokoneen Saksasta vuonna 1937 ennen muuta Kansaneläkelaitoksen palkanpidätyslomakkeiden painamiseksi. Syksyllä 1939 tämän rotaatiopainokoneen käyttötarkoitus muuttui, ja sitä ryhdyttiin käyttämään ensin 10 markan ja vähitellen myös 20, 50 ja 100 markan seteleiden painamiseen. Rotaatiokoneella pystyttiin valmistamaan suurempi määrä seteleitä samassa ajassa kuin arkkikoneilla, joita siihen asti oli käytetty. Lisäksi rotaatioasetelit olivat huomattavasti halvempia tuottaa. Ne pai-

nettiin käsin tehtyä paperia halvemmalle konepaperille, joka ei kuitenkaan kestänyt kulutusta samalla tavoin kuin käsin tehty paperi.

Rotaatiokoneella oli ilmeisesti ajateltu painaa myös 1 ja 5 markan hätäseteleitä. Hätäsetelit oli suunniteltu hyvin pienikokoisiksi, kuten Suomen ensimmäisen maailmansodan aikaiset ja sen jälkeen painetut pikkusetelit, joilla oli silloin korvattu metallirahoja. Myös vuonna 1939 hätäsetelit oli mahdollisesti ajateltu korvaamaan metallirahoja. Niiden suunnittelu jäi kuitenkin vain vedosasteelle.

1 ja 5 markan seteleiden ohella setelipaino suunnitteli talvisodan aikana hätäseteleitä myös arvoltaan suuremmista seteleistä. Näiden arvoltaan suurempien hätäseteleiden avulla haluttiin varautua seteleiden painamiseen myös poikkeusoloissa ja -tiloissa, jos pommitusten takia tai muista syistä toimintaa ei olisi ollut mahdollista jatkaa Helsingissä. Todennäköisesti molemmat

Setelipaino teki kokeilu- ja yksinkertaisilla 1 ja 5 markan hätäseteleillä, joissa oli vuosiluku 1939.

setelipainon päätoimiset taiteilijat Signe Hammarsten-Jansson ja Aarne Karjalainen saivat tehtäväkseen hätäsetelisarjan suunnittelun. Myöhempien tietojen perusteella työnjako oli ilmeisesti sellainen, että Karjalainen suunnitteli seteleiden etusivut ja Hammarsten-Jansson takasivut.

500 ja 1000 markan hätäseteleistä löytyy talvisodan ajalta sekä luonnoksia että vedoksia.

Niistä ei ole kuitenkaan mainintaa setelipainon tuotantopäiväkirjoissa, joten niitä ei ilmeisesti talvisodan aikana painettu. 500 markan luonnoksessa on vuosiluku 1939 ja 1000 markan luonnoksessa vuosiluku 1940. Seteleiden vedoksissa on vuosiluku 1940. Myös 50 ja 100 markan hätäseteleiden valmistelu käynnistettiin. Niistä ei ole kuitenkaan säilynyt tuolta ajalta luonnoksia eikä vedoksia.²

Setelipainossa suunniteltiin 500 ja 1000 markan hätäseteleiden luonnokset, joissa oli vuosiluvut 1939 ja 1940.

Luonnosten pohjalta valmistettiin vedokset (204 mm x 120 mm), joissa oli vuosiluku 1940.

Hätäsetelin takasivun aihevalinta ei sinänsä ollut uusi, sillä Laki-veistosta oli käytetty Suomen seteleissä jo vuoden 1898 tyyppin 500 markan setelissä. Samoin kuin silloin aihevalinnalla saattoi olla poliittinen sanoma.

500 ja 1000 markan hätäsetelit olivat kuva-aiheiltaan pelkistetympiä kuin silloin käytössä olleet setelit, mikä vastasi niiden tarkoitusta poikkeusoloissa käyttöön otettavina hätäsete-

leinä. Kuva-aiheista löytyy selviä yhtymäkohtia 1 ja 5 markan hätäseteleihin. Siten Hammarsten-Jansson yhdessä Aarne Karjalaisen kanssa suunnitteli todennäköisesti myös nuo pikkusetelit.

Kaikki hätäsetelit oli ilmeisesti suunniteltu painettaviksi rotaatiokoneella. 500 ja 1000 markan setelit oli suunniteltu samankokoisiksi kuin silloin käytössä olleet samanarvoiset setelit.

Suomen Pankissa valmisteltiin 1940-luvun alussa myös uutta setelityyppiä³

Hätäseteleiden ohella Suomen Pankissa ja sen setelipainossa ryhdyttiin 1940-luvun alussa suunnittelemaan myös kokonaan uutta setelimalia. Suunnitelmat olivat jo edenneet pitkälle siinä vaiheessa, kun pankin johtokunta esitteli uudistus-suunnitelmia pankkivaltuustolle 22.6.1943 pidetyssä kokouksessa. Seteliasioista vastannut pankin johtokunnan jäsen Paavo Raittinen mainitsi asiaa pankkivaltuustolle esitellessään, että uudistuksen perusteena oli useita syitä. Edellisestä seteliuudistuksesta oli päätetty vuonna 1922, ja sen jälkeen graafinen teollisuus oli kehittynyt suuresti, mikä oli lisännyt seteleiden väärentämisen vaaraa. Toinen tärkeä peruste uudistukselle oli puute setelipa-perista ja muista raaka-aineista, mikä puolsi seteleiden koon pienentämistä. Kokoa pienentämällä oli mahdollista vähentää myös seteleiden valmistuskustannuksia, koska yhdelle painoarkille mahtuisi useampia seteleitä. Raaka-ainepula oli kaikkien sotaa käyvien maiden ongelma, joten useissa Euroopan maissa päätettiin toisen maailmansodan jälkeisissä rahanuudistuksissa seteleiden koon pienentämisestä (ks. lähemmin luku 1).

Johtokunnan alustavien ajatusten mukaan senaikaisista seteleistä arvoltaan suurimman eli 5000 markan koko tuli säilyttää ennallaan. Myös uusi, arvoltaan suurempi 10000 markan seteli oli suunniteltu samankokoiseksi. Sen sijaan 500 ja 1000 markan setelit, jotka silloin käytössä olleessa sarjassa olivat samankokoiset kuin 5000 markan seteli, oli alustavasti suunniteltu pienennettäväksi puoleen. 50 ja 100 markan seteleiden koko oli vielä avoin. Vaihtoehtoisesti niiden koko voitiin määrittää joko neljäsosaksi kaikkein suurimpien seteleiden koosta tai 100 markan seteli samansuuruiseksi kuin 500 ja 1000 markan setelit.

Sen sijaan 5, 10 ja 20 markan seteleiden uudistamistarvetta johtokunta ei katsonut kiireelliseksi, koska näiden seteleiden painaminen oli luonteeltaan tilapäistä sota-ajan metalliraa-ka-aineen puutteen takia. Niistä katsottiin voitavan luopua, kun rahapajan oli taas mahdollista lyödä alumiinipronssisia metallirahoja.

Uuden setelisarjan esittely pankkivaltuustolle osui samaan aikaan alkukesälle 1943, kun valtio-

Setelipainon taiteilijoista Aarne Karjalainen oli sommitellut ja piirtänyt vuonna 1943 luonnoksen uudeksi, 10000 markan seteliksi, ja Signe Hammarsten-Jansson vastannut Elias Lönnrotin muotokuvan kaiverruspiirroksista.

varainministeriö valmisteli eduskunnan käsiteltäväksi apulaisvaltiovarainministeri Reinikan aloitetta seteleiden leimaamisesta. Johtokunnan pankkivaltuustolle esiteltyä setelisarjaa koskevassa muistiossa ei kuitenkaan millään tavalla viitattu tähän hankkeeseen. Koska setelisarjan uusimisessa oli selvästi kysymys pitkän ajan projektista, jossa monet päätökset olivat vielä tekemättä, voidaan päätellä, ettei näiden kahden toimenpiteen ajoituksella ollut mitään yhteyttä. Reinikan aloitteen toteutumisen oli siten tarkoitus rajoittaa setelien leimaamiseen ja varsinaisen setelisarjan kokonaisuudistus toteuttaa myöhemmin.

Seteleiden koon lisäksi johtokunta oli alustavasti pohtinut myös seteleiden ulkoasun suunnittelun järjestämistä. Suomen Pankki oli aikanaan vuonna 1907 järjestänyt seteleiden suunnittelukilpailun. Vaikka kilpailuun osallistui joukko sen ajan nuoria taitelijoita, ei palkintolautakunta pitänyt yhtään ehdotusta toteutettavaksi kelpaavana. Niinpä palkintolautakunta katsoi parhaaksi kääntyä suoraan sopivana pidettyjen taitelijoiden puoleen, ja sitä kautta Eliel Saarinen valittiin vuoden 1909 setelisarjan ja myöhemmin myös vuoden 1922 setelimallin suunnittelijaksi.

Koska luonnosten hankkiminen kilpailun kautta ei ollut tuottanut haluttua tulosta vuo-

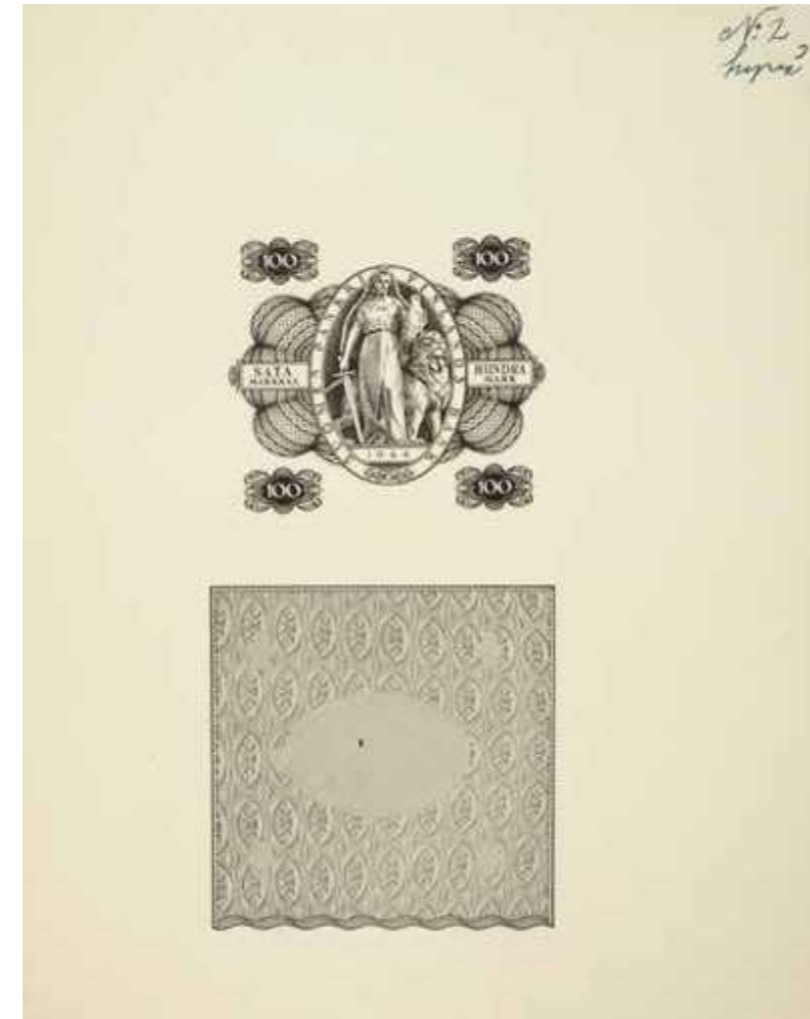
sisadan alussa, johtokunta esitti, ettei kilpailua tässä yhteydessä järjestettäisi, varsinkin kun pankin setelipainolla oli erinomaisia taitelijoita omasta takaa. Setelipainon taitelijoista Arne Karjalainen oli suunnitellut uuden, vuonna 1940 liikkeeseen lasketun 5000 markan setelin ja Signe Hammarsten-Jansson setelin muotokuvan kaiverruspiirroksen ja vesileiman. Setelipainon taitelijat olivat jo luonnostelleet Raittisen mainitseman uuden, arvoltaan 10000 markan setelin.

Pankin johtokunnan alustavat ajatukset setelimallien uusimisesta eivät kuitenkaan johdaneet välittömiin jatkotoimiin. Pankkivaltuuston puheenjohtaja Väinö Tanner ei ollut valmis tekemään lopullisia päätöksiä, koska katsoi, ettei ajankohta ollut vielä sopiva uudistukselle. Tämä oli linjassa sen kanssa, että Tannerilla oli kielteinen kanta Reinikan seteleiden leimaamisesta koskevaan esitykseen, kuten jo aiemmin mainittiin. Tannerin mukaan oli ensin odotettava, että sota-aika menee ohi ja ajat vakiintuvat. Sen jälkeen olisi pohdittava, vieläkö käytössä oleva rahayksikkö oli sopiva. Tannerin mukaan seteliuudistuksen suunnittelua voitiin kuitenkin varovaisesti jatkaa, suunniteltavien seteleiden paperikokoa vähentää ja käyttää suunnitteluun setelipainon omia taitelijoita.⁴

Uusi suuri setelitalaus sekoitti seteleiden pitkän ajan uudistussuunnitelmat

Sovitun mukaisesti verkalleen edenneen setelimallien uudistamisprosessin aikataulu muuttui äkkiarvaamatta loppukesästä 1945. Muutoksen aiheuttivat finanssitoimikunnan seteleiden vaih-

toa koskevat keskustelut, joiden tuloksena Suomen Pankkia kehoitettiin painamaan uudenlaisia seteleitä varastoon, jotta tekniset syyt eivät olisi esteenä setelien vaihtamiselle (ks. edellä luku 3).

Latkosodan aikana 100 markan hätäsetelistä hyväksyttiin originaali merkinnällä "hyvä" ja siitä otettiin erivärisiä vedoksia vuosimerkinnällä 1944. Väreistä sopivimpana pidettiin ilmeisesti violettiä. Suomen Pankin johtokunta hyväksyi 3.9.1945 hätäsetelin pohjalta uuden 100 markan (120 mm x 102 mm) setelin vedoksen, jonka väri oli vihreä (s. 116).

Kun setelipaino sai tiedon uudesta setelitaluksesta elokuun alussa 1945, oli selvää, ettei koko setelikannan uusimista voitu tiukassa aikataulussa valmistaa vielä keskeneräisten suunnitelmien pohjalta. Pikaisten neuvottelujen perusteella pankin ja setelipainon johto kuitenkin päätyi siihen, että uuden aikataulun puitteissa oli mahdollista uusia täysin 50 ja 100 markan setelit.

Jo talvisodan aikana käynnistynyttä hätäseteleiden valmistelua oli viety eteenpäin jatkosodan aikana 100 markan setelin suunnittelun parissa. Työ liittyi todennäköisesti pankin evakuoimissuunnitelmiin. Pankin pääjohtaja Rangell esitteli pankkivaltuustolle kesäkuussa 1944 niitä suunnitelmia ja toimenpiteitä, joihin johtokunta oli ryhtynyt siltä varalta, että pankin pääkonttori ja setelipaino sotatilan-

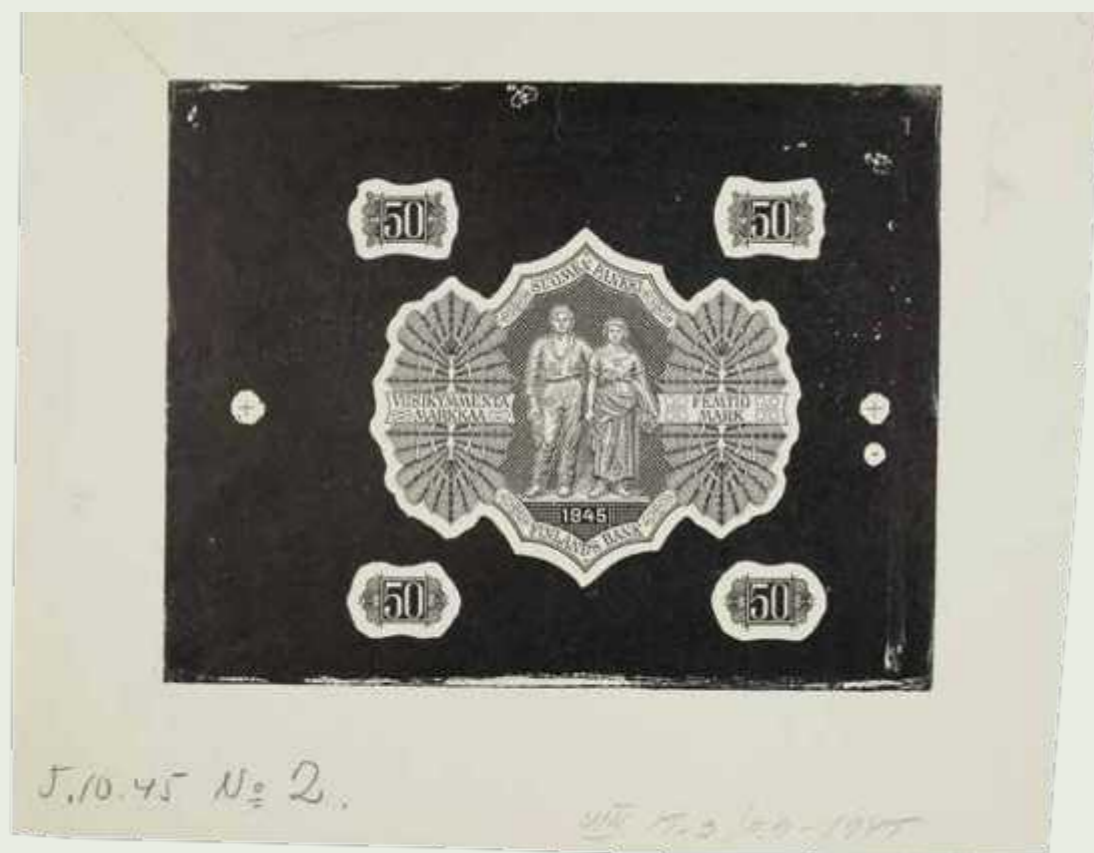
teen sitä vaatiessa olisi evakuoitava Helsingistä. Pankkivaltuustolla ei ollut suunnitelmien ja toimenpiteiden suhteen mitään huomautettavaa, ja niiden jatkaminen ja kehittäminen jätettiin johtokunnan huoleksi. Osana näitä kehittämistoimenpiteitä valmistettiin ilmeisesti 100 markan hätäsetelin painolaatta, jonka vuosiluku oli 1944. Laatalla painettiin erivärisiä vedoksia. Vedoksista onnistuneimpana pidettiin nähtävästi violetinväristä. Koska äkillisen setelinvaihdon takia koko setelisarjan väritys piti nyt pohtia uudelleen, ei violetti enää sopinut 100 markan setelin väriksi vaan sen väriksi päätettiin vihreä. Pankin johtokunta hyväksyi uuden 100 markan setelin ulkoasun 3.9.1945 ja päätti valmistaa myös 50 markan setelistä samantyyppisen ja kokoisen setelin.

SUUNNITTELIKO MUUMIMAMMA UUDET 50 JA 100 MARKAN SETELIT?

50 ja 100 markan seteleiden suunnittelijoista ei ole mainintaa pankin johtokunnan eikä pankkivaltuuston pöytäkirjoissa. Molempia seteleitä on ollut tapana pitää Signe Hammarsten-Janssonin, Tove Janssonin äidin ja Muumimamman esikuvan, luonnostelemina.⁵ Kun seteleiden ulkoasut julkistettiin lehdistössä joulukuun 1945 lopulla, esiteltiin ne kuitenkin siten, että Aarne Karjalaisella olisi ollut merkittävämpi osuus niiden suunnittelussa. Signe Hammarsten-Janssonin työksi katsottiin ainoastaan 100 markan setelin takasivu Laki (Lex) -veistoksineen, kun taas setelin etusivun

ja 50 markan setelin kokonaisuudessaan katsottiin perustuvan Karjalaisen luonnoksiin.⁶ Koska eri lehdissä julkaistu teksti seteleiden suunnittelijoista oli identtinen, perustui se ilmeisesti Suomen Tietotomiston (STT) uutiseen. STT sai seteleiden uudistamista koskevat tiedot yleensä Suomen Pankista.

500 ja 1000 markan hätäseteleissä, joista oli valmistettu luonnoksia ja vedoksia talvisodan aikana, oli molemmissa takasivulla Laki-veistos. Siten on ilmeistä, että myös 100 ja 50 markan hätäseteleiden takasivulle suunniteltiin sama aihe. Tätä olettamusta tukee sotatilanteen ja setelipainon

Aarne Karjalaisen idealuonnos uudeksi 50 markan setelin etu- ja takasivuksi ja 5.10.1945 päivätty originaalivedos sen takasivun tummanruskealla painettavista osista.

evakuoinnin varalta valmistellun 100 markan hätäsetelin takasivu, jossa on vuosiluku 1944. Se oli asettelultaan hyvin samankaltainen kuin 500 ja 1000 markan hätäsetelit. Kun 100 markan etusivu lehti uutisissa katsottiin Karjalaisen suunnittelemaksi ja takasivu Hammarsten-Janssonin suunnittelemaksi, voidaan tämän työnjaon mainituin perusteluina katsoa koskeneen koko hätäseteliprojektia.

50 markan setelin uusimisesta päätettiin elokuussa 1945. Kun silloin ei ollut enää kyse hätäsetelistä vaan uuteen setelisarjaan tarvittavasta setelistä, ei sama ulkoasu kuin 100 markan setelissä ollut enää tarkoituksenmukainen. 50 markan setelin ulkoasulle tarvittiin uusi idea. Sellainen löytyi setelipainon arkistosta, ja siihen on kirjoitettu sen

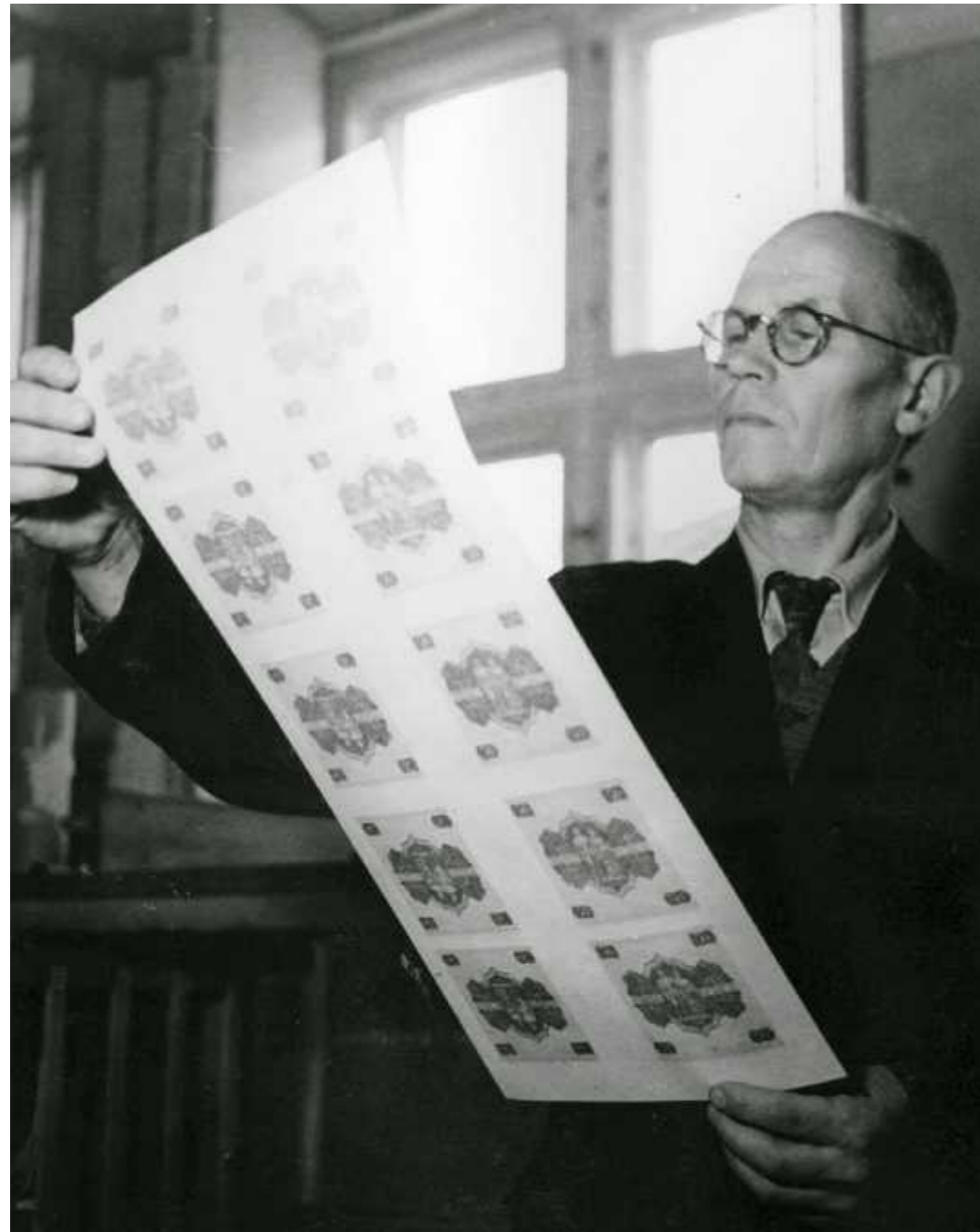
olevan Aarne Karjalaisen idealuonnos. Idealuonnoksessaan Karjalainen esitti 50 markan takasivulle Aleksanteri II:n patsaan toista jalustahahmoa eli Työ (Labor) -veistosta. Myös Työ-veistosta oli käytetty Suomen seteleissä aikaisemmin, vuoden 1898 tyyppin 100 markan setelissä. Siten idealuonnoksen dokumentoinnin perusteella vaikuttaa varsin todennäköiseltä, että lehtien uutisointi uusien seteleiden suunnittelijoista piti paikkansa ja Signe Hammarsten-Jansson oli suunnitellut vain 100 markan setelin takasivun. Olettamusta vahvistaa myös se, että hänen monipuolista taiteellista tuotantoa käsitellessä laajoissa 80-vuotispäivähaastatteluisissa mainittiin seteleiden suunnittelun osalta vain niiden vesileimat.⁷

Uusien 50 ja 100 markan seteleiden kooksi määriteltiin puolet 500, 1000 ja 5000 markan seteleiden koosta aiemman 2/3 sijasta. Tällä ratkaisulla pystyttiin säästämään setelipaperia ja värejä, joiden hankinnassa oli suuria vaikeuksia. Painamiseen liittyvien hyötynäkökohtien lisäksi johtokunta perusteli kokomuutosta myös sillä, että setelien säilyttäminen lompakossa yhdessä suurempien setelien kanssa tulisi mukavammaksi, koska uudet 50 ja 100 markan setelit olivat tasan puolet suurempien seteleiden koosta.

Vaikka setelipaperin ja värien hankinnassa onnistuttiin, ei pystytty hankkimaan samanlaatuista paperia eikä värejä kuin käytössä olleessa setelisarjassa. Myöskään seteleiden graafisen asun viimeistelyyn ei aikataulusyistä ollut samanlaisia edellytyksiä kuin aikaisemmin.

Muiden kuin 50 ja 100 markan seteleiden suunnittelussa pankin johtokunta päätti omalta osaltaan, että seteleiden painamiselle varatun aikataulun vuoksi olisi käytettävä entisiä setelimalleja miltei sellaisinaan ja jätettävä kaikkein edistyneimpiä vaatimuksia vastaavien setelimallien valmistaminen tulevaisuuteen. Näin oli toimittu myös Tanskassa ja Norjassa sekä monissa muissa maissa, kuten kuvat sotien jälkeen uusiutuista seteleistä edellä osoittavat.

Tiukan aikataulun vuoksi ja nopeamman painatustahdin saavuttamiseksi 500 ja 1000 markan setelit painettiin setelinvaihtoa varten samalla tavoin kuin arvoltaan pienemmät setelit eli käyttämällä tavallista kohopainomenetelmää ja setelipainon kahta rotaatiokonetta. Painomenetelmien nopeuseroa kuvaa hyvin

Setelipainon työntekijä tarkastamassa vasta painettua 50 markan setelin arkkia.

niiden päivittäiset suoritustehot: kuparipainokoneen 5000 markan setelin päivätuotanto oli 8 000 kappaletta, kun taas 5000 markan setelin kanssa samankokoisia 500 ja 1000 markan seteleitä voitiin rotaatiokoneella painaa päivässä 240 000 kappaletta. Kooltaan ja arvoltaan pienempien seteleiden päivätuotanto oli vielä suurempi: 50 ja 100 markan seteleitä voitiin painaa 450 000 kappaletta ja 5, 10 ja 20 markan seteleitä 480 000 kappaletta. Kuvaavaa setelipainon urakan mittavuudelle oli myös sen suhde painon vuosittaiseen tuotantoon ennen sotia, mikä oli keskimäärin 10 miljoonaa seteliä vuodessa. Nyt painon tuotanto oli runsaan puolen vuoden aikana 100 miljoonaa seteliä, joista lähes puolet eli 43,4 miljoonaa kappaletta valmistettiin ennen vuodenvaihteessa käynnistynyttä setelinvaihtoa. Lisäksi arvoltaan suurempien seteleiden painaminen oli hitaampaa, ja niidenkin osuus oli huomattavasti suurempi kuin ennen sotia.⁸

Painomenetelmän muutoksen vuoksi alkuperäislaatoista jouduttiin valmistamaan kohopainomenetelmään sopivat painolaatat. Ne poikkesivat jonkin verran alkuperäislaatoista, jotka oli aikanaan tehty kuparipainoa varten. Vaikka 5000 markan seteli painettiin edelleen kuparipainossa, niin siitäkin valmistettiin kohopainolaatta, jotta sitä tarpeen tullen olisi voitu painaa rotaatiopainossa.

Kuvaavaa seteleiden painamista koskevalle johtokunnan päätöksenteolle oli, ettei tuossa vaiheessa ollut vielä mitään muodollisia päätöksiä setelinvaihdosta. Asia oli syyskuun 1945 alussa vasta valmisteltavana finanssitoimikunnassa. Poikkeuksellisen tilanteen takia 100, 500 ja 1000 markan seteleiden valmistukseen

ryhdyttiin jo ennen kuin pankkivaltuusto oli muodollisesti hyväksynyt näiden seteleiden ulkoasun. Aikataulusyistä oli pakko suoristaa muodollisuuksiin liittyviä mutkia.⁹

Vastaavasti kun pankkivaltuusto lokakuussa hyväksyi johtokunnan esityksen vuoden 1945 setelityypistä, teki se sen tietoisena, että suunnitteilla ollut setelinvaihto saattaisi raueta. Valtioneuvoston esitys setelinvaihdosta lähetettiin eduskunnalle vasta vajaa kuukausi sen jälkeen kun pankkivaltuusto oli hyväksynyt johtokunnan siihen mennessä tekemät valmistelut. Pankin johto kuitenkin katsoi, että siinäkin tapauksessa, että setelinvaihto raukeaisi, valmisteilla ollutta uutta setelityyppiä voitaisiin käyttää rinnakkain silloisten seteleiden kanssa.¹⁰

Ensimmäisenä uudesta vuoden 1945 setelityypistä ryhdyttiin valmistamaan 1000 markan seteliä. Sen osuus liikkeessä olleesta setelistöstä oli yli 60 %, ja seteli oli siten keskeinen sujuvan setelinvaihdon kannalta. 1000 markan setelin painamisen käynnistäminen oli myös vaivatonta, koska siitä oli olemassa painolaatat rotaatiopainoa varten.

Suomen Pankki oli halunnut varautua ajoissa 1000 markan setelin sodanaikaiseen kysynnän kasvuun, ja pankkivaltuusto oli hyväksynyt 1000 markan setelin painamisen rotaatiokoneella jo vuonna 1941. Seteliä oli kuitenkin alettu painaa kuparipainokoneiden ohella myös rotaatiokoneessa vasta vuonna 1944. Rotaatioseteleissä oli vuosiluku 1941, tyyppin hyväksymisvuoden mukaan, ja kuparipainossa painetuista seteleistä ne erotettiin tyyppimerkinnällä Litt. E. Niitä painettiin toukokuussa 1944 yhteensä miljoona kappaletta ja 600 000 kappaletta syyskuussa 1945. Näitä tyyppimerkinnällä ”Litt. E” rotaatio-

Suomen Pankki varautui seteleiden sodanaikaiseen kysynnän kasvuun valmistamalla 1000 markkan seteliä rotaatiopainossa merkinnällä Litt. E (204 mm x 120 mm). Seteleitä ei koskaan laskettu liikkeeseen.

painossa valmistettuja 1000 markkan seteleitä ei tarvinnut kuitenkaan koskaan laskea liikkeeseen. Suomen Pankin tarve varautua seteleiden ylikysyntään alkoi setelinvaihtohuhujen takia hävitä samoihin aikoihin, kun Litt. E -tyypin vuoden 1945 tuotantoerä valmistui syyskuussa 1945.

Painolaatat ehtivät tuskin jäähtyä Litt. E -tyypin seteleiden painamisesta syyskuussa 1945, kun niitä tarvittiin vedosten tekemiseen uudesta, vuoden 1945 setelityypistä. Vaikka setelipaino sijaitsi Suomen Pankin naapurirakennuksessa, valmistusaikataulu oli niin tiukka, että osa seteleiden ulkoasun yksityiskohdista piti vahvistaa puhelimitse. Hyväksymisprosessi eteni lähes reaaliajassa siten, että painajat välittömästi puhelimitse tiedon saatuaan valmistivat

setelistä uudet vedokset. Ensin tehtiin värikoikeiluja ja sitten päätettiin ulkoasusta. Uudet vedokset tehtiin koko prosessin ajan vuoden 1941 laatoilla, joita vielä samanaikaisesti käytettiin Litt. E -tyypin painamisessa. Vasta kun kaikki muutokset oli hyväksytty, valmistettiin laatta vuosimerkinnällä 1945.

Yksi näistä seteleiden ulkoasua koskeneista puhelimitse välitetyistä päätöksistä oli arvoltaan suurten seteleiden etusivun vaakunakilven jättäminen tyhjäksi. Myös seteleiden sarjanumeroiden sijainti vahvistettiin puhelimitse. Tällä tavoin pystyttiin 1000 markkan setelin valmistus käynnistämään ripeästi. Näin kaksi päivää sen jälkeen kun Litt. E -tyypin painaminen lopetettiin, Suomen Pankki vastaanotti

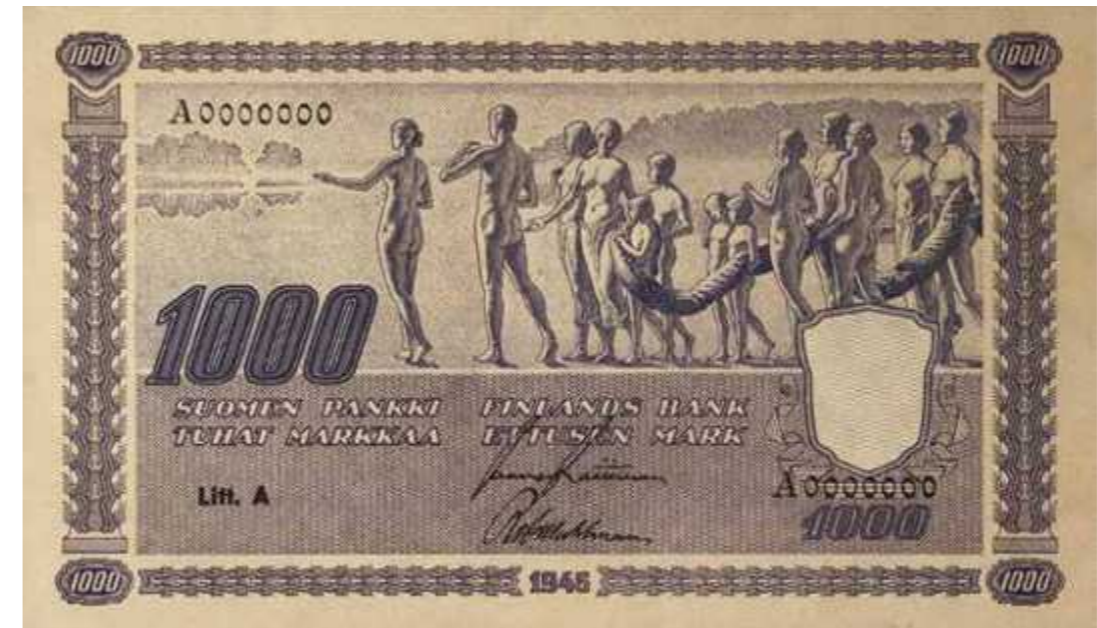
Pankkivaltuusto oli hyväksynyt 1000 markkan setelin painamisen rotaatiokoneessa jo vuonna 1941. Uuden, vuoden 1945 setelityypin viimeistelemiseksi samoilla painolaatoilla (vuosiluku 1941) tehtiin aluksi värikoikeiluja.

ensimmäisen 80 000 kappaleen erän uusia 1000 markkan seteleitä. Tällöin oli kulunut vain runsas viikko siitä, kun johtokunta oli hyväksynyt setelin lopullisen ulkoasun.

Uusi setelisarja nimitettiin päätöksentekovuoden mukaisesti vuoden 1945 Litt. A -seteli-

tyypiksi. Sarja katsottiin jo alun perin väliaikaiseksi ja sen takia siinä käytettiin Litt.-merkintää. Litt.-merkintä oli ollut runsaasti käytössä edellisten vuosikymmenten aikana osoittamassa, että tyyppi perustui aikaisempaan malliin tiettyin muutoksin.

Värikokeilujen perusteella johtokunta valitsi vuoden 1945 tyyppin 1000 markan setelin väriksi tummanpunasinisen. Osa setelin yksityiskohdista täytyi tiukan aikataulun vuoksi hyväksyä puhelimitse. 1000 markan setelin vedoksen reunaan on kirjattu pankin johtokunnan jäsen K. Kivialhon puhelimitse antama vahvistus setelin sarjanumeroiden sijainnista ja siitä, että etusivun vaakunakilpi jätettiin aikaisemmasta setelimallista poikkeavasti tyhjäksi.

Nämä johtokunnan päätökset toteutettiin uusissa vedoksissa (204 mm x 120 mm), joihin muutettiin myös vuosiluvuksi 1945.

TYHJÄ VAAKUNAKILPI HERÄTTI HUOMIOTA

Pankkivaltuusmiesten kertomuksessa vuodelta 1945 todettiin uusista setelimalleista, että ”johtokunta katsoi oltavan pakotettuja tyytymään sellaiseen ratkaisuun, että entisiä setelimalleja käytetään melkein sellaisinaan painettavien uusien setelien valmistamisessa, silmiinpistävimmän muutoksen rajoituksessa setelien väriin ja vesileimaan”.¹¹

Kansalaisten mielestä myös vaakunakilven tyhjäksi jättäminen oli ”silmiinpistävä muutos”. Monet lehdet kiinnittivät huomiota tähän 500 ja 1000 markan seteleiden etusivun tyhjään vaakunakilpeen; aikaisemmassa setelimalleissa siinä oli leijonavaakuna. Lehdet spekuloidivat, kenen kuva tai tunnus siihen oli ajateltu, ja vitsailtiin jopa Stalinin kuvalla.¹²

Ajatus ”uudelle tunnukselle” varatusta tilasta jäi kansan keskuudessa elämään, ja sitä on pyritty selvittämään löytämättä kuitenkaan arkistoista vastausta. Yhtenä johtopäätöksenä on ollut, että niin

tämä kuin monet muut asiat, joista kansan keskuudessa on levitelty salaliittoteorioita, ovat selittyneet setelipainon käytännön näkökohdilla.

Näin oli lopulta asianlaita tässäkin tapauksessa Satakunnan Kansassa julkaistun lyhyen uutisen perusteella. Lehden mukaan uusien seteleiden ulkoasussa tyhjäksi jätetty vaakuna oli herättänyt suurta ihmetystä kansan parissa. Suomen Pankin setelipainon johtaja oli kuitenkin kertonut, ettei kyseessä ollut painovirhe eikä se ollut syntynyt erehdyksessä, vaan se oli täysin harkittu toimenpide. Vaakunan tyhjäksi jättämisellä pyrittiin helpottamaan uusien ja vanhojen setelityyppien erottamista toisistaan varsinkin heikossa valaistuksessa. Lehti korostikin, että kyseessä oli vain erikoistunus, jonka ei pitänyt johtaa minkäänlaiseen huolestumiseen. Kun uudet setelit alkavat käytössä nuhraantua, oli tällainen erikoistunus helppo tapa erottaa setelimalle toisistaan.¹³

Suomen Pankissa ryhdyttiin setelinvaihdon logistiseen valmisteluun

Seteleiden vaihtoa varten tarvittavien seteleiden painaminen aloitettiin vuoden 1945 viimeisen neljänneksen aikana lukuun ottamatta 1000 markan ja 5000 markan seteleitä. Edellisen tuotanto alkoi jo syyskuussa 1945 ja jälkimmäisen tammikuussa 1946. Kaiverruspainossa painettavan 5000 markan setelin painaminen oli kaikkein hitainta, ja sen takia sen painami-

sen käynnistäminen jätettiin viimeiseksi. Näin pyrittiin maksimoimaan vuoden alkupäivinä vaihdettavissa ollut setelistö. Ensimmäiset 5000 markan setelit laskettiin liikkeeseen vasta 24.1.1946.

Pankit saivat seteleitä ennakoon, ja vuoden 1945 loppupäivinä uusien seteleiden saapumisesta pankkikonttoreihin tihkui jo lehti uutisia.

Poriin setelit olivat uutisen mukaan kuljetettu jo ennen joulua rautateitse, ja asemalta ne oli jaettu edelleen autolla ja lopuksi hevoskuormala lopullisiin paikkoihinsa.¹⁴

Setelinvaihdon logistiikan suunnittelijoille oli selvää, että itse vaihtotapahtuma tulisi vaatimaan huomattavia ponnistuksia Suomen Pankin henkilökunnalta ja sen eri järjestelmiltä. Kaikki toiminnat olivat tuohon aikaan manuaalisia, joten auttavia käsiä tarvittiin runsaasti lisää. Pankin arkistossa olevan ”ehdottomasti salaisen” päiväämättömän muistion mukaan setelinvaihdon esivalmistelut jaettiin useisiin alakohtiin. Säilytyspaikkojen suunnittelussa tuli varautua uudenmallisiin seteleihin, kokonaisuun käytössä oleviin seteleihin, vasempiin setelinpuoliskoihin, oikeisiin setelinpuoliskoihin, lomakevarastoon ja ylimääräisten säilytystilojen vartiointiin. Setelien kuljetusta ja varastointia varten tarvittavien laatikoiden käyttö ja hankinta täytyi suunnitella ennalta. Henkilökunnan käyttö tuli järjestää kunkin seteleitä vastaanottavan kassan tapauksessa erikseen ja lisäksi piti suunnitella erityyppisten seteleiden lajittelu sekä uusien seteleiden jakelu ja käsittely. Sen takia oli arvioitava tuntipalkalla työskentelevän ulkopuolisen henkilökunnan tarve ja oltava yhteydessä ennalta kyseeseen tuleviin henkilöihin. Varsinaisen henkilökunnan oleskelupaikka pyhäisin oli oltava tiedossa ja tilanteen vaatiessa oli kiellättävä matkustaminen konttoripaikkakunnan ulkopuolelle.¹⁵

Muistion kirjoittamisvaiheessa ei ollut vielä tiedossa, minkä arvoisia seteleitä leikkaaminen tulisi koskemaan. Sen takia muistiossa käytettiin ilmaisua, että X ja arvoltaan sitä suuremmat setelit menettivät S-päivänä puolet arvostaan

maksuvälineenä. Muistion ohjeissa todettiin, että Suomen Pankin konttorit olivat velvollisia vastaanottamaan X:iä ja sitä suurempia kokonaisia seteleitä sekä niiden oikeita puoliskoja setelinvaihtoa koskevissa painetuissa ohjeissa mainituilta kassoilta. Niitä tuli vaihtaa käypiin seteleihin valtiovarainministeriön antamien ohjeiden mukaan täytetyn kassanlaskentalomakkeen perusteella. Muistiossa ei kuitenkaan korostettu erikseen, että ohjeet edellyttivät, että lomake oli täytetty S-päivää edeltävänä päivänä ennen kello 24:ää.¹⁶

Suomen Pankin piirissä projekti esiteltiin yksityiskohtaisesti pankin konttorinjohtajien kokouksessa sunnuntaina 16.12.1945 alkaen kello 10. Kokouspöytäkirjassa viitataan laajaan keskusteluun, joka alkoi finanssitoimikunnan sihteerin Junnilan ja toimikunnan teknisiin valmistelukokouksiin osallistuneen Arvo Kajantien alustusten pohjalta ja jatkui lounaan jälkeen kello 17:ään asti. Asian käsittelyssä korostettiin keskusteluaiheen ankarasti salaisena pidettyä luonnetta. Setelinvaihdon teknisiä kysymyksiä tarkasteltiin edellä mainitun salaisen muistion hengessä. Siten keskusteltiin setelinvaihdon aiheuttamasta lisätyövoiman tarpeesta ja palkkauksesta sekä ylitöiden maksamisesta, holvitilan ja muiden säilytyspaikkojen järjestämistä, setelilaatikoiden hankinnasta, lomakkeiden jakelusta ym. Setelinvaihdon ajankohta oli tuossa yhteydessä vielä muodollisesti avoin. Suomen Pankin konttorit tuli avata S-päivänä kello 7, paitsi siinä tapauksessa, että S-päivä osui pyhäksi, kello 10. Aukioloaika tuli jatkaa tarpeen mukaan. Itse S-päivänä oli oltava yhteydessä konttoripaikkakunnalla oleviin seteleiden vastaanottoaikoihin ja niiden valtion

Valmiita setelipuntteja pakataan holviin odottamaan pankkeihin lähettämistä ja lähetetään sieltä maailmalle pakkilaatikoissa.

laitosten kassoihin, jotka olivat kyseisenä päivänä oikeutettuja vaihtamaan vanhanmalliset setelinsä uusiin.¹⁷

Setelinvaihdosta aiheutuvia kustannuksia varten avattiin uusi tili, jolta maksettiin vaihtoa varten tarvittavan ylimääräisen henkilökunnan palkat, vakinaisen henkilökunnan ylityökorvaukset, kuljetus-, vartiointi- ja

laatikkojen hankinta- ym. kustannukset, joiden voitiin katsoa johtuvan setelinvaihdosta. Konttorit tekivätkin pitkää päivää vuoden 1946 alkupäivinä. Aamulehti haastatteli Suomen Pankin Tampereen-konttorin johtajaa, jonka mukaan uudenvuodenpäivänä työskenneltiin kaikkiaan 16 tuntia ja lisätyövoimaa oli tarvittu runsaasti.¹⁸

Suomen Pankin ohjeet omille asiomistoilleen ja rahalaitoksille

Suomen Pankilla oli konttoreidensa lisäksi muutama asiomisto, jotka toimivat muiden rahalaitosten tiloissa. Näistä Kajaanin asiomisto toimi Helsingin Osakepankin (HOP) tiloissa. Jo hyvissä ajoin ennen setelinvaihtoa, lokakuussa 1945 Suomen Pankki sopi HOP:n kanssa, että asiomiston kassa korotettiin 4 miljoonasta 8 miljoonaan markkaan. Tämän vuoksi Suomen Pankki tiedusteli Kajaanin asiomistolta, minkälaisina seteleinä tämä halusi korotetun määrän lähetettäväksi. Sen pohjalta pankki lähetti asiomistolle 8 miljoonan markan edestä uusia, vuoden 1945 mallin seteleitä joulukuun 22. päivänä 1945. Seteleitä sisältävistä laatikoista annettiin ohje, että ne tuli säilyttää avoimattomina ensimmäiseen setelinvaihtopäivään saakka. S-päivästä lähtien asiomiston kassa korotettiin kolmen kuukauden ajaksi 16 miljoonaan markkaan.¹⁹

Vastaavasti pankin johtokunnan pöytäkirjaan kirjattiin joulukuussa päätös lähettää Ålands Aktiebankille (ÅAB) Maarianhaminaan 10 miljoonan markan edestä seteleitä sitoumusta vastaan. Sen mukaan ÅAB sitoutui maksamaan kyseisen summan Suomen Pankille

takaisin ennen tammikuun 1946 loppua. Siten ÅAB:lle ei syntynyt korkotappioita, kun sen hallussa oli vuoden 1945 lopulla sekä vanhoja seteleitä että uudemmallisia seteleitä, joita saattoi laskea liikkeeseen kuitenkin vasta vuodenvaihteen jälkeen.²⁰

Tarkemmat ohjeet setelinvaihdosta pankki lähetti asiomistoille 28. joulukuuta 1945 päivättyllä salaisella kirjeellä. Henkilökunnalle saattoi kirjeen sisällöstä kertoa vain sen verran kuin oli välttämätöntä S-päivän suunnittelun kannalta. Kirjeessä mainittiin, että setelinvaihdossa valtio tulee ottamaan tietyn osan setelien omistajan hallussa olevista seteleistä lainaksi, jonka valtio tulee maksamaan takaisin viimeistään vuonna 1949. Sitä, miten tuo määrätty osa tulotaisiin ottamaan, ei kerrottu. Tarkempien ohjeiden osalta viitattiin radiossa ja sanomalehdissä S-päivää edeltävänä iltana ja S-päivänä annettaviin ohjeisiin.

Asiomistoille kerrottiin lisäksi, että ne tulevat huolehtimaan niiden rahalaitosten ja valtion sekä kuntien ym. setelien vaihdosta, jotka saivat vaihtaa setelit täyteen arvoonsa. Asiomistoja kehoitettiin vaihtamaan kassanlaskentalomak-

keen perusteella pakkolainan kohteeksi tulleet setelit uudenmallisiin seteleihin tai niihin vanhanmallisiin seteleihin, joita ei aluksi julisteta arvonsa menettäneiksi. Asioimistoille korostettiin erityisesti, että vaihdettavaksi tarjottuja seteleitä tuli verrata kassanlaskentalomakkeeseen eikä vaihdettavia seteleitä saanut missään tapauksessa hyväksyä enempää kuin lomake edellytti. Asioimistoja kehoitettiin ottamaan yhteyttä S-päivänä ainakin samalla paikkakunnalla oleviin kassoihin, jotka olivat oikeutettuja setelien vaihtoon S-päivänä. Tällöin voitiin sopia vaihdon ajankohdasta ja muista siihen liittyvistä seikoista.²¹

Suomen Pankin asioimistoilleen lähettämissä ohjeissa korostettiin lisäksi, että ne koskivat vain vaihdon ensimmäistä vaihetta ja niiden tarkka sisältö selviäisi sitten, kun setelien vaihdon yksityiskohdat julkistetaan. Samalla asioimistoille ilmoitettiin, että setelinvaihdon toiseen vaiheeseen eli varsinaiseen pakkolainan ottoon asioimistot eivät osallistuisi Suomen Pankin edustajina vaan vain oman pankkinsa nimissä. Asioimistot saivat kirjeen liitteenä edellä mainitun valtiovarainministeriön ulkoasiainministeriölle lähettämän kirjeen jäljennöksen mahdollisia diplomaattikunnan tai siihen verrattavien ulkomaan kansalaisten setelien vaihtoa varten.

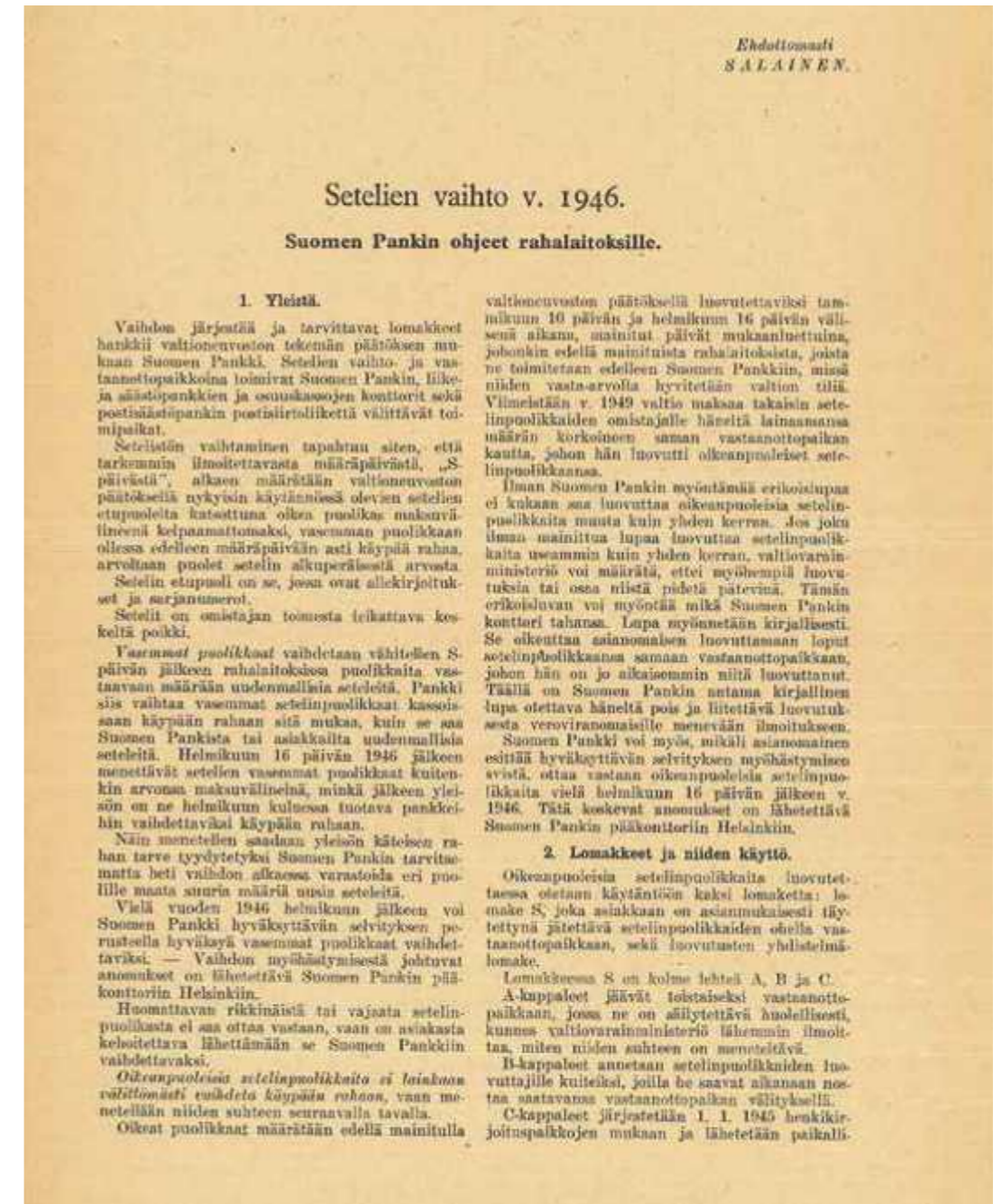
Valtioneuvoston uudenvuodenaaton päätöksen mukaisesti Suomen Pankki vastasi rahalaitoksissa tapahtuvan setelinvaihdon järjestämisestä ja tarvittavien lomakkeiden hankkimisesta. Siinä tarkoituksessa Suomen Pankin johtokunta hyväksyi kokouksessaan 31.12.1945 rahalaitoksille lähetettävät ohjeet setelinvaihdosta. Setelien vaihto- ja vastaanot-

topaikkoina toimivat Suomen Pankin, liike- ja säästöpankkien ja osuuskassojen konttorit sekä postisäästöpankin postisiirtoliikettä välittävät postitoimipaikat. Ohjeiden yksityiskohdat liitettiin ennen muuta seteleiden oikeiden puoliskojen käsittelyyn. Koska seteleiden oikeiden puoliskojen vastaanotto rahalaitoksissa käynnistyi vasta 10.1.1946, oli ohjeet mahdollista lähettää vuoden 1945 viimeisenä päivänä siten, etteivät ne ehtineet perille liian aikaisin.

Suomen Pankin nelisivuiset ohjeet kuvaavat hyvin koko setelistön vaihtoa ja arvoltaan suurten seteleiden kahtia leikkaamista koskevan logistisen operaation yksityiskohtaista suunnittelua ja varautumista erilaisiin yllätyksiin. Ohjeissa määriteltiin seteleiden vaihto- ja vastaanottoajat ja korostettiin vaihtoaikojen pituudella pyrittävän siihen, ettei Suomen Pankin tarvitsisi heti vaihdon alkaessa varastoida eri puolille maata suuria määriä uusia seteleitä. Ohjeissa korostettiin, että Suomen Pankki voi vielä vuoden 1946 helmikuun jälkeen hyväksyä seteleiden vasempia puoliskoja vaihdettavaksi saatuaan hyväksyttävän selvityksen myöhästymisen syistä. Hakemukset tuli lähettää Suomen Pankin pääkonttoriin. Vastaava menettely kohdistui myös oikeisiin puoliskoihin helmikuun 16. päivän jälkeen.

Vasemmat puoliskot kävivät sellaisenaan puolesta arvostaan maksuvälineinä eivätkä edellyttäneet mitään lomakkeen täyttämistä. Sen sijaan seteleiden oikeiden puoliskojen luovutuksen yhteydessä luovuttajan piti täyttää kolmiosainen lomake.

Pankin ohjeiden mukaan tuli varautua siihen, että seteleiden oikeiden puoliskojen vastaanottoaikoissa esiintyisi tungosta, joka

● Suomen Pankin ehdottomasti salaisten rahalaitoksille vuoden 1945 viimeisenä päivänä postitettujen ohjeiden etusivu. ●

saattaisi laittaa sekä yleisön että virkailijoiden hermot koetukselle. Tarpeettoman ärtymyksen välttämiseksi oli rahalaitosten ennalta suunniteltava vastaanottopaikkojen toiminta ja virkailijoiden työnjako. Siten ennalta määrätyn henkilön tuli ottaa vastaan lomakkeet ja tarkistaa luovuttajan henkilöllisyys, samalla kassanhoitaja ja hänen apulaisensa laskivat luovutetut setelinpuoliskot. Vastaanottoaikoissa, joihin saatettiin odottaa runsaasti luovuttajia, oli hyvä varautua useisiin vastaanottoryhmiin siten, että asiakkaat saatettiin sijoittaa toisistaan erillään oleviin jonoihin. Toimipaikkoja kehoitettiin myös tarvittaessa pidentämään aamusta tai ilta aukioloaikojaan paikallisten olosuhteiden mukaan ja ottamaan huomioon asiakkaiden saapuminen pitkien taipaleiden takaa. Lisäksi Suomen Pankki kehotti vastaanottopaikkoja varautumaan lomakkeiden puutteeseen paikka paikoin ja välttämään niiden tuhlausta.

Seteleitä ei tarvinnut leikata kahtia, jos kassa sijaitsi Suomen Pankin konttoripaikkakunnalla tai sen välittömässä läheisyydessä, niin että sen hallussa olevat setelit ennätettiin vaihtaa siellä S-päivän aamuna tai päivän kuluessa, mikäli se oli sunnuntai. Tällä ratkaisulla pyrittiin vähentämään kaksinkertaista laskutyötä ja niputusta Suomen Pankissa. Sen sijaan, jos S-päivänä ei ollut mahdollisuutta vaihtotoimitukseen Suomen Pankissa etäisyyden takia, tuli toimipaikan kassassa olevat setelit leikata kahtia tarpeellisten maksuvälineiden saamiseksi kassaan. Tässä tapauksessa oikeat puoliskot tuli lähettää kassanlaskentalomakkeen kanssa Suomen Pankin

lähimpään konttoriin, josta lähetettiin takaisin vastaava määrä uudenmallisia seteleitä.

Omana erikoistapauksenaan ohjeissa käsiteltiin ulkomaanliikenteessä olevat suomalaiset alukset, jotka eivät poikenneet kotimaassa seteleiden luovutusaikana 1.1.–16.2.1946. Näissä tapauksissa laivan kapteenin tuli lähettää Suomen Pankin pääkonttoriin suoraan tai jonkin Suomen lähetystön tai konsulin välityksellä selvitys laivan henkilökunnalla olevista seteleistä. Setelit sisältävän paketin tai kirjeen tuli olla suomalaisen lähtösataman tulliviranomaisen sinetillä sulkema ja lisäksi käsittää luettelo seteleiden omistajista ja heidän hallussaan olevista seteleistä, heidän osoitteistaan sekä henkikirjoituspaikoistaan. Vastaanotettuaan ja tarkistettuaan lähetyksen Suomen Pankki lähetti kuitenkin 500, 1000 ja 5000 markan oikeista puoliskoista merimiehen postiosoitteeseen ja vasempien puolikkaiden sekä arvoltaan pienten seteleiden vasta-arvon asianomaisen tilille postisäästöpankkiin. Sen sijaan ulkomaalaiset, jotka asuivat tai olivat matkoilla Suomessa, rinnastettiin setelinvaihdossa täysin Suomen kansalaisiin. Heidän oli kuitenkin esitettävä hyväksyttävä selvitys, milloin ja millä tavoin olivat saaneet setelit haltuunsa.²²

Muissa mahdollisissa erikoistapauksissa rahalaitoksia pyydettiin kääntymään Suomen Pankin puoleen. Tällaisia erikoistapauksia ilmaantuikin matkan varrella. Muun muassa monilla sodan aikana ulkomaille internoiduilla henkilöillä oli mahdollisuus palata Suomeen vasta rahanvaihtoajanjakson jälkeen.

7. Setelinvaihdon julkistaminen, sen aiheuttamat reaktiot ja logistiset vaikeudet vaihdon toimeenpanossa

Valtiovarainministeriön joulukuun puolivälissä lähettämien kiertokirjeiden mukaan kassanlaskentapäivä ilmoitettaisiin asianosaisille radion, puhelimen tai lehdistön tiedonannon välityksellä. Odotettu tieto kassanlaskentapäivästä välitettiin uudenvuodenaaton radiouutisissa aamulla kello 8.30. Silloin piti periaatteessa olla kaikkien rahalaitosten ja valtion, kuntien ym. virastojen tiedossa, että kassanlaskennan tulisi olla suoritettuna kyseisen päivän aikana viimeistään kello 24. Lisäksi uudenvuodenaaton Aamulehden mukaan valtiovarainministeriö oli ilmoittanut jo edellisenä päivänä valtion viranomaisille, kunnille, seurakunnille, pankkilaitoksille ja osuuskassoille, että aikaisemmin

tiedotettu kassanlaskentapäivä on 31.12.1945.¹

Tiedon välittyminen kassanlaskennasta oli ensimmäinen edellytys, että itse setelinvaihto tapahtuisi järjestäytyneesti ilman kohtuutonta byrokratiaa. Ei kuitenkaan yllätä, että vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa käytössä olleiden viestintävälineiden maailmassa tieto ei välittynyt monille niistä laitoksista, joiden olisi pitänyt laskea kassasäästönsä kyseisenä päivänä.

Kun sanoma kassanlaskentapäivästä oli saatettu eetteriin ja osin lehdistöön, kaikki alkoi olla valmista itse vaihtotoimenpiteen yksityiskohdrien julkistamiselle. Yksityiskohdat julkistivat radion välityksellä uudenvuodenaaton iltana kello 21.30 valtiovarainministeri Ralf Törngren ja hallitusneuvos Toivo Takki.²

VALTIOVARAINMINISTERI TÖRNGRENIN RADIOPUHE

"Arvoisat kansalaiset! Kuluvaan joulukuun 21. päivänä eduskunta hyväksyi kulkua aikaisemmin annetun hallituksen esityksen laiksi rahaolojen säännöstelemisestä. Tällä lailla, joka viime perjantaina vahvistettiin, hallitus sai pyytämänsä valtuudet ns. setelienvaihdon toimeenpanemiseksi. Nimitys setelien vaihto, jota tässä yhteydessä on totuttu käyttämään, selittää tosin huonosti sen finanssipoliittisten toimenpiteiden kompleksin, jota nimityksellä itse asiassa tarkoitetaan. Todellisuudessa on tässä kysymys paljon laajakantoisemmasta asiasta kuin vanhojen setelien vaihtamisesta uusityyppeihin.

Kysymykseen tulevista eri toimenpiteistä on eduskunnan hyväksymän valtuuslain nojalla tänään annettu yksityiskohtainen valtioneuvoston päätös, ja siihen perustuen ryhdytään vuoden vaihteessa siis nyt välittömästi toteuttamaan tätä poikkeuksellista raha- ja finanssipoliittista suunnitelmaa.

Tämän suunnitelman pääsisältönä on, että tähän asti käytettyjen setelityyppien vaihtamisen yhteydessä puolet setelienhaltijain hallussa olevien seteliarvojen arvosta pidätetään toistaiseksi valtiolle ja että pankkitalletukset ja niihin verrattavat rahalaitoksissa olevat varat ynnä kotimaisten osakeyhtiöiden osakkeet ja kotimaassa liikkeeseen lasketut obligaatiot veloitetaan ilmoittamaan viranomaisille. Huomautettakoon, että pankkitalletukset ovat, samoin kuin osakkeet ja obligaatiot, vain viranomaisille ilmoitettava, mutta niistä ei mitään pidätetä valtiolle, joten tallettajat on asetettu selvästi setelien haltijoita edullisempaan asemaan. Miten tämä suunnitelma on tarkoitus käytännössä toteuttaa, siitä tulee hallitusneuvos Takki kohta

tämän jälkeen antamaan yksityiskohtaisen selostuksen.

Kysymyksessä on siis erittäin pitkälle menevä valtiovallan puuttuminen maan taloudellisiin oloihin. Se koskee mitä läheisimmin pääosaa kaikista Suomen kansalaisista. Niillä on näin ollen täysi oikeus saada tietoonsa millä syillä hallitus perustelee tällaista maamme rahaolojen historiassa ennen näkemätöntä toimenpidettä. Koetan seuraavassa antaa tähän aivan lyhyesti vastauksen.

Setelien vaihdolla ja siihen liittyvillä toimenpiteillä tavoitellaan lähinnä kolmea tarkoitusta, nimittäin: 1) liian ostovoiman sidontaa inflaatiokehityksen hillitsemiseksi, 2) verotuksessa salattujen, tiettyjen omaisuuden lajien selville saamista ja veronalaiseksi saattamista ja 3) sen seteliosan selvittämistä, joka on sodan vaiheissa kulkeutunut ulkomaille taikka omassa maassa tuhoutunut taikka muuten jäljettömiin kadonnut.

Ensimmäistä näistä tavoitteista pyritään toteuttamaan vaihdettaviksi esitettävien setelivarojen puolen määrän – pienet setelit tekevät kuitenkin poikkeuksen – valtiolle pidättämisellä. Verotuksen tehostamisnäkökohtaa taas setelivarojen, pankkitalletusten ja arvopapereiden ilmoittamisvelvollisuudella. Kolmas tarkoituspääte tulee itsestään setelinvaihdon yhteydessä toteutumaan.

Tämä komplisoitu, erilaisten toimenpiteiden yhdistelmä on tarkoitettu erääksi renkaaksi siinä vielä laajemmassa kokonaisuudessa, jonka tarkoituksena on kuuden viime vuoden aikana kovasti kärsineiden rahaolojemme tervehdyttäminen. Kysymyksessä on tosin sanoen pyrkiä tälläkin toimenpiteellä valittavan pitkälle päässeeseen inflaation py-

säyttämiseen. Tätä inflaation torjunnan näkökohtaa palvelee etenkin omalta osaltaan toimenpiteeseen liittyvä laajakantoinen verotuksessa salattujen varojen selville ottaminen. Välittömämmin tämä näkökohta tulee kuitenkin esille setelivarojen puolen arvon pidättämisessä toistaiseksi valtion käyttöön, ei kuitenkaan käytettäväksi valtion juokseviin menoihin, vaan Suomen Pankista otettujen valtion luottojen lyhentämiseen.

Tämän setelienhaltijoilta valtiolle otettavan pakkolainan, siitähän pääasiallisesti on kysymys, tarkoituksena on ennen kaikkea poistaa se vaara, mitä tällä hetkellä tosin hintakehitykseen vaikuttamattoman, mutta milloin tahansa efektiivisissä olevan ostovoiman olemassaolo merkitsee. Tämän toimenpiteen merkitystä inflaation vastustamisessa ei kylläkään tule liioitella. Ihmishän saavat ostovoimansa ennen kaikkea juoksevista tuloista ja setelirahathan merkitsevät tuloon verrattuna suhteellisen vähän. Inflaation pysäyttämiseksi on niin ollen ennen kaikkea tarpeen, että palkkojen ja hintojen kilpajuoksu lopetetaan ja että valtion taloudessa saadaan pysyvä tasapaino aikaan, jotta siten estettäisiin se uuden ostovoiman virtaaminen yhteiskuntaan, mitä sotavuosina esiintyneet suuret budjettivajaukset ja niiden peittäminen ”setelirahoituksella” ovat merkinneet.

Tämän ohessa on tietenkin myös pyrittävä kohottamaan työtehoa ja tuotantoa niissä rajoissa kuin vallassamme on. Vain tällaisen laajemman kokonaisuohjelman osana nyt alkavalla toimenpiteellä on oma varteenotettava merkityksensä. Nykyisessä äärimmäisen vaikeassa tilanteessa hallitus on katsonut välttämättömäksi myös tämän keinon käyttämisen, vaikka hallitus on ollut hyvin selvillä siitä, että näin syvälle käyvä puuttuminen kansalaisten taloudellisiin oloihin pakostakin aiheuttaa monenlaisia

hankaluuksia ja eräissä tapauksissa ehkä kohtuutomuuksiakin. Toimenpide on kuitenkin koetettu saada niin joustavaksi kuin se tehoa alentamatta suinkin on ollut mahdollista.

Jos inflaationvastaista laajaa kokonaisuohjelmaa, johon äsken viittasin, ei kyetä läpi viemään, setelien vaihdolla ei erillisenä toimenpiteenä tule olemaan sanottavaakaan merkitystä. Hallitus on tästä tietoinen ja tulee niin muodoin tekemään kaikkensa, jotta inflaation jatkumiselle pantaisiin kaikki ne sulut eteen, mitä vain käytettävissä on. Olkoon sen vuoksi tämä toimenpide, joka ensi yöstä klo 12 lähtien tulee läheisesti koskettamaan niin suurta osaa Suomen kansasta, eräänlaisena signaalina siitä, että markan arvon aleneva kehityssuunta on nyt päätymässä ja uusi vaihe talouselämässämme on alkamassa.

Varma vakaumukseni on, että kansalaisilla on reaalista syytä uskoa tällaiseen käänteeseen. Tästä on takeena paitsi hallituksen luja päättäväisyys estää markan arvon enempi heikkeneminen, myös – ja ehkä ensisijaisesti – se, että huoltotilanteen täytyy alkavana uutena vuotena vihdoinkin parantua ulkomaisen kaupankäynnin ja etenkin meille myönnettujen ulkomaisten luottojen ansiosta. Osoittamalla tarpeellista pidättyväisyyttä ennen kaikkea palkka- ja hintakysymyksissä Suomen kansalla on mahdollisuus voittaa suursodan alkuvaiheesta lähtien vallinnut inflaatiokausi ja päästä rahaoloissaan ja sitä tietä koko taloudellisessa elämässään lujemmalle ja kestävämmälle pohjalle. Sotakorvauksien ja sisäisten korvausjärjestelyjemme vuoksi meillä tosin ei vuosikausiin tule olemaan mahdollisuuksia samanlaiseen taloudelliseen kukoistukseen, mikä vallitsi viimeisinä rauhanvuosina ennen toista maailmansotaa, mutta nykyisestä aallonpohjasta ollaan ilmeisesti kuitenkin pääsemässä selvään nousuun.”³

HALLITUSNEUVOS TAKIN RADIOPUHE

”Kuten valtiovarainministerin esityksestä kävi selville, on valtioneuvosto tänään antanut täytäntöönpanopäätöksen rahaolojen säännöstelyä koskevasta laista. Tämä päätös, joka tulee voimaan klo 24 merkitsee sitä, että silloin varsinaisesti alkaa ns. setelien vaihto. Näin viimeinkin on tullut todellisuudeksi se, mitä jo kauan on odotettu ja mistä niin paljon on puhuttu. Tällä tavoin Suomen kansa joutuu ottamaan uuden vuoden vastaan setelien vaihdon merkeissä. Valtioneuvoston päätökset eivät rajoitu yksinomaan setelien vaihtoon, vaan sen säännökset koskevat myös talletuksia ja muita rahalaitoksissa olevia varoja kuten osakkeita ja obligaatioita ja eräiltä osin myöskin henkivakuutuksia ja yksityisten keskeisiä velkasitoumuksia. Koska kuitenkin arvoisille kuullijoille on mielenkiintoista saada kuulla, mitä varsinainen setelinvaihto merkitsee ja miten se on aiottu toteuttaa, rajoitun seuraavassa yksinomaan selostamaan sitä.

Valtiovarainministeri Törngren jo mainitsi, että setelien vaihdon yhteydessä setelien haltijat joutuvat antamaan puolet setelien arvosta valtiolle. Näin ollen ei ole kysymyksessä setelien arvon vähentäminen siten, että sen haltija menettäisi puolet setelien arvosta, vaan on tarkoituksena ottaa tämä toinen puoli valtiolle lainana, joka myöhemmin suoritetaan haltijalle takaisin kahden prosentin korkoineen. Huomattava on, että lainan otto rajoittuu yksinomaan käteisiin varoihin eikä koske pankkitalletuksia. Kutka käteisvarojen omistajat joutuvat sitten antamaan tuon lainan valtiolle? Tähän on vastattava, että lainanantovelvollisuus tulee koskemaan kaikkia niitä setelinhaltijoita, joilla tänä iltana klo 24

aikana on hallussaan 500, 1000 markan tai 5000 markan seteleitä olipa niitä sitten yksi tai useampia.

Valtioneuvoston tänään antaman päätöksen mukaan lakkaavat 500 markan, 1000 markan tai 5000 markan setelit olemasta laillisia maksuvälineitä niiden täydestä arvosta. Niiden arvo on klo 24 alkaen tänä iltana seuraava: 500 markan arvo on 250 markkaa, 1000 markan arvo 500 markkaa ja 5000 markan arvo 2500 markkaa. Toiset puolet mainittujen setelien arvosta otetaan lainaksi valtiolle.

Tämä arvon alennus tapahtuu käytännössä siten, että seteli on leikattava keskeltä pystysuuntaan poikki. Setelin poikittaminen on suoritettava huolella ja siten, että se tapahtuu setelin keskikohdalla. Tällä tavoin syntyneestä setelin puolikkaista, kun seteliä katsotaan kuvapuolelta, jossa siis ovat nimikirjoitukset ja numerot, sanotaan vasemmaksi puolikkaaksi, ja oikeaksi sitä joka jää oikealle. Tästä illasta klo 24 lähtien ei siis 500, 1000 tai 5000 markan seteliä saa luovuttaa toiselle kokonaisuina vaan on ne ehdottomasti ennen luovutusta setelinhaltijan itsensä leikattava edellä selostetulla tavalla keskeltä kahtia.

Setelin vasenta puoliskoa voidaan jatkuvasti käyttää laillisena maksuvälineenä kaikissa suorituksissa tapahtuivatpa ne yksityisille tai julkisille laitoksille. Jokainen on velvollinen ottamaan vastaan setelin vasemman puoliskon sillä tavoin, että setelin vasenta puoliskoa käytetään puolen arvoisena entisestä arvostaan. Kuitenkin on huomattava, että setelin vasemmat puoliskot kelpaavat laillisina maksuvälineinä ensi helmikuun 16. päivän loppuun asti.

Kun setelien vasemmat puoliskot kelpaavat vielä puolitoista kuukautta laillisina maksuvälineinä, ei yleisöllä ole mitään syytä levottomuuteen niiden

Uudenvuodenyönä vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa 500, 1000 ja 5000 markan setelit leikattiin kahtia. Vasen puolisko kävi maksuvälineestä puolesta arvostaan, ja oikea puolisko oli pakkolaina valtiolle.

suhteen. Sitä mukaa kuin Suomen Pankki ehtii painattaa uusia seteleitä, joutuvat setelien vasemmat puolikkaat pois liikenteestä. Jos 500, 1000 ja 5000 markan seteli on huomattavasti rikkiäinen, ei sitä saa leikata, vaan se on sellaisenaan luovutettava Suomen Pankkiin, joka toimittaa setelin vaihdon.

500, 1000 ja 5000 markan setelien oikeat puoliskot on pidettävä omassa huostassa. Setelien luovuttaminen kokonaisuena on kielletty. 500, 1000 ja 5000 markan setelien oikeat puoliskot niiden haltija luovuttaa valtiolle, jolloin hänelle syntyy val-

tiolta puolta setelien arvoa vastaava saatava. On huomattava, että samalle haltijalle kuuluvat setelien puoliskot on luovutettava yhdellä kertaa. Luovutus alkaa ensi tammikuun 10. päivänä. Luovutus voi tapahtua Suomen Pankkiin, liikepankkeihin, säästöpankkeihin, osuuskassoihin sekä säästöliikettä harjoittaviin postitoimipaikkoihin.

Edellä on ollut puhetta vain 500, 1000 ja 5000 markan seteleistä, jotka siis maksuvälineinä menettävät puolet arvostaan. Muut setelit jäävät edelleenkin entisen arvoisiksi, eikä niitä leikata.”

Setelinvaihdon yllätyksellinen toteutustapa sai kansalaiset paniikkiin, ja valtiolta puuttui pankkien aukioloon uudenvuodenyönä

Valtiovallan uudenvuodenaattoillaan radiopuheista saatu varma tieto setelinvaihdon yksityiskohdista johti paniikkiin suurten seteleiden haltijoiden parissa. Suuria seteleitä alettiin välittömästi yrittää vaihtaa pienemmiksi erilaisin ostoksin vielä ennen puoltayötä. Tyypillisiä seteleiden käyttö- ja vaihtopaikkoja olivat rautatieasemat, joiden kassaluukuilla pyrittiin suurella setelillä ostamaan lippu jollekin lähiasemalle tai jättämään polkupyörä tai matkalaukku säilytykseen. Väentungoksen takia poliisi jouduttiin kutsumaan huolehtimaan järjestyksestä joillakin asemilla. Myös apteekkien suosio kasvoi merkittävästi vuoden parin viimeisen tunnin aikana. Valtiovarainministeriön arkistossa on koneella kirjoitettu lyhyt päiväämätön raportti, jossa viitataan näihin vuoden viimeisten tuntien tapahtumiin. Sen mukaan eräs apteekkari keksi ryhtyä jakamaan asiakkaiden pyytämiä pillereitä ilmaiseksi kuitenkin sillä ehdolla, että hän itse halusi ravistaa pillerit asiakkaan suuhun. Ensimmäisen asiakkaan jälkeen pillerijono hävisi raportin mukaan nopeasti.⁴

Vastaavasti lyhyiden taksimatkojen uudenvuodenaaton kysynnän piikki tapahtui jo pari tuntia aikaisemmin kuin normaalisti. Tampereella kahden teatterin yönäytökset herättivät poikkeuksellista kiinnostusta suurilla seteleillä maksavien asiakkaiden keskuudessa. Todennäköisesti ravintolat kuitenkin kärsivät eniten tästä seteleiden vuoden viime hetkien vaihtopaniikista. Näin tapahtui erityisesti ravintoloissa, jotka sulki ovensa kello 23. Ne eivät voineet millään verukkeella olla vastaanottamatta tuohon aikaan vielä täydestä arvostaan käypiä maksuvälineitä, ja asiakkaat pystyivät näin jättämään ”Mustan Pekan” ravintoloitsijan käteen. Joissakin ravintoloissa oli setelinleikkauksesta jopa erikseen tiedotettu, ja se oli ensin otettu vastaan jonkinlaisena uudenvuodenpilana käntäpöytäsuksin ja naurunremahduksin. Karvas totuus selvisi kuitenkin pian, ja paniikin välttämiseksi sekä juhlatunnelman säilyttämiseksi pidettiin joissakin ravintoloissa ennen puoltayötä tauko, jonka aikana siihenastiset laskut selvitettiin. Sen jälkeen siirryttiin käyttämään maksamisessa setelien vasempia puolikkaita.⁵

SUOMEN RAVINTOLOITSIJOIDEN LIITTO HALUSI MUUTOKSEN PAKKOLAINAAN

Normaalisti uudenvuodenaatto merkitsi ravintoloille yhtä vuoden liikevaihdoltaan ja tuotoltaan parhaista illoista. Vuosien 1945 ja 1946 vaihde jäi tässä mielessä monen ravintoloitsijan mieleen täysin vastakkaisena kokemuksena, kun puolet vuoden viimeisinä tunteina kassoihin kertyneiden suurten setelien arvosta jouduttiin antamaan pakkolainana valtiolle. Tässä mielessä Ravintoloitsijoiden Liiton hallituksen edustajat kävivät tapaamassa ministeri Törngreniä ja hallitusneuvos Takkia. Käyntinsä jälkeen he lähettivät valtiovarainministeriölle kirjeen ja myöhemmin sen lisäselvityksenä vielä toisen kirjeen.

Kirjeiden perusteella suurin oikeiden puoliskojen määrä oli jäänyt Uudenmaan läänin ravitsemiselinkeinoa harjoittavan 128 liikkeen haltuun, yhteensä runsaan 5,2 miljoonan markan edestä.

Pienimmällä pakkolainan määrällä oli selvitty Lapin läänissä, jossa 7 liikkeen haltuun jäi vajaan 200 000 markan edestä oikeita puoliskoja. Yhteensä liiton hallituksen mukaan oikeita puoliskoja oli liikkeen hallussa vajaan 9,5 miljoonan markan edestä. Ministeriön vastauskirje Ravintoloitsijoiden Liiton kirjeeseen ei valtiovarainministeriön arkistossa ole osunut silmään, mutta valtiovarainministeriön saamaan kirjeeseen oli käsin kirjoitettu ”Palautetaan 50 %”.⁶ Jos näin oli, niin valtiovarainministeriössä ilmeisesti ajateltiin, että jollain tavalla ravintoloiden uudenvuodenaaton ”Musta Pekka” -ongelmiin oli reagoitava myönteisesti. Samalla ehkä oletettiin, että oikeita puoliskoja olisi joka tapauksessa jäänyt ravintoloiden kassoihin, vaikeivat kansalaiset olisi voineet käyttää vuoden parin viimeisen tunnin vaihtamismahdollisuutta hyväkseen.

Vuoden 1945 parin viimeisen tunnin tapahtumat muodostivat pakinoitsijoille kulta-kaivoksen erilaisina tarinoina. Pakinoitsija Arijoutsin mukaan Suomen kansa jakautui kahtia vuoden vaihteessa. Niihin, jotka leikkelivät seteleitään ja kirosivat valtiovarainministeriä, ja niihin, jotka sijoittivat rahansa johonkin hyödylliseen kuten sähkösanomiin, kukkiin, autokyyteihin, asperiinipulvereihin jne. Viikkosanomissa julkaistussa toisessa pakinassaan Arijoutsin yltyi jopa ehdottamaan Törngrenille

ja Takille kunnia-palkintoa vuoden parhaimman kepposen tekijöinä, niin veijarimaista oveluutta ja sukkeluutta hänen mukaansa toimenpiteessä ilmeni.⁷

Rahalaitokset muodostivat ehkä yllättävämman paikan kansalaisille vaihtaa suuria seteleitä pienempiin vuoden viimeisinä tunteina. Rahalaitoksethan olivat periaatteessa saaneet valtiotalta ohjeet roolistaan setelinvaihdossa, mutta niissä ei erikseen kielletty niiden aukioloa yön pimeinä tunteina. Huolimatta siitä, että jonot

pankeissa olivat uudenvuodenaattona jo päivän mittaan jatkuneet pitkään, runsaasti halukkaita seteleiden tallettajia ja vaihtajia löytyi vielä valtiovallan radiopuheiden jälkeen. Useiden pankkien konttoreissa puurrettiin tuohon aikaan päivän kassojen laskemisen ja täsmäämisen kanssa. Pankkien puhelimet alkoivatkin olla kuumina illan myöhäistunteina asiakkaiden tiedustellessa, löytyisikö vielä jokin keino päästä eroon suurista seteleistä. Viranomaisten tietoon tuli vähitellen joukko tapauksia, joissa pankkien kassanlaskenta oli aloitettu vasta Törngrenin ja Takin radiopuheiden jälkeen ja kassanhoitajia oli onnistuneesti houkuteltu vaihtamaan arvoltaan suuria seteleitä aattoillan parin viimeisen tunnin aikana ja vielä uudenvuodenpäivän puolella. Siten rahalaitoksille lähetettyihin ohjeisiin oli jäänyt tietynlainen porsaanreikä, koska kassanlaskenta oli ohjeiden mukaan määrä lopettaa viimeistään kello 24 eikä esimerkiksi kello 21 ennen radiopuheiden alkua.⁸

Vaikka valtiovarainministeriö ei lähettämiesä ohjeiden mukaan voinut syyttää vuoden viimeisinä tunteina ovensa asiakkailleen avanneita rahalaitoksia muodollisesta virheestä, katsoi se niiden toimineen moraalisesti väärin. Valtiovarainministeriö yhdessä sisäasianministeriön kanssa käynnisti tapausten vuoksi ison pyörän ja maan kaikki lähes 500 poliisipäällikköä valjastettiin rahalaitosten konttorihenkilökuntien kuulustelujen järjestämiseen. Tätä setelinvaihtoon liittyntä kummallisuutta tarkastellaan erikseen myöhemmin tässä luvussa.

Lehdet julkaisivat kautta linjan vuoden alun numeroissaan laajalti tietoa setelinvaihdon yksityiskohdista ja esittivät arvioita siitä. Toimenpidettä luonnollisesti tarkasteltiin lukija-

kunnan näkökulmasta ja puoluelehdissä lisäksi kannattajakuntansa näkökulmasta. Varsinkin hallituspuolueiden lehdistössä löytyi ymmärrystä toimenpiteelle. Toisaalta ne suhtautuivat hanakasti korjaustoimenpiteisiin, joilla pyrittiin vähentämään lehtien kannattajakunnan epäoikeudenmukaisiksi kokemia asioita.

Lehdet mainitsivat yleisesti vuodenvaihteen jälkeen, että kaikille piti olla selvä, että setelinvaihto toteutuu. Kuten Lalli-lehden pakinoitsija Kalle-Kustaa totesi vuodenvaihteen jälkeen: ”Asia on sanottu niin monta kertaa ja niin monelta eri suunnalta, että se oli varmasti kaikkien tiedossa.” Toisaalta pankkien aukioloajoista ilta-yön tunteina kiertäneistä huhuista Aamulehti päätteli, että kaikesta setelinvaihtoon liittyvästä hälystä ja spekuloinnista huolimatta yleisölle oli jäänyt runsaasti pakkolainattavia seteleitä.⁹

Lehdet olivat lähes yksimielisiä siitä, että setelinvaihdon toteuttamistapa oli yllätyksellinen ja oli pysynyt suhteellisen hyvin salassa, joskin asiasta oli liikkunut huhuja. Talouselämä-lehden mukaan setelinvaihdon tekninen toteutus oli onnistuttu kiitettävässä määrin, joskaan ei sataprosenttisesti, pitämään salaisuutena, ja Helsingin Sanomat käytti ilmaisua, että sen salassa pitämisessä oli ”osoitettu tunnustusta ansaitsevaa sekä meillä harvinaista itsehillintää”. Vastaavasti Ilta-Sanomat totesi vuoden ensimmäisen numeron pääkirjoituksessaan: ”Lieneekö mikään sisäpoliittinen tapaus meillä koskaan vaikuttanut yhteiskuntaan niin järkyttävän yllättävästi kuin viime vuoden viimeisillä tunneilla saatu tieto siitä, että suuremmista seteleistämme lohkaistaan noin vain puolet pois ’lainaksi valtiolle’.”¹⁰

Sitä, kuinka paljon vaihdon toteutustavasta oli kulkenut luottamuksellinen tieto suusta

suuhun, on vaikea arvioida. Vuodenvaihteen jälkeen kyllä levitettiin sellaisia huhuja, että jonkin paikkakunnan silmäätekevät tiesivät jo joulupyhinä, että suuret setelit puolitetaan.¹¹

Käytännössä tieto setelinvaihdon merkityksestä saavutti laajat kansankerrokset varsinkin maaseudulla vasta sitten, kun se julkistettiin valtiovallan uudenvuodenaaton radiopuheissa. Lisäksi vaikka radio olikin keskeinen tiedotusväline, ei kaikilla ollut radiota ja moni kuuli asiasta vasta kirkonmäellä uudenvuodenpäivänä. Jotkut tieto toimenpiteestä saavutti vasta seuraavien päivien tai viikkojen aikana. Jossain syrjäseuduilla jopa suorastaan kieltäydettiin uskomasta, että valtiovalta voisi kehottaa kansalaisiaan leikkaamaan seteleitä, tapahtuma järkytti niin ihmisiä.¹²

Jo ensireaktioissaan lehdet kiinnittivät huomiota maaseutuväestön ja vähävaraisten epäoikeudenmukaiseen tilanteeseen. Ne arvelivat, että varsinkin kaukana rahalaitoksista asuva maaseutuväestö tulisi kärsimään pakkolainasta, koska ei ollut voinut tallettaa viime hetkessä rahojaan pankkeihin, kuten asutuskeskusten väestö. Etelä-Saimaan pakinoitsijanimimerkki Peilaajan mukaan maaseudulla oli joka mökissä, töllissä ja pirtissä ”asuvalla loismiesperheellä ja kunnanhoidokinkin plakkarissa” jokin suurempi seteli. Talouselämä-lehti käytti jopa ilmaisua, että syrjäseuduilla oli kymmeniä tuhansia seteleiden omistajia, jotka eivät eläissään olleet käyneet pankin konttorissa. Muutama yleisönosastokirjoittaja myönsikin, ettei halunnut pankkitiliä muutaman päivän ajaksi avata. Joissakin lehdissä asia ilmaistiin niin, että tarkoituksena oli alun perin kurittaa mustan pörssin avulla tai muilla hämäräkei-

noilla rikastuneita, jotka kuitenkin olivat eh-tineet hyvissä ajoin sijoittaa setelivarastonsa, ja lopulta leikkaus iski voimakkaimmin syrjäseutujen pieneläjiin. Lisäksi todettiin, ettei monella vähävaraisella työntekijällä ollut aikaa jonottaa muutaman setelinsä kanssa jonkin pankin edessä ottamatta vapaata töistään. Epäoikeudenmukaisuuden tuntemus kuvastuu hyvin monissa lehtien yleisönosastoihin lähetettyjen kirjeiden nimimerkeissä. Niitä olivat muun muassa ”Pieneläjä”, ”Kiukkuinen kansalainen”, ”Hätäntynyt velanmaksaja”, ”Setelinvaihdon uhri”, ”Sairas mies”, ”Sairas leski”, ”Köyhä ja rehellinen”, ”Tavallinen työmies” ja ”Kaatuneen köyhä leskiäiti”.¹³

Lehdistössä viitattiin kuitenkin myös sää-nöstelylain pykälään, jonka mukaan henkilöt, jotka tarvitsivat pakkolainan elämänsä ylläpi-toon, voisivat saada sen takaisin verolautakun-nalle tehdyllä anomuksella. Se kuitenkin tor-juttiin, että kaikille tiettyä määrää vähemmän luovuttaneille setelinhaltijoille maksettaisiin setelin oikeitten puolikkaiden arvo takaisin heti niiden pankissa luovutuksen yhteydessä. Se olisi helposti johtanut siihen, että seteleiden oikeat puolikkaat olisi jaettu mahdollisimman moniin käsiin, ja pian minimimäärä olisi joudut-tu palauttamaan suurelle osalle Suomen kansaa. Huolimatta kritiikistä setelinvaihdon toteutus-tapaa pidettiin kuitenkin pääosin perusteltuna edellyttäen, että inflaatiokehitys saadaan sillä tavoin pysäytettyä.¹⁴

Toinen ensi vaiheessa kritiikkiä lehdistössä aiheuttanut seikka oli kaikkien 500 markkaa suurempien seteleiden joutuminen pakkolainan kohteeksi eikä tiettyä minimimäärää suurempi setelimäärä, niin kuin yleisesti oli ennakoitu.

Käytetyn järjestelmän kohdistumisen katsottiin olevan erittäin sattumanvarainen. Viitattiin siihen, että kaukaisissa maaseutukylissä oli tapana pitää kotona muutama iso seteli, kun lähimpään pankkiin saattoi olla satoja kilometrejä. Kai-nuun Sanomien mukaan tällaisia henkilöitä oli väärin kutsua seteleiden kätäjöiksi. Joidenkin mielestä valtiovallan olisi tullut korjata ennalta liikkuneet huhut siitä, että tietty määrä esimer-kiksi 3000 tai 5000 markkaa säästyisi pakkolai-nalta. Yleisönosastokirjoituksissa ihmeteltiin-kin, miksei tässä suhteessa voitu seurata Norjan ja Tanskan esimerkkiä. Valtiovarainministeriön edustajat korostivat, että toteutustapaan oli päädytty, jotta olisi helpompi kontrolloida, että seteleitä esitettiin hyväksyttäväksi vain yhden kerran. Esillä ollutta yleisostokorttien käyttöä ei voitu soveltaa tarkoitukseen, koska yleisostokortteja oli edellisessä jakelussa pidätetty kymmeniltä tuhansilta perheiltä. Syynä oli ollut maataloustuottajien tuotteiden luovutus-tai selvityksenantovelvollisuuden laiminlyönti. Lisäksi yleisostokortin käyttö olisi tarjonnut

mahdollisuuden väärinkäyttöön, kuten keinot-teluun yleisostokorteilla.¹⁵

Myös toimenpiteen ajankohtaa kritisoitiin. Vuodenvaihte tunnetusti työllisti pankkeja poikkeuksellisesti, ja nyt niille siunaantui runsaasti ylimääräisiä töitä sekä juuri vuodenvaih-detta edeltävinä että seuraavina päivinä. Samoin monille järjestöille ajankohta oli hankala, kos-ka jäsenmaksujen keruu osui vuodenvaihteen edelle. Varsinkin työväenlehdet kritisoivat sitä, että seurakunnat pakkolainasta vapautettuina oli asetettu erilaiseen asemaan kuin työväen-järjestöt, joiden paikallisjärjestöjen hallussa oli leikattavia seteleitä odottamassa tilitystä kes-kusjärjestöille. Toisaalta lehdistä löytyi myös ymmärrystä ajankohdan valinnalle. Verotuk-sen välttämiseksi monilla oli ollut tapana nos-taa rahaa tileiltään vuodenvaihteen ajaksi, jotta saattoivat välttää verotusta vuoden viimeisen päivän veroilmoituksessaan jättämällä hallus-saan olleen käteisen rahan ilmoittamatta. Nyt siihen ei ollut mahdollisuutta, jollei halunnut seteleidensä joutuvan pakkolainan kohteeksi.¹⁶

Informaation kulku ja huonot liikenneyhteydet aiheuttivat pullonkauloja julkishallinnon kassanlaskennassa

Harvaan asutussa ja huonojen liikenneyhteyk-sien maassa oli erittäin haasteellista toimittaa salaiset setelinvaihtoa koskevat ohjeet lyhyessä ajassa määrähetkeen mennessä monille hyvin erilaisille julkishallinnon kassanhoitajille. Oh-jeiden vastaanottajiin kuuluivat kassat jossain salomailla olevilla valtion metsäalueilla sekä pienten posti- ja rautatieasemien kassat aina kuntien yleisten saunojen kassoihin asti. Sen

takia ei ole yllätys, että jokin Perä-Pohjolan pienen seurakunnan kassa vastaanotti ohjeet täyttää kassanlaskentalomake 31.12.1945 vas-ta viikkojen kuluttua kyseisestä päivästä. Lapin lääninhallitus kirjoitti eräässä kassanlaskennan myöhästymistä raportoivassa kirjeessään, ettei Utsjoelle ollut postia lukuun ottamatta mitään muuta viestiyhteyttä, ei edes maantietä. Postin kulku Rovaniemeltä Utsjoelle vei tavallisesti

aikaa 2–3 viikkoa. Asiantila johti moniin myöhästymisiin ja niiden aiheuttamaan melkoiseen hämmennykseen, jonka selvittäminen edellytti runsaasti kirjeenvaihtoa. Usein kassanlaskennan myöhästymistä koskeneissa raporteissa viitattiin myös siihen, ettei käytettävissä ollut radiota eikä puhelinta, joiden välityksellä tieto kassanlaskentapäivästä ja setelinvaihdosta olisi saatu.¹⁷

Toinen pullonkaula julkishallinnon kassojen laskennassa oli kassanlaskentalomakkeiden jakelu lukuisille alitilittäjille. Turun ja Porin läänin lääninkonttori kertoi 12.1.1946 päivätyssä raportissaan, että valtiovarainministeriön 27.12.1945 päivätyt kirjeet oli lähetetty nimismiehille ohjeena avata se klo 23 kassanlaskentapäivänä. Kirjettä ei ollut kuitenkaan huomattu lähettää muun muassa huoltojohtajille ja useille muille tilittäjille ja alitilittäjille, joilla oli hallussaan valtion varoja. Raportin mukaan ei ollut kaikilta osin edes tiedossa, kenelle se olisi pitänyt lähettää. Radion uudenvuodenaaton aamuna välittämän ilmoituksen jälkeen kirjeestä ryhdyttiin kuitenkin ottamaan jäljennöksiä, joita lähetettiin huoltojohtajille ja muille tilittäjille. Koska oli selvää, etteivät jäljennökset ehtisi ajoissa, ilmoitettiin hälytysjärjestelmän kautta, että setelien vaihtamista koskeva kiertokirje oli lähetetty postitse. Kirjeeseen pyydettiin tutustumaan, ennen kuin kassa avattiin kassanlaskennan jälkeen, mikä luonnollisesti näissä oloissa merkitsi kassanlaskennan hoitamista ohjeiden vastaisesti.

Useista muistakin myöhästyneistä kassanlaskentaraporteista ilmenee, ettei kassanlaskennan organisoinnin yhteydessä ollut täyttä kuvaa siitä, keillä kaikilla oli oikeus kerätä varoja valtiolle tai kunnalle. Joskus ilmeni, että asianomainen

henkilö oli luovuttanut väliaikaisesti myös jollekulle toiselle henkilölle oikeuden kerätä maksuja. Monilla kunnilla oli myös lukuisia alitilittäjiä, joihin oli täysin unohtettu ottaa yhteyttä. Tyypillisiä muita selityksiä kassanlaskennan myöhästymiseen olivat, että henkilöihin, joilla oli tilittävää, ei ollut saatu yhteyttä tai että posti kuntaan kulki vain tiettyinä viikonpäivinä.

Edellä olevat esimerkit osoittavat, että useissa tapauksissa kassanlaskenta voitiin toimittaa vastoin valtiovarainministeriön antamia ohjeita vasta uuden vuoden 1946 puolella. Monet perustelivat myöhästymistä sillä, etteivät olleet saaneet asiasta ennalta mitään tietoa. He kuitenkin arvelivat valtiovarainministerin uudenvuodenaaton radiopuheen perustella, että kassa tulee laskea ennen kuin se avataan asiakaspalvelulle, ja hoitivat kassanlaskennan vuoden ensimmäisenä arkipäivänä 2.1.1946. Jokainen näin toiminut joutui kirjallisesti perustelemaan myöhästymisen ennen kuin saattoi lähettää hallussaan olevat setelit vaihdettaviksi.

Myös monilla postitoimipaikoilla oli ongelmia toimia määräysten mukaisesti, koska ohjeet saapuivat vasta kassanlaskentapäivän jälkeen. Kun toimipaikat sitten lähettivät myöhästyneinä seteleitään, ei niitä otettu enää vastaan. Moni pienipalkkainen postinhoitaja lähetti hämmentyneinä kirjeitä ihmetellen, miten heitä voitiin syyttää myöhästymisistä ja velvoittaa henkilökohtaisista varoistaan luovuttamaan valtiolle lainaksi monen kuukauden palkkaa vastaava summa.

Lisäksi uudenvuodenaattona kerättiin monissa paikoissa vielä kunnan maksuja, joista ei ollut tietoa, kun kunnan eri laitokset täyttivät kassanlaskentalomakkeitaan. Siten esimerkiksi

Jyväskylän kaupunginhallitus ilmoitti kaupungille jääneen vuoden alussa 289 500 markan edestä leikattavia seteleitä, jotka eivät sisällyneet kassojen laskentaan. Monet maksut, jotka nykyisin hoidetaan muilla maksuvälineillä, hoidettiin siihen aikaan käteisellä. Kaupunginhallituksen pitkä lista sisältää työnjohtajien hallussa olleiden metsätyöpalkkojen ohella muun muassa seuraavia eriä: ulosmitattuja kunnallisveroja, kaupungin luistinradalla uudenvuodenaattoiltaan rusettiluistelusta kerättyjä rahoja, kaupungin omistamien asuntojen vuokria, lastenseimen hoitomaksuja, sähkömaksujen rahastajan keräämiä maksuja, tarveainevarastosta myytyjen tuotteiden maksuja ja palokunnan tilittämiä sairaiden kuljetusmaksuja. Joissakin kunnissa tällaiseen luetteloon sisältyi tyypillisesti myös lastenvalvojan lasten huoltajille keräämiä elatusmaksuja avioliiton ulkopuolella syntyneiden lasten elatusvelvollisilta.

Vastaavasti kuntien nimismiesten alitilittäjinä oli poliiseja, joiden hallussa oli ulosottoteitse perityistä veroista ja sakoista kertyneitä seteleitä. Yleensä kerätyt rahasummat eivät olleet nimismiesten tiedossa kassanlaskentapäivänä, sillä niitä perittiin vielä vuoden viimeisenä päivänä. Sen takia ne piti jälkikäteen raportoida henkilöittäin ja seteliarvoittain. Joissakin tapauksissa nimismiehet leikkasivat kahtia poliisien uuden vuoden puolella tilittämät 500–5000 markan setelit ja edellyttivät alitilittäjän maksavan puuttuvan summan omista rahoistaan. Tällaiset tilanteet hoituivat yleensä kirjeenvaihdolla valtiovarainministeriön kanssa, joten niistä ei jäänyt muita seuraamuksia kuin mielipaha.

Joidenkin kuntien virastot oli muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta päätetty sulkea

31.12.1945. Kun tieto kassanlaskentapäivästä saatiin, ei kaikkien alitilittäjien olinpaikka ollut tiedossa eikä heihin siten saatu yhteyttä. Samoin jotkin kunnan laitokset, kuten uimalaitos, saattoivat olla suljettuna pidemmän aikaa joulun ja uudenvuoden aikaan ja laitosten kassanhoitajat matkoilla.

Vuoden 1946 alkupäivinä joutui monen kunnan johto kokoontumaan asianosaisten kanssa kassojen avaamistilaisuuteen, josta tehtiin osallistujien allekirjoittama pöytäkirja. Joidenkin kaupunkien kaupunginhallituksen tammikuun alkupuolella pidetyn kokouksen esityslistalla oli omana kohtanaan kaupungin haltuun jääneiden seteleiden määrät. Kaupunkien rahatoimistot veloitettiin toimimaan siten, että setelit saatiin vaihdetuksi täysimääräisesti valtion viranomaisten antamien ohjeiden mukaisesti.

Myöhästyneitä kassanlaskentoja koskeneet raportit ja hakemukset antavat hyvän kuvan suomalaisen sodanjälkeisen yhteiskunnan käytännöistä. Jo edellä mainittujen esimerkkien ohella alitilittäjiä, joita ei tavoitettu kassanlaskentapäivänä ja joiden hallussa olleita seteleitä jouduttiin jälkikäteen erikseen selvittämään, olivat muun muassa seuraavat: valtion laivatelakan yksityispuhelukodien maksujen perijä, sisäasianministeriön tarkastajien puhelin-, vuokra- ja matkaennakot, kansakoulujen taloudenhoitajien ja työnjohtajien hallussa olleet ennakot, vaakamaksut, sairasaptomaksut, vesipostien avainvaihtokassaan tulleet maksut, kuntien karjakoiden keräämät maitomaksut ja huoltolautakunnan myymien kenkien suoritukset. Myös sodanjälkeiset olosuhteet loivat huomattavasti uusia ”alitilittäjiä”. Kansanhuol-

toministeriö oli toimittanut puolustuslaitoksen luovuttamia tarvikkeita, kuten käytettyjä paitoja, alushousuja ja jalkarättejä myytäväksi erityisesti ulkotöissä työskenteleville. Siten eri puolilla maata oli varastonhoitajia, joille oli syntynyt valtion puolesta kerättyjä myyntikassoja.

Koska suuri osa kansantaloudesta toimi käteisen varassa, monien viranhoitajien tehtävät edellyttivät ennakoiden käyttöä. Puolustusvoimain pääesikunnan kenttäoikeuksissa toimineilla syyttäjillä oli jatkuvasti hallussaan valtion varoja todistajanpalkkioiden maksamiseksi. Turhien matkojen välttämiseksi palkkiot maksettiin todistajille heti oikeuspaikalla kuittia vastaan. Kyseisellä kuitilla syyttäjä saattoi nostaa kassasta vastaavan summan rahaa siten, että hänen käytössään olleen ennakon määrä pysyi aina lähes samana. Samoin toimivat rikostutkijat, joista osa oli jatkuvasti matkoilla eri puolilla maata. Myös kuulusteltaville tuli maksaa palkkio samojen perusteiden mukaan kuin todistajille. Jotta syyttäjien ja rikostutkijoiden hallussa olleet setelit saatiin vaihdettua, tuli vaihtoa koskevaan hakemukseen liittää luettelo henkilöistä, joilla oli hallussaan valtion rahoja 31.12.1945, sekä kassanhoitajan todistus siitä, kuinka paljon kyseisillä henkilöillä oli valtion tilinpidon mukaan rahoja. Lisäksi setelien palauttajien oli kirjallisesti vakuutettava, että heidän palauttamansa setelit olivat samoja, joita he olivat valtiolta nostaneet ennakkoina. Kun tällainen raportti oli olemassa,

Haloilla oli suuri merkitys valtakunnan energiahuollolle sekä sodan aikana että sen jälkeen. Kuvassa on halkopinoja Helsingin Hakaniementorilla.

valtiovarainministeri saattoi esittelystä oikeuttaa asianomaisen organisaation vaihtamaan luettelossa mainitut setelit uusiin. Vaihto piti toimittaa Suomen Pankissa, jonne piti samassa yhteydessä toimittaa asiaa koskenut kirjeenvaihto sekä valtiovarainministeriön päätös.

Valtion ja kuntien energiahuoltoon liittynyt rahankäyttö muodosti oman haasteensa. Sodan aikana Suomeen ei ollut mahdollista saada kivihiiltä siinä määrin kuin aikaisemmin, eikä tilanne parantunut välittömästi sodan jälkeen. Kivihiiltä oli vain välttämättömiin tarpeisiin, ja muu energiatarve jouduttiin hoitamaan halloilla. Ajan energiahuollolle oli kuvaavaa, että kaikkiaan metsätöissä oli ennen joulua 150 000 miestä ja metsistä piti ajokauden aikana toimittaa hevosten avulla teiden varsille 53 miljoonaa kuutiometriä puuta.¹⁸

On todennäköistä, että jokaisella Suomen kunnalla oli alitilittäjiä, joita ei tavoitettu kassanlaskentapäivänä. Kuntien polttoainehuolto eli halkotyömaiden työjärjestelyt ja hakkuutyöt metsätyömailla edellyttivät, että useilla henkilöillä oli ennakkoja. Toistuvana ilmaisuna valtiovarainministeriölle lähetetyissä kassanlaskentaa koskeneissa myöhästyneissä hakemuksissa oli ”henkilöihin ei ollut saatu yhteyttä”.

Halonhakkuiden laajuudessa oma lukunsa oli Helsingin halkotoimisto. Halkojen merkitykselle Helsingin energiahuollossa on kuvaavaa marraskuun 1945 lopulla lehdistössä julkaistu uutinen vajauksesta polttopuiden luovutuksessa Helsingin kaupungille. Kaupungilla oli uutisen mukaan rautateiden varsilla 135 000 p-m3, maanteiden varsilla 120 000 p-m3, vesistöjen varsilla 105 000 p-m3 ja metsissä hakattuina 1 141 000 p-m3 valmiina halkoina. Lisäksi

oli ostettu pystymetsiä ja tehty hankintakauppoja.¹⁹

Kassanlaskentalomakkeiden perusteella Helsingin kaupungilla oli halkotoimistoja muun muassa Iisalmessa, Joensuussa, Lappeenrannassa, Mäntyharjulla, Padasjoella ja Pieksämäellä. Näille halkotoimistoille oli toimintaohjeet kuitenkin tehty selväksi ajoissa, ja kukin niistä suoritti vuoden viimeisenä päivänä kassanlaskennan ja täytti ajoissa lomakkeen. Vastaavasti Helsingin kaupungin liikennelaitoksen hallussa oli lähes 9 miljoonan markan edestä kunnan varoja, kun kassanlaskenta päätettiin aikataulussa uuden vuodenaattona kello 18.

Myös Turun kaupungin polttoainetoimisto joutui hankkimaan huomattavan osan kaupungin eri laitoksia ja kaupungin asukkaita varten tarvittavista polttopuista eri puolilta Suomea. Metsänvartijoilla ja -työnjohtajilla oli käytössään suuria ennakkoja, joilla he maksoivat halonhakkuspalkkoja työntekijöille. Työnjohtajat liikkivat pitkien matkojen päässä kaupungista ostamassa puita sekä järjestämässä ja valvomassa niiden hakkuita ja kuljetuksia. Pitkien etäisyyksien takia työnjohtajiin oli vaikea pitää yhteyttä, ja monille jäi ennakkoja haltuun kassanlaskentapäivänä ilman mahdollisuutta sisällyttää summia kassanlaskentalomakkeisiin.

Seurakuntien uudenvuoden yön ja -päivän jumalanpalveluksessa keräämät kolehdit toivat mielenkiintoisen lisänsä savottaan. Kassanlaskentalomakkeita koskevien selvitysten perusteella näytti siltä, että myös uudenvuodenpäivän ja vielä seuraavan pyhänkin kolehtiin oli laitettu leikkaamattomia 1000 markan seteleitä. Ehkä runsaskätiset lahjoittajat arvelivat seurakunnan suoriutuvan helpommin paperisodasta.

Valtiovarainministeriö kuitenkin käsitteli hakemuksia annettujen ohjeiden mukaisesti. Siten vain ennen vuodenvaihdetta seurakuntien kolehdeissa keräämät setelit olivat täysimääräisesti vaihtokelpoisia.²⁰

Riippumatta varojen suuruudesta ja toiminnan merkityksestä jokainen myöhästynyt kassanlaskenta edellytti yksityiskohtaista raporttia valtiovarainministeriölle, sen hyväksymistä sekä dokumenttien toimittamista ja seteleiden vaihtoa Suomen Pankissa. Eräs rahoja sisältänyt, mutta avaamattomana lähettäjälle palautettu kirje liitteenä valtiovarainministeriöön toimitettu hakemuskirje dokumentteineen sisälsi seuraavat asiakirjat: rahanlähetyksuoren, sen palautuskuoren, laskentapöytäkirjan, valahtoisen todistuksen kirjeessä olevista rahoista, lähetykskirjeen, jossa seteleitä tarjottiin Suomen Pankkiin, ja Suomen Pankin palautuskuoren, koska kassanlaskenta oli myöhästynyt. Myöhemmin siihen sitten vielä lisättiin valtiovarainministeriön päätös oikeudesta vaihtaa setelit Suomen Pankissa. Vasta silloin tie oli auki toimittaa asiakirjanippu Suomen Pankkiin ja saada kirjeen sisältämät rahat vaihdettua.

Kun tuhannet kassanhoitajat täyttivät kassanlaskentalomakkeita, oli selvää, että myöhästymisten ohella niiden täyttämässä oli puutteita. Joissakin lomakkeissa luvut eivät täsmänneet tai lukuja oli raaputtamalla korjattu. Myös rahojen toimittamisessa esiintyi puutteita, kun joissakin tapauksissa vaihdettavia seteleitä oli toimitettu useampaan paikkaan, mikä luonnollisesti vaikeutti lukujen täsmäämistä kassanlaskentalomakkeen kanssa.

Yksi setelinvaihdon sujuvuutta vaikeuttanut lisätekiä oli sen toteuttaminen vuodenvaihteessa. Juuri ennen vuodenvaihdetta näkyvä lähete-

tyn valtava määrä rahaa sisältäneitä vakuutettuja kirjeitä, joilla eri laitokset pyrkivät valmistautumaan tilinpäätöksiin. Koska lähetykset saapuvat usein vasta vuodenvaihteen jälkeen, täytyi lähetysten sisältämien suurten seteleiden vaihto hyväksyttävä erikseen, mikäli postin vastaanottaja oli valtion tai kunnan yksikkö. Tämän takia valtiovarainministeriö täsmensi setelinvaihdosta antamia ohjeita tammikuussa lähettämällään kiertokirjeellä, jossa annettiin ohjeet ”matkalla olleiden rahojen” käsittelystä (ks. luku 5). Kiertokirjeessä mainittiin myös setelinpuoliskojen vaihtamisen voivan tapahtua vain valtiovarainministeriön luvalla siinä tapauksessa, ettei kassanlaskentaa ollut ollenkaan suoritettu tai kun se oli tehty vastoin valtiovarainministeriön antamia ohjeita.²¹ Jotkin oikeiden puoliskojen luovutuksen aikataulussa myöhästyneet kunnat perustelivat myöhästymistään tällä kiertokirjeellä, koska siinä ei ollut mainittu mitään takarajaa kuntien palauttamille oikeille puoliskoille.

Valtiovarainministeriön ja Suomen Pankin tiukka linja myöhästyneisiin kassanlaskentoihin perustui ilmeisesti siihen, että epäiltiin väärinkäytöksiä. Myös lehdistössä viitattiin tähän mahdollisuuteen. Talouselämä-lehden mukaan valtion ja kuntien laitosten jättäminen setelien puolituksen ulkopuolelle tarjosi eräänlaisen porsaanreiän myös muille kuin laitosten hallussa alun perin olleille 500–5000 markan seteleille. Jos valtion ja kuntien laitokset olisivat leikanneet setelinsä, ei toimenpide olisi merkinnyt muuta kuin varojen hetkellistä siirtoa valtion taskusta toiseen. Se olisi kyllä voinut aiheuttaa hetkellisiä maksuvalmiusvaikeuksia, mutta sillä olisi lehden mukaan vältetty monilta väärinkäyttömahdollisuuksilta.²²

Uudenvuodenaaton pitkät asiakasjonot ja tiedonkulku myöhästyttivät rahalaitosten kassanlaskentoja

Valtiovarainministeriön 27.12.1945 päivätty salainen kirje sisälsi ohjeet siitä, mitä vaihtoon oikeutetun kassan tuli tehdä vaihdettaville seteleille sen jälkeen, kun kassanlaskenta oli suoritettu viimeistään kello 24. Kirjeen, jonka päälle liimatun merkinnän mukaan sai avata vasta kello 23, toimittivat rahalaitoksille poliisiviranomaiset. Kassanlaskentalomakkeiden lähetyksen yhteydessä kassanhoitajia oli pyydetty ilmoittamaan osoitteensa ja puhelinnumerosa poliisiviranomaisille, jotka kassanlaskentapäivänä tulisivat ilmoittamaan S-päivän koittaneen ja toimittaisivat salaisen kirjeen perille.

Suurella osalla rahalaitoksia pystyttiin toimimaan kassanlaskennasta annettujen ohjeiden mukaisesti, mutta kaikkialla se ei kuitenkaan ollut mahdollista. Joissakin tapauksissa se johtui siitä, ettei poliisiviranomaisella ollut mahdollisuutta toimittaa tietoa ajoissa, joissakin syynä olivat uudenvuodenaaton talletukset, joita ei ehditty käsitellä saman vuorokauden aikana. Esimerkiksi Tampereen säästöpankin henkilökunta osasi pankin historiikin mukaan odottaa salaiseksi määrätyn kirjeen perusteella jotain erityistä. Pankin koko henkilökunta oli konttorissa ottamassa uuttavuotta vastaan, ja kassat saatiin päivän talletusten ruuhkan jäljiltä lasketuksi vasta illalla kello 22.45. Radiotiedotuksen jälkeen pankin puhelimet alkoivat soida, ja asiakkaat tiedustelivat hätäntyneinä, voisivatko vielä vaihtaa suuret setelinsä. Myös pankin ikkunoiden taakse ilmaantui henkilökunnalle tuttuja kasvoja, jotka joutuivat kuitenkin poistumaan turhin toivein. Pankin

toimitusjohtaja kutsui henkilökunnan koolle ja avasi kello 23.50 salaisen kirjeen ja luki sen henkilökunnalle. Sen jälkeen pankin henkilökunta työskenteli uudenvuodenyönä vielä noin kello 3:een asti.²³

Joissakin muissa tapauksissa tilanne oli huomattavasti monimutkaisempi, ja ne kuvaavat yleisemminkin pankkitoiminnan haasteita tuohon aikaan. Erikoisimpiin selvityksiin kuului erään Länsi-Lapissa lähellä rajan pintaa sijainneen säästöpankin raportti kassanlaskennan myöhästymisestä. Pankin selvityksen mukaan heillä eikä heidän hallituksen jäsenillään ollut ”ratiota”, josta olisivat voineet kuulla kassanlaskennasta. Ruotsin puolelta he olivat kuitenkin kuulleet, että Suomen rahasta oli mennyt puoli arvoa. Tiedon saatuaan he olivat ottaneet yhteyttä kunnan nimismieheen, joka hänkään ei ollut saanut mitään pankkeja koskevaa tietoa. Viimein he olivat olleet yhteydessä erään toisen säästöpankin kamreeriin, joka oli kertonut, että kassanlaskenta olisi pitänyt suorittaa jo edellisen vuoden viimeisenä päivänä. Koska heidän säästöpankkinsa oli auki vain kolmena päivänä kuukaudessa, nimittäin kuukauden 10., 20. ja 30. päivänä, he olivat tiedon saatuaan toimittaneet kassanlaskennan.²⁴

Monet pankit viittasivat kassanlaskentansa jatkumisessa uuden vuoden puolelle henkilökuntansa ylläilyyn vuoden parin viimeisen viikon aikana. Erään pankin raportin mukaan valtava ylityöpaine oli alkanut jo 21.12. Silloin ja seuraavana päivänä työpäivää oli jatkettu kello 23:een asti ja kaikkina joulun jälkeisinä

päivinä puoleenyöhön. Syynä ei ollut pelkästään seteleiden tallettajien aikaansaama ruuhka vaan normaalien vuodenvaihteeseen liittyvien töiden lisäksi myös lukuisat koulujen ja yksityishenkilöiden tuomat säästöpossut. Kun normaalisti viikon aikana jätettiin laskettavaksi 6–7 säästöpossua, jätettiin niitä nyt 118, joissa oli yhteensä lähes 70 000 markan edestä pikkuseleitä ja kolikoita. Pankki kiinnitti raportissaan huomiota siihen, että vaihdon kohteena olevien setelien lisäksi kassanlaskentalomakkeessa piti raportoida kaikki kolikot, joita tässä pankissa oli kerääntynyt kassoihin yhteensä lähes 35 000 kappaletta, pääosa 1 markan tai sitä pienempiä. Niitä ei ollut ehditty erotella asiakaspalvelun aikana, vaan erotteluun voitiin ryhtyä vasta sitten, kun pankin ovi oli suljettu. Pankki korosti, että metallirahojen erottelua oli nimenomaan painotettu ennalta saaduissa ohjeissa. Kassanlaskenta oli lopetettu uudenvuodenyönä kello 1 ja laskentaa oli jatkettu uudenvuodenvaihtopäivänä kello 12. Se oli saatu vihdoin päätökseen samana päivänä kello 18.

Vastaavasti eräs toinen pankin konttori kertoi kassanlaskennan myöhästymistä koskeneessa raportissaan uudenvuodenaaton myöhäisestä aukioloista ja uudenvuodenaaton talletetuista valtavista rahamääristä seuraavasti: Pankkikonttorin ulko-ovi suljettiin klo 17.30, mutta siinä vaiheessa konttorin sisällä oli vielä noin 25 asiakasta. Kun heidän toimeksiantonsa oli hoidettu, oli kello 18.30. Sen jälkeen aloitettiin päivän aikana yli 3 miljoonan markan edestä talletettujen seteleiden kirjanpito, joka saatiin valmiiksi noin kello 20. Seteleiden niputtaminen arvoittain kesti yhtäjaksoisesti, ½ tunnin kahvitaukoa lukuun ottamatta, seuraavaan aa-

muun noin kello 2:een asti. Vasta tämän jälkeen voitiin täyttää kassanlaskentalomake, joka saatiin valmiiksi kello 3.17.

Monet pankkikonttorit vetosivatkin raporteissaan, ettei valtaviin talletusmääriin vuoksi seteleiden täsmäminen olisi edes teoreettisesti ollut mahdollista ennen puoltayötä. Useassa tapauksessa laskenta lopetettiin aamuyön tunteina ja sitä jatkettiin uudenvuodenvaihtopäivänä. Eräs pankinjohtaja kertoi, että hänen henkilökuntansa oli vuodenvaihteen molemmin puolin työskennellyt 40 tuntia käytännöllisesti katsoen keskeytyksettä.²⁵

Erään rahalaitoksen toimipisteen raportin mukaan tieto kassanlaskennan käynnistymisestä saatiin radiouutisista aamulla kello 8.30. Tiedon seurauksena kassanlaskenta käynnistettiin kello 12 ja saatiin valmiiksi kello 13. Koska kuitenkin toimipisteellä ei ollut vakainaista aukioloaika, otettiin talletuksia vastaan myös laskennan jälkeen kello 16:een asti. Kello 21.30 kuultiin radiosta setelinvaihdon yksityiskohdat. Kello 22 toi paikallinen poliisi valtiovarainministeriön ohjekirjeen, joka poliisin määräyksen mukaan avattiin kello 23. Kello 13 valmiiksi saadun kassanlaskennan jälkeen oli kuitenkin otettu talletuksia vastaan 13 henkilöltä, joiden tallettamien setelien sisältö ei sisällyneet kassanlaskentalomakkeeseen. Jotta valtiovarainministeriö oli valmis hyväksymään myös näiden seteleiden vaihtamisen uusiin, tarvittiin useampi asiaa selvittävä kirje.

Erään toisen raportin mukaan rahalaitoksen kassanhoitaja oli ollut jo nukkumassa kello 23, kun paikallinen poliisi oli tullut tuomaan valtiovarainministeriön kirjettä. Kassanhoitaja oli pikaisesti lukenut kirjeen, mutta ei ollut

ymmärtänyt sen tärkeyttä ja oli mennyt takaisin nukkumaan. Vasta aamulla, kun hän oli tarkemmin tutustunut kirjeeseen, hänelle selvisi toimenpiteen tärkeys. Hän kuitenkin korosti, että vaikka hän olisi aloittanut kassanlaskennan kirjeen saatuaan, hän ei olisi ehtinyt päättää sitä ennen puoltayötä. Myös poliisi vahvisti, että hän itse oli saanut valtiovarainministeriön kirjeen paikkakunnan nimismieheltä klo 19–20. Heti kirjeen saatuaan hän oli lähtenyt hevosella 24 kilometrin päässä sijaitsevaan rahalaitoksen konttoriin ja piti todenmukaisena, että oli herättänyt kassanhoitajan noin kello 23 aikaan.

Monissa kassanlaskennan myöhästymistä koskeneissa selvityksissä viitattiin myös siihen, ettei rahalaitoksen henkilökunta ollut seurannut radiota uudenvuodenaaton aamuna, vaan oli paiskinut töitä suuren paineen alla. Kassanlaskenta oli aloitettu normaalina työnä rahalaitoksen sulkemisen jälkeen ja siihen, että kyseessä olikin kuuluisa S-päivä, oli herätty vasta siinä vaiheessa, kun nimismies oli tuonut kirjeen, jonka sai avata kello 23. Mainitulla kellonlyömällä oli avattu kirjekuori ja ennalta saatujen ohjeiden mukaisesti oli tuolloin otettu yhteyttä kassantarkastajiin. Toinen oli tavoitettu kello 23.30, mutta toista ei ollenkaan eikä myöskään nimettyjä varahenkilöitä. Näissä oloissa kassanlaskentalomake voitiin allekirjoittaa vasta uudenvuodenpäivänä, kun molemmat tarkastajat oli saatu paikalle.

Eräs säästöpankki oli päättänyt pitää konttorinsa suljettuna vuoden viimeisenä päivänä ja antanut kassanhoitajilleen mahdollisuuden matkustaa toiselle paikkakunnalle. Kun radiosta oli aamulla kuultu, että kassanlaskenta piti suorittaa uudenvuodenaattona, oli todet-

tu, ettei kassanhoitajia ollut enää mahdollista saada takaisin konttoripaikkakunnalle. Kun toisaalta säästöpankkitarjoustuksen 10.12.1945 antamien ohjeiden mukaan kassanlaskenta oli siirrettävä tällaisissa tapauksissa siihen asti, kun kassanhoitajat olivat paikalla, toimittiin näin. Samoin moni osuuskassanhoitaja oli lomalla vuodenvaihteessa, ja joissakin tapauksissa kassa oli ensimmäisen kerran auki vuonna 1946 vasta tammikuun puolivälin jälkeen.

Usein myöhästymisen johtui siitä, ettei tilejä saatu tasattua poikkeuksellisen työmäärän takia ja päätettiin jatkaa töitä tuoreemmin voimin aamulla. Yhtenä syynä kassanlaskennan myöhästymiseen oli sähkövalon jakelun loppuminen kello 22, minkä takia kassanlaskentaa pystyttiin jatkamaan vasta aamulla. Oli myös väärinkäsityksiä, koska seteleiden toimittaminen Suomen Pankkiin määrättiin S-päivän aamuksi Suomen Pankin konttoripaikkakunnilla. Joillekin syntyi siitä käsitys, että myös kassanlaskentalomake oli mahdollista allekirjoittaa 1.1.1946.

Eräs pankki oli uudenvuodenaaton valtaavan ruuhkan aikana ottanut lähtökohdaksi sen, mitä paikallisten yhtiöiden piirimiehet olivat ilmoittaneet talletustensa sisältävän, ja antanut sitä vastaavan kuitin. Koska kaikkia näitä setelinippuja ei kuitenkaan ollut ehditty laskea kassanlaskentalomakkeen täyttämisen yhteydessä, oli ne jätetty siitä pois. Myös tässä tapauksessa tarvittiin valaehtoisten todistajien lausunnot, jotta valtiovarainministeriö hyväksyi kyseiset setelit vaihdettaviksi.

Myöhästymisissä viitattiin myös tapauksiin, joissa nimismies oli kylläkin ilmoittanut rahalaitoksen toimipaikalle, että hän oli saanut 28.12.1945 kassanlaskentaa koskevan salaisen

kirjeen. Koska nimismiehellä eikä liioin rahalaitoksen toimipaikalla ollut puhelinta, saatiin tieto kassanlaskennasta kuitenkin vasta vuoden 1946 alkupäivinä. Tieto oli myös saatettu kuulla huhuna vasta useita päiviä myöhässä tai se luettiin sanomalehdestä.

Erään rahalaitoksen myöhästyneen kassanlaskennan selityksenä oli, että kassanhoitaja oli matkoilla kassojen avaimet mukanaan. Kassanhoitaja perusteli käyttäytymistään sillä, että oli niin tottunut kassanlaskentaa koskeviin huhuihin, ettei uskonut sen tapahtuvan hänen matkansa aikana. Hän sai poliisilta tiedon kassanlaskennasta palattuaan kotiin 1.1.1946 iltapäivällä.

Rahalaitosten aukiolo uudenvuodenyönä herätti suurta ärtymystä valtiovallassa ja johti poliisitutkimuksiin

Heti vuoden 1946 alkupäivinä alkoi liikkua huhuja, joiden mukaan jotkin rahalaitokset olivat olleet auki uudenvuodenaaton radiopuheiden jälkeen ja vielä uudenvuodenpäivänä. Lehdistössä viitattiin jopa Suomen Pankin Jyväskylän-konttorin olleen auki yli säännöllisen ajan ja vielä valtiovarainministerin radiopuheen jälkeen aina kello 24:ään asti. Suomen Pankki joutui oikaisemaan sitä itseään koskevat huhut ja kertoi, että sen Jyväskylän konttori suljettiin uudenvuodenaattona klo 14.30.²⁶

Valtiovalta otti kassanlaskentalomakkeiden ohjeiden vastaisen täyttämisen suhteen tiukan linjan, kuten edellä on jo ilmennyt. Jos Suomen Pankin konttorissa havaittiin, että rahalaitoksen kassanlaskentalomakkeeseen merkitsemä aika oli vuoden 1946 puolella, konttori kieltäytyi vastaanottamasta kyseisen rahalaitoksen lä-

Kaikkiin vuodenvaihteen yli ulottuneisiin kassanlaskentoihin samoin kuin kassanlaskentalomakkeisiin tehtyihin korjauksiin viranomaiset suhtautuivat suurella epäilyksellä. Niiden epäiltiin lähtökohtaisesti sisältäneen myös radiopuheiden jälkeen vastaanotettuja 500–5000 markan seteleitä. Korjauksia tehneitä pyydettiin selvittämään, että samat henkilöt, jotka olivat todistaneet oikeaksi kassanlaskentalomakkeet, todistivat oikeaksi myös niihin tehdyt korjaukset. Joissakin tapauksissa viranomaiset hämmästelivät ja vaativat selvitystä myös jonkin pienen paikkakunnan suuresta talletettujen seteleiden määrästä.

hettämiä seteleitä. Setelit palautettiin ja rahalaitokselle ilmoitettiin, että sen pitää lähettää valtiovarainministeriölle selvitys, miksi kassanlaskenta oli jatkunut uuden vuoden puolelle, tai lomakkeeseen oli liittynyt muita epäselvyyksiä. Usein edellytettiin lisäksi kahden todistajan allekirjoittama valaehtoinen todistus siitä, ettei kassassa uudenvuodenaattona kello 21.30:n ja kassanlaskennan välisenä aikana tapahtunut mitään muutoksia.

Rahalaitosten uudenvuodenaaton myöhästuntien aukioloa koskeneiden huhujen seurauksena säästöpankkitarjoustusvirasto lähetti valtiovarainministeriön kehotuksesta tammikuun 5. päivänä maan jokaiselle säästöpankille kirjeen, jossa se esitti seuraavat kuusi kysymystä konttoreiden vastattavaksi: 1) Milloin toimipaikka suljettiin 31.12.1945? 2) Sallittiinko kenenkään

yksityisen tallettajan tehdä talletuksia tililleen sulkemisajan jälkeen? 3) Otettiin asiakkaiden talletuksia vastaan kello 21.30 jälkeen ja paljonko? 4) Sallittiinko kenenkään asiakkaan vaihtaa 500 markkaa ja sitä suurempia seteleitä pienempiin kello 21.30 jälkeen? 5) Milloin

kassanlaskenta alkoi ja milloin se päättyi? 6) Jos kassanlaskenta päättyi uuden vuoden puolella, niin mitkä syyt aiheuttivat lykkäytymisen?²⁷ Tiedot oli annettava kustakin konttorista erikseen, ja kassanlaskennassa mukana olleiden tarkastajien ja kassanhoitajien piti ne allekirjoittaa.

VALTIOVARAINMINISTERIÖ
Helsingissä.
tammik. 4 p. 1945.
N:o 102

H. T. O. 9. 10. 1945
Sivu 3/4/100

Säästöpankkitarkastukselle.

Asia: Tiedustelu säästöpankkien aukioloajasta 31.12.1945.

Valtiovarainministeriökehittää säästöpankkitarkastusviraston hoiti vaatimaan kaikilta säästöpankeilta seuraavat tiedot:

- 1) Milloin säästöpankin toimipaikat suljettiin 31.12.1945?
- 2) Sallittiinko kenenkään yksityisen tallettajan säästöpankin sulkemisajan jälkeen vielä tehdä talletuksia tililleen?
- 3) Otettiin toimipaikassa 31.12.1945 vastaan talletuksia kello 21.30 jälkeen ja paljonko?
- 4) Sallittiinko kenenkään 31.12.1945 kello 21.30 jälkeen vaihtaa 500 markkaa ja sitä suurempia seteleitä pienempiin rahoihin?
- 5) Milloin kassanlaskenta alkoi ja milloin se päättyi?

Edellä olevat tiedot on kassanlaskennassa mukana olleiden todistajien kassanhoitajan lisäksi allekirjoitettava, minkä ohessa pankin konttorin valvojan on vakuutettava, että annetut tiedot ovat hänen tiedossaan olevien osikkojen nojalla oikeat.

Ministeri *Raimo V. Laitinen*
Hilja Törngren

Ylimääräinen esittelijä *Olavi Korhonen*

Valtiovarainministeriö puuttui tiukkasävyisellä kirjeellä pankkien aukioloon uudenvuodenaaton myöhäistunteina.

Lisäksi kyseisen säästöpankin kahden hallituksen jäsenen piti vakuuttaa nimikirjoituksin, että annetut tiedot olivat oikeat.²⁸

Vastaavasti useat osuuskassat viittaavat kirjeenvaihdossaan Suomen Pankin kanssa Osuuskassojen Keskus Oy:n kirjelmään tammikuun 5. päivältä 1946; siinä esitettiin samanlaiset kysymykset kuin säästöpankkitarkastuksen kirjeessä. Lisäksi Osuuskassojen Keskus kysyi kirjelmässään, milloin kyseinen osuuskassa oli saanut tiedon kassanlaskennasta ja valtiovarainministeriön 27.11.1945 päivätystä salaisesta kirjeestä sekä oliko osuuskassalla vakiintunut aukioloaika.²⁹

Seuraavaksi panokset asian käsittelyssä vain kovenivat. Sisäasiainministeriön 11.1.1946 päivätty yleiskirje ja siihen liittyvä valtiovarainministeriön viitekirje 10.1.1946 lähetettiin kaikille lääninhallituksille ja maan lähes viidellesadalle poliisipäällikölle. Kukin poliisipäällikkö määrättiin välittömästi toimittamaan poliisipiirissään valtiovarainministeriön viitekirjeessään edellyttämät tutkimukset ja lähettämään viipymättä niiden tulokset tutkintapöytäkirjojen muodossa sisäasiainministeriölle.³⁰

Valtiovarainministeriön viitekirjeen mukaan sen tietoon oli tullut, että pankkikonttorit ja osuuskassojen toimipaikat eri puolilla maata olivat jatkaneet toimipaikan aukioloa saatuaan radiosta tiedon setelinvaihdosta kello 21.30. Aukioloa oli jatkettu, ei pelkästään uudenvuodenaattona, vaan vielä uudenvuodenpäivän aamutunteina ja leikattavaksi määrättyjä seteleitä

oli vaihdettu täydestä arvosta pienempiin sekä vastaanotettu talletuksina. Joissakin toimipaikoissa henkilökunnan oli todettu soittaneen tuttavilleen ja kehottaneen näitä tuomaan leikattavat setelit pankkiin, joka sitä varten oli avattu. Valtiovarainministeriön mukaan toimipaikat olivat näin toimineet valtion etua vastaan ja vaikeuttaneet valtiovallan toimia rahanarvon vakauttamiseksi. Tämän takia valtiovarainministeriö pyysi sisäasiainministeriötä toimituttamaan tutkimuksen asiassa.³¹

Valtiovarainministeriön viitekirjeen mukaan tutkimus oli kohdistettava seuraavaan kahdeksaan kysymykseen: 1) Milloin kassanlaskenta aloitettiin 31.12.1945? 2) Milloin kassanlaskenta päättyi? 3) Milloin pankki tai osuuskassan toimipaikka suljettiin 31.12.1945? 4) Avattiinko toimipaikka tavallisen sulkemisajan jälkeen uudelleen illalla 31.12.1945? 5) Oliko toimipaikka avoinna klo 21.30 jälkeen, ja vastaanotettiin sanotun ajan jälkeen talletuksia tai suoritettiin rahanvaihtoa, myönteisessä tapauksessa: montako henkilöä kävi toimipaikassa sanotun kellomäärän jälkeen, ja paljonko vaihdettavaksi määrättyjä seteleitä toimipaikkaan jätettiin (lähinnä toimihenkilöiden ilmoituksen mukaan)? 6) Milloin toimipaikka lopullisesti suljettiin? 7) Vastaanotettiin vielä 1.1.1946 vaihdettavaksi määrättyjä seteleitä kokonaisina? 8) Onko poliisiviranomaisella tai paikkakunnalla asuvilla henkilöillä yleensä tietoja, että pankin tai osuuskassan toimipaikoissa olisi tapahtunut edellä selostetulla tavalla väärinkäytöksiä?³²

KUULUSTELUPÖYTÄKIRJOJEN KORUTONTA KERTOMAA³³

Nyt siis lähetettiin nimismiehet ja poliisikonstaapelit tien päälle. Enää ei riittänyt, että pankkien toimihenkilöt täyttivät lomakkeen "ei"- ja "kyllä"-vastauksilla. Nyt tutkimuksessa laadittiin normaali poliisikuulustelupöytäkirja "rippikoulun käynyt, ei aikaisemmin rangaistu, kertoi asiasta kuultuna" -mallin mukaan. Pisimmät kuulustelupöytäkirjat olivat toistakymmentä sivua, kun pankin henkilökunnan lisäksi poliisien piti kuulustella henkilöitä, joilta henkilökunta ilmoitti vastaanottaneensa seteleitä illan aikana.

Kaikkien pankkien ja osuuskassojen konttoreiden henkilökunnan kuulustelu vei aikaa, ja joskus kuulustelu oli mahdollista vasta useiden viikkojen kuluttua vuodenvaihteesta. Siinä vaiheessa olivat uudenvuodenaaton illan tapahtumat jo saattaneet hämärtyä. Kaikki virkailijat eivät enää helmikuun puolivälissä muistaneet, keitä konttorissa oli osallistunut kassanlaskentaan, minkä suuruisia seteleitä oli talletettu ja milloin konttori oli lopettanut asiakkaidensa palvelun.

Kuulustelupöytäkirjojen mukaan hämmästyttävän moni osuuskassan tai säästöpankin konttori sijaitsi sen hoitajan kotona. Konttoreita hoidettiin myös paikallisen osuuskaupan tai kansakoulun tiloissa.³⁴ Radiotiedotuksen jälkeen kotonaan konttoreita hoitaneisiin kohdistui asiakkaiden taholta suuri paine ottaa vastaan talletuksia tai vaihtaa arvoltaan suuria seteleitä pienempiin. Jotkut kuulusteltavat kertoivat saaneensa myöhemmin asiakkailta moitteita huonosta palvelusta, koska eivät olleet radiopuheiden jälkeen ottaneet enää talletuksia vastaan eivätkä vaihtaneet seteleitä pienempiin. Asiakkaat olivat perustelleet moitteitaan sillä, että

moni muu konttori oli tuossa vaiheessa vielä avannut asiakkailleen ovensa. Joitakin kassanhoitajia oli jopa uhattu edesvastuuseen panemisella, koska eivät olleet enää ottaneet seteleitä vastaan.

Eräässä kuulustelupöytäkirjassa korostettiin, ettei seteleitä vaihdettu pienempiin enää radiopuheen jälkeen, mutta talletuksia otettiin kyllä vastaan. Radiopuhetta oli kyseisessä rahalaitoksessa kuunneltu yhdessä asiakkaiden kanssa, joita laskettiin sisään kello 23:een asti. Rahalaitos kuitenkin vannotti, ettei talletuksia vastaanotettu enää 1.1.1946, vaikka rahan tarjoajia riitti, jopa kermapullojen kanssa.

Kuulustelupöytäkirjojen mukaan useilla paikkakunnilla oli liikkunut villejä huhuja pankkien toiminnasta. Joissakin tapauksissa poliisit kuulustelivat myös henkilöitä, jotka olivat valmiita todistamaan nimeltä mainittujen henkilöiden käyneen pankin konttorissa radiopuheiden jälkeen. Kuulusteluissa ei kuitenkaan aina välttämättä syntynyt selvyttä siitä, missä asioissa pankissa oli iltayön aikana vierailtu. Eräs kuulusteltu kertoi olleensa konttorissa lämmittelemässä kylmänä uudenvuodenyönä.

Pöytäkirjojen mukaan henkilöt eivät kuitenkaan yleensä myöntäneet, että olisivat kehottaneet asiakkaita tulemaan vaihtamaan seteleitä. Perusteluna käytettiin myös tosiseikkaa, että henkilökunnan haltuunkin oli jäänyt vaihdettavia seteleitä. Sen sijaan useissa tapauksissa myönnettiin, että seteleitä vaihdettiin tai talletettiin pankin hallintoon kuuluvan henkilön ja tämän perheenjäsenten kanssa asianomaisen saavuttua radiopuheen jälkeen valvomaan kassanlaskentaa. Myös erään etelärannikon säästöpankin johtaja myönsi soittaneensa pojalleen, joka oli viettämässä uudenvuodeniltaa

paikallisessa ravintolassa ja kehottanut tätä tulemaan vaihtamaan setelinsä. Pankinjohtajan yllätykseksi pojan kihlattu tuli 45 000–50 000 markan kanssa ravintolasta, jossa kaikki kynnelle kyenneet olivat ilomielin luovuttaneet setelinsä vaihdettaviksi. Tapahtuma oli saanut paikkakunnalla jo sen verran julkisuutta, että sitä oli vaikea kieltää poliisikuulusteluissa. Useissa kuulustelupöytäkirjoissa niiden laatija kuitenkin kommentoi kysymystä 8, ettei ollut huomannut eikä kuullut paikkakuntalaisilta, että setelinvaihdon yhteydessä olisi tapahtunut väärinkäytöksiä. Joissakin kuulustelupöytäkirjoissa perusteluna sille, ettei kukaan ollut tullut illalla tai uudenvuodenyönä konttoriin, oli se, ettei koko kylässä ollut toimivaa radiota. Radion toimimattomuuden perusteeksi mainittiin myös heikko sähkövirta, ja sen takia radiota ei ollut voinut kuunnella paikkakunnalla.

Tulkinta, että setelit olivat valtiovarainministerin puheen mukaan käypiä kello 24:ään asti, toistui monessa kuulustelupöytäkirjassa sekä pankkien henkilökunnan että rahoja vaihtaneiden tai niitä tallettaneiden kuulusteluissa. Useissa tapauksissa asiasta oli keskusteltu henkilökunnan ja kassanlaskennan valvojen kesken ja tultu johtopäätökseen, että kaikki setelit olivat laillisia maksuvälineitä vuorokauden vaihteeseen asti. Radiopuhetta oli jopa tulkittu niin, että valtiovarainministeri nimenomaan kehotti kansalaisia järjestämään raha-asiansa kello 24:ään mennessä. Moni pankin henkilökuntaan kuuluva viittasi myös siihen, ettei pankin saamassa kirjeessä mainittu mitään tiettyä kellonlyömää, jolloin seteleiden vastaanotto ja rahalaitosten aukiolo piti lopettaa 31.12.1945. Vastaavasti erään rahalaitoksen edustaja kertoi, että he saivat ohjeet vasta 2.1.1946. Heille oli kuitenkin tullut sisään asiakkaita, jotka olivat kertoneet, että radiopuheen

mukaan vanhat setelit kelpasivat kello 24:ään asti. Saman paikkakunnan postitoimisto oli ilmoittanut heiltä loppuneen kassanlaskentalomakkeet, ja rahalaitos oli näyttänyt vihreää valoa postitoimipaikassa jonottaneiden asiakkaiden tulolle omaan toimipisteeseensä. Lopuksi rahalaitos valitti, että he olivat tietämättään tehneet rahanvaihtoa luvattomalla ajalla ja joutuivat sitä nyt jälkeensä selittämään.

Joissakin tapauksissa tulkittiin saadut ohjeet siten, että vaihto- ja talletustoimintaa voitiin harjoittaa kello 23:een asti, jolloin salainen kirje oli määrä avata. Lisäksi useat pankkihenkilöt mainitsivat odottaneensa salaisesta kirjeestä lisäohjeita kassanlaskennasta eivätkä sen takia pitäneet kiirettä sen käynnistämällä. Myös suuria velkoja oli maksettu vanhan vuoden viime hetkinä. Usein pankeissa oltiin niin keskittyneitä uudenvuodenaaton ruuhkan purkamiseen, ettei kukaan kuunnellut radiota, jos sellainen sattui konttorissa olemaan. Sen takia tieto valtiovarainministerin puheesta tuli usein toisen käden tietona.

Pöytäkirjoissa viitattiin myös siihen, että kassan asiakkaiden kanssa oli päässyt vakiintumaan sellainen tapa, että raha-asioita saattoi hoitaa mihin vuorokauden aikaan tahansa. Siten rahanvaihtoa uudenvuodenaaton viime hetkinä ei pidetty mitenkään poikkeuksellisena. Jotkut jopa viittasivat siihen, että muiden tehtäviensä takia hoitivat konttoriaan lähinnä pyhien aikaan. Kuulusteltavat käyttivät usein ilmaisua, että kassa oli auki aina, kun kassanhoitaja oli kotona ja asiakkaita tuli sisään, jopa siinä tapauksessa, että kassalla oli myös säännöllinen aukioloaika. Monessa tapauksessa asiakkaat olivat lisäksi ennalta tiedustelleet, mihin asti rahoja tai yritysten tilityksiä voisi uudenvuodenaattona tuoda pankkiin. Osuuspankkitoiminnan 100-vuotishistoriikissa Kuusterä viittaa siihen, että vielä vuonna 1960 pienten osuuskassojen tarkastuskertomuksissa esiintyi

aukioloajoista usein maininta "aina", "tarpeen mukaan" tai "kirjanpitäjän ollessa kotona".³⁵

Eräs pankin konttoria muiden tehtäviensä ohella hoitanut toimihenkilö oli kertomansa mukaan saapunut uudenvuodenaaton iltana kotiinsa ja ihmetellyt suurta joukkoa ihmisiä, jotka olivat kokoontuneet hänen kotinsa eteen. Esittämäänsä kysymykseen, missä mielessä ihmiset olivat liikkeellä, hän oli saanut vastauksen, että kaikki olivat tulleet tallettamaan seteleitään. Hän olikin hoitanut kaikkien asiakkaiden toiveet ja sulkenut kassan kello 22.30. Kuulustelijat ihmettelivätkin joidenkin pöytäkirjojen mukaan, eivätkö kassanhoitajat missään vaiheessa kuulleet setelinvaihdosta asiakkailta. Joku kuulusteltu vastasi kuulleen jotain supinaa, muttei halunnut siinä vaiheessa heittää ulos vielä jonossa olleita. Samoin korostettiin, että kaikkia rahalaitoksen konttorissa olleita haluttiin palvella, vaikka se saattoikin viedä lähelle puoltayötä. Yllättävän monessa tapauksessa viimeisten asiakkaiden muisteltiin tulleen pankkiin noin kello 21.20. Tosin myönnettiin sekin, että uusia asiakkaita saattoi tulla sisään jo palveltujen asiakkaiden poistuessa konttorista.

Nykyisenä monenlaisen kulunvalvonnan aikana kiinnittää huomiota myös siihen useissa kuulusteluraporteissa viitattuun seikkaan, että asiakkaat olivat tottuneet saapumaan konttoriin toimittamaan asioitaan "sisä- tai takakautta". Jossakin raportissa mainittiin, että rahoja vaihtamaan tulleet henkilöt

odottivat keittiössä sillä aikaa, kun kassanhoitaja kävi hakemassa pieniarvoisia seteleitä tilalle.

Erään toisen toimipistettään kotonaan hoitaneen kuulusteluraportista ilmeni, ettei myöskään hänellä ollut aukioloaikoja. Koska hän oli uudenvuodenaaton illan kotona, hän otti illan mittaan talletuksia vastaan. Toimipisteen kassaan oli kertynyt leikattavia seteleitä yli 270 000 markan edestä, 50 ja 100 markan seteleitä ei ollenkaan ja sitä pienempiä seteleitä vain 160 markan edestä. Ilmeisesti toimipisteen asiakkaat olivat paremmin informoituja, sillä raportin kirjoittaja sai tiedon setelinvaihdosta vasta uudenvuodenpäivänä, kun oli laittanut henkilön hakemaan tietoa paikkakunnan nimismieheltä.

Useissa raporteissa viitattiin lakkaamattomiin puhelinsoittoihin, joita valtiovarainministerin radiopuheen jälkeen oli vastaanotettu. Johonkin toimipaikkaan oli tullut niin paljon puhelinsoittoja aattoillan parin viimeisen tunnin aikana, että pankkivirkailija oli joutunut soittamaan puhelinkeskukseen ja ilmoittamaan, ettei pankin konttoriin saanut enää yhdistää puheluita. Eräässä toisessa tapauksessa, kun ovia oli kolisteltu, ikkunat oli lisäksi pimennetty. Pöytäkirjoista ilmenee myös uudenvuodenaaton asiakkaiden jonot, joiden takia moni konttori sulki ovensa vasta kello 18 tai 19, vaikka konttorin normaali sulkemisaika oli kello 13.

Varsinkin maaseudun haja-asutusalueen kontto-

Rahalaitokset avasivat oviaan setelinleikkauksen yksityiskohtien julkistamisen jälkeen erityisesti maaseudulla. Tämä kuvastuu ovensa avanneiden rahalaitosten lukumäärissä, sillä siinä kunnostautuivat erityisesti osuuskassat

ja säästöpankit. Ensin mainittuja oli yhteensä 62 ja jälkimmäisiä 49. Sen sijaan liikepankkien yleensä kaupungeissa ja isommissa taajamissa sijainneita konttoreita oli syntilistassa vain 14. Lisäksi valtiovarainministeriön laatimaan luet-

nittiin useasti, että poliisiviranomainen oli tuonut valtiovarainministeriön salaisen kirjeen vasta uuden vuoden puolella. Se saattoi olla ensimmäinen tieto siitä, että jotain erikoista oli tekeillä, koska valtiovarainministeriön kassanlaskentaa koskevat ohjeet eivät nekään olleet saapuneet ajoissa. Kassanhoitajat eivät monessa tapauksessa katsoneet toimineensa väärin, koska siinä vaiheessa kun asiakkaita rupesi radiopuheiden jälkeen kerääntymään konttoriin, ei tiedetty, miten setelinvaihto tulee tapahtumaan.

Eräässä Pohjois-Suomen rahalaitoksen konttorissa tieto setelinvaihdosta saatiin vasta uudenvuodenpäivänä, kun paikkakunnan nimismies sai konttorinhoitajaan yhteyden puhelimitse aamulla kello 9. Tilannetta ei helpottanut, että konttorinhoitajan tytär oli paikallisen postiaseman hoitaja, sillä myöskään hän ei ollut saanut mitään tietoa. Konttorinhoitajalta luvan saatuaan nimismies oli avannut ja lukenut konttorille osoitetun salaisen kirjeen. Uudenvuodenaaton illan aikana konttoriin oli talletettu rahaa 234 500 markan edestä.

Kaupunkipaikkakuntien pöytäkirjoissa nimismiesten tai poliisikonstaapeleiden vierailu pankin konttorissa uudenvuodenaaton illan tunteina oli yleensä mainittu. Niissä tapauksessa, kun konttorin ulko-ovi oli jo kiinni, poliisit käyttivät konttorin takaovea sisäänkäyntinä. Hauska yksityiskohta: eräs kassanhoitaja oli sopinut paikallisen poliisin kanssa, kun tämä ilmoitti salaisen kirjeen tuonnista konttoriin, että tämä

teloon oli kirjattu 8 postitoimipaikkaa. Kyseisessä luettelossa oli eritelty yhtäältä setelimäärät, jotka oli talletettu, ja toisaalta setelimäärät, jotka oli vaihdettu pienempiin. Talletetut määrät olivat huomattavasti suurempia kuin vaihde-

tullessaan saattoi samalla tallettaa seteleitään. Saman lupauksen hän oli antanut myös kassanlaskennan todistajiksi kutsutuille maanviljelijöille. Näin myös toimittiin, kun asianosaiset saapuivat radiopuheiden jälkeen, ja he tallettivat yhteensä 37 000 markkaa. Myös tässä tapauksessa käyttäytymistä perusteltiin sillä, että valtiovarainministerin puheesta oli ymmärretty niin voitavan toimia kello 24:ään asti.

Lieventäväksi katsottavana asianhaarana jotkut kuulusteltavat mainitsivat, että he vaihtoivat seteleitä pikkukaupungin köyhien asukkaiden tai kunnalliskodin hoidokkien kanssa. Kuulustellut halusivat joihinkin pöytäkirjoihin kirjata myös terveisensä valtakunnan päättäjille. Erään toimihenkilön mielestä ei heidän köyhän sydänmaan kassan toimintaan olisi tullut kiinnittää vähäisintäkään huomiota siinä suhteessa, että rahoja olisi lainvastaaisesti pimitetty, koska paikkakunnalla ei yksinkertaisesti ollut rahamiehiä. Päinvastoin paikkakunnalla oli köyhiä velkaisia ihmisiä, joiden kodit ja omaisuuden sota oli hävittänyt ja jotka nyt menettivät valtiolle toisen puolen seteleistään tarvikkeita varten nostamistaan jälleenrakennuslainoista. Erään toisen rahalaitoksen raportin loppukaneettina oli toteamus, että Suomen Pankin herroille olisi hyvä käydä siellä tuhotulla alueella tutustumassa rajan kiroihin. Kolmas valitti, että sellaisena kiireellisenä aikana tehdään turhan aikaisia pikkumaisia määräyksiä, kun kerran ohjeita oli hänen oman käsityksensä mukaan noudatettu.

tut määrät. Yhteensä näitä "yliajan"-talletuksia ja setelinvaihtoja tehtiin vajaan 11,7 miljoonan markan edestä. Niistä säästöpankkien osuus oli 5,9 miljoonaa, osuuskassojen 5,0 miljoonaa, postitoimipaikkojen 487 000 ja liikepankkien

375 000 markkaa.³⁶ Siten jos ennen setelinvaihtoa huhuihin pystyttiin reagoimaan suurissa asutuskeskuksissa, kuulustelupöytäkirjojen perusteella näyttää siltä, että radiopuheen jälkeen talletusmahdollisuutta käyttivät parhaiten haja-asutusalueen asukkaat. Tämä toi tietynlaista tasa-arvoa toimenpiteen kohdentumiseen.

Valtiovarainministeriö päätti ilmeisesti tapaus kerrallaan kunkin kuulustelupöytäkirjan perusteella, miten oviaan iltayön tunteina auki pitäneiden konttoreiden rahanvaihtoihin ja talletuksiin tuli suhtautua. Kuulustelupöytäkirjoissa oli usein punakynällä alleviivattu rivit, joiden mukaan rahalaitoksen käyttäytymisessä oli huomautettavaa. Rahalaitokset joutuivatkin an-

tamaan pakkolainoja valtiolle ”yliajalla” vaihtamiensa tai tallettamiensa seteleiden perusteella. Näin mittavaan poliisitoimeen ei turvauduttu pelkästään tilastointimielessä. Eräs rahalaitos, joka joutui antamaan lainaa valtiolle ”yliajalla” vastaanottamiensa seteleiden oikeiden puolekkaiden mukaisesti, hyväksyi periaatteessa menettelyn. Rahalaitos toi kuitenkin julki käsityksensä, että harvaan asutulla maaseudulla tällaisista valtiovallan tempauksista kärsivät eniten asiakkaat, joiden toimentulo oli kaikkein vaikein. Rahalaitoksen mukaan työmiehet ja pienviljelijät, joiden aika meni ruumiillisessa työssä raataen, seurasivat hyvin vähän tällaisia ajan tapahtumia.

Tieto palkanmaksun lykkäämisestä ei tavoittanut kaikkia työnantajia

Tämän päivän näkökulmasta, kun moni Suomessa käyttää pääosin muita maksuvälineitä kuin käteistä, on vaikea ymmärtää setelinleikkauksen totaalisuutta. Ei ollut mitään palkka pankkiin - järjestelmää vaan kaikki saivat palkan joko kätehen tai postitse käteisenä. Tämän takia eduskunnan perustuslakivaliokunta käsitellessään lakiesitystä rahaolojen säännöstelystä oli pitänyt kohtuuttomana, että setelinvaihto ja siinä yhteydessä otettava pakkolaina tapahtuisi palkanmaksun aikana. Sen ehkäisemiseksi säännöstelylakiin lisättiin valtuudet valtioneuvostolle siirtää palkanmaksuaikoja, ja sen mahdollisuuden valtioneuvosto myös käytti määräämällä, että työnantajilla oli oikeus maksaa joulukuun kuukausipalkasta vain 10 %.

Viestintä palkanmaksun lykkäyksestä tai moratoriosta, kuten sitä nimitettiin, jäi kui-

tenkin heikoksi jopa valtionhallinnon omassa piirissä puhumattakaan, että se olisi saavuttanut kaikki metsäyhtiöiden kämpät. Palkanmaksukiellon rikkomisen seurauksena metsähallituksen työmailta lähetettiin vuoden alkukuukausina valtioneuvoston hyväksyttäväksi miljoonien markkojen edestä hakemuksia siirtää jo maksettujen palkkojen maksu tammikuulle. Samanlainen tilanne oli valtion rautateillä. Suuresta osasta asemapaikkakuntia lähetettiin hakemuksia, joissa ”kunnian ja omantunnon kautta” vakuutettiin, että setelit tai niiden jo leikatut puoliskot oli saatu 29.–31.12. tapahtuneessa palkanmaksussa. Valtion ylimääräisistä toimista vuonna 1943 annetun asetuksen mukaan ylimääräisen henkilökunnan palkat maksettiin vuoden viimeisenä arkipäivänä, mikä sekin johti suureen määrään hakemuksia.

Asemahenkilökunnan lisäksi melkoinen joukko hakemuksia tuli uudenvuodenaattoillan tavara- ja matkustajajunien konduktööreiltä. He olivat täyttäneet kassanlaskentalomakkeet myöhässä vasta palattuaan asemapaikkaansa.

Myös lukuisat muut valtiolliset sekä kunnalliset työnantajat olivat maksaneet palkkoja vuoden viimeisinä päivinä, jolloin palkanmaksumoratorio oli voimassa. Tällaiset palkansaajat ymmärrettävästi halusivat vuodenvaihteen jälkeen palauttaa palkkansa, jotteivät olisi joutuneet leikkaamaan arvoltaan suuria seteleitä ja lainaamaan oikeita puoliskoja valtiolle. Tämä oli mahdollista, mutta sen myötä syntyi valtava määrä kirjeenvaihtoa ja ylimääräistä byrokratiaa.

Väärinkäsityksiä syntyi lisäksi palkanmaksukiellon ajankohdasta. Turun kaupungin rakennustoimistojen tilitoimisto käsitti, että palkat voitiin maksaa vielä 29.12., ja toimi sen mukaisesti. Palkansaajat kuitenkin edellyttivät oikeutetusti vuodenvaihteen jälkeen seteleiden palauttamista ja vaihtamista yksi yhteen käypiin seteleihin. Näin Turun kaupunginhallituksen puheenjohtaja joutui valtioneuvoston ministeriölle lähettämässään kirjeessä pyytämään 500 ja 1000 markan seteleiden vaihtoa uusiin seteleihin yli puolen miljoonan markan arvosta.³⁷

Myös yksityisellä puolella syntyi joulukuun palkanmaksuista hankaluuksia. Eräiden suurtyönantajien työntekijät pakottivat lakonuhalla työnantajansa ottamaan takaisin lailliseen aikaan, siis ennen moratorion voimaantulusta, palkkoina maksetut vaihtosetelit. Hämmästyttävästi palkkarahat olivat säästyneet vuoden alkuun suurina seteleinä.³⁸

Valtioneuvoston ministeriö täydensi palkanmaksun lykkäystä koskeneita määräyksiä tiedottamal-

la, että milloin työnantaja oli kiellosta huolimatta maksanut palkkoja vuoden viimeisinä päivinä, se oli velvollinen vaihtamaan palkanmaksussa käytetyt setelit käypiin. Työntekijöiden oli kuitenkin siinä tapauksessa annettava kirjallinen vakuutus siitä, että palautettavat setelit olivat kiellonvastaisen palkanmaksun yhteydessä saatuja. Niissä tapauksissa, joissa työnantaja oli moratorion aikana maksanut palkkarahoja moneen erilaiseen tarkoitukseen, tarvittiin erillinen selvitys kustakin tapauksesta.³⁹

Joidenkin hakemusten mukaan kuntien maksukonttoreilla oli tapana maksaa palkkasumma tietynsuuruusina seteleinä, esimerkiksi 2 820 markkaa kahtena 1000 markan, yhtenä 500 markan, kolmena 100 markan ja yhtenä 20 markan setelinä. Näin voitiin jälkikäteen kontrolloida, että kyseessä olivat samanarvoiset setelit kuin ne, joilla palkka oli maksettu. Joukossa tapauksia moratorion aikaisia palkkoja tai avustuksia oli myös maksettu sen takia, että joko maksunantaja tai -saaja oli siirtymässä vuodenvaihteesta toisiin tehtäviin. Siten pöytä haluttiin puhdistaa ennen vuodenvaihtoa. Tuloksena oli kuitenkin runsaasti kirjeenvaihtoa, ennen kuin moratorion aiheuttamat komplikaatiot valtioneuvoston hyväksymänä saatiin oikeaan järjestykseen. Kaikki vähävaraiset tuskin pystyivät asioitaan edes järjestämään. Moratoriossa käsiteltiin vain palkkojen maksua. Eräs yleisönosastokirjoittaja halusi valtiovalta tietoa, kuinka kävi kaatuneitten omaisten, jotka nostivat vuoden 1945 viimeisenä päivänä kolmen kuukauden eläkkeen?⁴⁰

Sen ohella, että setelit olivat keskeinen maksuväline, lähes koko maksujärjestelmä perustui seteleiden käyttöön. Siten henkilöille, jotka

työskentelivät muilla paikkakunnilla kuin palkanmaksaja, lähetettiin palkka kirjekuoreen postitse. Tämä johtikin erikoiseen tilanteeseen. Jos joku henkilö odotti työnantajaltaan joulukuussa postitettua kirjattua rahakirjettä, ei hänellä luonnollisesti ollut kiinnostusta ottaa sitä vastaan vuodenvaihteen jälkeen. Avaamalla kirjekuoren ”Musta Pekka” olisi jäänyt hänen käteensä, ja hän olisi joutunut leikkaamaan kirjekuoren sisältämät vaihtosetelit.

Valtiovalta tiedosti syntyneen ongelman. Hallitusneuvos Takki kehotti kansalaisia suhtautumaan varauksellisesti välittömästi vuodenvaihteen jälkeen saamaansa kirjeeseen, jonka arveli sisältävän seteleitä. Valtiovallan sanoma meni kohtuullisesti perille, mutta lisäohjeet eivät olleet omiaan helpottamaan setelinvaihdon logistiikkaa ja byrokratiaa. Valtiovarainministeriö sai todennäköisesti satoja kirjeitä, joissa palkanmaksajat ilmoittivat, ettei kirjeen saaja ollut vastaanottanut lähetettyä kirjettä tai avattuaan sen halusi palauttaa setelikirjeen työnantajalleen. Näin seteleiden leikkaaminen jäi kirjeen lähettäjän vastuulle. Valtion ja kuntien kassat pyrkivät luonnollisesti välttämään seteleiden leikkaamisen tekemällä asianmukaiset selvitykset kassanlaskennasta myöhästyneistä, matkalla olleista varoista.⁴¹

Useissa tapauksissa, kun kunnat olivat saaneet vuodenvaihteen jälkeen jonkin toisen kunnan lähettämän vakuutetun kirjeen, sen avaamisesta tehtiin pöytäkirja todistajien läsnä ollessa. Tällaisia kirjeitä näyttää liittyneen muun muassa elatusmaksujen perimiseen. Kirjeen avaamis-pöytäkirja sisälsi kunkin kirjekuoreen olleen

setelin arvon ja sarjannumeron. Tämä todistajien allekirjoittama pöytäkirja lähetettiin sitten Suomen Pankkiin vaihdettavaksi esitettyjen setelien mukana.

Nämä vuodenvaihteessa lähetetyt setelit johtivat kiistoihin työntekijöiden ja työnantajien välillä. Työntekijää oli yleisönosastokirjoituksen mukaan uhattu erottamisella, jos hän ei ottanut vastaan palkkaa vanhoina seteleinä. Toisessa tapauksessa palkka oli maksettu 29.12.1945, mutta työviikko, jolta se maksettiin, päättyi 27.12. Sen perusteella työnantaja ei ollut valmis vastaanottamaan seteleitä takaisin. Tähän yleisöosastokirjoitukseen valtiovarainministeriö vastasi työnantajan olevan vastuussa palkan maksamisesta uusina seteleinä.⁴²

Yhdessä tapauksessa Suomen Pankin hallittiin olevan tuomari asiassa. Pankin saaman kirjeen oli lähettänyt apteekkari, jolla oli tapana ottaa asiakkailtaan rahoja reseptien uusimista varten. Kullekin lääkärille kuuluvat rahat säilytettiin erillisessä pussissa, ne tarkastettiin vuoden viimeisenä päivänä, ja apteekkari lähetti rahat vuoden alussa asianomaisille lääkäreille. Kiista syntyi siitä, kenen rahaa 500 markan setelin oikea puolisko oli. Asia ei ratkennut, vaikka apteekkari korvasi oikean puoliskon arvon 250 markkaa, sillä kumpikaan osapuoli ei ollut halukas pitämään ”Mustaa Pekkaa” hallussaan. Eräässä kirjeessä kysyttiin myös, kuinka tällaisen vastoin moratoriomääräystä maksetun palkan suhteen tulisi toimia. Olisiko palkka kokonaan korvattava uusilla seteleillä vai vain 90 %, koska palkasta saattoi maksaa moratoriopäätöksen mukaan 10 %?

Setelinleikkauksen käsittely jatkui lehdistössä kiihkeänä usean viikon ajan

Setelinleikkaus koski kaikkia ja oli vuodenvaihteen tärkein puheenaihe huolimatta samoihin aikoihin käynnissä olleesta sotasyylisyysoikeudenkäynnistä, joka myös luonnollisesti herätti paljon tunteita. Uudenvuodentoiivotuksen sijasta tyyppillinen aloitus oli, kun kaksi henkilöä tapasi, ”Paljonko menetit?” tai ”Paljonko jäi käteen?”. Eräs yleisönosastokirjoittaja kertoi, että oli saanut joulun jälkeen palkkaa 5 319 markkaa ”vanhaa rahaa” eli neljä tuhannen markan seteliä ja kaksi viisisatasta. Nyt hänellä oli taskussaan 2 819 markkaa uutta rahaa, ja hän mietti, miten tulisi kuukauden toimeen. Siten setelit ”vanhenivat” monen silmissä, ja pakkolaina koettiin nimenomaan menetyksenä eikä pakkosäästämisenä. Rahat oli pakko lainata useaksi vuodeksi, ja monet epäilivät, tokko saisivat rahojaan koskaan takaisin. Myös monet lehdet otsikoivat toimenpiteen siten, että suuret setelit menettivät puolet arvostaan.⁴³

Jälkikäteen tarkasteltuna monet todella menettivät inflaation takia merkittävän osan pakkolainana luovuttamiensa seteleiden arvosta siinä vaiheessa, kun pakkolaina aikanaan maksettiin takaisin. Mikäli setelinvaihtoa ei kuitenkaan olisi toimeenpantu ja ihmiset olisivat pitäneet setelinsä hallussaan sotien jälkeen, niiden arvosta olisi silloinkin hävinnyt vuosien 1945 ja 1946 aikana inflaation takia yli puolet. Setelinleikkauksen aikaan lehdistössä vallitsi kuitenkin vielä sellainen optimismi, että jos toimenpiteellä saadaan Suomen markan arvo vakautumaan, voi pakkolainan ostoarvo sen takaisinmaksun aikaan olla jopa suurempi kuin sen antamisen yhteydessä.⁴⁴

Suomen seteleiden vaihtotapa sai runsaasti huomiota myös ulkomaisessa, erityisesti ruotsalaisessa lehdistössä. Useat ruotsalaiset ja myös norjalaiset lehdet puhuivat seteleiden pärttylyyöstä viitaten Ranskan katolisten hugenotteihin kohdistamaan verilöylyyn 1500-luvulla.⁴⁵ Laaja mielenkiinto Suomen tapahtumiin käynnisti Ruotsissa huhut vastaavasta toimenpiteestä siellä. Kuullessaan selostuksen Suomen setelinvaihdosta jotkut Ruotsin saariston asukkaat olivat luulleet sen koskevan Ruotsia ja olivat kiihkeitään pääsemään eroon seteleistään. Myös myöhemmin joutui Ruotsin valtiovarainministeri Ernst Wigforss puuttumaan sikäläisessä lehdistössä käytyyn huhumyllyyn korostamalla, ettei Ruotsin hallitus ole keskustellut koko kysymyksestä. Jaarittelu siitä voitiin hänen mukaansa lukea siihen joukkoon huhuja, joihin huonolla omallatunnolla saattoi olla osansa.⁴⁶

Norjan lehdistössä vertailtiin Suomen toimenpidepakettia maan vastaavaan. Vaikka todettiin Suomen tilanteen erilaisuus, koska luottamus rahan arvoon oli Suomessa Norjasta poiketen kadonnut jatkuvan hinta- ja palkkaspiraalin takia, herätti ihmetystä setelinvaihdon toteutustapa. Vaikka Norjassakin jollakin vähävaraisella henkilöllä saattoi olla hallussaan yli 100 kruunun (2 700 markkaa) edestä seteleitä ja hän joutui sen takia luopumaan osasta seteleitään lyhytaikaisesti, niin Suomessa huomattavasti pienempi seteliomistus johti pitkäaikaiseen lainaan valtiolle.⁴⁷

Heti vuodenvaihteen jälkeen lehdistöstä löytyi myös maininta, että setelinleikkauksen

esikuvana oli Kreikan vastaava toimenpide. Tosin Kreikan toimenpiteen vuosiluvuksi tarjottiin osin virheellisesti vuotta 1929. Myös ilmaus balkanilainen menetelmä, jota finanssitoimikunta oli käyttänyt keskusteluissaan, mainittiin lehtiartikkeleissa. Leikkauksen kohteeksi joutuneilla seteleillä alkoi lehtien mukaan välittömästi mustan pörssi kauppa. 1000 markan setelin pakkolainan kohteeksi joutunutta oikeaa puoliskoa kaupattiin torilla 200 tai 300 markalla. Myyjinä olivat lehtien mukaan verojen suursalaajat ja ostajina tavallinen kansa, minkä katsottiin olevan eräänlaista omaisuuden tasajakoa sekkin. Toisaalta vähävaraisia varoitettiin myymästä oikeita puolikkaitaan huijareille, koska he tulisivat mahdollisesti saamaan antamansa pakkolainan pian takaisin. Vielä vuodenvaihteen jälkeen esiintyi myös myynti-ilmoituksia, joissa kerrottiin vanhojen seteleiden kelpaavan.⁴⁸

Setelinleikkaus sai aikaan suhteellisen tuoreeltaan myös eduskuntakyselyn. Joukko hallituspuolue maalaisliiton kansanedustajia Veikko Vennamon johdolla jätti 4.1.1946 eduskunnan kansliaan kyselyn, jossa todettiin setelinvaihdon kohdistumisen olleen sosiaalisesti epätydyttävä. Valtiovarainministeri Törngrenin vastattavaksi esitettiin, kuinka kauan hallitus aikoi pitää vähävaraisilta otettuja pakkolainoja takaisin suorittamatta ja pitikö hallitus nyt toteutetussa muodossa tapahtunutta setelien vaihtoa ainoana mahdollisena. Lehdistöissä herätti ihmetystä, että hallituspuolue teki kyselyn hallituksen päättämästä asiasta.⁴⁹

Kuten aina ihmisten mieliä järkyttävissä kokemuksissa, huhut lähtivät välittömästi liikkeelle ja huhupuheeseen perustuvia tarinoita menetyksistä tai viime tingan keplottelusta julkaistiin

runsaasti lehdissä. Erään tarinan mukaan satakuntalainen pankinjohtaja avasi setelinvaihtoa koskevat ohjeet määräyksien vastaisesti jo ilta-päivällä uudenvuodenaattona. Hän oli kiinnittänyt huomionsa vain siihen, että setelit piti leikata kahtia. Hän oli hakenut lihakirveen ja lekan sekä kassanhoitajansa avustamana halkaisi seteliniput. Tyytyväisenä tehtävän hoitamiseen hän lähti kotiinsa, ja totuus vaihdosta selvisi vasta valtiovallan radiopuheiden perusteella. Tarinan mukaan hän oli tiedustellut asiaa Suomen Pankin Porin-konttorista, joka kieltäytyi ottamasta seteleitä vastaan. Ainoa mahdollisuus oli ryhtyä liimaamaan seteleitä yhteen liimapaperin avulla. Se osoittautui kuitenkin mahdottomaksi, koska yksittäisten seteleiden vastapuoliskojen löytäminen vei tunteja. Tarinan mukaan viimeisenä keinona pankinjohtaja oli yhteydessä Suomen Pankin pääkonttoriin, jossa hänet armahdettiin ja annettiin lupa seteleiden palauttamiseen pankin Porin konttoriin.⁵⁰

Vaikka jonkun tiedettiin onnekaasti vaihtaneen vuoden lopulla nipun 5000 markan seteleitä 100 markan seteleiksi ja monet lehdet julkaisivat kuvia hymyilevistä setelinleikkaajista, tulvi lehtiin pääosin katkeria kokemuksia tapahtumasta. Ehkä lehdet julkaistessaan tarinoita ajattelivat, että vaikeuksiin oli helpompi suhtautua, kun huomasi, että naapurilla meni vielä huonommin. Pakinoitsijat kertoivat huikeista käteen jääneistä setelimääristä uskomatta niihin itsekkään. Korkein summa, joka tällaisissa huhuissa pakkolainaksi menetetyistä summista mainittiin, oli 7,5 miljoonaa markkaa. Tamperella pankkiin kävellyt mies oli kaivanut selkäreputaan 15 miljoonan markan edestä vaihtoseteleitä. Tässä tapauksessa ainakin huhuun

liittyvä summa piti paikkansa, sillä valtiovarainministeriön laatiman taulukon mukaan suurin pakkolainan oli 7 436 500 markkaa eli joku oli todella luovuttanut pankin konttorissa vaihdettavaksi vajaat 14,9 miljoonaa markkaa.⁵¹

Yksi yleisönosastokirjoittaja tilitti kokemuksiaan koko lähipiiristään. Pienviljelijä oli itse vaihtanut käteiseksi postisiirrolla vuoden viimeisenä päivänä saamansa 32 000 markan maksun tuotteistaan, hänen vaimonsa oli saanut joulun ja uudenvuoden välillä hyväntekeväisyysjärjestöltä köyhille edelleen jaettavaksi 6 000 markkaa, vaimon sisar oli päivää ennen palkkamoratoriota saanut samoin 6 000 markkaa, ja naapurin hevosen ostanut oli maksanut ostoksensa uudenvuodenaattona 52 000 markalla. Näihin vuoden lopun hevosostoihin viitattiin monessa muussakin kertomuksessa, mutta useimmiten niitä kertoivat henkilöt, joilla hevosenostoon varatut setelit olivat jääneet taskuun käyttämättä.⁵²

Kaikissa kertomuksissa puolet rahoista katsottiin menetetyksi, sillä pakkolainan takia niitä ei voinut käyttää ajateltuun tarkoitukseen. Monet pieneläjät ihmettelivät, että heillekö salomaiden asukkaille ilman radioyhteyksiä kuului valtion rahoittaminen, samalla kun liikekeskuksissa eleivät rikkaat kerkesivät hyvässä järjestyksessä kantamaan sadattuhannet setelisäästönsä rahalaitoksiin. Erään ”maaseudun miehen” mukaan ”ukko kruunu” pisti kätensä maaseudulla lähes jokaisen vaatimattoman pieneläjän taskuun. Nämä olivat kuunnelleet setelinvaihtoon liittyvää hälinää omatunto puhtaana, eivätkä olleet muutaman tuhatlappusen takia lähteneet peninkulmien päässä sijaitsevaan, muutaman tunnin viikossa avoinna ole-

vaan säästöpankkiin. Lehdissä kerrotut kohtalot liittyivätkin tyypillisesti vähävaraisiin, jotka olivat säästäneet seteleitä johonkin hankintaan, oli se sitten polttopuiden osto, talvipalstoo, soittopeli, velan maksu tai omat hautajaiskulut. Pohjoisen asukkaiden etäisyyksien aiheuttamien ongelmien lisäksi viitattiin myös Lapin jälleenrakentajien sodan jättämiin ongelmiin. Monet heistä olivat keränneet pääomia rakennustarvikkeiden ostoon ja työvoiman palkkaamiseksi. Pakkolainan takia jälleenrakentaminen saattoi osoittautua nyt mahdottomaksi. Myös poroerotukset, joiden yhteydessä porokaupat tehtiin, tapahtuivat juuri joulun alla. Siten monelle lappalaiselle koko vuoden työn tulos jäi pakkolainan kohteeksi.⁵³

Useiden yleisönosastokirjoittajien ongelmana oli, miten elää joulun jälkeen saadulla, mutta vuodenvaihteen jälkeen puoleksi vähentyneellä palkalla. Heitä ei lohduttanut mahdollisesti joskus myöhemmin takaisin saatava pakkolainan. Kyse oli siitä, millä elää tammikuu. Myös nimi-merkki ”1000 markan puolikkaan omistaja” ihmetteli Helsingin Sanomissa, miten oli mahdollista, ettei hallitus puolen vuoden valmistelun aikana keksinyt tapaa, jolla pieneläjät olisivat saattaneet vaihtaa pienen määrän seteleitä ilman pakkolainaa. Jos perusteluna epäämiseen käytettiin sitä, ettei kukaan voisi vaihtaa seteleitä useamman kerran, hän käytti vertauksena äänestyksiä, jotka voitiin järjestää siten, ettei kukaan äänestänyt kahdesti. Monet kirjoittajat ihmettelivät lisäksi, miten oli mahdollista, että ”työläishallitus” laati tällaisen lain, olihan sosialidemokraateilla ja kansandemokraateilla enemmistö Paasikiven III:ssa hallituksessa. Pääministeri Paasikiven sihteeri Toivo Heik-

kilä arveli muistelmissaan, että setelinleikkaus oli syy SKDL:n tappioon seuraavissa, vuoden 1948 eduskuntavaaleissa. Hänen mukaansa tuskin mikään hallitus oli saanut niin hyökkäviä ja herjaavia kirjeitä, joita erityisesti lähettivät Pohjois-Suomen metsätyöläiset. He kohdistivat kritiikkinsä erityisesti SKDL:n ministereihin, joihin olivat menettäneet luottamuksensa rahojensa rosvouksen tähden.⁵⁴

Rahalaitoksista etäällä asuvien maaseudun asukkaiden lisäksi myös monet ammattiryhmät kärsivät pakkolainasta. Tällaisia olivat kauppiat, joilla ei ollut mahdollisuutta toimittaa kassojaan päivittäin rahalaitoksiin pitkien etäisyyksien takia, metsäyhtiöt, jotka olivat varanneet metsätyömaille suuria kassoja, sekä metsätyömiehet, jotka saattoivat olla kuukausikaupalla metsäkämpillä velkarahoilla ostetun hevosen ja kärryjen kanssa vailla mahdollisuutta tallettaa rahoja pankkiin. Lehdissä viitattiin usein näihin Pohjois- ja Itä-Suomessa oleviin metsätyömiehiin, joilla oli paljon suuria seteleitä hallussaan. Kutsuttiinhan 5000 markan seteliä ”Lapin markaksi”. Lisäksi merkittäviä käteisvaroja oli sanomalehtien asiamiehillä, jotka eivät olleet ehtineet tilittää keräämiään setelitulauksia lehtien konttoreihin.⁵⁵

Myös eduskunta kiinnitti huomiota siihen, että monissa tapauksissa vähävaraisten henkilöiden kannalta olisi kohtuutonta, mikäli he joutuisivat odottamaan pakkolainattuja varojaan vuoteen 1949 asti. Lisäksi se painotti Pohjois-Suomen erityisolosuhteita, jossa oli välttämätöntä kuljettaa suuriakin rahamääriä mukanaan tai säilyttää niitä kotona pitkien välimatkojen vuoksi. Valtiovarainministeriö pyrkiikin helpottamaan Pohjois-Suomen metsä-

Arv. setelienomistajat!

Säästäkää vaivojanne.

LEIKKAUTAKAA

SETELINNE

KONEELLISESTI

meillä. (Valtiolo taataan.)

Olemme tilaisuudessa ottamaan myös muita kirjapainotöitä vastaan.

Kirjapaino Tapo Oy.

Ilmarinkatu 10. Puh. 45 502.

x

Kirjapaino käytti seteleiden leikkaamisen saamaa huomiota vasta käynnistyneen toimintansa mainostamiseen.

työmailla työskentelevien henkilöiden setelinvaihtoa sallimalla metsätyömaiden kassanhoitajien luovuttaa asianosaisten hallussa olleet oikeat puoliskot.⁵⁶

Ihmisillä oli siten täysin hyväksyttäviä syitä pitää hallussaan merkittäviä setelikassoja. Mustan pörssin kauppiaiden rokottaminen hyväksyttiin yleisesti, mutta se, että giljotiini koski kaikkia suurten seteleiden kassoja, herätti mielipahaa. Lehdissä kiinnitettiin huomiota myös siihen, ettei setelikassoja ollut pelkäämään yksittäisillä ihmisillä ja yrityksillä vaan myös järjestöillä. Monet rauhan palattua toimintansa käynnistäneet järjestöt, jotka olivat keränneet varoja, joutuivat välittömästi luopumaan osasta niistä.⁵⁷

Ensi vaiheen jälkeen ja varsinkin lehtien riippaisevien yleisönosastokirjoitusten perusteella

Liikkeestä poistuvan setelistön käsittely vaati resursseja. Niiden poltto Suomen Pankissa oli suosittu kuva-aihe lehtien raportoidessa setelinvaihdon etenemistä.

lehdistö ryhtyi yhä enemmän käsittelemään epäoikeudenmukaisten tilanteiden korjaamista. Toisaalta monia päiviä jatkunut setelinleikkauksen epäkohtien raportointi herätti lehdistössä myös vastakkaisia reaktioita, ja pidettiin kyseenalaisena, olisiko epäkohdat voitu välttää jollain toisella menetelmällä. Tässä yhteydessä viitattiin kokemuksiin Tanskassa. Vaikka onkin pinta-alaltaan pieni maa, sen talouselämä tyrehtyi pitkäksi ajaksi, kun kaikki setelit täytyi vaihtaa muutaman päivän kuluessa.⁵⁸

Seteleiden uusimiseen liittyi vanhojen seteleiden tuhoaminen eli Suomen Pankkiin palautettujen seteleiden polttaminen. Se herätti huomattavaa kiinnostusta lehdistössä ulkomaita myöten ja tuotti hupia pakinoitsijoille, kun lämmitysenergiasta muutoin oli pulaa. Aamulehden mukaan pankin rakennuksessa oli niin lämmintä, että naisvirkaillijat esiintyivät silkki- ja kisasukat jaloissa. Monissa lehdistöissä julkaistiin kuva seteleiden siirtämisestä polttouuniin, ja Hämeen Kansa käsitteli kysymystä yksityiskohtaisemmin. Lehden mukaan tarkoituksena oli, että pankkiin kertyneet vanhat setelit lähetettäisiin Tervakosken paperitehtaalle, jossa setelipaperi oli alun perin valmistettu. Siellä niitä oli tarkoitus käyttää uusien seteleiden raaka-aineena. Kierrätyskokeilut eivät kuitenkaan johtaneet tulokseen, ja sen takia ne

polrettiin. Vanhojen seteleiden avulla Suomen Pankki saattoi luopua haloilla lämmittämisestä. Vuoden 1946 kolmen ensimmäisen kuukauden aikana pankissa poltettiin yli 150 miljoonaa vanhan mallin seteliä.⁵⁹

Myös muihin hilpeisiin asioihin kiinnitettiin lehdistössä huomiota. Eräs vasta toimintansa käynnistänyt kirjapaino käytti setelinleikkauksen saavuttamaa suurta huomiota toimintansa tunnetuksi tekemiseen luvaten hoitaa seteleiden leikkaamisen koneellisesti ja taaten vaihtolomituksen toimenpiteestä. Savon Sanomien mukaan yritys oli tässä onnistunut paremmin kuin oli odottanut. Leikkimielessä julkaistun ilmoituksen ottivat monet todesta, ja jo ilmoitusta seuraavana päivänä saapui ensimmäinen asiakas. Parhaimpina päivinä oli parikymmentä asiakasta, jotka olivat leikkauttaneet kirjapainossa keskimäärin miljoona markkaa sisältäviä setelinippuja. Leikkaaminen suoritettiin tavallisella leikkuukoneella asiakkaan ja kirjapainon johtajan läsnä ollessa.⁶⁰

Kirjapainon menestyksestä innostuneena pakinoitsija Arijoutsu kehitti näppärän setelinleikkurin kotikäyttöön. Sen patenttiniimenä oli ”Törngren”. Sen etuna oli, että sitä saattoi myöhemmin käyttää kessun ja makkaran leikkaamiseen. Jälkimmäisen tapauksessa leikkuriin mahtui kerrallaan juuri lihakortin kuukausiansios.⁶¹

Seteleidenvaihto aiheutti postitoimipaikoissa ruuhkautumista, mutta sujui pääosin rauhallisesti

Postisäästöpankkiliikettä välittäneillä postitoimipaikoilla oli keskeinen rooli valtakunnan rahahuollossa. Hyvin pian ilmeni, että postin pää-

kassaan Helsingissä kertyi tuhansia erikokoisia ja -näköisiä setelilähetystyksiä, joista ruuhkan takia voitiin osin vasta jälkepäin selvittää, mitkä

Setelinvaihtoa odottavia asiakkaita pankkialissa Mikkelissä.

lähetykset kuuluivat S-päivän kassanlaskentaan. Osin tilanne johtui siitä, että huomattava määrä Suomen Pankin konttoripaikkakunnilla sijainneista postitoimipaikoista oli lähettänyt kassanlaskennassa kirjaamansa setelit postin pääkassaan eikä vaihtanut niitä Suomen Pankissa,

kuten ohjeissa oli määrätty. Tilannetta hankaloitti entisestään se, ettei kassanlaskentalomakkeita ollut aina lähetetty seteleiden mukana, vaan posti- ja lennätinhallituksen eri osastoille, ja joissakin tapauksissa ei minnekään. Postin pääkassasta muodostui vuoden alkupäivinä vä-

hitellen pullonkaula, kun jatkuvasti saapui uusia setelilähetystyksiä ja samanaikaisesti piti lähettää uudenmallisia seteleitä postin toimipaikoille.

Suomen Pankin setelivaihtoa koskevasta arkistosta löytyykin joukko kirjeitä, jotka sisälisivät seuraavanmuotoisen kysymysluettelon:

”Koska ette ole toimineet määräysten mukaisesti ja lähettäneet kassanlaskentodisteiden edellyttämiä 5,000, 1,000 ja 500 markan seteleitä tai niiden oikeita puolikkaita lähimpään Suomen Pankin konttoriin, pyydämme teitä viipymättä lähettämään meille täydellisen selvityksen siitä:

1/ paljonko Teillä ja alitoimipaikoilla oli yllämainittuja seteleitä 31.12.1945 klo 21.30;

2/ minne ja milloin setelit on lähetetty;

3/ kuinka paljon 5,000, 1,000 ja 500 mkn seteleitä tai niiden oikeita puolikkaita oli erikseen kussakin lähetyskässä;

4/ minne Teidän ja alitoimipaikkojenne kassanlaskentodisteet on lähetetty;

5/ miksi setelien lähettäminen ei ole toimipaikassanne ollut määräysten mukainen.”⁶²

Pullonkaulatilanteen laukaisemiseksi Suomen Pankki järjesti postin pääkassaan saapuneiden lähetysten avaamisen Suomen Pankissa, jonne mobilisoitiin tarkoitusta varten kaikki käytettävissä ollut työvoima ja tilat. Ruuhka saatiin näin parissa viikossa selvitettyä ja ohjeita täsmentämällä uudet ruuhkat estettyä. Postisäästöpankki lähetti 14. tammikuuta 1946 uuden kiertokirjeen kaikille postin toimipaikoille, jotka välittivät sen rahaliikettä. Uusien ohjeiden mukaan postin toimipaikojen tuli lähettää vaihdettavaksi määrättyjen seteleiden vasemmat puoliskot ja kokonaiset setelit lähimpään Suomen Pankin konttoriin eikä enää posti- ja lennätinhallituksen pääkas-

saan. Vastaavasti seteleiden oikeat puoliskot tuli lähettää suoraan lähimpään Suomen Pankin konttoriin eikä postisäästöpankin pääkassaan. Suomen Pankkiin tuli postin pääkassan kautta yli 1/3 vaihdettavista seteleistä, mikä kuvaa tämän kanavan sujuvan toimivuuden merkitystä koko vaihtoprosessissa.⁶³

Kaikista seteleiden vaihtoon liittyneistä pienistä ja suuremmista ongelmista huolimatta yksi ennalta haasteelliseksi koettu prosessi – nimittäin seteleiden varastointi ja kuljetus – sujui ongelmitta. Kun koko setelikanta vaihdettiin lyhyenä ajanjaksona, oli pelko, etteivät varastointitilat riitä. Lisäksi kun koko setelikanta oli menossa suuntaan tai toiseen maantiellä, oli ryöstöjen ja talvisten olosuhteiden aiheuttamien onnettomuuksien riski suuri. Niiltä kuitenkin välttyttiin. Seteleiden vaihtoa ei myöskään käytetty hyväksi väärin seteleiden saattamiseksi liikkeeseen, vaikka sellaisesta huhuja liikkui. Ei poliisin eikä Suomen Pankin tietoon tullut kuitenkaan yhtään tapausta tammikuun 1946 aikana.⁶⁴

Setelit laskettiin liikkeeseen vähitellen, ja varsinkin pienistä seteleistä esiintyi alkuvaiheessa ajoittain puutetta. Yhtenä syynä oli se, että yleisö ja myös jotkut kauppiat kieltäytyivät ottamasta vastaan vanhan setelimallin pikkuseteleitä. Myös rahalaitokset laskivat mieluummin liikkeeseen uutta setelimallia silloinkin, kun niitä oli käytössä vain niukasti. Tällainen käyttäytyminen oli sikäli ymmärrettävää, että ihmiset pyrkivät pääsemään eroon käytöstä poistuvista seteleistä. Käyttäytyminen johti kuitenkin helposti seteleiden puutteeseen paikallisesti.

Monet lehdet kehottivat vuodenvaihteen jälkeisissä kirjoituksissaan ihmisiä kaikesta mielipahasta huolimatta suhtautumaan rauhallises-

Uuden 500 markan (204 mm x 120 mm) ja vanhan 50 markan (136 mm x 120 mm) setelien värien samankaltaisuuden kiinnitettiin huomiota.

Englannin pankin setelit, joihin Suomen uutta setelimalia verrattiin, pysyivät ulkoasultaan lähes muuttumattomina vuosina 1793–1956. Kuvassa on 5 punnan seteli vuodelta 1947 (207 mm x 129 mm).

ti itse seteleiden vaihtoon. Rauhoittamiseen oli tarvetta, sillä julkisuudessa tuotiin esiin myös tapauksia, joissa 100 markkaa ja arvoltaan sitä pienempiä seteleitä oli leikattu kahtia, samoin kuin uusia seteleitä. Myös uuden, vuoden 1945 setelityypin leikattuja tuhatlappusia oli Karjalaisen mukaan tarjottu Alkon myymälässä. Lehdissä varotettiin myös lasten ottamisesta mukaan seteleiden leikkaamiseen. Lasten mukanaolo leikkaustapahtumassa oli kuulemma johtanut siihen, että nämä halusivat jatkaa leikkiä ja sakset käsissä etsivät uusia leikattavia seteleitä. Turun Sanomien pakinoitsijanimimerkki Silmä & Korva opasti ihmisiä katsomaan tarkasti, millaisia leikattuja seteleitä saattoi käyttää

maksuvälineinä, ja antoi jopa muistisäännön. Sellaisella 500 ja 1000 markan leikatulla setelillä saattoi maksaa, jossa näkyi kaksi henkilöä.⁶⁵

Useimpien lehtien mukaan kansalaiset suhtautuivatkin seteleiden leikkaamiseen rauhallisesti, joskin yksittäisiä hermostumisia ja mielenpurkauksia pankkien kassoilla myös esiintyi. Valtiovarainministeriön puhelimet olivat kuitenkin tukossa, ja ulkomaita myöten herätti huomiota valtiovarainministeri Törnrenin haastattelulausunto neljästä puhelimitse saadusta murhauhkauksesta. Sen lisäksi hänen vaimonsa ja sihteerinsä olivat vastaanottaneet lukuisia raivoa uhkuvia puheluita.⁶⁶ Siten vihapuhe ei ole pelkästään tämän päivän ilmiö.

Taideasiantuntijat teilasivat uudet setelit

Kun uudet setelit oli saatu liikkeeseen, myös taideasiantuntijat ottivat niihin kantaa pakinoitsijoiden ja pilapiirtäjien ohella. Nya Pressenin taidekriitikko Sigrid Schauman lähti arvioinnissaan siitä, että seteli oli maan käyntikortti. Hän katsoi Suomen kansan esteettisen kulttuurin ja taidekäsityksen olevan merkittävästi korkeammalla tasolla kuin käsillä olleista uusista seteleistä voisi päätellä. Schauman piti uusia 50 ja 100 markan seteleitä mielikuvituksettomina. Hän hyväksyi, ettei kahdessa kuukaudessa voinut saavuttaa samanlaista tulosta kuin Ranskassa kymmenen vuoden työn tuloksena, ja piti sen takia seteleitä vain väliaikaisina korvikkeina, jotka aikanaan tulotaisiin korvaamaan kauniimmilla. Hän piti virheenä myös sitä, ettei Saarisen aikanaan suunnitteleminen 500 ja 1000 markan seteleiden tyyliä ollut muutettu uuden tuotantotavan mukaiseksi. Seteleiden värejä hän piti kuolleina verrattuna ruotsalaisten seteleiden värien kauniisti muuttuviin nyansseihin ja arveli, että kunnan värejä olisi ollut Ruotsista pyydettyä saatavissa.⁶⁷

Uusi Suomi puolestaan oli pyytänyt Taideoikeuskoulun rehtorilta, arkkitehti Rafael Blomstedtilta lausuntoa. Myös tämä oli erittäin kriittinen arvioinnissaan eikä antanut armoa olosuhteille, joissa uudet setelit jouduttiin suunnittelemaan ja ennätysaikataulussa valmistamaan. Mitä vanhempi sivistysmaa, sitä taiteellisesti huolitellummat sen setelit Blomstedtin mukaan olivat. Hän olisi toivonut uhrattavan enemmän huolta ja harkintaa uusiin seteleihin. Hänen mielestään seteleiden värit olivat imeliä ja heikkoja, ja Eliel Saarisen

pikkuseteleiden sommitelmat oli perinpohjaisesti pilattu kehnolla painatuksella. Uusien 50 ja 100 markan seteleiden takasivun kuva-aiheita hän piti setelille luontevina, mutta Työ-ryhmän figuureja karkeasti piirrettynä ja ryhmän taustaa kalpeana. Myös Eliel Saarisen 500 ja 1000 markan seteleiden painojälkeä Blomstedt pitää raskaana ja karkeana. Vaikka hän hyväksyikin sen, että Suomen Pankin setelipainolla oli pulaa aiheuttamia teknisiä vaikeuksia, ei hän olisi odottanut sen vaikuttavan näin paljon seteleiden taiteelliseen ulkoasuun. Blomstedt toivoikin, että valmistelun aikaisemmassa vaiheessa olisi pyydetty ulkomaisten asiantuntijoiden lausuntoa.⁶⁸

Blomstedtin arvioinnin innoittamana monet lehdet julkaisivat samankaltaisia kommentteja. Tosin myös vastakkaisia näkemyksiä esiintyi. Eräs kolumnisti piti pelkästään hyvänä, etteivät setelit olleet liian kauniita. Silloin niitä ei kerätä, vaan ne kiertävät ja täyttävät tehtävänsä. Uusien 50 ja 100 markan seteleiden aiheita ”laki” ja ”työ” pidettiin myös sopivina alkavan vuoden tunnuksina. Lakia ja työtä tarvittiin Turun Sanomien kirjoittajan mukaan silloin, jos koskaan. Lisäksi kommentoitiin vanhan viisikymppisen ja uuden 500 markan setelin samaltaistista väritystä. Olivathan ne vielä alkuvuonna samaan aikaan käytössä. Kysyttiin, enteilikö se uuden ja vanhan rahan arvon välille muodostuvaa suhdetta.⁶⁹

Blomstedtin sinänsä perustelluissa kommentteissa kiinnittää huomiota hänen arviointinsa siitä, mitä ranskalaiset ja englantilaiset ajattelivat Suomen esteettisestä kulttuurista seteleiden

perusteella. Englannin pankin seteleiden ulkoasu oli tuossa vaiheessa ollut sama jo 1700-luvun lopulta lähtien, joten ainakaan englantilaisten ei olisi voinut kuvitella tehneen kovin voimakkaita arvioita maan esteettisen kulttuurin tilasta seteleidensä ulkoasun perusteella. Lisäksi mainitessaan ranskalaiset Blomstedtilla lienee ollut mielessään sotienvälisen ajan upeat ranskalaiset setelit. Samoista syistä kuin Suomessa ja monissa muissa maissa ne oli jouduttu vaihtamaan sodan jälkeen kiireellä pienempikokoisiin ja väritykseltään vaatimattomampiin seteleihin (ks. luvun 1 kuvia).⁷⁰

Todennäköisesti kumpikaan seteleitä arvioinut ei ollut tietoinen, että uudet 50 ja 100 markan setelit oli alun perin suunniteltu sota-ajan hätäseteleiksi, jotka pystyttäisiin valmistamaan myös vaatimattomammassa olosuhteissa. Lisäksi tuotannon jouduttamiseksi muut setelit paitsi 5000 markan seteli, jota kummankaan taidearvioinnin aikaan ei ollut vielä laskettu liikkeeseen, valmistettiin tuotannon nopeuttamiseksi rotaatiopainossa.

Uusi setelimalli oli alun perinkin ajateltu tilapäiseksi, mutta sen saama kritiikki varmasti nopeutti sarjan uudistamista. Näin oli varsinkin, kun joukko eduskunnan jäseniä teki asiaa toivomusaloitteen helmikuun 1946 alussa. Heidän mukaansa Suomen Pankin vastikään liikkeeseen laskemat uudet setelit olivat antaneet aiheutta kysymyksen toimenpiteistä, joilla ”seuraavan setelipainatuksen tulos sekä käytännöllisessä että taiteellisessa suhteessa tulisi

vastaamaan tärkeätä tarkoitustaan”. Lehdissä seteleitä kritisoineiden tavoin eduskunnan toivomusaloitteen allekirjoittajat katsoivat seteleiden ulkoasun kuvastavan Suomen muotokulttuurin nykytasoa, minkä takia asiaan tuli kiinnittää vakavaa huomiota. He myös viittasivat siihen, että maassa oli ”eteviä graafikkoja, jotka kykenisivät luomaan sangen korkeitakin vaatimuksia täyttäviä setelisolmittelmia”. Lopuksi allekirjoittajat esittivät eduskunnan hyväksyttäväksi aloitteen, että hallitus ryhtyisi pätevien asiantuntijoiden avustamana valmisteluihin uusien setelityyppien aikaansaamiseksi.⁷¹

Eduskunta lähetti aloitteen pankkivaliokunnan käsiteltäväksi. Saatuaan tietää, että kysymys uusista setelityypeistä oli pankkivaltuuston harkittavana, valiokunta esitti kesäkuun alussa lähettämässään mietinnössä aloitteen hylkäämistä. Näissä oloissa pankkivaltuuston oli käytännössä mahdotonta jatkaa vuotta 1943 kesäkuussa valitsemaansa linjaa käyttäen setelityyppien uusimiseen setelipainon omia taiteilijoita. Suomen Pankki käynnistikin marraskuussa 1946 seteleiden luonnoskilpailun. Kuvanveistäjä Tapio Wirkkala suunnitteli kilpailun kaksi ensimmäistä palkintoa voittanutta ehdotusta. Uusia setelityyppejä saatiin kuitenkin odottaa ajateltua pidempään rahanuudistuksen ajankohdasta päättämisen vaikeuden vuoksi. Lopulta uusi setelityyppi päätettiin laskea liikkeeseen vuosina 1955 ja 1956, ja rahanuudistus siirtyi vuoteen 1963.⁷²

Seteleitä ulkomailla hallussaan pitäneiden setelinvaihto koki tiukan seulonnan

Vaikka Suomen markkaseteleitä ei ollut mahdollista käyttää laajemmin maksuvälineenä ulkomailla, oli niitä vuosikymmenten aikana kulkeutunut maan rajojen ulkopuolelle turistien ja maasta muuttaneiden mukana. Lisäksi ulkomaille eri tavoin ja erityisesti maasta poistuneiden saksalaisten myötä kulkeutuneet setelit olivat yhtenä setelinvaihdon perusteena.

Suomen seteleiden maastavientiä oli säädelty erilaisin määräyksin vuodesta 1939 alkaen. Sotatilalain perusteella lokakuussa 1939 sekä Suomen että ulkomaan rahan samoin kuin arvopapereiden vientiä maasta rajoitettiin. Valtioneuvoston päätöksen mukaan ulkomaille matkustava sai viedä maasta rahaa ja arvopapereja enintään 3 000 markan arvosta. Huhtikuussa 1940 maasta vietävän summan enimmäismäärä supistettiin 2 000 markkaan, ellei Suomen Pankki myöntänyt oikeutta suuremman summan viemiseen. Lokakuussa 1940 määrää edelleen rajoitettiin, 100 markkaan kovaa rahaa sekä Suomen Pankin luvalla matkakustannuksia vastaavaan rahamäärään. Näiltä osin määräykset säilyivät ennallaan valtioneuvoston päätöksellä kesäkuussa 1941. Tuossa vaiheessa myös Suomen setelien tuonti ulkomailta kiellettiin.⁷³ Näiden määräysten perusteella oli ilmeistä, että Suomen seteleitä ulkomailla hallussaan pitäneillä oli edessään hankala byrokratia, mikäli he halusivat saada lakkautettaviksi julistettujen seteleiden arvon hyväkseen.

Valtioneuvoston uudenvuodenaattona tekemän erillisen, seteleiden vaihtoa ulkomailla koskeneen päätöksen mukaan vaihtoseteleitä ei

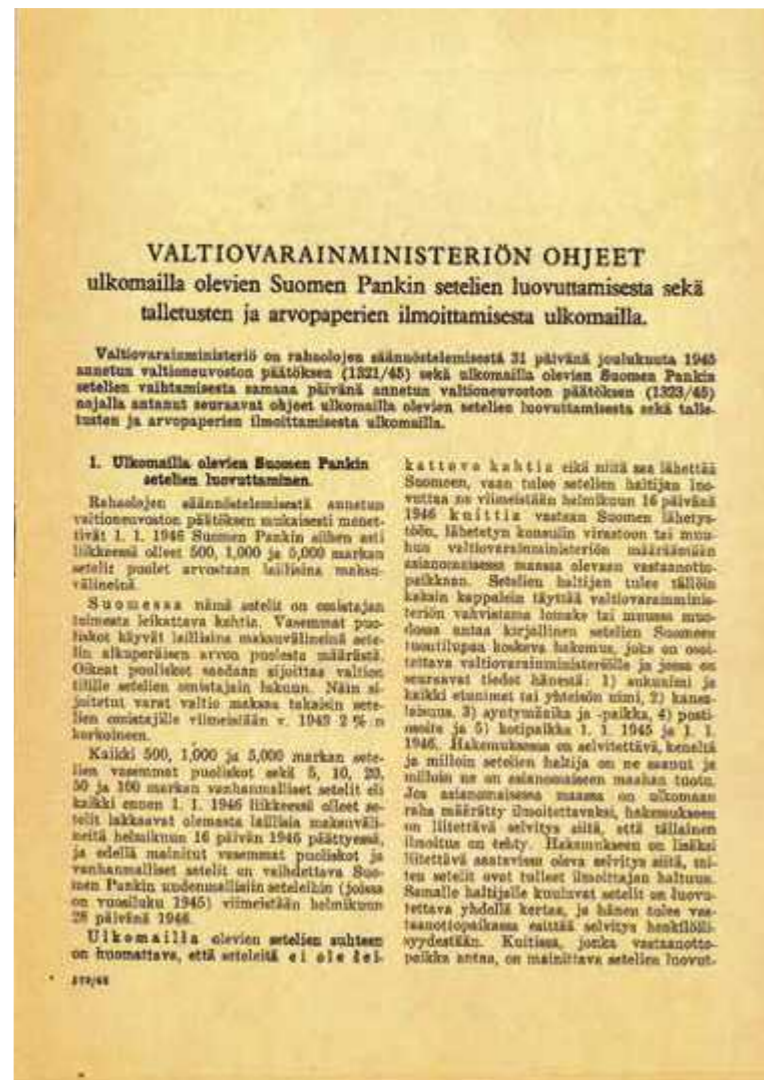
tullut ulkomailla leikata kahtia. Niitä ei myöskään saanut lähettää Suomeen. Sen sijaan niiden haltijan tuli luovuttaa ne kuittia vastaan Suomen lähetystöön, konsulin virastoon tai muuhun valtiovarainministeriön määräämään, asianomaisessa maassa olevaan vastaanottopaikkaan. Siinä yhteydessä seteleiden haltijan tuli täyttää lomake, josta henkilötietojen lisäksi tuli erityisesti ilmoittaa, keneltä ja milloin niiden haltija oli saanut setelit haltuunsa ja milloin ne oli tuotu kyseiseen maahan. Lisäksi jos asianomaisessa maassa ulkomaan raha oli määrätty ilmoitettavaksi, oli hakemukseen liitettävä selvitys tällaisen ilmoituksen tekemisestä. Kaikki tämä tieto oli edellytyksenä, että hakija saattoi hakea seteleiden tuontia Suomeen ja niiden hyvittämistä. Myönteisessä tapauksessa 100 markkaa ja arvoltaan sitä pienemmät setelit talletettiin omistajalle avatulle tilille Suomen Pankissa. Vaihtoseteleiden suhteen oli sama kohtelu kuin Suomessa asuvilla, eli niistä sai kuitenkin valtiolle annetusta lainasta ja puolet tilille Suomen Pankissa.⁷⁴

Näillä eväillä luotiin byrokratia, joka valtiovarainministeriön arkistossa olevan kirjeenvaihdon ja päätösten mukaan jatkui aina 1950-luvulle. Joka vuodelta siihen asti arkistossa on oma kansio. Kirjeenvaihdosta löytyy monta mielenkiintoista tapausta, joista seuraavassa on muutama esimerkki.

Seteleitä löytyi ulkomailta yksityisten kansalaisten, yritysten ja julkishallinnon hallusta. Viime mainitut tapaukset yleensä hyväksyttiin, mutta se ei tarkoittanut, että prosessi olisi hoitunut ilman kitkaa.

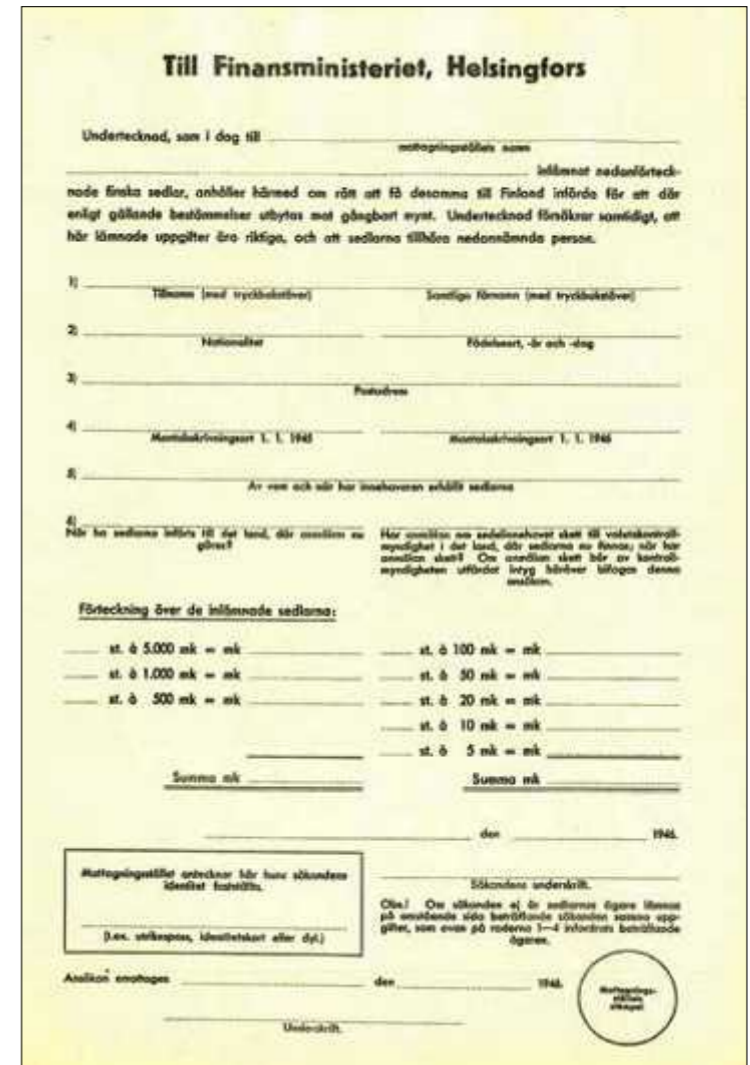
Valtiovarainministeriön ohjeiden mukaan ulkomailla hallussa pidetyt setelit tuli ilmoittaa helmikuun 17. päivään mennessä. Kirjeenvaihdon mukaan Hollannin hallitukselle ja maan keskuspankille kuuluneet setelit, jotka oli toimitettu Suomen Amsterdamissa olevaan konsulaattiin keväällä 1946, oli mahdollista tuoda Suomeen vasta toukokuussa 1947. Suomen Pankki joutui pahoittelemaan kollegoilleen Hollannin keskus-

pankissa, että nämä olivat joutuneet selvittämään Suomen valtiovarainministeriölle, miten setelit olivat joutuneet heidän haltuunsa. Pankki pahoitteli varsinkin sen vuoksi, kun Hollannin keskuspankki oli aikanaan ilman mitään erilyksiä hyväksynyt Suomen Pankin hallussa olleet Hollannin setelit maan setelinvaihdon yhteydessä. Hollannin keskuspankki olisi odottanut tässä suhteessa jonkinlaista vastavuoroisuutta.⁷⁵

Valtiovarainministeriön ohjeet ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien luovuttamisesta aiheuttivat 1950-luvun alkupuolelle jatkuneen kirjeenvaihdon.

Ulkomailla Suomen Pankin seteleitä hallussa pitäneet joutuivat täyttämään lomakkeen, jossa viranomaisen mielenkiinto kohdistui erityisesti siihen, miten ja milloin setelit olivat joutuneet asianomaisen haltuun ja ulkomaille.

Toisin kuin Hollannin keskuspankin kanssa Suomen Pankki kävi Norjan keskuspankin kanssa pidempään kirjeenvaihtoa Suomessa olevien norjalaisten seteleiden kompensoimisesta Norjassa olevilla suomalaisilla seteleillä. Norjan keskuspankin lokakuussa 1946 lähettämän kirjeen mukaan Norjassa oli jätetty ajoissa 650 000 markan edestä vaihdettavia seteleitä,

minkä lisäksi oli ilmoitettu 96 000 markan edestä seteleitä, joita ei ollut toimitettu lähetystyöhön luovutukselle määrättyssä aikataulussa. Norjan keskuspankki ilmoitti varanneensa silloisen vaihtokurssin mukaisesti 29 400 Norjan kruunua mainittujen markkamäärien vakuudeksi. Suomen Pankki pyysikin joulukuussa 1946 valtiovarainministeriölle lähettämässään

kirjeessä tätä pikaisesti ratkaisemaan kysymyksen.⁷⁶

Kaikki ulkomaisten keskuspankkien konttorit eivät saaneet Suomen seteleitään vaihdetuiksi. Norjan keskuspankin Tromsön-konttori oli vaihtanut suomalaisilta merimiehiltä tai muilla tavoin seteleitä sen jälkeen kun niiden maastavienti Suomesta oli kielletty. Tässä tapauksessa katsottiin, ettei kyseinen keskuspankin konttori ollut toiminut ohjeiden mukaisesti. Uusista määräyksistä oli varmasti ulkomaisia keskuspankkeja informoitu, mutta tieto ei välttämättä ollut tavoittanut kaikkia pankkikonttoreita.

Suomen lähetystöt lähettivät runsaasti yksityisten kansalaisten ja yritysten hallussa ulkomailla olleita seteleitä koskeneita vaihtohakemuksia erityisesti Ruotsista ja Norjasta. Jokainen hakemus tarkastettiin huolellisesti. Ruotsista toimitettiin yhteensä 517 hakemusta yhteismäärältään runsaat 5 miljoonaa markkaa. Seteleitä ottivat Ruotsissa vastaan Suomen Tukholmassa sijaitseva lähetystö sekä Göteborgin ja Haaparannan konsulaatit.⁷⁷ Ruotsalaisten hakemuksissa hyväksytyjä perusteita olivat Lapista syksyllä 1944 Ruotsiin evakuoitujen henkilöiden mukanaan tuomat setelit, samoin kuin virolaisten pakolaisten mukanaan tuomat setelit.

Norjalaisten hakemusten tyypillisiä selityksiä seteleiden alkuperästä olivat maininnat ”Suomessa olleelta saksalaiselta”, ”saksalaisille sotilaille tehdyistä kuljetus- ym. palveluista”, ”saksalaisten mukana olleelta suomalaiselta naiselta” ja ”venäläisiltä sotavangeilta”. Kaikki nämä olivat laittomasti maasta vietyjä, kuten myös saksalaisten parakeista löytyneet setelit. Niistä todettiin lakonisesti: ”Koska setelit ovat saksalaisten luvattomasti Suomesta viemiä, mi-

tään maahantuonti- ja vaihtolupaa ei seteleille voi antaa.” Sen sijaan muutaman hakemuksen, joiden mukaan setelit oli saatu ”suomalaisilta pakolaisilta vuonna 1944”, valtiovarainministeriö hyväksyi. Myös saksalaisten vankeina olleilta henkilöiltä saadut setelit hyväksyttiin.

Ilmeisesti huhut siitä, että seteleitä oli kiellettyä viedä Suomesta vuoden 1940 jälkeen, olivat kiertäneet Pohjoismaissa. Useassa hakemuksessa kerrottiin, että setelit oli saatu Suomessa oleskelleelta serkulta, suomalaisilta maksuna tavaroista tai suomalaisilta lappalaisilta jo ennen sotia tai vuonna 1940. Eräissä hakemuksissa viitattiin myös englantilais-ranskalaisen ambulanssin kuljetuksen yhteydessä vuonna 1939 saatuihin suomalaisiin seteleihin. Valtiovarainministeriö ilmoitti seteleiden sarjanumerot Suomen Pankkiin, jossa tarkastettiin numeron perusteella, milloin kyseinen seteli oli painettu. Jos ennen sotia tai vuonna 1940 ulkomaille tuoduksi väitetty seteli oli painettu vasta esimerkiksi vuonna 1942 tai sen jälkeen, oli selvä, että punakynä kävi ja asianomaiseen sarakkeeseen tuli merkintä ”ei hyväksytä”. Näin kävi myös ambulanssikuljetuksen tapauksessa. Seteleiden saantiajankohtien kirjaamisessa saattoi kuitenkin olla kysymys siitä, ettei henkilö yksinkertaisesti muistanut, milloin oli setelin haltuunsa saanut. Jokin ajankohta piti hakemukseen kuitenkin laittaa.

Edellä mainitun kaltaista kirjeenvaihtoa käytettiin myös Ranskan lähetystön kanssa. Ilmeisesti huhut Suomen seteleiden maastavientikiellosta eivät olleet kuitenkaan tavoittaneet Ranskaa, sillä useissa hakemuksissa kerrottiin, että setelit oli tuotu Ranskaan vasta sodan jälkeen. Siten ne eivät edellyttäneet seteleiden sarjanumeroiden

tarkistuksia, vaan valtiovarainministeriö saattoi ne suoralta kädeltä hylätä. Setelit olivat edelleen ohjeiden mukaisesti Pariisin suurlähetystössä, ja valtiovarainministeriö pyysi ulkoasiainministeriötä antamaan lähetystön tehtäväksi palauttaa hylättyjä hakemuksia koskeneet setelit omistajilleen. Norjan keskuspankki oli ehtinyt toimittaa sittemmin hylättyjä seteleitä myös Suomen Pankkiin, minkä vuoksi valtiovarainministeriö pyysi pankkia palauttamaan ne Norjan keskuspankkiin ja tätä toimittamaan ne edelleen omistajilleen.⁷⁸ Palautuskäytäntö lienee ollut samanlainen muissa setelinsä vaihtaneissa Euroopan maissa, mikä osin selittää vanhojen kovaa käsittelyä kokeneiden eurooppalaisten seteleiden runsaan esiintymisen Keski-Euroo-

pan kirpputoreilla vielä vuosikymmeniä sodan jälkeen.

Ajallisesti viimeinen ulkomailla olleita setelinvaihdossa vanhentuneita suomalaisia seteleitä koskenut kirjeenvaihto valtiovarainministeriön arkistossa oli vuodelta 1951. Se koski Ruotsiin evakuoitujen inkeriläisten Suomen viranomaisille luovuttamia Venäjän ruplia ja Saksan markkoja. Niiden vastineena oli sisäasiainministeriön siirtoväenosasto toimittanut aikanaan Suomen Tukholmassa olevaan lähetystöön Suomen seteleitä, joista osa oli vielä luovuttamatta niiden haltijoille. Valtiovarainministeriön päätöksellä nämä vanhentuneet setelit vaihdettiin uusiin ja ulkomailla olleiden Suomen Pankin seteleiden vaihto saatiin näin maaliin.⁷⁹

ky. 2) Kuinka paljon markkamääräisesti 5,000, 1,000 ja 500 markan setellen oikeita puoliskoja on sijoitettu valtion tilille loppukuun 16 päivään 1946 klo 24.00 mennessä?

I

valtion tilille sijoitettu:		
setelinpuoliskoita		
kpl	arvo mk	Yhteensä mk
	2,500: —	
	500: —	
	250: —	
1)		2)

- 1) Valtion tilille 16. E. 1946 klo 24,00 mennessä sijoitettujen 5,000, 1,000 ja 500 markan setellen oikeiden puoliskojen määrä.
- 2) Valtion tilille 16. E. 1946 klo 24,00 mennessä sijoitettujen 5,000, 1,000 ja 500 markan setellen oikeiden puoliskojen määrä.

ky. 3) Kuinka monta sijoitusta valtion tilille on tapahtunut?

II

3) sijoitusten (luovutuskuittien) lukumäärä: .....

ky. 4) Kuinka sijoitusten kokonaismäärä sijoituksen suuruuden mukaan ryhmiteltynä jakautuu, jos jakoperusteeksi otetaan allaoleva taulukko?

III

sijoituksen määrä (ks. muist.)	4)	
	kpl	Yhteensä mk.
250: —		
500: —		
750: —		
1,000: —		
1,250: —		
1,500: —		
1,750: —		
2,000: —	2,750: —	
3,000: —	4,750: —	
5,000: —	9,750: —	
10,000: —	19,750: —	
20,000: —	49,750: —	
50,000: —	99,750: —	
100,000: —	199,750: —	
200,000: —	499,750: —	
500,000: —	999,750: —	
1,000,000: —	1,999,750: —	
2,000,000: —	4,999,750: —	
5,000,000: —	9,999,750: —	
10,000,000: —	19,999,750: —	
20,000,000: —	49,999,750: —	
50,000,000: —	99,999,750: —	
	Yht. kpl	Yht. mk

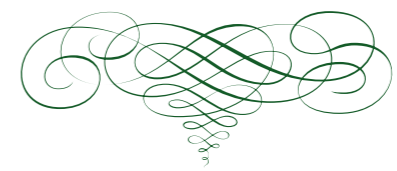
4) Sijoitusten kokonaismäärä (luovutuskuittien määrän) jakautuminen sijoituksen suuruuden mukaan.

Muist.

Sijoituksen suuruudella eli määrällä tarkoitetaan kunkin luovutuskuittin osoittamaa, lainana luotun setelin loppusummaa.

Huomautuksia:

8.
 Liikkeessä olleen setelistön kehitys ennen setelinvaihtoa, vanhojen seteleiden palautuminen Suomen Pankkiin ja pakkolainojen jakauma

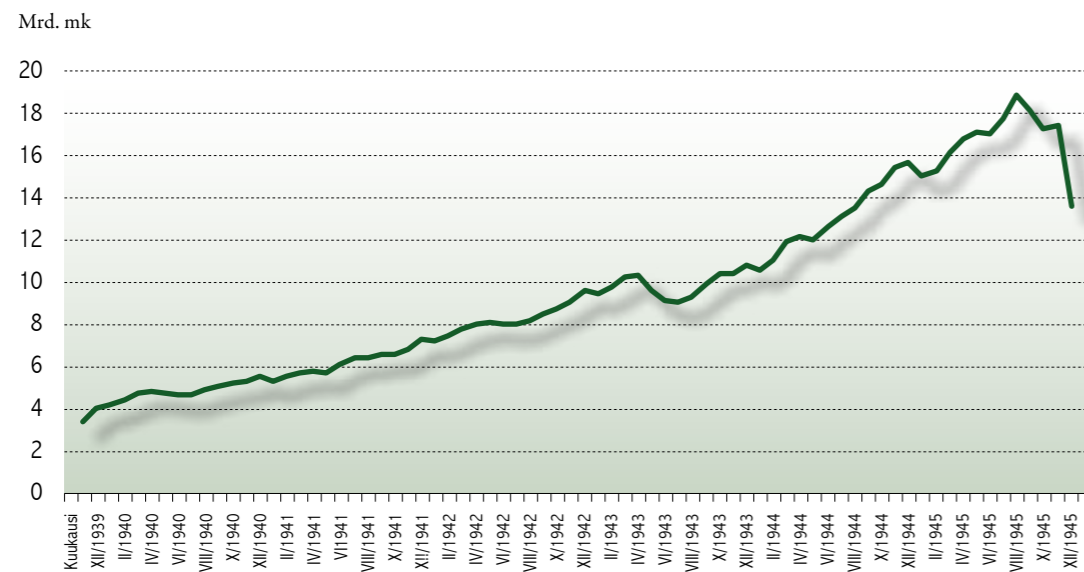

Edellä luvussa 4 käsiteltiin liikkeessä olleiden eri seteliarvojen kehitystä vuoden 1945 viimeisten kuukausien aikana sen jälkeen, kun lehdistössä oli käynnistynyt keskustelu seteleiden vaihdosta. Seuraavassa tarkastellaan aluksi koko liikkeessä olleen setelistön arvon kehitystä pidemmällä aikavälillä ja sen jälkeen vanhanmallisten seteleiden palautumista Suomen Pankkiin vuonna 1946.

Liikkeessä ollut setelistö kasvoi sodan aikana lähes jatkuvasti (ks. kuvio 2). Vain touko-heinäkuussa 1943 setelistö väheni, kun jul-

kisuuteen tuli tieto hallituksen harkitsemasta suunnitelmasta tarpeettoman setelien hallussapidon estämiseksi (ks. luku 3). Kun selvisi, ettei hallituksen esitys eduskunnalle laiksi rahaolojen säännöstelemisestä kuitenkaan johda toimenpiteisiin, setelistön määrä kasvoi edelleen.

Kaiken kaikkiaan huhut ja setelinvaihdon vähittäinen varmistuminen sulattivat liikkeessä ollutta setelistöä elokuun 1945 huippuvastaan 28 %. Yksistään viimeisen taseviikon aikana seteleitä virtasi pankkeihin 2,8 miljardin markan edestä. 500–5000 markan seteleiden osuus siitä oli 2,2 miljardia eli 79 %.

Kuvio 2. Liikkeessä olleen setelistön kehitys marraskuusta 1939 joulukuuhun 1945

Lähde: SPA.

Liikkeessä olleen setelistön arvo vuoden 1945 viimeisenä päivänä oli 13,60 miljardia markkaa. 500–5000 markan seteleiden osuus siitä oli 11,29 miljardia markkaa. Tästä 11,29 miljardista markasta oli julkishallinnon ja rahalaitosten ym. hallussa yhteensä 4,75 miljardia. Siten rahalaitosten ja julkisen sektorin hallussa oli 42 % liikkeessä olleista 500–5000 markan seteleistä vuoden 1945 lopussa, mikä oli varmasti täysin poikkeuksellista. Luvut puhuvat puolestaan, ja Suomen Pankissa esitettiin, että rahalaitosten ja valtion virastojen ym. kassojenvaihdosta muodostui melkoinen vuoto pakko-

lainaan. Lisäksi arveltiin, että lukuisat liikkeet siirsivät lähipiirinsä suuret setelit yritystensä kontrolle, mikä entisestään vähensi yksityishenkilöiden osuutta lainoista valtiolle.¹

Yleisön hallussa oli S-päivän alkaessa vaihtoseteleitä 6,54 miljardia markkaa eli vaihtoseteleiden vasempia ja oikeita puoliskoja molempia 3,27 miljardia markkaa. Siten pakkolainan enimmäismäärä oli 3,27 miljardia markkaa, jos kaikki yleisön hallussa olleet oikeat puoliskot olisi tuotu kuitattavaksi rahalaitoksiin. Lisäksi 100 markan ja arvoltaan sitä pienempiä seteleitä oli liikkeessä yhteensä 2,31 miljardia markkaa.

Vaihtoseteleiden vasemmat puoliskot palautuivat pääosin Suomen Pankkiin, pikkuseteleitä oli kadonnut runsaammin

Suomen Pankin konttorit avasivat ovensa poikkeuksellisesti uudenvuodenpäivänä kello 10 pankeille ja osuuskassoille sekä valtion, kuntien ja seurakuntien laitoksille. Niiden seteleitä ei leikattu, ja ne saattoivat vaihtaa setelinsä yksi yhteen uusiin seteleihin.

Vuoden ensimmäisestä arkipäivästä lähtien myös yleisöllä oli mahdollisuus vaihtaa seteleidensä vasempia puolia pankeissa uusiin vuoden 1945 tyyppin seteleihin puolesta niihin merkitystä arvosta. Lehdet korostivat, että tässä yhteydessä oli huolehdittava siitä, ettei setelin oikea puolisko katoaisi. Ajatuksena oli, että seteleiden vasempien puoliskojen vaihto tapahtuisi osana luonnollista seteleiden kiertoa, mutta niin kuin yleensä tällaisessa tilanteessa, ihmiset halusivat heti vaihtaa vanhanmalliset setelinsä uusiin. Siihen varmasti kannusti myös hankaluus toimia setelinpuoliskojen kanssa. Koska Suomen Pan-

kin setelipaino oli ehtinyt valmistaa vain osan tarvittavista uusista seteleistä ennen vuodenvaihdetta, joutui pankki lehtien välityksellä kehottamaan yleisöä maltillisuuteen, käyttämään vanhoja seteleitä ja hoitamaan setelinvaihdon normaalin setelinkierron osana.²

Alun perin 500, 1000 ja 5000 markan seteleiden vasempien puoliskojen sekä 100 markan ja arvoltaan sitä pienempien seteleiden käyppyyksensä maksuväliseenä oli rajattu helmikuun 16. päivään ja niitä saattoi vaihtaa rahalaitoksissa helmikuun loppuun asti. Vielä kiertokirjeessään helmikuun 8. päivä Suomen Pankki korosti tätä aikataulua ja kehotti rahalaitoksia ja postisiirtoliikettä harjoittavia postitoimipaikkoja panemaan setelit postiin viimeistään maaliskuun 9. päivä 1946. Valtiovarainministeriö kuitenkin pidensi 100 markkaa ja sitä pienempien seteleiden käyttöaikaa vajaalla kahdella viikolla

14.2.1946 tekemällään päätöksellä. Päätöksen takia ne kävivät maksuvälineinä helmikuun 1946 loppuun asti. Samalla niiden vaihtoaikaa rahalaitoksissa ja postitoimipaikoissa pidennettiin maaliskuun 16. päivään. Niinpä Suomen Pankki siirsi niiden viimeistä lähettämispäivää 23. maaliskuuta 1946 asti.³

Lehdet julkaisivat yhden palstan uutisia pienten seteleiden käyttöajan pidennystä koskevasta päätöksestä. Sen sijaan Kansallis-Osake-Pankki järjesti päätökselle lisäjulkisuutta lehdistä julkaisemallaan mainoksella.⁴

Syynä 100 markkaa ja sitä pienempien seteleiden käyttö- ja vaihtamisajanjakson pidentämiseen olivat edellä mainitut paikalliset puutteet uusista seteleistä. Luonnollisesti oli vaikea arvioida, mikä seteleiden kysyntä oli eri puolilla maata. Suomen Pankki joutuikin ajoittain itse kuljettamaan joillekin tehdaspaikkakunnille uusia seteleitä, kun postin kuljetukset eivät ehtineet ajoissa. Tuohon aikaan pankilla ei ollut erityisiä autoja seteleiden kuljetukseen, vaan ne kuljetettiin tällaisissa hätätapauksissa henkilöautolla.

Suomen Pankki tilastoi vaihtoseteleiden ja vanhanmallisten seteleiden palautumista seteliarvoittain kesäkuun 1946 loppuun asti. Myös sen jälkeen seteleiden myöhästyneitä vaihtoja hyväksyttiin jossain määrin, mistä lähemmin seuraavassa luvussa, mutta niistä tilastoitiin vain hyväksytyjen vaihtojen kokonaismäärä.

Vaihtoseteleiden eli 500–5000 markan seteleiden vasempia puoliskoja jäi vaihtamatta 22.6.1946 mennessä 73,5 miljoonan markan edestä ja yhteensä runsaat 185 000 kappaletta. Vähiten jäi palautumatta 5000 markan setelin vasempia puoliskoja, vain runsaat 3 100 kappaletta. Pankin seteleiden polttoa koskevien

● Kansallis-Osake-Pankki sai aikaan pienten seteleiden käyttöajan pidennystä koskevalle päätökselle lisäjulkisuutta lehti-ilmoituksellaan.

tilastojen perusteella 5000 markan seteleitä tai niiden vasempia puoliskoja lunastettiin tai hylättiin hakemusten perusteella vuoden 1949 lokakuun loppuun mennessä vielä 190 kappaletta. Siten kokonaisia vuosina 1939–1945 liikkeeseen laskettuja 5000 markan seteleitä jäi kansalaisten haltuun korkeintaan 2 916 kappaletta. Osa näistä seteleistä oli varmasti kadonnut tai tuhoutunut sodan melskeissä.

100 markan ja arvoltaan sitä pienempiä seteleitä jäi palautumatta huomattavasti enem-

män eli yhteensä 225 miljoonan markan edestä. Kappalemääräisesti näitä arvoltaan pieniä seteleitä jäi vaihtamatta vajaat 7,7 miljoonaa kappaletta. Ne jakautuivat eri seteliarvojen kesken hämmästyttävän tasaisesti 1:stä 2 miljoonaan

kappaleeseen, kuitenkin niin, että mitä pienempiarvoinen seteli, sitä enemmän sitä jäi palautumatta. Tämä selittyy ihmisten käyttäytymisellä. Arvoltaan pieniä seteleitä käsitellään huolimattomammin, ja niinpä ne katoavat helpommin.

Pitkä vaihto aika mahdollisti väärinkäytökset oikeiden puoliskojen palauttamisessa, valtio sai kuitenkin useita yli miljoonan markan suuruisia pakkolainoja

Torstaista tammikuun 10. päivästä 1946 lähtien yleisöllä oli mahdollisuus toimittaa pankkeihin seteleiden oikeita puoliskoja kuittia vastaan. Sitä edeltävänä päivänä Suomen Pankki toimitti Suomen Tietotoimistolle tiedotteen, jonka se pyysi hyväntahtoisesti lukemaan saman päivän kello 19 radiouutisten yhteydessä sekä julkaisemaan seuraavan päivän sanomalehdissä. Pankki täsmensi tiedotteessa, että vaikka S-lomakkeissa, jotka oikeita puoliskoja luovutettaessa oli täytettävä, oli mainittu myös 100 markan ja sitä arvoltaan pienemmät setelit, ei luovutus koskenut niitä. Pankki kertasi tiedotteessa setelinvaihdon aikataulua koskevat määräykset. Vastaavasti ministeri Törnren piti ruotsinkielisen radiopuheen, joka lähinnä käsitteli osakkeiden leimausta. Hän kuitenkin kertasi puheen alussa sekä seteleiden vasempien puoliskojen käyttöä että oikeiden puoliskojen vaihtoa koskevat tärkeät päivämäärät.⁵

Luovuttaessaan seteleiden oikeita puoliskoja pankeissa kuittia vastaan niiden luovuttajat täyttivät edellä mainitun S-lomakkeen, joka kopioitui kolmena kappaleena. Lomakkeen A-kappale jäi rahalaitokselle, joka oli vastaanottanut oikeat puoliskot, ja laina korkoineen tultiin aikanaan maksamaan sen perusteella.

B-kappaleen rahalaitos antoi puoliskojen luovuttajalle kuitiksi siihen merkityn rahamäärän sijoittamisesta valtion tilille omistajan lukuun. Se oli luovuttajan esitettävä aikanaan pakkolainan takaisin maksamisen yhteydessä. Luovuttaja ei voinut siirtää eikä pantata kuitiaan. C-kappaleet pankin konttorin tuli järjestää henkikirjoituspaikkojen mukaan ja lähettää ne paikallisen veropiirin verolautakunnalle, joka puolestaan toimitti ne edelleen asianomaiselle verolautakunnalle. Moniosaiseen lomakkeeseen täytyi turvautua, jotta verotusnäkökohdat voitiin ottaa huomioon. Lomake oli sen verran monimutkainen, että pankkien konttorit varasivat henkilökuntaa auttamaan asiakkaita sen täyttämässä.⁶

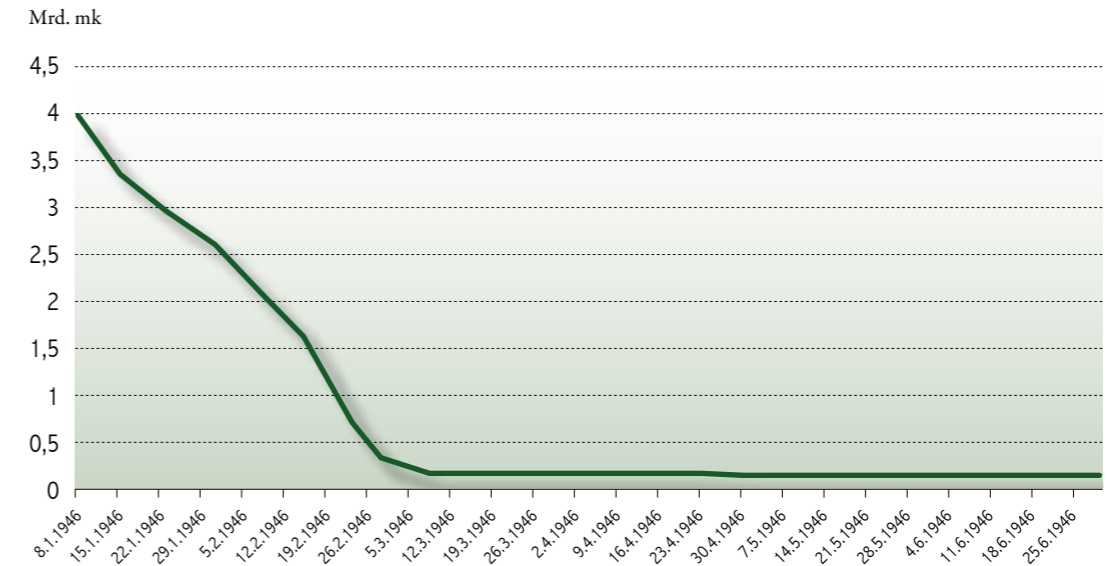
Oikeiden puoliskojen luovutus pankeihin käynnistyi vain verkalleen (ks. kuvio 3, s. 187).⁷ Lehdistö arveli sen johtuvan siitä, että kansalaiset halusivat ensin odottaa, millä tavoin hallitus tulisi oikaisemaan pakkolainoamisen haittoja vähävaraisille. Sen takia lehdet korostivat, että epäoikeudenmukaisuuksien käsittely saattoi tapahtua vasta sen jälkeen, kun seteleiden oikeiden puoliskojen vaihto lainakuutteihin oli tapahtunut.⁸

Lehdet katsoivat, että seteleiden oikeiden puoliskojen palauttamiselle varattu pitkä ajanjakso lisäsi väärinkäytösten mahdollisuuksia. Valtiovalta korosti julkisissa esiintymisissään toistuvasti kieltoa luovuttaa leikattavia seteleitä toisille. Seteleiden suursalaajien arveltiin kuitenkin saaneen runsaasti aikaa myydä ne sellaisille, joilla ei omasta takaa ollut montaa puolikasta ja joiden ei tarvinnut pelätä joutuvansa kiinni verosalaamisesta lainatessaan niitä valtiolle. Huhujen mukaan seteleiden suuromistajat uskottelivat ostajille puoliskojensa myynnin helpottamiseksi, että pienemmät summat,

kuten 3 000 tai 5 000 markkaa, valtio lunastaisi pian takaisin. Eräs yleisönosastokirjoittaja kertoi pitkän vaihtoajanjakson johtaneen siihen, että varakkaammat tuttavat kiertelivät ympäriinsä tarjoamassa liikoja oikeita puolikkaitaan. Ystävyysuhteen säilyttäminen teki niiden vastaanottamisesta kieltäytymisen vaikeaksi. Ehkä näiden huhujen perusteella valtiovarainministeriö korosti lehti-ilmoituksessaan veroilmoituksen laatimista rehellisesti ja korjaamaan virheellisesti laaditun veroilmoituksen. Ilmoituksessa varoitettiin ”ilmoittamasta omina toiselle kuuluvia arvopapereita tai seteleitä. Myös

Setelin vaihto 1946 Sedelutbytter 1946		Hinnat. Lähellä main C-kappaleen toisella puolella olevat ohjeet Omät Läs först användningarna på baksidan av exemplar C!		S Suomen Pankki - banken	
<p>Patentivaltuutettu kirjasto on otettu tästä setelin luovutuksesta. Öppgörelse från den bläckta rutan finns av den, som överlämnar sedeln.</p>				<p>Valtiosetelin luovutuksen maksu Lämningsavgiften ska till statens kassas</p>	
<p>Setelin omistaja: Sedellarnas ägare: nimenä ja kaikki nimet, lähtö- ja -sijain nimi — tillnamnet och alla tillnamn, adressen och adressen</p>				<p>Seteleiden määrä — sedelvalur</p>	
<p>Ammatit tai arvot: Yrke eller titlar: Setel -päivä ja -aika: Födelsert och -tid:</p>				<p>kol. ml. setin määrä mk. tilinumeri</p>	
<p>Henkilökirjoituksilla Personskrivningarna: I. I. 1946: I. I. 1946:</p>				<p>2 500</p>	
<p>Osoite: Adress:</p>				<p>500</p>	
<p>Ellei setelin omistaja itse luovuta seteleitä tai jos omistajana on yhteisö, on lisäksi ilmoitettava Om sedlarnas icke överlämnas av ägaren i. om de ägas av sammanslutning, bör ytterligare angivas</p>				<p>250</p>	
<p>Omistajan totemin: Legitimation av ägaren: henkilökohtainen, virallinen, poliittinen, — identiteetti, dekadent, päätös ja l. dyl.</p>				<p>50</p>	
<p>Setelin luovuttaja: Sedeln överlämnas av: nimenä ja kaikki nimet — tillnamnet och alla tillnamn</p>				<p>25</p>	
<p>Ammatit tai arvot: Yrke eller titlar: Osoite: Adress:</p>				<p>10</p>	
<p>Ammatit tai arvot: Yrke eller titlar: Osoite: Adress:</p>				<p>5</p>	
<p>Ammatit tai arvot: Yrke eller titlar: Osoite: Adress:</p>				<p>2:00</p>	
<p>Yhteensä — totalt — mk</p>				<p>mk</p>	
<p>Vastantottopaikan nimi ja virallinen allekirjoitus: Inlämningsstället namn och fränkstämningens underskrift:</p>		<p>paikka — ort: / 1946 aika — tid:</p>		<p>luovuttajan nimi — överlämnarens namn Legitimation av överlämnaren: henkilökohtainen, poliittinen, — identiteetti, dekadent, päätös ja l. dyl.</p>	
<p>Idän — öst:</p>		<p>Luovuttajan totemin: Legitimation av överlämnaren: henkilökohtainen, poliittinen, — identiteetti, dekadent, päätös ja l. dyl.</p>		<p>Hinnat. Tässä lappaleen numeron seteleiden luovuttajalle: hinnat, joka on edellä olevan lappaleen mukainen. — Lähellä main C-kappaleen toisella puolella olevat ohjeet. Öppgörelse från den bläckta rutan finns av den, som överlämnar sedeln. — Keskellä on näitä ohjeita sekä postin.</p>	
<p>Idän — öst:</p>		<p>Hinnat. Tässä lappaleen numeron seteleiden luovuttajalle: hinnat, joka on edellä olevan lappaleen mukainen. — Lähellä main C-kappaleen toisella puolella olevat ohjeet. Öppgörelse från den bläckta rutan finns av den, som överlämnar sedeln. — Keskellä on näitä ohjeita sekä postin.</p>		<p>B</p>	

Seteleiden oikeiden puoliskojen luovutuksen yhteydessä täytettiin kolmiosainen S-lomake, jonka B-osa annettiin seteleiden oikeiden puoliskojen luovuttajalle kuitiksi.

Kuvio 3. Suomen Pankkiin palautumattomien vaihtoseteleiden oikeiden puoliskojen arvo

Lähde: SPA.

– – katkaistavien seteleiden tai niiden oikeanpuolisten puoliskojen luovuttaminen toiselle on kielletty.”⁹

Oikeiden puoliskojen luovutuksen määräajan lähestyessä loppuaan lehdet ryhtyivät jälleen uutisoimaan setelinvaihdosta, kun aihe alkoi tuottaa uutisia muutaman viikon hiljaiselon jälkeen. Luovutusajan viimeisten päivien aikana pankeissa saattoi jälleen olla jopa tunteja kestänyttä jonotusta, kun monet halusivat tallettaa myös metallirahavarastonsa välttääkseen uusia yllätyksiä. Pankit käyttivät seteleiden vaihdon saamaa laajaa huomiota hyväkseen mainonnassaan myös vuodenvaihteen jälkeen. Pohjois-Pohjanmaan osuuskaasat kertasivat setelinvaihdon keskeiset elementit lehti-ilmoituksessaan, ja Kaleva-lehti muistutti ilmoituksessaan, etteivät asiakkaat lähettäisi kirjeissään enää vanhanmallisia seteleitä. Vastaa-

vasti Pohjoismaiden Yhdyspankin mainoksen sanomana oli, että markan arvon vakauttaminen onnistuu tallettamalla liikenevät varat tuotannon palvelukseen. Postisäästöpankki sen sijaan käytti seteleiden kuvia mainoskampanjassaan ja kehotti kansalaisia panemaan rahansa tilille odottamaan ulkomaanlaivalastien saapumista.¹⁰

Rahalaitokset ja postisäästöpankin posti-siirtoliikettä välittävät postitoimipaikat saivat vastaanottaa oikeita puoliskoja helmikuun 16. päivään 1946 asti. Vastaanottavien laitosten piti palauttaa tai postittaa ne Suomen Pankille viimeistään helmikuun viimeinen päivä. Viimeisen lähetyksen mukana olleessa erittelyssä oli ilmoitettava vastaanottopaikassa annetun viimeisen kuitin numero, joka osoitti, kuinka monta asiakasta oli jättänyt oikeita puoliskoja vastaanottopaikkaan.

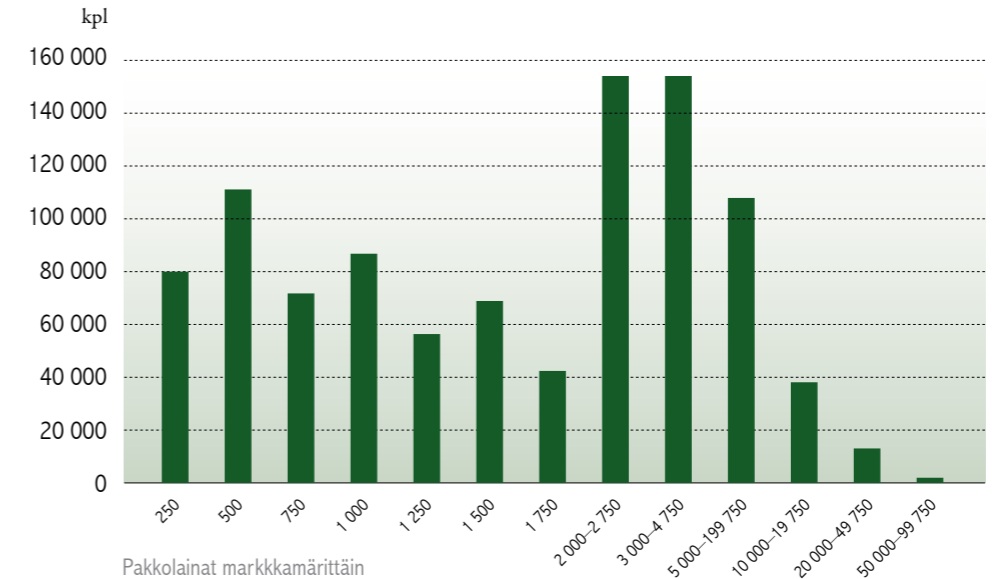
Pohjois-Suomen osuuskassat ker tasivat setelinvaihdon keskeiset toimenpiteet, Pohjoismaiden Yhdyspankki kannusti kansalaisia tallettamaan myös setelinvaihdon aikana ja Postisäästöpankki ehdotti rahojen panemista tilille odottamaan ulkomaanlaivojen saapumista.

Yhteensä yleisön hallussa 1.1.1946 olleista vaihtoseteleiden oikeista puoliskoista (3 270 miljoonaa markkaa) palautettiin Suomen Pankkiin vuoden 1946 aikana 3 146 miljoonaa markkaa. Siten niitä jäi palauttamatta 124 miljoonaa markkaa. Seteliarvoista vähiten jäi kansalaisten haltuun 5000 markan setelin oikeita puoliskoja. Niitä jäi palautumatta, kun otetaan huomioon kaikki Suomen Pankkiin poltettavaksi päätyneet setelit vuoden 1949 lokakuun loppuun mennessä, yhteensä vajaat 4 800 kappaletta. Kun 5000 markan seteleitä oli vielä joulukuun puolivälissä 1945 liikkeessä yli 460 000 kappaletta, niin kovin suurta osaa niistä ei jäänyt ilmoittamatta verojen salaamisen takia.

Oikeilla puoliskoilla kuitattuja pakkolainoja oli yhteensä 976 775, ja keskimääräinen pakkolaina oli näin ollen runsaat 3 200 markkaa. Yli

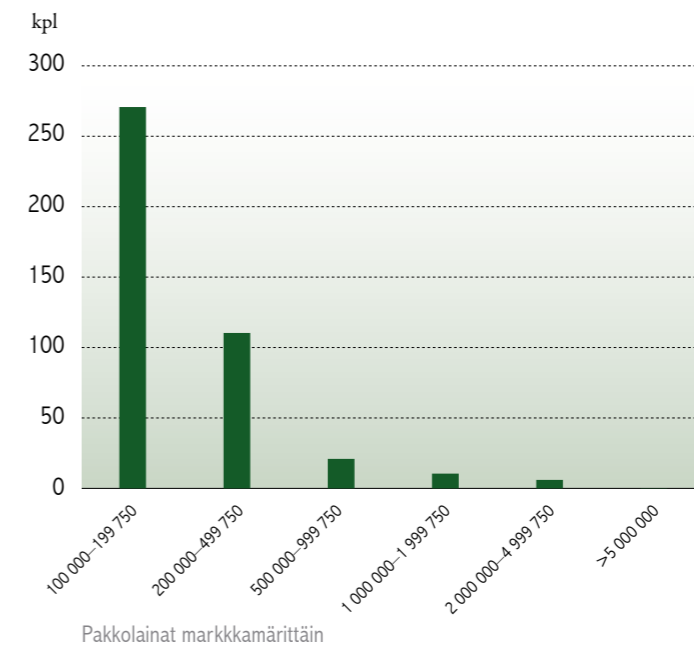
68 % pakkolainoista oli alle 3 000 markkaa (ks. kuvio 4). Vähintään 100 000 markkaa käsittävien pakkolainojen jakauma ilmenee kuviosta 5. Edellä jo mainittiin, että suurin pakkolaina oli lähes 7,5 miljoonaa markkaa. Lisäksi 18 muuta pakkolainaa oli vähintään miljoona markkaa. Vähintään 50 000 markan pakkolainoja (eli vuodenvaihteessa vähintään 100 000 markan edestä seteleitä hallussaan pitäneitä) oli lähes 1 900.¹¹

Liikepankit ja säästöpankit muodostivat suurimmat seteleiden oikeiden puoliskojen vastaanottoaikat, ja niiden osuudet kuitattujen pakkolainojen markkamäärästä olivat vastaavasti 36,3 % ja 33,8 %. Loppu jakautui osuuskassojen, Postisäästöpankin ja Suomen Pankin kesken. Jos tarkastellaan rahalaitosten Suomen Pankkiin toimittamien seteleiden oikeiden

Kuvio 4. 100 000 markkaa pienempien pakkolainojen jakauma

Lähde: KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1.

Kuvio 5. 100 000 markkaa ja sitä suurempien pakkolainojen jakauma

Lähde: KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1.

----- Oulun -----
 Nimenosoike Oulu -----
 Kys. 1) Mitä on valtion sille 16. 6. 1948 klu 50:00 nennottu ajotettuja 5.000, 1.000 ja 200 markan seteleiden osalta puoliskojojen määrät?

Kys. 2) Kuinka paljon markkamääräisesti 2.000, 1.000 ja 500 markan seteleiden osalta puoliskojoja on ajotettu valtion sille laskettuna 16 päivänä 1948 klu 50:00 nennottu?

I

valtion sille ajotettu puoliskomäärät		
laji	arvo mk	Tuotto mk
2000:		
1000:		
500:		
I)		
II)		

3) Valtion sille 16. 6. 1948 klu 50:00 nennottu ajotettuja 5.000, 1.000 ja 200 markan seteleiden osalta puoliskojojen määrä.
 4) Valtion sille 16. 6. 1948 klu 50:00 nennottu ajotettuja 5.000, 1.000 ja 200 markan seteleiden osalta puoliskojojen määrä.

Kys. 3) Kuinka monta ajotusta valtion sille on tapahtunut?

II

5) Ajotusten (perustakuitien) lukumäärä: -----

Kys. 4) Kuinka ajotusten lukumääräisesti ajotusten suuruuden mukaan ryhmitellyt joukossa, ja jäljestyksessä eniten allistia laaditt?

III

ajotuksen määrä (ks. maks.)	laji	Tuotto mk
100: --		
200: --		
300: --		
400: --		
500: --		
600: --		
700: --		
800: --		
900: --		
1.000: --		
1.200: --		
1.400: --		
1.600: --		
1.800: --		
2.000: --	5.750: --	
3.000: --	4.750: --	
4.000: --	3.750: --	
5.000: --	2.750: --	
6.000: --	17.750: --	
7.000: --	40.750: --	
8.000: --	50.750: --	
9.000: --	60.750: --	
10.000: --	70.750: --	
11.000: --	80.750: --	
12.000: --	90.750: --	
13.000: --	100.750: --	
14.000: --	110.750: --	
15.000: --	120.750: --	
16.000: --	130.750: --	
17.000: --	140.750: --	
18.000: --	150.750: --	
19.000: --	160.750: --	
20.000: --	170.750: --	
Yks. laji	Yks. mk	

4) Ajotusten lukumääräisesti (perustakuitien, ks. luku 2 merkiksi) jaotustensa ajotusten suuruuden mukaan.
 Muut.
 Ajotusten suuruudella eli määrällä tarkoitetaan heidän luovuttamissa suuruudessa, jolloin luovutuksen määrä loppuosana.
 Huomautuksia:

Oikeiden puoliskojojen vastaanottoaika joutuivat täyttämään yksityiskohtaisen lomakkeen, josta ilmeni vastaanotettujen puoliskojojen ja markkamäärä seteliarvoittain sekä pakkolainojen määrä suuruusluokittain.

9. Suomen Pankkiin saapuneet seteleiden vaihtoa koskeneet hakemukset

puoliskojojen keskimääräisiä arvoja, havaitaan setelinleikkauksen merkitys Pohjois-Suomen asukkaille. Suomen Pankin Oulun-konttorin alueella asiakkaat luovuttivat oikeita puoliskoja keskimäärin lähes 4 300 markan edestä, mikä oli lähes 30 % valtakunnan keskiarvoa suurempi. Myös kokonaismarkkamäärältään Suomen Pankin Oulun-konttorin alueen rahalaitokset

kuittasivat pankin pääkonttorin jälkeen suurimman määrän pakkolainaa.

Suomen Pankin konttoreissa oikeita puoliskoja kävi luovuttamassa yhteensä yli 20 000 asiakasta. Pankin konttoreista suurimmat keskimääräiset arvot olivat pääkonttorissa (noin 7 100 markkaa) ja pohjoisimmassa Oulun konttorissa (noin 5 400 markkaa).¹²

Suomen Pankkiin saapui monia erityyppisiä seteleiden vaihtoon liittyviä hakemuksia ja selvityksiä. Edellä jo käsiteltiin myöhästyntä kassanlaskentaa koskevia selvityksiä. Muut hakemukset liittyivät pääosin itse

setelinvaihdon aikatauluista myöhästymisiin, mutta osassa esitettiin setelinvaihdon määräysten muuttamista. Seuraavassa tarkastellaan näitä hakemuksia ryhmittäin.

Vaihtosetelit, jotka löydettiin vasta niiden vaihdolle määrätyn ajanjakson jälkeen

Vuoden 1946 alussa lehdet olivat täynnä setelinleikkausta koskevia uutisia, ja niissä kerrottiin yksityiskohtaisesti, miten kansalaisten tuli toimia setelinvaihdon yhteydessä. Vaikka lehdistön innostus asiaan oli jo laimentunut siinä vaiheessa, kun seteleiden oikeiden puoliskojen luovutusaika läheni loppuaan, informaatiota aiheesta kuitenkin jaettiin.

Vuoden alun valtavana uutisoinnista huolimatta vaihtoseteleitä löytyi vaihdolle määrätyn ajanjakson jälkeen hämmästyttävän paljon koko vuoden 1946 ajan. Myöhästymisiin oli varauduttu jo valtioneuvoston uudenvuodenaaton päätöksessä, jonka mukaan Suomen Pankki saattoi vaihtaa setelin vasemman puoliskon tai ottaa vastaan oikean puoliskon, jos niiden haltija esitti siihen hyväksyttävän syyn. Tuskin valtiolta oli kuitenkaan varautunut sellaiseen määrään myöhästyneitä hakemuksia, kuin niitä myöhemmin ilmaantui. Useissa myöhästymis-

tä koskeneissa hakemuksissa käytettiin sanoja ”aikanaan kadonnut”, ”unohtunut”, ”epähuomiossa”, ”erehdyksessä”, ”vahingossa”, ”ymmärtämättömyydestä”, ”väärinkäsityksestä”, ”sotkeutuneet papereiden joukkoon”, ”määrätystä syystä”, ”olosuhteiden pakosta” jne. Mainittujen ilmausten ei yleensä katsottu olevan hyväksyttäviä syitä myöhästymiseen, ja varsinkin sana ”unohtunut” johti hakemuksen hylkäämiseen, koskipa se sitten vasempia tai oikeita puoliskoja tai kokonaisia seteleitä.¹

Viranomaisille saapui myös lukuisia hakemuksia, joissa viitattiin tietämättömyyteen tai perusteltiin myöhästymistä sillä, ettei ollut lehtiä ja radiota eikä ”käyty kylillä”. Toisaalta viitattiin myös työ- tai muihin kiireisiin, jotka eivät ole mahdollistaneet seteleiden vaihdon huolehtimisesta ajoissa. Eräässä kirjeessä viitattiin jopa siihen, että lehtitietojen mukaan seteleiden poltto jatkui edelleen Suomen Pankissa.

Suomen Pankilla oli kuitenkin erittäin tiukka linja myös tällaisten myöhästyneiden hakemusten suhteen. Varsinkin jos kyseessä oli merkittävät, kymmeniätuhansia koskevat summat, ei kotipaikkakunnalta poissaolon takia hoitamatta jääneitä setelinvaihtoja hyväksytty. Vastaavasti se, että oli juuri vaihtoajanjakson viimeisinä päivinä matkoilla, ei riittänyt myöhästymisen hyväksymiseen. Yleensä vain silloin, kun hakemuksesta todistettavasti ilmeni, että ihmiset olivat huonokuntoisia vaihtoajanjakson aikana tai asuivat eristyksessä hankalien talviolosuhteiden vuoksi, saatettiin hakemus hyväksyä.

Lukuisia olivat myös vainajien kuolinpesien hakemukset. Ne noudattivat kaavaa, jonka mukaan vainajan jäljelle jäänyt omaisuus oli aikanaan tutkittu, mutta myöhemmin oli sattumalta löytynyt esimerkiksi pahvilaatikon pohjapaperin alta kirjekuori, jossa oli suurempi tai pienempi määrä seteleitä. Näissä hakemuksissa yleensä viitattiin siihen, että vainaja oli ollut vakavasti sairas eikä kukaan tiennyt hänellä olleen tällaisia rahoja. Erääseen tällaiseen hakemuskirjeeseen oli sen käsitelijä pankissa kirjoittanut ”tyypillisiä kätköseteleitä” ja tarkoittanut ilmeisesti, ettei seteleitä ollut ilmoitettu tulo- ja omaisuusverotuksessa.

Joskus oli hakemuksen mukaan kyllä tiedossa, että vainajalla oli ollut rahaa, mutta rahoja ei ollut löydetty vaihtoajanjakson aikana, vaikka oli etsitty. Kätkö oli myöhemmin löydetty sattumalta, erikoisimmillaan talon välikattotäyteisiin tai ikkunan kehyslistaan kätkettynä. Monissa hakemuskirjeissä viitattiin nimenomaan siihen, että löydettiin kuolleen puolison tai vanhemman rahakätkö. Siten rahojen kätkemistä pidettiin aivan luonnollisena menettelynä.

Hämmästyttävän usein tällaisia rahoja löytyi myös vainajien vaatteista, kun niitä jostain syystä myöhemmin tutkittiin.

Monet henkilöt näkivät suurta vaivaa vaihtoajanjaksosta myöhästyneiden seteleiden vaihtamiseksi käypään rahaan. Ensin rahoja oli tarjottu oman paikkakunnan pankissa. Sieltä oli virheellisesti neuvottu matkustamaan lähimpään Suomen Pankin konttoriin, josta oli vasta saatu oikea tieto, että myöhästymiset käsiteltiin Suomen Pankin pääkonttori.

Myös viittaaminen sairauteen tai muistikatkoihin ilman tarkempaa selitystä sairauden luonteesta ja ajankohdasta johti hylkäykseen. Mikäli hakemukseen kuitenkin sisältyi lääkärin todistus, josta ilmeni, että sairauden luonteen ja keston vuoksi myöhästymisen oli ymmärrettävissä, vaihto hyväksyttiin vielä jälkikäteen. Samoin hyväksyttiin niukan myöhästymisen syyksi, jos henkilö ei iän ja terveydentilan huomioon ottaen pystynyt hankalien lumi- tai liikenneolojen vuoksi salomailta lähtemään paikkakunnalle, jossa vaihto olisi ollut mahdollinen.

Erikoisia haasteita setelinvaihto toi sairaaloille, varsinkin mielisairaaloille ja kunnalliskodeille, joissa oli pitkäaikaispotilaita ja -hoitokkeja. Huolimatta hoitohenkilökunnan tiedottamisesta potilaat saattoivat olla siinä tilassa, etteivät ymmärtäneet vaihdon toteutustapaa, pelkäsivät menettävänsä rahansa tai varsinkin mielisairaajat olivat kätkeneet rahansa. Niitä sitten hoitajat tai omaiset löysivät myöhästyneenä vaatteista, kengistä tai tavaroiden joukosta. Suomen Pankki suhtautui ymmäryksellä selvästi perusteltavissa olleisiin myöhästymisiin. Jos myöhästymisen sen sijaan johtui rahavarojen hoitajan laiminlyönnistä, käsitel-

tiin asiaa kuten muitakin unohtamisia. Joissakin tapauksissa, kun kyseessä oli merkittävämpi summa seteleitä, jotka löytyivät myöhästyneenä raha-asioitaan puutteellisesti hoitamaan kyenneeltä henkilöltä, pyydettiin vielä lisäselvityksiä. Esimerkiksi henkilöä pyydettiin esittämään säästökirja, jonka avulla oli osoitettavissa, että henkilö oli nostanut rahat pankkitililtään.

Hyväksyttävä syy oli myös postinkulun hitauteen liittyvä myöhästyminen. Joillakin paikkakunnilla ei ollut lainkaan rahalaitoksia, minkä takia seteleitä tai niiden puoliskoja jouduttiin lähettämään sukulaisille, joilla oli mahdollisuus vaihtaa ne. Joskus kirjeet olivat seikkailleet viikkokaupalla ennen kuin päätyivät oikeaan osoitteeseen. Edellytyksenä hyväksymiselle oli, että postileimat selvästi osoittivat, että setelit sisältävä kirje oli lähetetty ajoissa ja saapunut vaihtopaikkakunnalle vasta vaihtoajanjakson jälkeen. Siten ylimalkainen viittaus siihen, että posti viipyi kauan matkalla, ei riittänyt.

Useat hakemuskirjeet koskivat poliisin rikostapauksien yhteydessä takavarikoimia rahoja, jotka niiden oikeat omistajat saivat käyttöönsä oikeuden päätöksellä vasta vaihtoajanjakson jälkeen. Nämä poliisilaitoksen löytötavaratoimiston hallussa olleet setelit, joita poliisi ei ollut voinut vaihtaa, koska ne olivat rikostapausten todistuskappaleita, hyväksyttiin myöhemmin vaihdettaviksi ja oikeat puoliskot valtiolle lainattaviksi.

Yksi lukuisia kertoja esiintynyt selitys oli kadonnut lompakko, rahapussi tai -käärö ja jopa käsilaukku, joka oli löytynyt vasta lumien sulettua vaihtoajanjakson jälkeen keväällä. Lompakko oli saattanut kadota metsä- tai ulkotöissä, halkoja ajaessa tai marjassa. Joskus jos

toinen henkilö oli löytynyt lompakon, poliisi teki sitä tutkinnan, mutta tällainen tutkintapöytäkirjakaan ei muuttanut myöhästyntä vaihtoa hyväksyttäväksi. Yleensä vain siinä tapauksessa, että henkilö oli ilmoittanut lompakon kadonneeksi heti katoamisen jälkeen ja siitä oli silloin tehty poliisitutkinta, saatettiin vaihtoajan jälkeen löytyneiden seteleiden vaihto hyväksyä. Eräässä Suomen Pankin lähettämässä vastauskirjeessä hakemukseen todettiin, että seteleiden haltija oli itse syypää seteleiden kadottamiseen, koska oli kuljettanut niin suuria määriä aiheetta mukanaan. Vastaavasti eräässä toisessa vastauskirjeessä ihmeteltiin, ettei seteleissä voinut huomata minkäänlaisia merkkejä siitä, että ne olisivat olleet koko talven lumen alla. Pikemminkin niitä näkyi säilytetyn jossakin ummehtuneessa lokerossa.

Joidenkin hakemusten mukaan kirjoittaja oli pyrkinyt toimimaan setelinvaihtoa koskeneiden ohjeiden mukaan, mutta onnettomien yhteen-sattumien seurauksena myöhästyi seteleiden luovutuksesta. Kahdessa hakemuksessa lompakko oli kadonnut heinälatoon ja löytyi vasta, kun heinät oli käytetty. Toisessa tapauksessa lieventävänä asianhaarana oli vielä, että henkilö oli joutunut vaihtamassa omia ja metsätöissä olleiden poikiensa omistamia seteleitä, mutta ei ollut varautunut esittämään poikiensa henkilötodistuksia. Hän joutui sen takia palaamaan tyhjin toimin, ja odottaessaan viikonloppuna tapaavansa toisella paikkakunnalla työssä olevat lapsensa kadotti lompakkonsa heinälatoon. Koska molemmissa tapauksissa lompakot löytyivät vain muutaman päivän myöhässä, Suomen Pankki hyväksyi selitykset ja seteleiden vasemmat puoliskot vaihdettiin ja oikeat lainattiin valtiolle.

Metsätöissä tai muuten ulkotöissä kadonneiden lompakkojen lisäksi niitä löytyi vaihtoajanjakson jälkeen myös takin päällyskankaan ja vuoren välistä, pikkulasten piilottamina, lipastojen alimpien laatikkojen takaa sinne ylimmästä laatikosta pudonneina ja vaatekaappin lokerosta. Seteleitä löytyi myöhässä myös vanhoista käytöstä poistetuista lompakoista ja käsilaukuista, ja joissakin tapauksessa löytyi avain kaappiin, jossa rahoja säilytettiin, vasta vaihtoajanjakson jälkeen.

Myös lasten säästölippaat sisälsivät vaihdettavia seteleitä, ja asia valkeni vasta, kun lipas tuotiin pankkiin tyhjennettäväksi vaihtoajanjakson jälkeen. Vetoamiset kummien lippaisiin laittamiin seteleihin kenenkään sitä huomaamatta eivät auttaneet, eikä seteleiden myöhästyneeseen vaihtamiseen suostuttu. Ehkä 5000 markan setelin löytyminen lapsen säästölippaasta kenenkään sitä muistamatta vaikuttikin jonkin verran epäuskottavalta, sillä se vastaa nykyrahassa yli 600:aa euroa. Olihan raha voitu laittaa säästölippaaseen vaikka samana päivänä. Myös jotkin pankkien konttorit olivat jättäneet helmikuun aikana sisään jätettyjen säästölippaiden tyhjentämisen maaliskuun puolelle viitaten setelinvaihdon, osakkeiden leimaamisen ja talletusten rekisteröinnin aiheuttamaan liialliseen työmäärään. Kun sitten lippaista löytyi leikattavia seteleitä, ei Suomen Pankki enää hyvittänyt niitä.

Ajanjaksioon merkittävästi vaikuttanut tapahtuma oli luovutetuilta alueilta muuttaneen siirtoväen, evakkojen, asuttaminen. Useissa evakkojen anomuksissa viitattiin siihen, että jotkin seteleitä sisältäneet paketit olivat kiireessä kadonneet ja löytyneet vasta vaihtoajanjakson jälkeen. Kun ihmiset joutuivat säilyttämään

tavaroitaan tilapäisesti, seteleitä hakemusten mukaan piilotettiin varkauksien pelosta mitä erilaisimpiin paikkoihin. Hakemuksissa esiintyi muun muassa rikkikuluneet sukat, jalkineet ja alusvaatteet, jotka sitten sattumalta löydettiin vaihtoajanjakson jälkeen. Myöskään tällaiset hakemukset eivät sellaisenaan johtaneet hyväksymiseen, vaan edellyttivät muita perusteita. Setelinvaihto vaikutti myös monella tapaa siirtoväen asuttamisesta vastanneen organisaation toimintaan. Siirtoväelle myydyistä monenlaisista tavaroista, kuten vaatteista ja armeijan varus-esineistä, kertyi maksuja. Toisaalta siirtoväeltä oli myös ostettu esimerkiksi heinää, mihin oli tarvittu ennakoita.

Hakemuskirjeiden perusteella voi päätellä paljon senaikaisista seteleiden säilytystavoista. Hyvin tyyppillistä näyttää olleen, että suurempia summia seteleitä säilytettiin kirjekuorissa tai papereiden ja arvopapereiden kuten obligaatioiden joukossa. Sitten niitä löytyi myöhästyneenä sattumalta tai, kuten eräässä kirjeessä sanottiin, suursiivouksen yhteydessä. Monesti setelit oli varattu hakemuskirjeiden mukaan johonkin tiettyyn tarkoitukseen, kuten verojen tai vuokran maksamiseen, johonkin suurempaan hankintaan tai vain pahan päivän varalle; erään kirjeen mukaan jopa henkilön omiin hautajaiskuluihin. Ehkä syynä siihen, ettei niitä viety pankkiin, oli se, että lähin rahalaitos oli matkan päässä ja pidettiin parempana säilyttää rahoja kotona piironginlaatikossa. Erään pienen yrityksen kassanhoidosta ja kirjanpidosta vastaava henkilö säilytti yrityksen kassaa hakemuksen mukaan kotonaan liinavaatekaapissa. Perusteluna hän käytti pitkää matkaa pankkiin ja huonoja liikenneyhteyksiä talvella. Lehdistös-

sä esitettiinkin toivomus, että toivottavasti setelinleikkaus opetti ihmiset nykyaikaisemmille rahansäilytystavoille.²

Monenlaista muuta tarinaa sisältyi kirjekuoriin, joissa seteleitä oli myöhästyneiden hakemuskirjeiden mukaan säilytetty. Erään kirjeen mukaan sen lähettäjän molemmat tyttäret olivat vuosia sitten saaneet nyt jo kuolleelta sukulaiseltaan kirjekuoren, joka kirjeenantajan mukaan sisälsi silkkinenäliinoja. Kirjeen sai kuitenkin avata vasta tyttärien häiden yhteydessä häälähjana. Keväällä 1946 molemmat tyttäret olivat kuitenkin päättäneet lähteä opiskelemaan erään kirkkokunnan diakonissoiksi Ruotsiin. Tämä päätös merkitsi, etteivät he voineet avioitua, ja niin päätettiin kirjekuoret avata. Hämmästyksiksi kirjeet sisälsivät silkkinenäliinojen sijasta kumpikin 3 000 markkaa jo vanhentuneina seteleinä.

Kirjekuorien ja papereiden joukossa säilytyksen ohella oli hämmästyttävää, kuinka paljon seteleitä pidettiin irrallisina vaatteiden taskussa. Monessa hakemuksessa viitattiin siihen, että setelit löytyivät vasta, kun kesäpuku tai sadetakki otettiin käyttöön. Hakemusten kirjoittajilla oli myös todentuntuisilta vaikuttavia perusteluja, minkä takia he pitivät vaatteidensa taskuissa seteleitä. Erään kirjeen mukaan asianomainen oli aina sodanaikaisten ilmahälytysten aikana pannut 1000 markan setelin pukunsa liivin taskuun. Mikäli hänen asuntoonsa osuisi pommi, hän ei tällä tavoin menettäisi kaikkia rahojaan. Rauhan jälkeen asia oli kuitenkin unohtunut, ja hakemuskirjeen kirjoittaja oli löytänyt setelin vasta puhdistessaan pukuaan keväällä 1946. Seteleitä löytyi vuoden 1946 kesällä myös kesähuviloilta tai selkärepuista.

Vastaavasti seteleitä löytyi sekä virsi-, pankki- että muiden kirjojen, sotilaspassin ja muistivihon välistä ja jopa kätkeytyinä sen ajan isojen lompakoiden vuorien väliin. Myös ompelukoria oli erään hakemuksen mukaan käytetty seteleiden säilytyspaikkana, ja seteleitä löytyi vaatekaapin pohjalta ja pyyheliinojen välistä. Joissakin hakemuksissa jopa todettiin, että rahoja oli kätkeyty eri paikkoihin, jotta mahdollisen murron yhteydessä niitä olisi vaikeampi löytää. Viitattiin siihenkin, ettei muistettu enää piilopaikkaa, joka myöhemmin löytyi sattumalta. Monenlaista selitystä tarjottiin myös sille, miksi setelit löytyivät vasta vaihtoajanjakson jälkeen. Joku kertoi aina alkoholin vaikutuksen alaisena ollessaan kätkevänsä rahojaan ja löytäneensä setelit myöhemmin ompelukoneen laatikosta. Mitä ihmeellisimmät kätköpaikat eivät kuitenkaan hellyttäneet hakemusten käsittelijöitä. ”Hylätään”-ilmaisun lisäksi tällaisiin hakemuksiin oli käsittelijä usein kirjoittanut ”rahat on vietävä pankkiin säilytettäväksi”.

Joissakin tapauksissa hakemuskirje sisälsi sen verran epäloogisuuksia, että ne jo sellaisenaan epäivät myöhästyneen vaihdon hyväksymisen. Erään kirjeen mukaan henkilö oli kadottanut vuoden 1945 syksyllä säästöpankkikirjansa ja tehnyt siitä ilmoituksen asianomaiselle säästöpankille. Keväällä 1946 säästökirja oli löytynyt. Kirjeen lähettäjä tarjosi pankkikirjan välistä löytyneitä seteleiden vasempia puoliskoja 4 000 markan edestä myöhästyneenä Suomen Pankin vaihdettavaksi. Oikeista puoliskoista ei ollut mainintaa eikä siitä, oliko jo syksyllä 1945 pankkikirjan väliin laitettu seteleiden vasempia puoliskoja.

Sinänsä myös seteleiden oikeat säilytyspaikat, kuten kauppojen kassalaatikot, saattoivat

osoittautua myöhästymisen syyksi. Puolen tusinan hakemuskirjeen mukaan seteleitä oli kulkeutunut kassalaatikoiden taakse ja osin löytynyt vasta kassakoneen korjaamisen yhteydessä.

Oli myös tapauksia, joissa henkilöt olivat leikkauttaneet setelit pankissa vuoden alkupäivinä ennen kuin oikeita puoliskoja oli mahdollista luovuttaa kuittia vastaan. Kyseiset henkilöt eivät olleet tulleet myöhemmin luovuttamaan seteleiden oikeita puoliskoja ja olivat heränneet toimintaan vasta, kun valtioneuvosto ilmoitti, että valtio maksoi pakkolainan pienet summat takaisin (asiasta lähemmin seuraavassa luvussa). Toisinaan henkilö ehti vaihtaa seteleiden vasemmat puolikkaat vasta helmikuun loppupäivien aikana, mutta myöhästyi oikeiden puolikkaiden antamisessa valtiolle pakkolainaksi, minkä olisi pitänyt tapahtua helmikuun 16. päivään mennessä. Jos peruste oli ymmärrettävissä eikä perustunut huolimattomuuteen tai unohtamiseen, hyväksyi Suomen Pankki myöhästymisen.

Seteleiden oikeita puoliskoja koskenutta määräystä luovuttaa ne kaikki yhdellä kertaa tulkittiin myöhästymisten yhteydessä yleensä kirjaimellisesti. Ilmeisesti katsottiin, että tällaiset myöhemmät oikeiden puoliskojen löytymiset viittasivat siihen, että ne olivat alun perin jonkun toisen henkilön seteleitä, joka ei halunnut verotussyistä paljastaa setelivarantojaan. Ihmiset saattoivat ajatella, että henkilöä, joka oli jo määrääjässä luovuttanut seteleitä, kohdeltiin suopeammin myöhästymisissä.

Joissakin myöhästyneissä hakemuksissa viitattiin myös siihen, että kun seteleiden vaihtoon oli eri ajanjaksot, ihmiset olivat ymmärtäneet ne väärin. Siten kun pieniarvoisten seteleiden vaihto-aika päättyi alun perin helmikuun lopussa,

oletettiin, että myös oikeita puoliskoja saattoi vaihtaa helmikuun loppuun asti.

Kaikki eivät katsoneet omien taitojensa riittävän hakemuskirjeen laatimiseen. Sen takia monien hakemuskirjeiden laatimiseen oli käytetty asianajajaa tai paikallisen pankin konttorinjohtajaa.

Joskus hakemuksissa viitattiin myös lehdisä julkaistuihin virheellisiin tietoihin. Tällaisia väärinkäsityksiä näytti erityisesti kulkeutuneen joillekin etäisille metsätyömaille. Hakemuksen käsittelijä oli joissakin tapauksissa kirjoittanut kirjeeseen, ettei Suomen Pankki voi olla vastuussa mahdollisesta virheellisestä tiedosta, koska se ei ole perustunut pankin viralliseen tiedotukseen. Vastaavasti viittaukset paikallisen pankkikonttorin virkailijalta saatuun virheelliseen tietoon palautusajanjaksosta eivät riittäneet myöhästymisten hyväksymiseen. Hakemuksissa viitattiin myös pankkien lauantaan 16.2. aukioloaikaa koskeneeseen väärinkäsitykseen, mutta se ei johtanut hyväksymiseen. Tällaiset viittaukset jäivät vain osoittamaan sinänsä inhimillistä asioiden hoitamisen jättämistä viime hetkeen. Väärinymmärrykset eivät rasittaneet vain yksityishenkilöitä, vaan myös jotkut kauppiat olivat ymmärtäneet tiedot väärin hakemuskirjeidensä perusteella. Siten arvoltaan suurten seteleiden vasempia puoliskoja oli vastaanotettu maksuna vielä maaliskuun aikana.

Joitakin viime hetken myöhästymisiä hyväksyttiin. Muun muassa yhden henkilön oli tarkoitus lähteä metsätöistä hiihtäen 25 kilometrin päähän Savonlinnaan toimittamaan seteleiden oikeita puoliskoja. Ankaruutta pyry ja tuuli olivat kuitenkin estäneet matkan. Koska henkilö välittömästi toimitti oikeat puoliskot kirjeitse,

myöhästyminen hyväksyttiin. Samoin toimitettiin toisen hakijan kanssa, jolla ei ollut hevosta ja joka jäi odottamaan kelin parantumista, kun tiet olivat tuiskun peittämät.

Oman lukunsa muodostivat yhdistysten ja järjestöjen myöhästyneet hakemukset. Yleensä kyseessä oli jonkun toimihenkilön huolimattomuus, kuten se, ettei hän ollut luovuttanut ajoissa jonkin keräyksen tuottoa, jäsenmaksuja tai yhdistyksen kassavaroja. Joissakin näissä kirjeissä viitattiin myös toimihenkilön sairastumiseen, vaihtumiseen tai matkoilla oloon silloin, kun setelit olisi pitänyt vaihtaa. Oli myös erilaisia keräyksiä, joiden tilitys tapahtui vasta vaihtojanjakson jälkeen. Myös näihin hakemuksiin pankin linja oli tiukka, kuten yksityisten kansalaisten tapauksissa. Kun hakemuksessa saatettiin vedota siihen, että vaihtamatta jättäminen johtui yksinomaan toimihenkilön huolimattomuudesta, oli hakemuksen käsittelijä useammin kuin kerran kirjoittanut siihen lakonisesti: ”Toimihenkilö saa korvata vahingon.”

Monilla organisaatioilla näytti olevan myös mitä erilaisimpiin tarkoituksiin kerättyjä kassoja, joista sitten määrääjain tehtiin hankintoja. Tällaisesta käy esimerkkinä sairaaloissa potilaiden rikkomista astioista kerätyt kassat.

Hakemuskirjeiden yhteydessä lähetettiin yleensä setelit tai niiden oikeat tai vasemmat puoliskot. Jos pankki ei hyväksynyt hakemusta, lähetettiin setelit tai niiden puoliskot takaisin hakijalle. Jotkut jopa pyysivät niiden lähettämistä takaisin muistona, joskin kalliina, tapahtumasta. Näitä seteleitä ja niiden puoliskoja onkin säilynyt paljon jälkipolville, eikä siten pelkää sen takia, että oikeat puoliskot jätettiin tarkoituksella vaihtamatta.

Hakemuskirjeitä tuli Suomen Pankkiin vielä vuoden 1949 syksyllä, ja joissakin tapauksissa Suomen Pankki hyväksyi seteleiden vaihdon alkuperäisten määräysten mukaisesti. Perusteena hyväksymiseen olivat esimerkiksi postin kadottamat rahoja sisältäneet kirjeet, jotka olivat olleet postileimojen perusteella kadoksissa vuosia, kunnes löytyivät.

Suomen Pankin arkistosta ei löydy mitään muistiota, johon olisi kirjattu syitä kielteisen linjan tiukkuuteen myöhästyneiden hakemusten käsittelyssä. Pankin johtokunnan jäsen Paavo Raittinen mainitsi esitelmässään pankin konttorinjohtajien kokouksessa huhtikuussa 1946, että johtokunta oli hakemuksia käsitellessään noudattanut seuraavaa periaatetta: Hakijan oli kyettävä esittämään myöhästymiseen sellainen syy joka, vaikka hän oli hoitanut asioitaan huolella, ei mahdollistanut häntä itseään tai hänen asiamiestään suorittamaan toimenpidettä ajoissa. Tuossa vaiheessa hakemukset olivat suuruudeltaan 45 markasta 70 000 markkaan. Vastaavasti Suomen Pankin järjestämässä neuvottelukokouksessa haarakonttoreiden konttorikirjureille ja konttoriapulaisille pankin (johtokunnan) sihteeri ja myöhempi johtokunnan jäsen Esko Leinonen mainitsi, että synn myöhästymiseen tulee olla todistettu. Jos myöhästymisen synnä on ollut huolimattomuus, on konttoreiden tarpeetonta lähettää anomuksia pääkonttoriin.³

Synnä linjan tiukkuuteen oli ilmeisesti se, että epäiltiin ihmisten käyttävän tekaistuja selityksiä myöhästymisilleen. Yhtenä setelinvaihdon synnä oli mustan pörssin kaupoilla tai muuten laittomasti hankittujen seteleiden esille saaminen. Mitä pidempään vaihtojanjaksosta oli kulunut aikaa, sitä enemmän seteleiden hal-

tijoilla oli mahdollisuuksia käyttää bulvaaneja yrityksissään vaihtaa seteleitä. Usein vain siinä tapauksessa, että myöhästymisen selityksenä oli lääkärintodistus, postileima, poliisitutkintapöytäkirja ym., voitiin myöhästynyt setelinvaihto tai pakkolaina valtiolle hyväksyä.

Monien hakemusten mukaan niiden lähettäjät itsekkin ajattelivat, että myöhästymisen takia se oli todennäköisesti turhaa. He olivat kuitenkin laatineet hakemuksen varmuuden vuoksi, vaikka joissakin oli loppukaneetti, että tehkää seteleillä tai niiden puoliskoilla mitä haluatte, käyttäkää vaikka talojen lämmitykseen. Lokakuun 1949 lopulla Suomen Pankissa poltettiinkin tällaisia pankin johtokunnan hylkäämiä sekä tulliasemien takavarikoimia ja valtiolle menetetyksi tuomittuja vanhanmallisia seteleitä runsaan 750 000 markan edestä.

Pieniarvoiset setelit, jotka löydettiin vasta vaihdolle määrätyn ajanjakson jälkeen

Pieniarvoisten 5–100 markan seteleiden suhteen seula myöhästymisten arvioinnissa ei ollut niin tiukka kuin leikattavissa seteleissä. Sairaiden henkilöiden tai todistettavasti vaihtojanjaksona pitkään metsätöissä olleiden henkilöiden unohtamisiin suhtauduttiin ymmärtäväisemmin. Yleensä kysymyksessä olivat hyvin pienet summat, ja niiden myöhästyneen vaihdon oli vaikea kuvitella perustuneen väärinkäyttöihin.

Sen jälkeen hyväksymisistä tai hylkäämisistä ei löydy merkintöjä. Vuosina 1947 ja 1948 näitä myöhästyneitä vaihtoseteleiden oikeita puoliskoja hyväksyttiin vastaavasti 221 100 ja 22 000 markan edestä.⁴

Kaikki eivät edes yrittäneet seteleiden lähettämistä myöhästyneinä Suomen Pankkiin. Helsingin Sanomien uutisen mukaan joukko alikäisiä pikkupoikia oli tarjonnut vanhentunutta 5000 markan seteliä erässä kioskissa. Myyjä oli kyllä havainnut setelissä jotain outoa ja katsonut sitä jopa valoa vasten, mutta hyväksyi sen lopulta. Lehti arveli, että pojilla saattoi olla useampiakin seteleitä tai että ”jakelun” takana oli joku aikuinen, joka käytti poikia asiamieheksi.⁵ 5000 markkaa vastasi ostoarvoltaan yli 200:aa euroa vuonna 1948, joten vahinko tuli kioskille kalliiksi.

Myös pieniarvoisten seteleiden vaihtoon liittyi väärinkäsityksiä. Jotkin toisen käden tietojen varassa toimineet olivat ymmärtäneet, ettei niitä tarvitse ollenkaan vaihtaa. Kun väärinymmärryksen syy oli selvästi perusteltavissa henkilön liikekeskuksista etäällä olevan asuinpaikan tai liikuntakyvyttömyyden perustella, myöhästynyt vaihto yleensä hyväksyttiin. Näitä pienten seteleiden myöhästyneitä hakemuksia hyväksyttiin vuosina 1946–1949 lähes 350 000 markan edestä.⁶

Myös rahalaitosten, kuntien ja seurakuntien rahanvaihtoaikatauluissa tapahtui myöhästyksiä

Rahalaitosten tuli palauttaa niihin kertyneet seteleiden vasemmat puoliskot 23. maaliskuuta 1946 mennessä Suomen Pankkiin. Suomen Pankki suhtautui myös vasempien puoliskojen palauttamista koskeviin määräajan myöhästymisiin tiukasti. Siten jonkin rahalaitoksen konttorin selitys, ettei heillä ollut tilaisuutta käydä Suomen Pankin konttoripaikkakunnalla kuin vasta viikko määräajan jälkeen tai että rahat olivat jääneet epähuomiossa toimittamatta, ei ollut riittävä, ja konttorin oli kärsittävä rahallinen tappio. Vastaavanlaiset samantyyppiset selitykset, kuten yksityisten kansalaisten seteleiden löytyminen jonkin laatikon pohjalta, eivät olleet hyväksyttävissä.

Sen sijaan rahalaitosten myöhästymiset oikeiden puoliskojen toimittamisessa Suomen Pankkiin yleensä hyväksyttiin, koska mukana oli luettelo ajankohdista ja rahasummista, jotka kultakin henkilöltä oli vastaanotettu. Rahalaitoksen esimieheltä edellytettiin kuitenkin valahtoinen todistus siitä, ettei oikeita puoliskoja ollut otettu vastaan määräajan jälkeen.

Oikeiden puolikkaiden palauttamisen suhteen näytti määräaikojen erilaisuus aiheuttaneen hämmennystä joissakin rahalaitoksissa. Ohjeiden mukaan rahalaitosten piti palauttaa uudenvuodenaaton kassanlaskentalomakkeissa ilmoittamansa oikeat puolikkaat 16.2. mennessä ja vastaavasti asiakkailta mainittuun päivään mennessä vastaanottamansa oikeat puolikkaat 23.2. mennessä. Kun rahalaitokset sitten palauttivat molemmat erät samanaikaisesti 17.2.–23.2., eivät Suomen Pankin konttorit enää vastaanottaneet ensin mainittuja oikeita puoliskoja koskenutta erää. Niiden luovutus oli mahdollista vasta, kun valtiovarainministeriö oli hyväksynyt myöhästymistä koskevan selvityksen.

Rahalaitosjärjestelmän toimintaa kuvaa se, että erään pienen osuuskassan kassavarojen vaihto esitettiin hyväksyttäväksi vasta huhtikuussa 1946. Siihen hakemukseen käsittelijä oli kirjoittanut: ”Ei voida hyväksyä, koska laiminlyöntiin ei ole esitetty hyväksyttävää syytä.”

Vakuutusyhtiöiden asiamiesten haltuun jäi runsaasti seteleitä, joiden kohtelua haluttiin muuttaa

Vapautus lainan antamisesta valtiolle 500–5000 markan seteleistä koski rahalaitoksia mutta ei vakuutuslaitoksia. Tässä mielessä Suomen Vakuutusyhtiöiden Keskusliitto lähetti valtiovarainministeriölle kirjeen, jossa kiinnitettiin huomiota siihen, että vakuutus-

yhtiöt joutuivat setelinvaihdossa huonompaan asemaan kuin rahalaitokset. Rahalaitoksilta ei peritty pakkolainaa, sen sijaan vakuutusyhtiöitä kohdeltiin kuin muitakin setelinhaltijoita. Keskusliiton mukaan vakuutuslaitosten haltuun oli jäänyt suhteellisen paljon vaihto-

seteleitä, arviolta ainakin noin 20 miljoonaa markkaa, siitä huolimatta, että vakuutuslaitokset aina pyrkivät pitämään kassansa mahdollisimman pieninä. Syynä suureen setelimäärään oli vakuutuslaitosten kassojen muodostuminen hyvin monista eri kassoista, jotka olivat pääosin vakuutusmaksuja yhtiöiden lukuun perineiden asiamiesten hallussa. Sen sijaan yhtiöiden pää- ja sivukonttorien kassat muodostivat vain pienen osan kassoihin luettavasta rahamäärästä. Keskusliitto esittikin, että 2 prosentin pakkolainan sijasta seteleiden oikeat puoliskot voitaisiin vaihtaa 5 prosentin lainaan, mitä korkokantaa oli käytetty muissa valtion vakuutusyhtiölle kohdistamissa obliigaatiolainoissa. Valtiovarainministeriö pyysi lausuntoa finanssitoimikunnalta. Finanssitoimikunta ei kuitenkaan tukenut ehdotusta, koska se olisi lisännyt huomattavasti valtion lainan korkokustannuksia. Lisäksi toimikunnan käsityksen mukaan vain sellaisiin pyyntöihin oli suhtauduttava myönteisesti, joissa

asianosaisen taloudellinen asema edellytti helpotuksen myöntämistä.⁷

Myös vakuutusyhtiöt halusivat Suomen Pankilta täsmennyksiä niiden setelinpuoliskojen ja vanhojen seteleiden suhteen, joita yhtiöiden asiamiehet lähettivät määräaikojen jälkeen. Suomen Pankin antamien ohjeiden mukaan, jos asiamies oli pannut oikeat puolikkaat postiin viimeistään 16.2. ja vakuutusyhtiö oli toimittanut ne Suomen Pankkiin viimeistään 28.2., ne hyväksyttiin vielä lainaksi valtiolle. Vastaavat aikarajat vasemmille puolikkaille olivat postilähetys viimeistään 28.2. ja Suomen Pankkiin viimeistään 9.3. Tällöin puolikkaat olivat vielä vaihdettavissa uusiin seteleihin. Arvoltaan pienten, 5–100 markan seteleiden viimeinen hyväksyttävä postituspäivä oli 16.3. ja toimituspäivä Suomen Pankkiin 23.3. Vastauksessaan Vakuutusyhdistykselle Suomen Pankki korosti, että jokaisen asiamiehen kirjekuori tuli olla seteleiden mukana.⁸ Tämäkin oli osoitus viranomaisten tiukasta määräysten kiinnipidosta.

kpl.	arvo mk	yhteensä mk
	2500	
	500	
	250	
	mk	

VALTIOVARAINMINISTERIÖLLE.

LÄÄNINKONTTORILLE.

Oheisena kunnioittavasti lähetetään .....

..... verolautakunnalle antama hakemus, joka koskee
rahaolojen säännöstelemisestä annetun valtioneuvoston päätöksen mukaisesti setelien vaihdon
yhteydessä valtion tilille sijoitetun määrän takaisin saamista ennen säädettyä määräaikaa. Lauta-
kunnan lausuntona esitetään seuraavaa:

Verolautakunnan hallussa olevan aineiston mukaan nousivat hakijan tulot vuonna 194...
..... markkaan ja hänen omaisuutensa arvon vuoden päättyessä .....
markkaan, josta käteistä rahaa ja pankkitalletuksia yhteensä ..... markkaa. Haki-
jan perheeseen kuuluu vaimo ja ..... alaikäistä lasta ja ..... muuta perheenjäsentä, jotka
ovat osittain riippuvaisia hänen tuloistaan ja varoistaan. Hakija omisti tilan/tiloju, jonka/joi-
den pinta-ala on ..... ha, josta viljeltyä ..... ha ja metsämaata ..... ha. Hakija,
joka on syntynyt vuonna ....., on opiskelija/eläkkeellä oleva/invalidi/sairaalainen/työ-
hön kykenemätön.

Koska on/ei ole todennäköistä, että hakija tarvitsee hakemuksessa mainittuja varoja välttä-
mättömiin menoihinsa ja että kun väenellä ei ole/on muita liikeneviä varoja tähän tarkoitukseen,

10.

Valtiolle pakkolainattujen
setelinpuoliskojen vasta-arvon
takaisinmaksu

Rahaolojen säännöstelemisestä 31.12.1945 annetun valtioneuvoston päätöksen mukaan valtion tilille lainattuja varoja saatettiin maksaa takaisin ennen niille määrät-

tyä vuoden 1949 takaisinmaksuajankohtaa. Edellytyksenä oli, että luovutettujen setelinpuoliskojen omistaja osoitti tarvitsevansa varoja välttämättömiin menoihinsa.

Keskustelu pakkolainan takaisinmaksusta käynnistyi vuodenvaihteen jälkeen, mutta poliittiset päätökset vaativat aikansa

Suomen Pankkiin alkoi heti vuodenvaihteen jälkeen saapua kirjeitä, joissa vedottiin säännöstelypäätöksen pykälään ja pyydettiin vapautusta lainan antamisesta valtiolle. Ensi vaiheessa Suomen Pankki vastasi näihin kirjeisiin, että asianomaisen oli ensin luovutettava oikeat puoliskot rahalaitoksessa kuittia vastaan ja vasta sen jälkeen saattoi hakea lainan palauttamista ennen vuotta 1949. Vastaavasti kuntien verolautakuntia alettiin ahdistella lainan takaisinmaksulla heti oikeiden puoliskojen luovutuksen jälkeen.¹

Kun oikeiden puoliskojen luovutusajanjakso oli päättynyt ja lainan takaisinmaksua koskevien kirjeiden virta jatkui, Suomen Pankki kehotti kirjeiden lähettäjiä tekemään hakemuksen joko valtiovarainministeriölle tai asianomaisen veropiirin verolautakunnalle luovuttamansa pakkolainan takaisinsaamiseksi.

Myös lehdistö ryhtyi vuodenvaihteen jälkeen esittämään ajatuksiaan toimenpiteistä

vähävaraisten pakkolainan antajien tilanteen ja epäoikeudenmukaisuuksien korjaamiseksi. Lehdissä esitettiin vaihtoehtoina, että laina-aika lyhennettäisiin vuodeksi tai kahdeksi niille, jotka pystyivät osoittamaan, ettei heidän veroilmoitustensa ja varallisuutensa välillä ollut ristiriitaa. Toinen vaihtoehto oli rajoittaa pakkolainaa vain tietyn minimimäärän, 3 000 tai 5 000 markkaa, ylittäviin summiin.²

Tässä mielessä valtiovarainministeriö pyysi finanssitoimikuntaa laatimaan ehdotuksen siitä, missä laajuudessa, millä tavoin ja mistä ajankohdasta lähtien valtiolle luovutettuja setelinpuoliskoja voitaisiin lähitulevaisuudessa maksaa takaisin eikä odottaa vuoteen 1949. Erityisesti valtiovarainministeriö toivoi finanssitoimikunnan lausunnon sisältävän ehdotuksen menettelystä, jolla asianomaisen ei tarvitsisi tehdä sellaista hakemusta kuin säädetyin lain pykälässä edellytettiin. Myös eduskunta oli kiinnittänyt huomiota kirjelmässään hakemusmenettelyn

yksinkertaistamiseen, koska hakemuksen laatiminen saattoi tuottaa vaikeuksia varsinkin vähävaraisille henkilöille.³

Valtiovarainministeriö pyysi finanssitoimikuntaa käsittelemään asian kiireellisesti, mutta ensimmäinen finanssitoimikunnan pöytäkirjamerkintä asiasta löytyy vasta runsaan kuukauden kuluttua kirjeen saamisesta. Finanssitoimikunta päätti ehdottaa, ettei yleiseen palauttamiseen ryhdyttäisi, vaan pakkolainoja palautettaisiin harkinnan mukaan vain erityisen hakemuksen perusteella. Toimikunnan puheenjohtaja Suviranta olisi ollut valmis maksamaan pienimmät lainat takaisin hakemuksetta, mutta hän jäi yksin mielipiteensä kanssa. Näkemys oli sama kuin aikaisemmin finanssitoimikunnan periaatekeskustelun yhteydessä. Toimikunnan enemmistö pyrki edelleen ostovoiman pidempiaikaiseen supistamiseen. Finanssitoimikunnan valtiovarainministeriölle lähettämän kirjeen mukaan yleiseen, tietyissä rajoissa tapahtuvaan lainaksi annettujen summien palauttamiseen ei ollut syytä, koska pakkolainan tuottama rahapoliittinen hyöty olisi mennyt osin hukkaan.

Finanssitoimikunta kiinnitti valtiovarainministeriön huomion myös siihen, että pakkolainan takaisinmaksu aiheutti valtiolle noin 25 markan kustannukset palautusta kohden. Kyseinen summa maksettiin pankeille palvelumaksuna takaisinmaksun hoitamisesta. Lisäksi yleisestä palauttamisesta hyötyisivät myös sellaiset henkilöt, joiden taloudellinen asema ei edellyttänyt takaisinmaksua ennen laina-ajan päättymistä. Finanssitoimikunta ei puoltanut myöskään yleistä takaisinmaksua alueellisesti, esimerkiksi Pohjois-Suomen alueella asuville.

Siellä setelit olivat jääneet pitkien etäisyyksien takia monien käsiin, samaan aikaan kun asutusköksissä oli mahdollista vuoden viimeisinä päivinä tallettaa setelit läh pankkeihin. Lapin lääninhallitus oli lähettänyt aiheesta kirjeen valtiovarainministerille. Suurimpina ongelmina kirjeessä mainittiin metsätöissä työskennelleiden tilanteen lisäksi lappalaisten teurasporojen pakkoluovutuksessa saamat varat ja jälleenrakentajien hallussa olleet pakkolainan kohteeksi joutuneet varat. Monet perheet olivat menettäneet sodassa kotinsa, ja olivat keränneet varoja uuden kodin rakennustarvikkeiden ostamiseksi ja työvoiman palkkaamiseksi. Finanssitoimikunta katsoi kuitenkin olemassa olevien päätösten tarjoavan riittävät mahdollisuudet palauttaa pakkolainaa hakemusten perusteella. Ennen palautusten käynnistämistä oli toimikunnan mukaan kuitenkin määriteltävä ne perusteet, joilla lääninkonttorit maksaisivat lainoja takaisin. Näin saavuttaisiin mahdollisimman suuri yhdenmukaisuus.⁴

Koska tällainen ennen aikainen takaisinmaksu oli joissakin tapauksissa lainanantajan kannalta välttämätön, käynnisti valtiovarainministeriö lainojen takaisinmaksun päätöksellään 1.4.1946. Valmistelevana toimenpiteenä valtiovarainministeriö lähetti kirjeen valtion verolautakunnalle. Valtioneuvoston rahaolojen säännöstelyä koskevan päätöksen mukaan lainansa valtiolta ennen yleistä takaisinmaksuaikaa takaisin haluavan tuli toimittaa hakemuksensa nimenomaan sen veropiirin verolautakunnalle, jossa asianomaiselle määrättiin tulo- ja omaisuusvero vuodelta 1945. Vastaanottaessaan hakemuksen ja tarkistettuaan, että sen mukana lähetetty S-lomake oli yhtäpitävä

Valtiovarainministeriön
LÄÄNINKONTTORILLE.

Osteleena kunnioitettava! lähetetään _____
verolautakunnalle esitelmä hakemus, joka koskee
rahakojen sääntelytoimenpiteistä annetun valtioneuvoston päätöksen mukaisesti setelin vaihdon
yhteydessä valtion tilille ajoitetun määrän takaisin saamista ennen säädetyä määräaikaa. Lautakun-
nasta lausuntensa esitetään seuraavaa:

Verolautakunnan hallussa olevan aineiston mukaan saavutetut hakijan tulot vuonna 194...
_____ markkaa ja hänen omistuksessaan olevan vuoden pörssitulos _____
_____ markkaa, josta käteltä rahaa ja pankkitalotakaa yhteensä _____ markkaa. Hakij-
jan perheeseen kuuluu vaimo ja _____ alaikäistä lasta ja _____ murua perheenjäseniä, jotka
ovat osittain riippuvaisia hänen tuloistaan ja varoistaan. Hakija omistaa tilan/tiloja, jonka/joi-
den pinta-ala on _____ ha, josta viljeltyä _____ ha ja metsämaata _____ ha. Hakija,
joka on syntynyt vuonna _____, on opiskeleva/viikkokassa/invalidi/sairaslainen/työ-
hän kykenemätön.

Koska on/ei ole todennäköistä, että hakija tarvitsee hakemuksessa mainittuja varoja välttä-
mättömiin menoihin ja että kun hänessä ei ole/ou voitu liikeneviä varoja tähän tarkoitukseen,
lähese hakemuksen esitettävä/hakemus lyhittävä.

Valt. ja osastoveroastutuksen pääjohtaja.

Setelinpuolisko 2/1946

Valtiolle pakkolainan myöntäneillä vähä-
raisilla henkilöillä oli
vielä yksi este ylittettä-
väänään, jotta he saivat
pakkolainan takaisin
etuajassa. Heidän piti
hakea sitä verolautakun-
nulta. Hakemuksen
perusteella verolautakun-
ta antoi yksityis-
kohtaiseen arviointiin
perustuvan lausunnon
lääninkonttorille tai
valtiovarainministeriölle
päätöksentekoa varten.

verolautakunnan hallussa olevan kopion kans-
sa, verolautakunnan piti merkitä lainaa koske-
vat tiedot ministeriön laatimalle lomakkeelle.
Kirjattuaan lomakkeelle myös hakemusta kos-
kevan lausuntonsa verolautakunta lähetti sen
eteenpäin.

Siinä tapauksessa, että hakija näytti tarvitse-
van kyseiset varat välttämättömiin menoihinsa,
joihin hakijalla ei ollut käytettävissään muita
liikeneviä varoja, ja lainan määrä oli enintään
10 000 markkaa, verolautakunta lähetti ha-
kemuksen asianomaiselle lääninkonttorille.

Valtiovarainministeriön kiertokirjeen mukaan
verolautakunnan tiedossa piti nimenomaisesti
olla, että hakija todella tarvitsi kyseiset varat
jokapäiväistä elämäänsä varten, koska oli ”vail-
la vakainaista, riittäväksi katsottavaa ansiotu-
loa”. Tällaiset tuntomerkit sopivat ministeriön
mukaan lähinnä invalideihin, työkyvyttömiin,
eläkkeensaajiin jne. Mikäli lainan määrä oli yli
10 000 markkaa, verolautakunnan tuli lähettää
hakemus valtiovarainministeriölle. Samoin tuli
toimia lainan määrästä riippumatta, jos hakija
oli esittänyt erityisiä syitä varojen takaisin saa-
miseksi. Tällaisiksi katsottiin erityisesti tapa-
ukset, joissa hakija oli varannut rahaa tiettyyn
tarkoitukseen, kuten talon, hevosen, auton tai
vastaavan hankkimiseen ennen vuodenvaih-
detta nostamallaan pankkilainalla. Julkisissa
lausunnoissaan valtiovarainministeri Törngren
mainitsi myös siirtoväkeen kuuluvat. Siirto-
väen hakemuksissa erityiseksi syyksi katsottiin
hevosen tai auton hankkimisen lisäksi myös
rehun ostamiseen varatut setelit. Näissä erityis-
tapauksissa valtiovarainministeriö edellytti
tarkkoja todisteita. Valtiovarainministeriölle
tuli osoittaa myös muiden kuin luonnollisten
henkilöiden hakemukset, kuten osuuskuntien,
yhtiöiden ja yhdistysten.⁵

Kansalaiset ryhtyivätkin joukoin laatimaan
pakkolainan takaisinmaksua koskevia hake-
muksia. Huhtikuun 1946 aikana tällaisia hake-
muksia virtasi ennen muuta lääninkonttoreihin
mutta myös valtiovarainministeriöön, yhteensä
yli 21 000. Läänikohtaisten hakemusten mää-
rässä kärjessä oli Vaasan lääni, jonka läänin-
konttoriin toimitettiin yli 4 700 hakemusta.
Peränpitäjänä oli Lapin lääni, joka pakkolainan
kohdentumista koskevassa keskustelussa oli ol-

lut suurimman huomion kohteena, vain 112
hakemuksella. Ehkä tässäkin tapauksessa kyse
oli tiedonkulusta pohjanperukoille.

Ensimmäisen kuukauden aikana, jolloin
takaisinmaksu oli mahdollista, sitä anottiin
yhteensä yli 90 miljoonan markan edestä.
Huhtikuun aikana lääninkonttorit ja valtiova-
rainministeriö ehtivät ratkaista anomuksista
vain noin 40 %. Niistä hyväksyttiin lähes ¾
ja takaisin pakkolainaa maksettiin huhtikuun
1946 aikana vajaat 35 miljoonaa markkaa.⁶

Ei pelkästään kansalaiset vaan myös erilaiset
yhteisöt laativat kilvan lainan palauttamista kos-
keneita hakemuksia. Kuten edellä on ilmennyt,
pakkolainaa kirpasi erityisesti vasta toimintansa
käynnistäneitä vasemmistojärjestöjä ja niiden
paikallisosastoja. Valtiovarainministeriön se-
telinvaihtomusten diaarin mukaan ministeriöön
saapui sadoittain kirjeitä esimerkiksi
SKDL:n ja Suomi–Neuvostoliitto-Seuran pai-
kallisosastoilta. Samoin monet muut vastape-
rustetut yhdistykset, kuten Entisten Sotilaiden
Toverikuntiin kuuluvat, näyttivät kokeneen
kovia setelinvaihdossa, sillä toistasataa paikalli-
sosastoa lähestyi diaarin mukaan valtiovarain-
ministeriötä kirjeellä.⁷

Myös ammattiyhdistysliike koki kokeneen-
sa vääryyden pakkolainan vuoksi, ja Suomen
Ammattiyhdistysten Keskusliitto käynnisti
välittömästi vuodenvaihteen jälkeen keskus-
telut valtiovarainministeriön kanssa. Monien
ammattiliittojen hakemuksissa viitattiin näi-
hin valtiovarainministeriön ja SAK:n välisiin
keskusteluihin ja joissakin viitattiin myös jo
asiassa tehtyyn sopimukseen. Tyypillisesti ha-
kemuksissa viitattiin, että pakkolainatut varat
olivat syntyneet jäseniltä kerätyistä jäsenmak-

Päätös.

N:o ..... Lääninkonttori on nojautuen rahsalojen elän-
 ..... ntelemisestä joulukuun 31 päivänä 1945 annetun valtioneuvoston päätöksen 15 §:n 1 kappaleeseen päättänyt oikeuttaa ..... kunnasta
 olevan ..... tai hänen vakuuttamansa asiamehen kunnasta
 nostamaan näitä asiakirjoja ja S-kuitin N:o ..... /kuittaus/B-kappale ..... /mer-
 kittyä kuittaus/vastaa valtion tilille sijoitettu ..... määrä .. .. mk
 2 % korkoineen ajalla 1. 1. 1946 ..... / ..... 194 ..... mk
 eli yhteensä ..... mk,
 mikä on nostettavissa ..... / ..... 194 ..... alksen siitä vastaanottopaikasta, johon setelin oikeat puoliskot on luovutettu.

Leimaverotia. ..... Lääninkonttorissa ..... kuun ..... p:nä 194 .....
 Lääninkonttorin puolesta:

Leima.

Suomenhallituksen N:o 1.

2221/46

Ne onnekkait, jotka saivat valtiolle myöntämänsä pakkolainan takaisin etuajassa, saivat päätöksestä lääninkonttorin ilmoituksen.

suista. Vaikka valtiovarainministeriö osoitti ymmärrystä näihin hakemuksiin, kului ammattijärjestöiltä monissa tapauksissa runsaasti aikaa kaikkien paikallisosastojen pakkolainatilan-teen selvittämisessä. Siten esimerkiksi Suomen Metallityöväen Liiton runsaan 1 miljoonan markan pakkolainan takaisin saamista koskeva hakemus oli päivätty syyskuussa 1946 ja Suomen Puutyöväen Liiton ilmeisesti aikaisempaa täydentävä hakemus vasta maaliskuussa 1947. Suomen Puutyöväenliitto oli toimittanut valtiovarainministeriölle jo kesällä 1946 yhteensä

284 pakkolainakuittia yli 1,5 miljoonan markan edestä. Jälkimmäiseen hakemukseen tehdyn lyijykynämerkinnän mukaan pakkolaina maksettiin takaisin vasta runsaat kolme kuukautta hakemuksen ministeriöön saapumisen jälkeen.⁸

Palautuksista saattoi siten päättää joko valtiovarainministeriö tai lääninkonttori. Päätöksissä oli valmiiksi laskettu pääoma ja sille kasvanut korko 1.1.1946 lähtien siihen päivään mennessä, jolloin maksettava summa oli lainantajan nostettavissa. Yhteissumma oli nostettavissa samasta rahalaitoksen konttorista, johon

setelin oikea puolisko oli aikanaan luovutettu lainantajan tuossa yhteydessä saamaa S-lomakkeen B-osaa vastaan. Valtiovarainministeriön tai lääninkonttorin päätös saattoi koskea vain osaa lainasta, jolloin jäljelle jääneestä lainan osasta tehtiin uusi samanlainen S-lomake kuin aikaisemmin.

Seuraava vaihe pienten pakkolainojen takaisinmaksussa oli tarveharkinnan yksinkertaistaminen, mihin myös eduskunta oli helmikuussa 1946 lähettämässään kirjelmässä kiinnittänyt huomiota. Valtioneuvostolla oli tuolloin käytävissään Kreikan, Belgian, Tanskan ja Norjan kokemukset vastaavista pakkolainoista. Näiden ja Suomen omien kokemusten perusteella valtioneuvosto päätti 16.5.1946, että 250, 500, 750, 1 000 ja 1 250 markan suuruiset pakkolainat olivat nostettavissa 1.7.1946 lähtien. Päätös ei kuitenkaan koskenut niitä vaihtoseteleitä, joiden lainaaminen valtiolle oli hyväksytty valtioneuvoston uudenvuodenaaton päätöksellä ulkomailla olevien seteleiden vaihtamisesta.⁹

Tarveharkinnan yksinkertaistamista koskeva toimenpide oli myös vastaus Veikko Vennamon johdolla tehtyyn eduskuntakyselyyn (ks. luku 7). Samalla ministeri Törngren vastasi myös huhtikuussa eräiden kansanedustajien hallitukselle esittämään kirjalliseen kysymyksen. Kansanedustajat tiedustelivat, oliko hallitus tietoinen, että monet vähävaraiset olivat joutuneet pakkolainamaan valtiolle jokapäiväisen elämänsä käyttövaroiksi varaamia vähäisiä rahoja. Nämä kansanedustajat kritisoivat myös sitä, että päätös siitä, palautetaanko pakkolaina,

jätettiin virastojen harkintaan, mikä antoi virkamiehille liian pitkälle meneviä tulkintamahdollisuuksia. Vastauksessaan Törngren korosti tarkkoja ohjeita, joita valtiovarainministeriö oli antanut verolautakunnille ja lääninkonttoreille. Lisäksi hän mainitsi, että verolautakunnat avustivat hakijoita hakemuskirjeiden laatimisessa.¹⁰

Kun valtioneuvoston päätös oli saatettu eduskunnan tietoon, lähetti eduskunta päätöksen perustuslakivaliokunnan käsiteltäväksi. Perustuslakivaliokunta piti verraten alhaisena ylärajaa, johon saakka pakkolainaa maksettiin hakemusta takaisin. Hallitusneuvos Takki ilmoitti kuitenkin valiokunnalle, että asetettu 1 250 markan yläraja käsitti yli 40 % vajaasta 1 miljoonasta pakkolainasta ja ylärajan nostaminen pykälällä 1 500 markkaan johtaisi palautettavien varojen lisääntymisen 300 miljoonasta 400 miljoonaan markkaan. Ilmoitus tyydytti valiokuntaa, varsinkin kun suurempia pakkolainoja omistavilla oli edelleen mahdollisuus saada hakemuksen perusteella pakkolainansa takaisin.¹¹

Hakemusta palautettavien pakkolainojen korko laskettiin puolelta vuodelta eli 2 prosentin vuosikoron perusteella pääomalle maksettiin 1 prosentti korkoa. Siten yhden 1000 markan setelin oikean puoliskon omistanut ja näin ollen 500 markkaa valtiolle pakkolainaa antanut henkilö sai setelin leikkaamisen ja puolen vuoden pakkolainan aiheuttaneesta mielipahasta korvausta 5 markkaa. Pieni korvaus tuskin paljon lämmitti, jos pakkolainattu summa oli puoli vuotta aikaisemmin varattu johonkin hankintaan tai elämiseen.

Lähes puolet pakkolainan antajista sai rahansa takaisin etuajassa, pääosa lainamarkoista säilyi valtiolla eräpäivään asti

Valtiovarainministeriön huhtikuun 1946 alussa tekemän pakkolainan takaisinmaksupäätöksen perusteella lainoja maksettiin runsaan 100 miljoonan markan edestä. Sekä sen että enintään 1 250 markan pakkolainoja koskeneen takaisinmaksupäätöksen vuoksi lainan määrä vähentyi vuoden 1946 loppuun mennessä yhteensä lähes 380 miljoonaa markkaa (ks. kuvio 6). Tästä määrästä lääninkonttoreiden ja valtiovarainministeriön käsittelemien yli 58 000 hakemuksen osuus oli yli 175 miljoonaa markkaa ja loppu koostui pankeista suoraan ilman hakemuskäsittelyä maksetuista enintään 1 250 markan pakkolainoista. Jälkimmäisiä maksettiin vuoden 1946 aikana lähes 300 000, ja valtio maksoi niistä kustakin 17 markan palkkion rahalaitoksille. Suuremmista pakkolainoista pankkien korvaus oli 25 markkaa.¹²

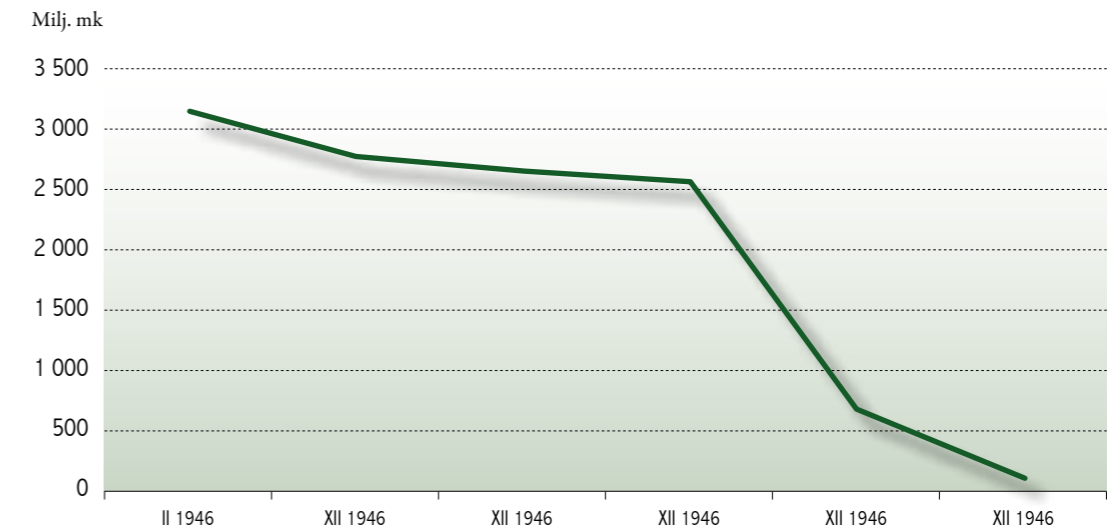
Valtioneuvoston jälkimmäisen päätöksen jälkeen Suomen Pankkiin otti yhteyttä joitakin henkilöitä, jotka olivat lainanneet valtiolle kyseisiä pieniä summia myöhästyneenä. Koska myöhästyminen oli edellyttänyt valtiovarainministeriön tai Suomen Pankin hyväksymistä, oli Suomen Pankin pääkonttori lähettänyt lainaa koskevan kuittilomakkeen asianomaiselle, joka nyt tiedusteli, miten hän saisi lainaamansa rahat takaisin. Suomen Pankki kehotti asianosaista lähettämään kuitin jollekin Helsingissä tuntemalleen henkilölle, joka valtakirjan perusteella saattoi nostaa rahat Suomen Pankista. Mikäli tällaista asiamiestä ei löytynyt tuttavapiiristä, saattoi valtakirjassa valtuutetun nimen kohdan jättää myös avoi-

meksi, jolloin joku pankin virkailijoista toimi asiamiehenä.

Vuoden 1947 syyskuun loppuun mennessä hakemuksia oli käsitelty yli 74 000 ja hylättyjen hakemusten määrä oli noussut noin 34 prosenttiin. Tuossa vaiheessa käsiteltyjen hakemusten perusteella nostettujen ja enintään 1 250 markan automaattisesti nostettavissa olleiden lainojen markkamäärät olivat lähes samansuuruiset yhteensä maksetusta runsaasta 468 miljoonasta markasta. Lääninkonttorit olivat käsitelleet pääosan (87 %) hakemuksista ja pystyneet käsittelemään ne jokseenkin hakemusten saapumistahdissa. Sen sijaan valtiovarainministeriö oli syyskuun 1947 loppuun mennessä pystynyt käsittelemään vain vajaat puolet saapuneista hakemuksista. Sen takia ministeriöön oli elokuussa 1947 rekrytoitu kaksi ylimääräistä esittelijää, joiden ainoana tehtävänä oli hakemusten käsittely. Uusien työntekijöiden avulla asiakirjajärjestelmä arveltiin saatavan purettua vuoden 1948 toukokuun loppuun mennessä.¹³

Loppuvuonna 1947 valtiovarainministeriössä laaditun muistion mukaan keskusteluissa oli esillä takarajan asettaminen pakkolainan palautusta etuajassa koskeville hakemuksille. Tällaisena takarajana pohdittiin toukokuun alkua vuonna 1948, mutta takarajan asettamiseen ei kuitenkaan ryhdytty.¹⁴

Lainojen takaisinmaksun hyväksymisprosentista ilmenee, että kaikki seteleiden oikeita puoliskoja luovuttaneet eivät täyttäneet ehtoja saada valtion pakkolainaa takaisin ennen sille määrätyn laina-ajan päättymistä. Tällaisia hen-

Kuvio 6. Valtiolle annetun pakkolainan jäljellä olleen määrän kehitys

Lähde: KAM valtiovarainministeriö Haa: 1 ja Valtion tilinpäätös liitteinen vuodelta 1950. Selvitys valtion velasta vuodelta 1950.

kilöitä olivat erityisesti ne, jotka olivat lainanneet valtiolle vähintään 1 500 markkaa eivätkä pystyneet esittämään hyväksyttäviä perusteita pakkolainan takaisinmaksun aikaistamiselle.

Kun valtio ryhtyi valmistelemaan vuoden 1949 budjettia huhtikuun 1948 lopussa, oli tilanne sellainen, että alkuperäisestä 976 800 lainanantajasta jo 424 415 eli yli 43 % oli saanut valtiolle antamansa pakkolainan takaisin. Jäljellä oli 552 385 lainaa, joista enää vain 33 500 oli enintään 1 250 markkaa. Siten sekä hyvin vähävaraiset että sellaiset varakkaammat, jotka olivat ajoissa tallettaneet rahansa pankkeihin ja jättäneet vuodenvaihteeseen vain pienen määrän seteleitä, olivat jo pääosin kuitanneet takaisin pakkolainansa. Vaikka lähes puolelle lainanantajista oli jo palautettu pakkolainatut rahat, oli itse lainasummasta vielä yli 80 % maksamatta takaisin. Valtio budjetoiti sen takia

vuoden 1949 talousarviossa pakkolainan takaisinmaksamiseen 2 550 miljoonaa markkaa sekä arviotsumman pakkolainan korkojen maksamiseen. Sen lisäksi budjetoitiin rahaolojen säännöstelemistä koskevia asioita käsittelevän ylimääräisen toimistohenkilökunnan palkkaus ja heidän tilantarpeensa ym. sekä 14 miljoonaa markkaa rahalaitosten palkkioihin lainan takaisinmaksusta.¹⁵

Valtioneuvoston vuoden 1945 uudenvuodenaaton päätöksen mukaan pakkolainatut varat palautettiin viimeistään vuonna 1949. Täksi päivämääräksi valtioneuvosto asetti 1. joulukuuta 1949. Rahat olivat nostettavissa siitä rahalaitoksen toimipaikasta, johon oikeat puoliskot oli aikanaan luovutettu silloin annettua B-lomaketta vastaan. Samalla maksettiin lainalle kertynyt 2 prosentin korko 1.1.1946 ja 30.11.1949 välisenä aikana. Yhteensä korkoa

kertyi 7 5/6 % lainapääomasta siitä riippumatta, nostettiin varat heti 1.12.1949 vai myöhemmin. Siten esimerkiksi 10 000 markkaa valtiolle pakkolainana luovuttaneelle henkilölle oli korkoa kertynyt 783 markkaa eli hän sai yhteensä 10 783 markkaa.¹⁶ Markkamäärän ostoarvo oli kuitenkin vähentynyt lähes puoleen siitä, mikä se oli seteleiden oikeiden puoliskojen luovutusajankohtana.

Vuoden 1949 lopussa pakkolainasta oli vielä nostamatta lähes 677 miljoonaa markkaa. Siinä yhteydessä pakkolaina siirrettiin valtion velkaa käsittelevässä vuosittaisessa selvityksessä erään ”Eräntyneet, mutta lunastamattomat obligaatit y.m. lainat”. Sen takia ei valtion lainoista julkaistun tiedon perusteella ole tarkkaa kuvaa, miten pakkolainan loppuosa palautui lainantantajille. Pakkolainan nostamatta jäänyt osa muodosti vuoden 1949 lopussa 87 % mainitusta ”kaatoerästä”.¹⁷ Jos oletetaan, että vuoden 1950 aikana takaisin maksetut eräntyneet mutta lunastamattomat obligaatit ja lainat jakautuivat niiden kannan mukaisessa suhteessa, niin vuoden 1950 lopussa pakkolaina oli pienentynyt jo alle 100 miljoonaan markkaan. Kuvion 6 vuoden 1950 loppua koskeva arvo on laskettu tämän oletuksen perusteella. Sen jälkeen kyseinen kaatoerä supistui vuosittain vain runsaalla 10 prosentilla, eikä pakkolainan palautumista ole mahdollista arvioida.

Edellä olevan perusteella pakkolaina maksettiin suurelta osin takaisin lainantantajille. Siten yksi setelinleikkaukseen liittyneistä muisteluista, ettei sitä koskaan maksettu takaisin, on vain myytti.¹⁸

Pakkolainan kesto mainitaan usein kolmeksi vuodeksi, vaikka kaikille niille, jotka oli-

vat luovuttaneet oikeat puoliskot helmikuun 16. päivään 1946 mennessä ja nostivat varat joulukuun 1. päivän 1949 jälkeen, laina-ajaksi muodostui lähes 4 vuotta. Viittaus 3 vuoden laina-aikaan sisältyi myös järjestään ulkomaisiin artikkeleihin, joissa arvioitiin toisen maailmansodan jälkeen Euroopassa toimeenpantuja rahanuudistuksia.¹⁹ Ehkä siinä yhteydessä kiinnitettiin huomiota vain vuosilukuihin 1946 ja 1949.

Osaa rahoista ei ollut mahdollista nostaa rahalaitoksista, koska seteleiden oikeat puoliskot aikanaan luovuttanut henkilö oli kadottanut saamansa lomakkeen B-kappaleen. Koska valtiovarainministeriölle tuli kyselyjä näistä kadonneista B-kappaleista, valtuutti ministeriö oikeiden puoliskojen vastaanottoaikaan antamaan hallussaan olevan A-kappaleen perusteella uuden B-kappaleen. Tällöin B-kappaleen etusivulle piti kuitenkin selvästi merkitä, että kyseessä oli ”kaksoiskappale”. Lisäksi varojen omistajan oli kirjoitettava A-kappaleen takasivulle vakuutus, ettei kyseistä A-kappaletta vastaavaa B-kappaletta ollut siirretty, pantattu tai muuten luovutettu, vaan se oli kadonnut. Rahalaitokset saivat korvauksena vaivannäöstään valtion pakkolainan takaisinmaksun loppuerän hoitamisesta 20 markkaa sijoituksen määrästä riippumatta.²⁰

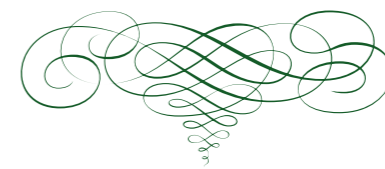
Valtioneuvoston vuoden 1949 päätöksen jälkeen Suomen Pankin johtokunta lähetti pankin konttoreille kiertokirjeen, jossa käsiteltiin toimintaa tapauksissa, joissa joku muu kuin seteleiden alkuperäinen omistaja esitti kuitenkin rahojen nostamiseksi. Tällaisia tapauksia olivat nostoa varten annettu valtakirja, omistajan kuolema, kuitenkin siirtyminen avioeron

osituksessa toisen henkilön haltuun, saatavan ulosmittaaminen velasta, sukunimen muutos ja holhouksen alaisuus. Kaikissa tapauksissa kiertokirjeessä mainittiin, minkälaisia asiapereita pakkolainan nostajalta tuli edellyttää. Kiertokirjeen lopuksi kuitenkin todettiin, että jos tarvittavien asiapapereiden hankkiminen osoittautui asiakkaalle hankalaksi ja määrä oli pieni (alle 10 000 markkaa), sai konttori harkintansa mukaan ja omalla vastuullaan luopua vaatimasta asiapapereita. Tämä kaikki sillä edellytyksellä, että todistettava seikka oli konttorin tiedossa.²¹

Vuoden 1951 lopulla valtiovarainministeriö aikaisemman valtioneuvoston päätöksen valtuuttamana päätti, että vielä takaisin maksettomat pakkolainat olivat nostettavissa vain valtiokonttorista eikä enää siitä toimipaikasta, johon oikeat puoliskot oli aikanaan luovutettu. Tämän takia esimerkiksi Suomen Pankin Turussa oleva konttori lähetti valtiokonttoriin marraskuussa 1951 vielä lunastamatta olleet 20 S-lomakkeiden A-kappaletta. Joitakin päiviä myöhemmin Suomen Pankin pääkonttori ilmoitti, ettei pankin hallussa ollut enää lomakkeiden A-kappaleita.²²

11.
*Setelinleikkauksen
vaikutukset ihmisten
käyttäytymiseen*

Kun hallitusneuvos Takki vieraili Ruotsissa helmikuun 1946 alussa, hän paikallisen lehtiraportin mukaan näki setelinvaihdolla olleen useita myönteisiä vaikutuksia. Takki totesi erityisesti, että sillä oli merkittävä psykologinen vaikutus. Kunnioitus rahan arvoa kohtaan oli lisääntynyt, ja sitä kautta inflaatiotendenssi oli saatu pysäytetyksi. Ravintolat eivät olleet enää täynnä huvittelunhaluisia ihmisiä, ja työhalu ja halu ansaita rahaa olivat voimistuneet. Hän viittasi myös mustan pörssin hintojen laskuun.¹ Tuossa vaiheessa tilanne saattoi todella näyttää valoisalta, mutta setelinleikkauksen psykologinen vaikutus muutti pian etumerkkiään. Pienikin huhu siitä muodosti uhan, jonka huiputtamaksi ei haluttu enää toista kertaa joutua. Vuosikymmenten ajan huhut setelinleikkauksesta saivat aikaan paniikkireaktioita, ja ihmiset syöksyivät pankkeihin tallettamaan rahojaan tai pääsemään muilla tavoin irti arvoltaan suurista seteleistään.

Minkä takia seteleiden leikkaaminen muodostui niin järkyttäväksi Suomessa, kun Kreikassa sitä oltiin valmiita käyttämään jopa kaksi kertaa samassa tarkoituksessa? Myös Intiassa oli 1800-luvulla tapana, että kun rahasummia lähetettiin postitse, niin varotoimenpiteenä setelit leikattiin kahteen osaan, jotka lähetettiin eri posteina. Vastaanottaja sitten liimasi osat yhteen ja käytti maksamiseen.² Maailmalta löytyy myös muita esimerkkejä, joissa seteleitä on leikattu kahtia ja käytetty tilapäisinä maksuväli-

neinä. Tämä osoittaa, ettei seteleiden leikkaaminen sinänsä ole välttämättä dramaattista, mutta ilmeisesti samanaikainen rahan menettämisen ja ennen kaikkea epäoikeudenmukaisuuden kokemisen tunne teki sen niin dramaattiseksi. Lisäksi Suomessa setelinleikkaus koski tavalla tai toisella lähes kaikkia kansalaisia, mikä loi vahvaa kaikupohjaa sen synnyttämälle tunteelle. Sen sijaan monissa muissa maissa osa kansalaisista säästy toimenpiteeltä, kun se koski vain tiettyä määrää suurempia käteiskassoja, jotka olivat merkittävästi suurempia kuin Suomen 500 markkaa. Niissäkin maissa, joissa rahanuudistuksen kohdistuminen oli paljon rajumpi kuin Suomessa, toimenpiteen välttämättömyys ehkä ymmärrettiin paremmin maan sodan aikaisen miehityksen jälkihoitoon liittyneenä toimenpiteenä.

Setelinvaihdossa oli monia kansan oikeustajua vastaan sotineita elementtejä. Setelinvaihdon piti kohdistua setelinkätkijöihin ja mustan pörssin kauppiaisiin, mutta vuoden 1945 viimeiseen päivään asti seteleitä sai tallettaa vapaasti pankkeihin. Siihen jopa kannustettiin valtiovallan puheissa sekä pankkien lehti-ilmoituksissa. Setelinleikkauksesta kuitenkin kärsivät ne, jotka tiedonpuutteen takia eivät osanneet tai metsätöiden tai muiden olosuhteiden takia eivät voineet siihen ennalta varautua. Lisäksi ihmiset, jotka valtiovallan radiopuheiden jälkeen pyrkivät käyttämään seteleitään ravintoloissa, rautatieasemilla, apteekkeissa ja mitä erilaisimmissa paikoissa,

olivat siihen oikeutettuja. Sen sijaan rahalaitoksissa, jotka haja-asutusalueella saattoivat olla ainoat paikat, missä viime hetkellä saattoi yrittää seteleiden vaihtoa, sitä ei saanut tapahtua, vaan sen takia joutui poliisikuulusteluihin.

Kansalaisten tuntoja kuvastaa hyvin eräs yleisöosaston kirjoitus vuodelta 1950. Kirjoittajan mukaan setelinleikkaus järkytti vanhoja ihmisiä siinä määrin, että he menettivät toimintakykynsä eivätkä sen takia voineet viedä jäljelle jääneitä seteleitä tai niiden puolikkaita pankkeihin. Kirjoittaja esitti, että tällaiset vanhukset voisivat vielä vaihtaa setelinsä tai niiden puolikkaat käypään rahaan.³ Kirjoittaja siis ehdotti kyseistä menettelyä vielä lähes viiden vuoden kuluttua tapahtumasta.

Setelinleikkauksen muisto jäi siis elämään. Liikkeessä olleen setelistön kehitys tarjoaa yhden mahdollisuuden tarkastella sen psykologisia jälkivaikutuksia. Liikkeessä olevalla setelistöllä on oma kausivaihtelunsa. Vuoden huippu osuu normaalisti joulukuuhun, jolloin jouluun liittyvien lahjojen osto ja matkustelu lisäävät seteleiden kysyntää. Vastaavasti vuoden alhaisin arvo osuu tammikuuhun, jolloin yritykset tallettavat pankkeihin niihin joulumyynnistä kertyneet varat. Pankit toimittavat nämä varat edelleen Suomen Pankkiin, ja niin liikkeessä oleva setelistö vähenee. Vuoden sisäinen kausivaihtelu näkyy myös

esimerkiksi kesällä, kun lomien aikana setelistön tarve lisääntyy matkustelun seurauksena. Lisäksi varsinkin aikaisemmin liikkeessä ollut setelistö lisääntyi myös keväällä, kun talven metsätyöt loppuivat ja palkat niistä maksettiin käteisellä.

Varsinkin aikaisemmin, kun käteinen oli keskeisin maksuväline, merkitsi seteleiden kausivaihtelun poikkeaminen normaalista, että siihen oli jokin erityinen syy. Jos liikkeessä olleen setelistön huippuarvo ei osunut joulukuun loppuun, voidaan päätellä, että yleisöllä oli ollut erityinen syy vältellä suuria setelikassoja vuoden lopussa. Vuoden 1945 joulukuun on tästä erinomainen esimerkki. Setelinvaihtoa koskeneen lähes varman tiedon perusteella ihmiset tallettivat seteleitään pankkeihin ennätysmäisesti erityisesti vuoden 1945 viimeisinä päivinä.

Sotavuosien 1939–1944 aikana liikkeessä olleen setelistön vuoden korkein arvo osui joka vuonna joulukuuhun. Sen sijaan vuosina 1946, 1947 ja 1948 setelistön huippuarvo saavutettiin jo aikaisemmin syksyllä. Vastaavanlainen ilmiö toistui vuosina 1973, 1976 ja 1977. Myös vuosina 1957 ja 1967 setelistön kausivaihtelu poikkesi normaalista. Tarkastellaan erityisesti näiden vuosien lehtikirjoittelua sen selvittämiseksi, johtuiko liikkeessä olleen setelistön normaalista poikennut kausivaihtelu setelinleikkaushuista.

Huhut uudesta setelinleikkauksesta levisivät jo vajaan puolen vuoden kuluttua ja jatkuivat vuosikymmenten ajan

On ehkä yllättävää, että ensimmäinen paniikkikäyttäytymiseen johtanut huhu uudesta setelinleikkauksesta käynnistyi jo kesäkuussa 1946.

Siten huhu lähti liikkeelle vain vähän aikaa sen jälkeen, kun valtioneuvosto oli päättänyt 1 250 markan ja sitä pienempien pakkolainojen

palauttamisesta heinäkuun 1946 alusta lähtien.

Huhu lähti liikkeelle lauantai-iltapäivällä pankkien sulkemisaikaan. Sen mukaan seuraavana helluntaipäivän vastaisena yönä toimeenpantaisiin uusi setelinvaihto. Huhu lähti liikkeelle Jyväskylässä ja levisi sen lähiympäristöön, ja vielä auki olleisiin pankkeihin syntyi jonoja. Kun pankit sulkeutuivat, ihmiset ryntäsivät postitoimipaikkoihin ja kauppoihin pyrkien pääsemään eroon arvoltaan suurista seteleistään. Samanlainen käyttäytymismalli siis toistui kuin edellisen uudenvuodenaaton parin viimeisen tunnin aikana, ja isoilla seteleillä ostettiin pieniarvoisia tavaroita, missä se vain oli mahdollista. Myös Lahdessa huhu sai herkkäuskoiset ihmiset liikkeelle. Kuvaavaa tapahtumalle oli Keski-suomalainen-lehden loppukaneetti huhua käsitelleessä artikkelissaan: ”Tapaukset olisivat vain huvittavia, elleivät ne samalla kuvastaisi irvokkaasti sitä, millainen arvo markalla on kansan silmissä.”⁴

Huhupäivän aamuna Keski-suomalaisessa oli Suomen Pankkiyhdistyksen, Suomen Säästöpankkiliiton ja Osuuskassojen Keskusliiton ilmoitus, jossa jyrkästi vastustettiin hallituksen muutosesitystä vuoden 1945 viimeisenä päivänä annettuun rahaolojen säännöstelylakiin. Hallitus esitti eduskunnalle tuossa yhteydessä, että säännöstelylain edellyttämät, vielä ilmoittamatta jääneet pankkitalletukset tulisi ilmoittaa vuoden 1946 loppuun mennessä. Muussa tapauksessa ne julistettaisiin valtiolle menetetyiksi. Syynä hallituksen esitykseen oli rahaolojen säännöstelylakiin jäänyt porsaanreikä. Koska talletukset lain mukaan piti ilmoittaa verolautakunnille vasta vuoden 1955 loppuun menses-

sä, useat henkilöt olivat jättäneet toistaiseksi ilmoittamatta talletuksensa. Valtiovarainministeriön mukaan tätä talletusten ilmoittamisen siirtämistä käytettiin verojenvälttelymielessä. Siirtämällä ilmoituksen vuoteen 1955 veronmaksaja saattoi välttyä useiden vuosien omaisuusverojen maksamiselta, koska jälkiverotus voitiin yleensä toimittaa vain viideltä vuodelta. Lisäksi jälkiverotus viideltä vuodelta oli erittäin työläs, koska vuosien aikana oli säädetty ylimääräisiä veroja, joista jokaisesta piti kirjoittaa erillinen verolippu.⁵

Rahalaitosjärjestöjen lehti-ilmoituksen mukaan hallituksen esitys oli aiheuttanut rauhatonmuutta tallettajien keskuudessa. Keski-suomalaisen haastatteleman pankinjohtajan mukaan hallituksen tiedonanto säännöstelylain muutosesityksestä oli julkistettu varomattomasti ottamatta asiassa ensin yhteyttä pankki- ja liikemiespiireihin. Tämä oli lehden mukaan saattanut johtaa setelinleikkaushuhuun.⁶

Tallettajien levottomuudesta huolestuneena eduskunta hyväksyi lakiesityksen siinä muodossa, että talletusten ilmoittamisen takaraja siirrettiin hallituksen esittämän vuoden 1946 lopun sijasta vuoden 1950 loppuun.⁷ Tällaiset paikalliset ja välistä jopa valtakunnalliset huhut eivät jääneet kuitenkaan yksittäistapauksiksi.

Myös vuoden 1946 lopulla oli setelinleikkaukseen liittyviä huhuja. Pankit olivat ilmoittaneet pidentävänsä aukioloaan vuoden viimeisenä päivänä, minkä katsottiin olevan yksi lisäosoitus siitä, että setelinleikkaus oli suunnitteilla. Ihmiset vaihtoivat arvoltaan suuria seteleitä pienempiin. Erityisesti työväestön käyttämiin rahalaitoksiin jonot olivat suurim-

Setelinleikkaus ei vähentänyt seteleiden käyttöä, vaikka huhut niiden leikkaamisesta vaikuttivat säännöllisesti ihmisten käyttäytymiseen. Kuvassa metsäyhtiön ostaja maksaa 30 % kauppahinnasta ennakkomaksuna 1950-luvulla.

mat. Työväki näytti oppineen kerralla. Suurimmillaan setelistö oli lokakuun lopussa. Tuosta huippuarvostaan se normaalin kasvun sijasta väheni vuoden loppuun mennessä 1,4 miljardia markkaa eli yli 7 %.⁸

Vuoden 1947 aikana liikkeessä ollut setelistö väheni huippulukemastaan joulukuun viimeisen taseviikon aikana lähes miljardin. Lehtien mukaan kyseessä oli jälleen sama ilmiö kuin kahden edellisen vuoden lopussa. Huhu kiersi varsinkin eräillä paikkakunnilla maaseudulla. Viimeisenä keinona huhujen taltuttamiseksi

lehdistöissä vedottiin siihen, ettei hallituksella ollut uuteen toimenpiteeseen valtuuksia. Ne olivat olleet voimassa vain vuoden 1946 aikana. Hufvudstadsbladet pahoitteli, että samalla kun maassa oli suuri pääomantarve, kansalaisilla makasi ehkä miljardeja markkoja käteisenä. Setelinleikkauksen pelossa niitä vain tilapäisesti talletettiin pankkeihin.⁹

Kansalaisten ajatteluun vaikutti myös keskustelu uudesta rahayksiköstä. Keskustelu siitä oli alkanut Suomen Pankissa jo vuonna 1943 (käsitelty lähemmin edellä luvussa 6). Suomen

Pankin vuonna 1946 järjestämän setelinsuunnittelukilpailun lähtökohtana oli uuden rahayksikön muodostaminen 10 vanhasta markasta. Vuonna 1947 lehdistössä ja muilla tahoilla keskusteltiin runsaasti uuden rahayksikön nimestä, mikä toi setelinleikkauksen jälleen ihmisten mieleen. Helsingin Sanomat totesikin pääkirjoituksessaan, että ”eivätkä luottamusta olleet omiaan herättämään eräät lausunnot mahdollisuuksista uuden rahayksikön käyttöönottamiseen ja siitä johtuneet itsepintaiset huhut muka toimitettavasta uudesta setelinvaihdosta, jolloin nykyinen markka menettäisi osan ostovastuunsa”. Uusi rahayksikkö oli teemana lähes pari vuosikymmentä, ja rahanuudistus toteutui sitkeänä jatkuneen inflaation takia vasta vuonna 1963.¹⁰

Vuonna 1948 setelistö supistui vuoden kolmen viimeisen kuukauden aikana 820 miljoona markkaa. Lehdissä ei kuitenkaan tässä yhteydessä viitattu setelinleikkaushuhuihin, mutta ilmeisesti seteleiden haltijat käyttäytyivät vanhasta muistista samalla tavoin kuin edellisten vuosien lopulla.

Vaikka liikkeessä olleen setelistön huipparvo osui vuonna 1950 sen viimeiseen tasviikkoon, oli vuoden lopun lisäys normaalia vaatimattomampi. Selityksenä olivat jälleen setelinleikkaushuhut. Tällä kertaa huhun mukaan vain 5000 markan setelit leikattaisiin. Huhun takia valtiovarainministeriö ilmoitti, ettei hussa ole mitään perää.¹¹

Syyskuussa 1956 liikkui lehtien mukaan jälleen useilla paikkakunnilla huhuja setelinleikkauksesta. Toivo Takki, josta tällä välin oli tullut valtiovarainministeriön kansliapäällikkö, antoi huhujen hillitsemiseksi lausunnon, ettei

hallituksella ollut edes samanlaisia valtuuksia kuin vuonna 1945.¹²

Ralli jatkui devalvaatiovuonna 1957. Jo helmi-maaliskuussa oli lehtien mukaan Hangossa ja Loviisassa huhuja setelinleikkauksesta. Huhu lähti liikkeelle Loviisassa, ja miljoonia virtasi pankkeihin. Ei aikaakaan, kun huhu saavutti Hangon, mutta koska pankkien sulkemisaika oli lähellä, vain osa paniikin valtaan joutuneista ehti tallettaa rahansa. Hangö-lehden kolumnistin mukaan setelinleikkaushuhut olivat paljon parempia kannustamaan ihmisiä pankkitalletuksiin kuin pankkien ilmoituskampanjat. Mainittujen kaupunkien välissä olevalla pääkaupunkiseudulla oli sen sijaan tässä vaiheessa vielä rauhallista, joskin pankkeihin tuli kyselyjä leikkaustiedon paikkansapitävyydestä. Huhu jatkoi kuitenkin elämäänsä, varsinkin kun valtio siirsi maksujaan kassansa tyhjenemisen vuoksi. Valtiovallan lausunnoissa korostettiin jälleen, ettei toimenpiteeseen ollut valtuuksia eikä se liittynyt talouspoliittisiin suunnitelmiin. Helsingin Sanomien mukaan valtiovalta ei pitänyt sitä edes edullisena toimenpiteenä.¹³

Markan devalvaatio syyskuussa 1957 nosti jälleen pintaan pelot setelinleikkauksesta, ja huhut siitä alkoivat kiertää. Tässä yhteydessä viranomaiset totesivat, että nyt tilanne oli aivan erilainen kuin vuonna 1945. Sodan jälkeen setelit leikattiin, koska niitä oli liikkeessä liian paljon. Sen sijaan syksyllä 1957 setelistö ei ollut niin suuri, että niiden leikkaaminen inflaation torjumiskeinona tulisi kysymykseen. Varmuuden vuoksi ihmiset kuitenkin vaihtoivat pankeissa arvoltaan suuria seteleitä pienempiin, ja pankkitiskeillä jonotettiin uusien tilien avaamiseksi.¹⁴

TJAAH, LEIKKAUS ONNISTUI - MUTTA JÄÄKÖ POTILAS HENKIIN, SE ON TOINEN JUTTU... 17.9.1957

Devalvaation aiheuttama hämmennys pilapiirtäjä Kari Suomalaisen kuvaamana.¹⁵

Sinänsä on erikoista, että vaikka huhut setelinleikkauksesta aika ajoin levisivät, niin ajan mittaan ihmisten muistista hävisi, milloin setelinleikkaus toimeenpantiin. Se muistettiin, että se tapahtui vuodenvaihteessa, mutta itse vuosi oli unohtunut. Pakinoitsija Arijuotsi, joka vuosien mittaan useaan otteeseen palasi aiheeseen, unohti itsekin, minä vuonna se tapahtui. Kun hän ei vuonna 1959 käsillä olleista

tietokirjoista löytänyt vastausta, hän otti asian esiin eräissä seurueessa. Saamiensa vastausten perusteella hän totesi pakinassaan, ettei Suomessa kymmenvuotiskautena 1941–1951 juuri muuta tehtykään, kuin leikattiin seteleitä. Näin siitä huolimatta, että eräs pakinoitsija vuoden 1946 alussa arveli, että vuotta 1946 tullaan myöhemmin nimittämään S-vuodeksi.¹⁶

Vuoden 1963 rahanuudistuksen yhteydessä ei setelinleikkaushuhuja yllättävää kyllä ilmeisesti esiintynyt, vaikka liikkeessä olleen setelistön korkein arvo osui normaalista poiketen vuoden viimeistä edelliselle tiliviikolle. Vuoden 1962 viimeisen viikon aikana setelistön arvo väheni yli 12 %. Se kuitenkin ilmeisesti johtui pelkästään valmistautumisesta rahayksikön vaihtumiseen ja uusiin seteleihin. Muilta osin setelistön kehitys vuoden 1962 aikana noudatti normaalia kausivaihtelua. Setelinleikkauksen eläminen ihmisten ajattelussa tuli kuitenkin esiin vuoden 1963 budjetin käsittelyn yhteydessä. Valtiovarainministeri Osmo P. Karttunen korosti budjettiehdotuksen esittelypuheenvuorossa, että rahanuudistus oli pelkkä tekninen toimenpide eikä siihen sisältynyt pakkolainaa valtiolle kuten setelinleikkauksen yhteydessä. Myös joissakin muissa vuoden 1962 loppupuolella käytetyissä puheenvuoroissa todettiin, ettei rahanuudistuksen yhteydessä ole kysymys mistään samanlaisesta toimenpiteestä kuin ”onnetoman setelinleikkauksen” yhteydessä.¹⁷

Myös vuoden 1966 lopussa levisi setelinleikkaushuhuja. Huhu aiheutti paniikinomaista toimintaa eri puolilla Suomea ja muun muassa Helsingin lentoaseman pankissa. Suomen Sosialidemokraatti viittasi pääkirjoituksessaan pitkin syksyä liikkuneisiin huhuihin hallituksen suunnitteilla olleista toimenpiteistä. Huhut olivat joulun alla ja sen jälkeen täsmentyneet vuodenvaihteen jälkeen tapahtuvaksi setelinleikkaukseksi. Lehti antoi huutia huhujen levittäjille.¹⁸

Tällaiset kommentit olivat kuitenkin vasta alkusoitto, sillä vuoden 1967 syksyllä huhumylly oikein repesi. Huhut levisivät erityisesti

Suomen markan devalvaation jälkeen, joka toimeenpantiin 12.10.1967. Huhu setelinleikkauksesta lähti liikkeelle 18.10.1967. Huhun mukaan devalvaation jälkeistä ostoryntäystä pyrittiisiin hillitsemään setelinleikkauksella. Kun toimenpide radiossa ja televisiossa kiistettiin, tulivat ihmiset epäileviksi viisastuneina vastikään samalla tavoin viime hetkeen asti kiistetystä, mutta kuitenkin toteutetusta devalvaatiosta. Näin soppa oli valmis, ihmiset tulivat hysteerisiksi ja panikoivat ympäri maata. Myös uusi pankkivirkailijasukupolvi erityisesti Helsingissä ja Turussa sai kokea kaikkien aikojen pankkiryntäyksen, ja bensiiniasemat lopettivat bensiininmyynnin. Kaupungeista ei juuri löytynyt paikkaa, missä rahanuudistuksen jälkeiset arvoltaan suurimmat 50 ja 100 markan setelit saattoi vaihtaa pienemmiksi. Turun Sanomien mukaan jotkin pankit Varsinais-Suomessa olivat auki kello 22:een pahimman paniikin aikaan. Lehden mukaan pankeista oli jopa soitettu kanta-asiakkaille ja kehotettu heitä tallettamaan setelinsä normaalin aukioloajan jälkeen. Myös lehtien toimitusten puhelimet olivat kuumina, kun kansalaiset penäsivät varmistusta huhuille.¹⁹

Ilta-Sanomien raportoi pääkirjoituksessaan, että ”Yli maan hetkessä kiirinyt setelinleikkaushuhu jos mikään osoittaa, kuinka sekavaan mielentilaan viime päivien talouspoliittiset otteet ovat kansalaiset saattaneet”. Ilta-Sanomien pakinoitsija Kai de Puu käytti samankaltaisia esimerkkejä iltayön viime hetken ostoksista kuin vuosien 1945 ja 1946 vaihteessa, kun kansalaiset pyrkivät pääsemään eroon suurista seteleistään nakkikioskien jonoissa ja rautatieasemilla. Myös Arijoutsu osallistui jälleen pakinallaan

devalvaation jälkeiseen setelinleikkauksenäytelmään. Hänen mukaansa kansalaiset osoittivat hallitukselle epäluottamuksensa ”rynnimällä tuhatpäisinä laumoina setelinvaihtamisjonoissa”. Vastaavasti kansalaiset ilmaisivat lähetetyillä kirjoituksillaan ihmetyksensä huhujen leviämisestä tai levittämisestä, hallituksen toiminnasta ja paniikinomaisesti toimineen kansan talousosaamisesta. Myös Ruotsin ja Norjan lehdet kiinnittivät huomiota hermoille käyvissä tilanteissa muutoin rauhalliseksi tunnetun kansan poikkeukselliseen käyttäytymiseen.²⁰

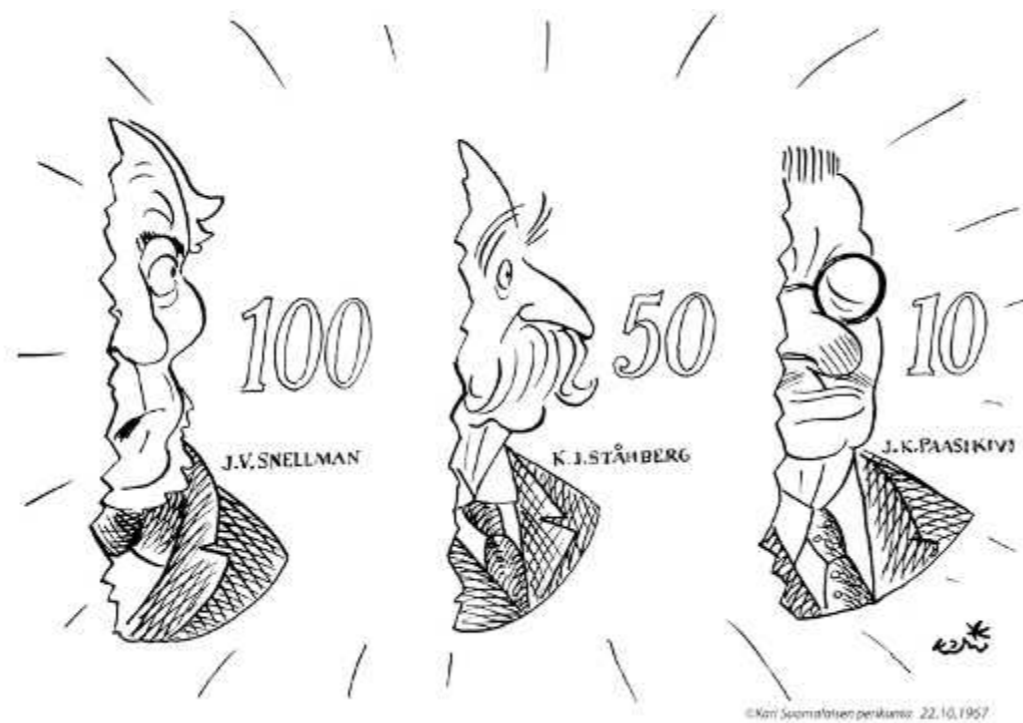
Jos vertaa käyttäytymiseen ennen vuodenvaihteen 1945–1946 setelinleikkausta, uutena ilmiönä oli lentolippujen käyttö viime hetken keinona suurista seteleistä eroon pääsemiseksi. Erityisesti kotimaan 50 matkan sarjaliput, jotka olivat vuoden voimassa, kävivät kaupaksi. Lisäksi normaalisti poiketen ihmiset maksoivat jo lokakuussa joulun lentomatkinsa. Myös lennätintä käytettiin ja rahaa lähetettiin ennätysmäisesti yön aikana, huomattava osa lähettäjäille itselleen.²¹

Valtiovarainministeri Mauno Koivisto joutui puuttumaan keskusteluun todeten, ettei setelinleikkaus koskaan ole mielekäs toimenpide ja jopa setelileikkaus vuodenvaihteessa 1945–1946 toimeenpantiin virheellisesti. Hän piti huhua niin mielettömänä, ettei sitä kannattaisi edes kumota. Hän kuitenkin myönsi, että rahanvaihtovimma oli eräänlainen epäluottamuslause hallitukselle. Hallitus kutsui tilannetta rauhoittamaan myös oikeuskansleri Jaakko Enäjärven, jonka lausunto julkaistiin useassa lehdessä. Lausunnon mukaan hallitus ei voinut ryhtyä setelinleikkauksen kaltaiseen toimenpiteeseen ilman, että eduskunta sitä en-

nen hyväksyisi perustuslain säätämistäjärjestyksessä erikoislain. Myös Suomen Pankin pääjohtaja Klaus Waris osallistui setelinleikkauksen järkevyyden kiistämiseen. Hän viittasi lisäksi siihen, että setelinvaihdon toteuttamiseksi tarvittaisiin uusia seteleitä, joita ei kuitenkaan ollut setelipainossa painettu. Samoin Suomen Pankin johtokunnan jäsen Reino Rossi ihmetteli huhua, koska setelinleikkauksesta ei olisi mitään hyötyä, mikä nähtiin vuodenvaihteessa 1945–1946. Ilmeisesti poliitikkojen lausuntoihin ei luotettu, sillä huhun levitessä kansalaiset otaksuivat, että hallitus voi tehdä mitä vain. Hallituspuolueiden lehdet korostivat, etteivät tällaiset huhut lähde itsestään liikkeelle, vaan ne oli pantu liikkeelle todennäköisesti tarkoituksella hallituksen työskentelyn vahingoittamiseksi. Jo tuolloin lehdistössä ihmeteltiin, miten sitkeinä setelinleikkaukshuhut saattoivat elää 21 vuoden jälkeen leikkauksen toteuttamisesta.²²

Liikkeessä ollut setelistö väheni yli 100 miljoonalla markalla eli noin 10 prosentilla devalvaatiota seuranneen kuukauden aikana, minkä jälkeen se alkoi kasvaa normaalin kausivaihtelun mukaan. Kuitenkin ikään kuin varmuuden vuoksi vuoden viimeisen viikon aikana seteleitä palautettiin jälleen Suomen Pankkiin normaalista vuoden lopun huippuavosta poikkeavasti.

Setelinleikkaukshuhut nousivat keskusteluun seuraavan kerran keväällä 1973. Tuolloin hallituksen nimittämä verokomitea suunnitteli talletusten ja obligaatioiden ilmoitusvelvollisuutta. Siitä riemastuneena yleisönosastokirjoittaja tulkitsi, että seuraava askel oli niiden verottaminen ja sukanvarsisäästämisen voi valtio puolestaan

Pilapiirtäjä Kari kuvasi setelinleikkaushysteriaa piirroksellaan Helsingin Sanomissa.²³

ehkäistä setelinleikkauksella.²⁴ Liikkeessä ollut setelistö oli suurimmillaan huhtikuun lopussa, josta se väheni kesän aikana yli 13 prosentilla ja oli vuoden lopulla pienempi kuin huhtikuussa.

Vuoden 1978 huhtikuussa miestenlehti Urkki otsikoi kansilehdellään: ”Huhu: Elvytyksen miljardien pakkolaina kansalaisilta setelinleikkauksella.” Kansalaiset reagoivat välittömästi, ja liikkeessä ollut setelistö väheni huhti-toukokuun ajan.

Tämän jälkeen ilmeisesti pääosa kansalaisista alkoi vakuuttua setelinleikkauksen epätarkoituksenmukaisuudesta. Sen jälkeen huhut jäivät paikallisiksi eivätkä näkyneet enää liikkeessä olleen setelistön määrässä ainakaan vuoden-

vaihteeseen osuneena supistumisena. Runsaan 30 vuoden ajan huhu kuitenkin säännöllisesti ponnahti esiin ja sai pahimmillaan aikaan laajoja paniikkireaktioita.

Vielä vuoden 1984 helmikuussa, kun pankkivaltuustolle esiteltiin myöhemmin vuosina 1986–1987 liikkeeseen lasketun setelisarjan vedoksia, nousi asia esiin keskustelussa. Pankkivaltuuston jäsen Veikko Vennamo varoitteli, ettei vain kansa saisi käsitystä, että setelit leikataan. Pankin johtokunnan jäsen Harri Holkeri kommentoi setelinleikkauksen olleen suuri kansallinen onnettomuus, joka oli järkyttänyt luottamusta rahan arvoon tarpeettomasti. Kukaan ei hänen käsityksensä mukaansa ajanut sellaista hullutusta toista kertaa.²⁵

12. Suomen setelinvaihdon arvioiminen

Huolimatta setelinleikkauksen merkittävydestä Suomen rahahistorian dramaattisimpana tapahtumana siitä on kirjoitettu hämmästyttävän vähän. Sen suunnitteluun osallistuneilla olisi ollut tilaisuus kirjoittaa siitä kokonaisarviointi jälkeenpäin, mutta kukaan ei käyttänyt tilaisuutta hyväkseen. Finanssitoimikunnan työskentelyyn ja sen suunnitteluun osallistuneista Rainer von Fieandt ei muistelmateoksessaan mainitse sanaa setelinvaihto tai -leikkaus lainkaan siitä huolimatta, että hän käsittelee finanssitoimikunnan aikaansa seitsemän sivun verran suurella arvostuksella ja kunnioituksella.

Kaaperi Kivialho mainitsee Suomen kotimaiset setelityypit -kirjaan kirjoittamassaan laajassa johdannossa vuoden 1946 setelinvaihdon, mutta ei käsittele setelinleikkauksen toimeenpanoa. Julkaisun setelikohtaisessa osiossa on kuvaus setelinleikkauksesta, mutta ei arviota sen toteutumisesta.¹

Tuure Junnilan Suomen Pankin taloudellisiin selvityksiin kirjoittama artikkeli on ainoa asianosaisten setelinleikkausta käsittelevä julkaistu arviointi, mutta sekin keskittyy vain sen talouspoliittiseen puoleen. Von Fieandin tavoin Junnila käsittelee muistelmissaan laajalti toimintaansa finanssitoimikunnassa, mutta toteaa kirjanneensa ja stilisoineensa siellä vain

muiden päätöksiä eikä käsittele muistelmakirjassaan koko setelinvaihtokysymystä.²

Klaus Waris, josta tuli Bruno Suvirannan seuraaja valtiovarainministeriön kansantalousosaston päällikkönä ja samalla finanssitoimikunnan puheenjohtajana maaliskuussa 1946, käsittelee 1970-luvulla julkaistussa kirjassaan parin sivun verran setelinleikkausta. Hän astui kuvaan tuoreeltaan, kun setelinleikkauksen jälkihoito oli meneillään, mutta ilmeisesti vapaana vastuusta sitä koskevista päätöksistä. Hän pysyi siten ”ulkopuolisena” arvioimaan toimenpidettä. Hänen arvionsa setelinleikkauksesta oli erittäin kriittinen. Hän arveli, että toimenpidettä suunniteltaessa oli ajateltu enemmän sen teknistä toteutusta kuin asiallista merkitystä, ja se jäi hänen mukaansa Suomen rahapolitiikassa ”omalaatuiseksi ja tehottomaksi kokeiluksi”. Hän vertasi Suomen toimenpidettä Neuvostoliitossa ja Saksan läntisellä vyöhykkeellä tehtyihin uudistuksiin, joissa molemmissa vanhat setelit vaihdettiin uusiin karkeasti suhteessa 10:1. Myös Sakari Tuomioja osallistui eri rooleissa finanssitoimikunnan toimintaan. Erkki Tuomioja tarkasteli isänsä Sakari Tuomiojaa käsittelevässä kirjassaan lyhyesti setelinleikkausta, mutta myötäili lähinnä Wariksen arviointia.³

Yhtenä syynä toimenpiteen suunnitteluun osallistuneiden haluttomuuteen arvioida setelinleikkausta oli varmasti sen uusiutumiseen

liittyneet toistuvat huhut. Niitä ei varmasti haluttu ruokkia asian pitämällä julkisuudessa.

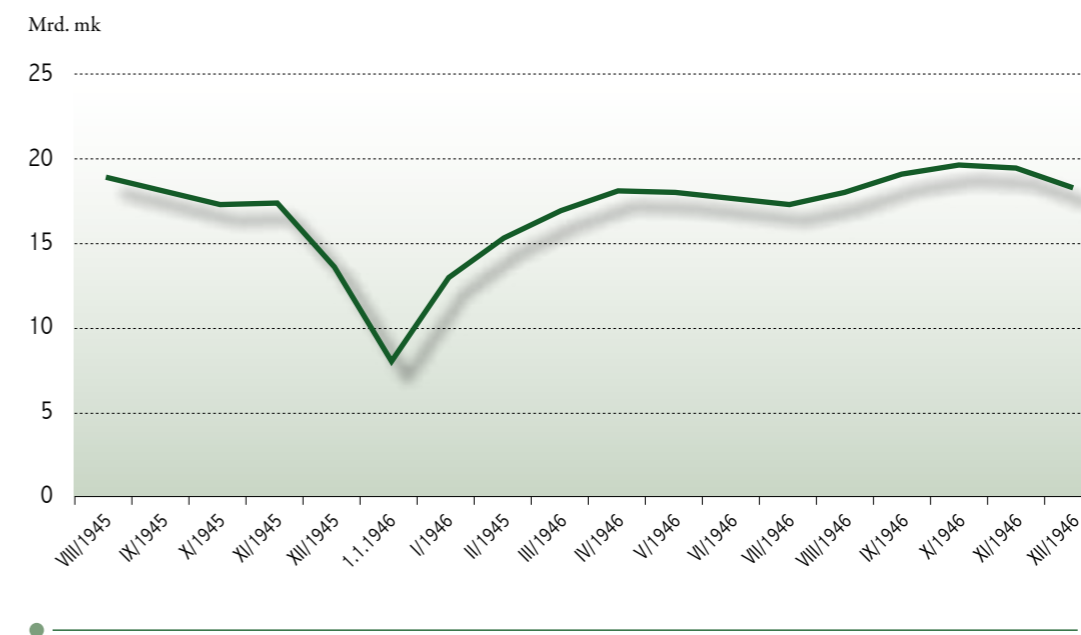
Pankkihistoriikit sekä sota-aikaa ja ensimmäisiä sodanjälkeisiä vuosia tarkastelevat teok-

set käsittelevät luonnollisesti setelinleikkausta mutta yleensä korkeintaan muutaman sivun verran. Useimmissa vain kerrataan sen toteutustapa ja korostetaan sen dramaattisuutta.⁴

Setelinvaihdon tavoitteet toteutuivat vain vähäisin osin

Setelistön arvo vuoden 1945 viimeisenä päivänä oli 13,6 miljardia markkaa (ks. kuvio 7). Tästä määrästä arvoltaan suurten 500, 1000 ja 5000 markan vaihtoseteleiden osuus oli 11,3 miljardia. Kun vuoden 1946 ensimmäisenä päivänä kyseiset setelit menettivät puolet arvostaan maksuvälineinä eli 5,65 miljardia, aleni liikkeessä olleen setelistön arvo laskennallisesti 7,95 miljardiin markkaan. Koska rahalaitosten ja

valtion, kuntien ym. virastojen kassat saattoivat vaihtaa suuret setelinsä ilman pakkolainan antamista valtiolle, lisääntyi liikkeessä oleva setelistö vuoden 1946 alkupäivinä pelkästään sen vuoksi 2,38 miljardilla markalla. Kun lisäksi monet vuoden lopulla setelinvaihdon pelossa setelinsä rahalaitoksiin tallettaneet henkilöt nostivat vuoden alkupäivinä rahoja tileiltään, kasvoi liikkeessä ollut setelistö tammikuun loppuun

Kuvio 7. Liikkeessä olevan setelistön kehitys ennen setelinleikkausta ja sen jälkeen

Lähde: SPA.

mennessä 13 miljardiin markkaan. Huhtikuun lopussa se oli jo 18,1 miljardia eli lähellä edellisen vuoden huippulukua. Setelistön normaalin kausivaihtelun seurauksena sen arvo ei enää seuraavina kuukausina kasvanut, mutta vuoden jälkipuoliskolla lokakuun lopussa liikkeessä ollut setelistö lisääntyi vuoden huippuarvoonsa eli 19,7 miljardiin markkaan. Sen jälkeen setelistö setelinleikkaushuhujen (ks. edellinen luku) takia jälleen supistui.⁵

Koska liikkeessä ollut setelistö kasvoi hyvin pian setelinvaihdon jälkeen entiselleen, on paikallaan kysyä, mikä oli setelinvaihdon tulosuhteessa sille asetettuihin tavoitteisiin. Setelinvaihdon merkitystä ostovoiman sitomisessa on vaikea arvioida, koska ei ole mahdollista tietää, miten setelistö olisi kehittynyt, jos setelinvaihtoa ei olisi suoritettu. Jo ennen setelinvaihdon toteuttamista joulukuun puolivälissä 1945 pankin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen johtaja A. E. Tudeer totesi pankin konttorinjohtajien kokouksessa pitämässään esitelmässä, ettei setelinvaihdon merkitystä rahan arvon vakauttamisessa tule liioitella. Se ei hänen mielestään automaattisesti poistanut inflaationvaaraa, vaan markan arvon vakauttamisen pääpaino oli toisaalla. Markan vakauttamiseksi oli välttämättöntä saada palkkojen ja sitä seuraava hintojen nousukierre ehkäistyksi. Tätä myös valtiovarainministeri Törngren korosti radiopuheessaan.⁶

Jotkut katsoivat pakkolainan kohdistamisen vain seteleihin eikä talletuksiin ehkäisevän inflaatiota. Muun muassa finanssitoimikunnan jäsen Matti Leppo puolusti tätä näkemystä Helsingin Sanomiin kirjoittamassaan artikkelissa. Sen sijaan kun toisen valtiovarainministeri Rei-

nikan aloitteesta setelien leimaamista suunniteltiin vuonna 1943, kritisoi finanssitoimikunnan puheenjohtaja Suviranta aloitetta nimenomaan sen takia, että se kohdistui ainoastaan seteleihin eikä ollenkaan sekkitileihin. Edellä luvussa 3 ilmeni, että talletuksia käsiteltiin finanssitoimikunnan esityksessä valtiovarainministeriölle lähes samalla tavoin kuin seteleitä. Hallituksen esityksessä eduskunnalle talletuksiin kohdistui kuitenkin enää vain ilmoitusvelvollisuus. Waris kiinnitti tähän kirjassaan huomiota, samoin kuin myöhemmin muun muassa Matti Virén. Virénin mukaan setelinleikkauksen ongelma inflaation hillinnän kannalta oli, ettei maksuvälineiden kokonaismäärää säännöstelty. Hänen mukaansa kattavuudeltaan erilaisten rahakäsitteiden säännöstely oli yleisemminkin ongelmallista, koska säänneltävälle käsitteelle syntyi helposti läheisiä korvikkeita.⁷

Vastaavasti vuoden 1967 devalvaation jälkeen syntyneiden huhujen yhteydessä valtiovarainministeri Mauno Koivisto rauhoitti rahanvaihtajia toteamalla, ettei setelinleikkaus ole koskaan mielekäs toimenpide. Hänen mukaansa vuodenvaihteessa 1945–1946 tehty rahanuudistus toimeenpantiin täysin virheellisesti. Todennäköisesti Koivisto ja monet muut tuolloin mielipiteensä lausuneet talouselämän johtohenkilöt tarkoittivat setelinleikkauksen virheellisyyttä nimenomaan talouspoliittisena ja rahanarvon vakauttamiseen kohdistuvana toimenpiteenä. Edellä oleva kuvaus setelinvaihdon toimeenpanosta ja sen jälkihoidosta osoittaa, että talouspoliittisten haasteiden lisäksi sen toteuttamisessa taidettiin haukata liian suuri pala silloisten kommunikaatiivälineiden maailmassa.

Kotimaisten arvioiden ohella on paikallaan tarkastella myös ulkomaisia arvioita setelinvaihdosta. Arviot perustuivat yleensä Suomen Pankin englanninkielisessä kuukausijulkaisussa vuonna 1946 julkaistun artikkelin tietoihin. Joissakin ulkomaisissa arvioinneissa viitattiin siihen, että Suomessa setelinvaihto toteutettiin tavalla, joka ei ollut käytössä missään muualla. Sen perusteella tieto Kreikan ensimmäisen maailmansodan jälkeisistä setelinvaihdosta ei ollut tuohon aikaan laajalti tiedossa.⁸

Yhteenvetoartikkelissaan eri maiden toisen maailmansodan jälkeisistä rahauudistuksista Gurley otti Ranskan ja Suomen esimerkkeinä maista, joissa rahanuudistus olisi voitu jättää tekemättä. Hänen näkökulmansa kohdistui lähinnä siihen, miten likviditeetin sitomisella pystyttiin kontrolloimaan inflaatiota. Kun talletukset jätettiin likviditeetin supistamisen ulkopuolelle, Suomen uudistus jäi hänen mukaansa hyvin rajalliseksi. Toisaalta hän kuitenkin totesi Suomen inflaation syiden (sotakorvaukset, siirtoväen asuttaminen ja jälle rakennus) olleen sellaiset, ettei inflaation tainnuttamiseen olisi päästy kaikkein tehokkaimmillakaan toimenpiteillä. Siten finanssitoimikunnan esitys, että osa pankkitalletuksista käsiteltäisiin leikattavien seteleiden tavoin, ei olisi olennaisesti parantanut toimenpidepaketin tehoa. Vastaavasti Dornbusch ja Wolf viittasivat siihen, että toimenpiteet kohdistuivat vain 8 prosenttiin rahan tarjonnasta, mikä johti vähäiseen menestykseen inflaation torjunnassa.⁹

Viranomaisten ongelmana niin Suomessa kuin muuallakin oli suunnitella toimenpiteet hyvissä ajoin siten, ettei setelinvaihto johtaisi kohtuuttomiin häiriöihin kansantalouden toi-

minnassa. Samalla toimenpiteiden yksityiskoh-
tien julkistamista pyrittiin välttämään, jottei toimenpiteen vaikutus vesittyisi. Tämä muodostui Suomessa erittäin haasteelliseksi, kun setelinvaihtoa koskeneen poikkeuslain suunnittelu ja hyväksymisprosessi vei kuukausia. Lisäksi toimenpidettä suunnitelleet katsoivat villien huhujen takia parhaaksi oikaista huhumyllyä julkisilla lausunnoillaan.

Jo ensiarvioissaan lehdistö kiinnitti huomiota siihen, että setelinvaihdon tärkein päämäärä eli inflaation vastustaminen kärsi suuresti merkittävästä ennakkoinformoinnista. Näin toimenpiteen keskeisimmät kohderyhmät saattoivat tallettaa setelikätkönsä ennalta pankkien kassoilla ja välttyä maksuvalmiutta supistaneesta pakkolainasta.¹⁰

Setelinvaihdon toinen julkilausuttu tavoite oli verotuksesta salatun omaisuuden saaminen verotuksen piiriin. Tässä suhteessa setelinvaihto muodosti vain osan toimenpidepaketista, johon kuului lisäksi talletusten ilmoittaminen ja osakkeiden sekä muiden kuin valtion obligaatioiden leimaaminen. Seuraavassa tarkastellaan tavoitteen toteutumista setelinvaihdon kannalta.

Edellä ilmeni, että seteleiden oikeita puoliskoja jäi palauttamatta 124 miljoonaa markkaa. Kun vaihtoseteleiden vasempia puoliskoja jäi vaihtamatta 73 miljoonaa markkaa, oli palauttamatta jääneiden oikeiden puoliskojen määrä 51 miljoonaa markkaa suurempi.¹¹ Sen voi katsoa edustavan maksimimäärää seteleistä, joita ei haluttu paljastaa veroviranomaisille. Maksimia sen takia, että myöhemmin lähetettyjen hakemusten perusteella voidaan olettaa, että jotkut kadottivat oikeat puoliskot leikattuaan vaihtosetelit. Seteleiden vasemmat puoliskot

sai vaihtaa tai käyttää heti vuoden 1946 ensimmäisestä pankkipäivästä lähtien, kun taas oikeat puoliskot vasta 10. tammikuuta lähtien. Siten seteleiden haltija saattoi todella unohtaa, mihin hän oli seteleiden oikeat puoliskonsa kätkenyt. Osa näistä Suomen Pankille lähetetyissä hakemuskirjeissä esitetyistä ”unohtamisista” on kuitenkin saattanut olla alun perin toisten henkilöiden omistamia oikeita puoliskoja, joita on yritetty bulvaanien kautta myöhästyneinä lainata valtiolle.

Veroviranomaisilta pimitettyjen seteleiden määrä oli lehtien mukaan huomattavasti pienempi, kuin mitä eräät valtiovarainministeriön virkamiehet olivat ennalta arvioineet. Tähän vaikutti luonnollisesti setelinvaihdon pitkään jatkunut valmistelu, minkä seurauksena monet ehdivät tallettaa setelinsä ajoissa. Osaltaan siihen varmasti vaikutti myös seteleiden oikeiden puoliskojen pitkä luovutusaika, 10.1.–16.2.1946, mikä mahdollisti halukkaiden bulvaanien etsimisen. Tähän mahdollisuuteen viitattiin jo eduskunnassa käydyssä keskustelussa tammikuun puolivälin jälkeen. Puheenvuorossa korostettiin, että ei voida mitenkään valvoa, luovutetaanko oikeita puoliskoja toiselle henkilölle, ja kyseistä aktiviteettia tapahtui varmasti jatkuvasti. Arvoltaan suurimman setelin eli 5000 markan seteleiden oikeita puoliskoja jäi palauttamatta ja vaihtamatta pakkolainaan ainoastaan vajaat 4 800 kappaletta. Lukumäärä osoittaa, että niiden ilmoittamatta jättämisellä veroviranomaisten pelosta oli hyvin vähäinen rooli vastoin yleisesti jälkeensä esitettyä olettamusta.¹²

Setelinleikkauksen kolmas tavoite oli arvion saaminen sodan aikana tuhoutuneiden ja ulko-

maille erityisesti saksalaisten mukanaan viemien seteleiden määrästä. Hufvudstadsbladet raportoi vuoden 1945 viimeisessä numerossaan, että saksalaisten arvioitiin vieneen Suomesta 1 miljardin markan edestä Suomen rahaa. Myös Ruotsiin ja mahdollisesti muihin maihin arveltiin viedyn seteleitä. Myöhemmin lehti arvioi, että Ruotsissa salakuljettajien ja peräännyvien saksalaisten myymiä suomalaisia seteleitä oli 500 miljoonan markan edestä.¹³

Seteleitä jäi kaikkiaan vaihtamatta huomattavasti mainittuja arvioita pienempi määrä eli 422,1 miljoonaa markkaa.¹⁴ Määrä oli ainoastaan 2,2 % seteleiden liikkeessä olleesta kokonaisarvosta syyskuun 1945 alussa ennen kuin lehdistön kirjoittelu mahdollisesta setelinvaihdosta käynnistyi. Vaihtamatta jääneiden seteleiden osuus oli siten pienempi kuin esimerkiksi Tanskassa ja Norjassa. Lisäksi vaihtamatta jääneistä seteleistä pääosa oli 5–100 markan seteleitä, joita tuskin silloin ajateltiin, kun oltiin huolissaan saksalaisten mukanaan viemien seteleiden määrästä. Todennäköisesti arvoltaan pienet setelit olivat pääosin kadonneet tai tuhoutuneet sodan aikana.

Tarkastellaan erikseen 500–5000 markan seteleitä, joiden maasta viemistä saksalaisten toimesta pidettiin ehkä huolestuttavampana kuin arvoltaan pienten seteleiden viemistä Suomesta. Verrataan ensin palautumatta jääneiden vaihtoseteleiden arvoa niiden liikkeessä olleeseen kokonaisarvoon elokuun 1945 lopussa. Tuolloin 500–5000 markan seteleitä oli liikkeessä yhteensä 16,1 miljardin markan edestä. Vaihtoseteleitä jäi palautumatta 197 miljoonaa markkaa eli runsas 1,2 % elokuun 1945 lopussa liikkeessä olleesta arvosta.

Toisaalta voidaan verrata palautumatta jääneiden vasempien puoliskojen määrää niiden yleisön hallussa olleeseen määrään. Kennelläkään ei ollut syytä verotussyistä välttää seteleiden vasempien puoliskojen käyttämistä, koska niiden käyttö tai vaihto pankeissa ei edellyttänyt minkään lomakkeen täyttymistä. Kuten luvussa 8 ilmeni, maksimaalinen yleisön hallussa olleiden vaihtoseteleiden vasempien puoliskojen määrä oli 3,27 miljardia markkaa. Tästä luvusta vaihtamatta jääneiden vasempien puoliskojen osuus 73 miljoonaa on noin 2,2 %. Siten myös tämä luku on hyvin vaatimaton verrattuna ennakoarvioihin. Myös lehdistön mielestä vaihtamatta jääneistä seteleistä valtiolle syntynyt voitto osoittautui yllättävän pieneksi. Lehtien mukaan yleinen luulo lienee ollut, että seteleitä olisi kadonnut varsinkin sodan aikana ja saksalaiset olisivat vieneet huomattavasti enemmän.¹⁵

Vielä yksi tapa suhteuttaa palautumatta jääneiden markkaseteleiden määrää on verrata sitä toisen merkittävän muutoksen eli markoista euroihin siirtymisen aikana palautumatta jääneisiin seteleihin. Euron käyttöönoton jälkeen markkaseteleiden lunastusajaksi määriteltiin 10 vuotta niiden käytön päättymisestä eli viimeinen lunastuspäivä oli 29.2.2012. Kaikki vuoden 1945 jälkeen liikkeeseen lasketut markkasetelit olivat tuohon päivämäärään asti lunastettavissa Suomen Pankissa. Markkaseteleitä jäi kaikkiaan lunastamatta lähes 709 miljoonan markan verran. Vaikka luvut ovat samaa suurusluokkaa, tätä määrää ei ole tarkoituksenmukaista verrata edellä mainittuun 422 miljoonaan markkaan, koska välillä oli ollut vuoden 1963 rahanuudistus. Kiinnostavampi on palautumattomien

markkaseteleiden osuus vuoden 2001 lopussa (tai vuoden 2000 lopussa, jolloin euron käyttöönoton aikaansaama markkaseteleiden palautuminen ei ollut vielä käynnistynyt) liikkeessä olleista markkaseteleistä. Ensin mainittu prosenttiosuus on 5,0 ja jälkimmäinen 4,0.¹⁶

Setelinleikkauksen ja markkaseteleiden lunastamisen päättymisen takia lunastamatta jätettyjen seteleiden osuudet eivät luonnollisesti ole täysin vertailukelpoisia. Markkaseteleiden tapauksessa lunastettiin 56 vuoden aikana liikkeeseen laskettuja seteleitä ja setelinleikkauksen yhteydessä vastaavasti vain vajaat 23 vuoden aikana. Lisäksi markkaseteleitä säästettiin varmasti huomattavasti enemmän tunnesyistä tuleville polville kuin setelinleikkauksen kohteeksi joutuneita seteleitä. Jälkimmäisiin ei todennäköisesti liittynyt mitään positiivisia tunteita. Sen nämä palautumisprosentit kuitenkin kertovat, ettei setelinleikkauksen yhteydessä palautumatta jäänyttä paria prosenttia setelikannasta voida missään suhteessa pitää suurena.

Luonnollisesti yhtenä setelinvaihdon julki-lausumattomana tavoitteena oli myös valtion taloudellisen tilanteen parantaminen. Setelinvaihdon toteutustavan tuloksena valtio sai 3,15 miljardin markan halpakorkoisen lainan, jonka korkokustannukset olivat selvästi alhaisemmat, kuin jos valtio olisi joutunut lainaamaan rahat markkinoilta. Jos pakkolainaa ei olisi yhtään palautettu ennakkoon ja korkoerona markkina-korkoon olisi käytetty 3:a prosenttia, niin valtion vuosittainen korkohyöty olisi ollut runsaat 94 miljoonaa markkaa.

Korkohyödystä on kuitenkin vähennettävä setelinvaihdon kustannukset, jotka pelkästään Suomen Pankille olivat 35,5 miljoonaa mark-

kaa.¹⁷ Kuvaavaa setelinvaihdon aiheuttamalle Suomen Pankin henkilöstötarpeelle oli, että pankki tarvitsi setelinvaihdon hoitamiseen 134 tilapäistä ulkopuolista henkilöä 320:n omaan henkilökuntaansa kuuluneen lisäksi. Koko henkilökunta teki yhteensä lähes 68 000 tuntia ylityöitä. Tarvitun henkilöstön lisäksi setelinvaihto aiheutti runsaasti muita kustannuksia. Niitä olivat kuljetuskustannukset asemille ja asemilta, joihin käytettiin yksityisten yrittäjien ja poliisin kuorma-autoja ja hevosia, sekä materiaalikustannuksia (käärepapereita, pahvilaatikoita, rautalankaa ja nauvoja). Esimerkiksi Suomen Pankin pohjoisin senaikainen konttori, Oulun konttori, maksoi arvopostinkuljetuksista Oulun poliisilaitokselle yhteensä 81 ajosta hevosella ja 1 autokuljetuksesta. Poliisilaitokselle maksettiin myös pankin rakennusten vartiointista. Lisäksi ylityöitä tekeville oli järjestetty ruokailuja paikallisissa ravintoloissa, joissa laskujen mukaan oli nautittu puuroa, lipeäkalaa, herne-, kala-, luu- ja perunakeittoa, erilaisia sieniruokia, laatikoita, veripaltoa, lihapöyryköitä ja pannupihviä. Myös korviketta oli nautittu päivittäin. Pimeät talviyöt vaativat myös valaistusta, joista kaupunkien rahatoimistot vaativat omansa ”johdon katkaisemisen uhalla”.¹⁸

Valtiovarainministeriön kustannukset olivat varmasti huomattavasti suuremmat kuin Suomen Pankin, koska yksistään pakkolainan palautuksen hoitamisesta rahalaitoksille maksetut palkkiot olivat yli 21 miljoonaa markkaa. Lisäksi tulivat henkilökunnan palkat ja ylimääräisten tilojen vuokrat. Myös sisäasianministeriön hallinnonalalle koitui ylimääräisiä kustannuksia setelinvaihtoa koskevien salaisten kirjeiden toimittamisesta rahalaitoksiin sekä rahalaitosten

tuhansissa toimipisteissä järjestetyistä kassojen uudenvuodenaattoilla ja -yön aukioloja koskeneista poliisikuulusteluista. Lisäksi setelinvaihto ja sen jälkihoito aiheuttivat ylimääräisiä kustannuksia kaikille itse vaihtotapahtumaan osallistuneille, kuten valtion ja kuntien virastoille ja laitoksille, erityisesti postilaitokselle, sekä rahalaitoksille niiden saamien palkkioiden lisäksi ja kaikille yrityksille ja kansalaisille.

Monissa pankkihistoriikeissa lähes ainoa asia, mihin itse setelinvaihdon aikataulun ja toteutustavan lisäksi viitataan, oli sen pankeille aiheuttama työmäärä ja kustannukset. Historiikkien kirjoittajien mukaan setelinvaihto ja arvopapereiden leimaaminen olivat pankeille epäkiitollinen ja vaivalloinen työ, jonka kustannukset valtio vain osin korvasi.¹⁹ Myös Suomen Pankille rahalaitokset valittivat setelinvaihdosta syntyneitä kustannuksia, kun kaikki rahalähteykset oli lähetettävä vakuutettuina kirjeinä, samoin kuin oikeat puoliskot, mistä oli kertynyt huomattavat vakuutus- ja postimaksut.

Säästöpankit lähettivät arvioimansa setelinvaihdon kustannukset valtiovarainministeriölle. Säästöpankkitarjoustuksen arkistossa olevan Suomen Säästöpankkiliiton yhteenvedon mukaan valtio korvasi kullekin säästöpankille kuitenkin könttäsumman, joka perustui niiden käsittelemien oikeiden puoliskojen määrään. Jokaisesta pakkolainan käsittelystä säästöpankit ja ilmeisesti myös muut rahalaitokset saivat 12 markkaa riippumatta siitä, kuinka paljon pankit tarvitsivat ylimääräistä henkilökuntaa, ylityökorvauksia, konttoritarvikkeita, posti- ja puhelinpalveluja ym. Säästöpankit saivat käsittelemästään runsaasta 345 000 pakkolainoista yhteensä runsaat 4 miljoonaa markkaa. Niiden

arvioimat kustannukset olivat merkittävästi suuremmat.²⁰

Rahassa mitattavien kustannusten lisäksi on otettava huomioon kaikki se henkinen paine, jota setelinvaihto eri osapuolille aiheutti. Suomen Pankin kokemukset setelinvaihdosta olivat käsiteltävänä suhteellisen tuoreeltaan pankin konttorinjohtajien kokouksessa 7. huhtikuuta 1946. Alustusten pohjalta käydystä keskustelusta kirjattiin kokouspöytäkirjaan setelinvaihdon ”sujuneen suurin piirtein ilman pahempia komelluksia. Erikoisesti kassanhoitajien osuus oli ollut rasittava ja hermoille käypä, mutta olivat nämä siitä huolimatta suorittaneet tehtävänsä, eräitä pienehköjä vahinkoja lukuun ottamatta, tunnustusta ansaitsevalla tavalla.”²¹

Ilmeisesti setelinvaihtoprosessi ei ollut kuitenkaan siihen osallistuneelle Suomen Pankin virkailijakunnalle pelkästään ”rasittava ja hermoille käypä” vaan myös osin traumaattinen kokemus. Monet kansalaiset tulivat Suomen Pankkiin valittamaan huonoa onneaan, jotkut jopa sillä ajatuksella, että asia olisi saatu puhumalla ja äänen voimakkuudella järjestymään. Myös puhelimet olivat kuumina, sillä norjalaisen lehden kirjeenvaihtajan mukaan vuoden ensimmäisen arkipäivän aikana Suomen Pankkiin tuli tuhansia puheluita. Lisäksi monet pankkiin lähetetyt hakemukset sisälsivät järkyttäviä kohtaloita, kuten läheisten tapaturmaisia kuolemia, joiden lukeminen ja arviointi ei voinut olla helppoa kirjeiden käsittelijöille. Tämä mahdollisesti selittää sen, ettei pankin virkailijajyhdistyksen vuonna 1967 julkaisemassa 50-vuotismatrikelissa ole mitään selvitystä eikä edes yhtä kaskua setelinvaihdosta. Virkailijajyhdistyksen matrikkeli sisälsi lukuisia muisteloja, tarinoita ja raportteja

esimerkiksi pankin sota-ajan toiminnasta ja sen aikaisista asioimistoista. Siten muistelijoina olisi varmasti ollut käytettävissä, jos setelinvaihdon muistelemiseen olisi ollut halukkuutta. Olihan setelinvaihto pankin osastopäällikön Kajantien alustuksen mukaan ”varmasti vaativin ja erikoislaatuinen yritys, mihin Suomen Pankki oli historiansa aikana joutunut ottamaan osaa”.²²

Setelinleikkauksen kokonaisarvioinnin loppukaneetiksi käynee Talouselämä-lehden kanta siinä yhteydessä, kun valtioneuvosto päätti ryhtyä maksamaan 1 250 markan ja sitä pienemmät pakkolainat takaisin heinäkuussa 1946. Lehti otsikoi mielipiteensä ”Setelien vaihdon viimeinen fasko”. Lehden mukaan alun perin tarkoitus oli palauttaa pakkolainatut varat tapauksissa, joissa lainantaja oli joutunut aivan erityisiin vaikeuksiin. Nyt kuitenkin palautus tuli mahdolliseksi kymmenille tuhansille ja useille sellaisille, jotka olivat hyvissä ajoin tallettaneet setelinsä ja jättäneet pienemmän summan lompakkoonsa vuodenvaihteen kuluja varten. Sen sijaan monet henkilöt, joiden pakkolainatut varat edustivat puolta koko omaisuudesta, saattoivat jäädä palautuksen ulkopuolelle. Lehti kantoi huolta myös pankeille tuossa vaiheessa tulleesta uudesta savotasta, kun samanaikaisesti pakkolainan palautusten kanssa pankkien piti laatia puolivuotistilit ja henkilökunnan valmistautua kesälomille. Lehti päätti arvionsa seuraavaan virkkeeseen: ”Koko setelinvaihtotouhu on alusta loppuun hoidettu jokseenkin päin seiniä, alkaen kuukausien hälystä syksyllä, jatkuen optimistisin maalauksin sen tuottamasta hyödystä ja ’pimeiden’ osakkeiden verollepanon johdosta valtiolle muka tulevista miljardeista ja päättyen vihdoinkin tähän palautusseremoniaan.”²³

Aika vahvaa tekstiä lehdessä, jonka toimittuskunnan puheenjohtaja oli asiaa valmistelleen finanssitoimikunnan puheenjohtaja Bruno Suviranta ja yksi toimituskunnan jäsenistä finanssitoimikunnan voimahahmo Rainer von Fieandt. Arvio kuvastaa hyvin alun perin erinomaisesti perustellun toimenpiteen vesittymistä kuukausia kestäneen valmistelun ja poliittisen

käsittelyn vuoksi sekä sen paikkaamista epätar koituksenmukaisella byrokratialla. Jälkikäteen ajateltuna Norjan malli yhdistettynä arvoltaan pienten 5, 10 ja 20 markan säilyttämiseen liikkeessä olisi säästänyt monelta harmilta. Se olisi saattanut myös rajoittaa Suomen setelinvaihdon uutisoinnin muutaman päivän mittaiseksi, ja tätä kirjaa ei olisi ollut tarpeen kirjoittaa.

Viitteet

Johdanto

1 500 markkaa vuosina 1945 ja 1946 vastaa Suomen Pankin rahanarvolaskurin (<http://apps.rahamuseo.fi/rahanarvolaskin#FIN>) mukaan nykyrahassa noin 50:tä euroa (62:tä euroa vuonna 1945 ja vuonna 1946 nopean inflaation takia 39:ää euroa). Siten kirjassa esiintyvien markkamäärien

arvioimiseksi euroina karkeasta muistisäännöstä käy niiden jakaminen kymmenellä. Vaihtoehtoisena mittarina voi käyttää palkkoja ja hintoja. Vuonna 1945 työmiehen tuntipalkka oli 36,62 markkaa ja sillä sai runsaat puoli kiloa voita.

1. Maailmansotien jälkeinen tilanne ja toimenpiteet muualla Euroopassa ennen Suomen setelinvaihtoa

- 1 Cagan (1956) s. 25 määrittelee hyperinflaation alkaneen kuukautena, jolloin hintojen kuukausittainen nousu ylittää 50 %, ja päättyneen, kun hintojen kuukausittainen nousu alittaa kyseisen luvun ja pysyy sen alapuolella vähintään vuoden. Vaikka ensimmäisen maailmansodan aikainen ja jälkeinen inflaatio söi rahan arvosta 90 %, ei hintakehitys Suomessa missään vaiheessa kiihtynyt hyperinflaatioksi.
- 2 Neuvostoliitossa tarvittiin vielä kolmas rahanuudistus maaliskuussa 1924, ennen kuin rahaolot saatiin vakiinutettua, ks. Monetary circulation of Russia (2010) s. 273, 278 ja 292.
- 3 Deutsche Bundesbank (1965) s. 43, Smith (1936) s. 150, Oesterreichische Nationalbank (2002) s. 6 ja Rádóczy–Tasnádi (1992) s. 26.
- 4 Klopstock (1946) s. 579 ja Koderová (2018) s. 14–15.
- 5 Edwards (1922) s. 1–5 ja Christodoulaki (2015) s. 207–209.
- 6 Christodoulaki (2015) s. 212–213.
- 7 Bank for International Settlements, Fourteenth Annual Report (1944) s. 214, viittaus raporttiin Klopstock (1946) s. 581.
- 8 Klemann–Kudryashov (2012) s. 92, viittaus kirjaan Scherner–White (2016) s. 3.
- 9 Scherner–White (2016) s. 109–110.
- 10 Munthe (1991) s. 219.
- 11 Gurley (1953) s. 88–91 ja de Ridder (1947) 51–54.
- 12 Klopstock (1946) s. 582–583 ja Jastrzębski (2017) s. 101–102.
- 13 Gurley (1953) s. 78. Ks. myös Reponen (1998) s. 88–90, jossa on käsitelty Gurleyn jaottelua.
- 14 Tarkastelu perustuu paljolti de Ridderin (1947) ja (1948) artikkeleihin.
- 15 Van der Wee – Verbreyt (2009) s. 418–420 ja 426. Belgian rahanuudistusta käsiteltiin tuoreeltaan myös Suomen lehdissä, ks. ”Radikaalista rahapolitiikkaa Belgiassa”, Talouselämä nro 47 10.10.1944 s. 851.
- 16 2 000 Belgian frangia vastasi runsasta 15 000:ta Suomen markkaa Suomen Pankin valuuttakurssinoteerauksen mukaan. Sota-ajan valuuttakaupan samoin kuin tuonnin ja viennin ankara säännöstely merkitsi kuitenkin, ettei kurssinoteerauksia voitu käyttää valuuttojen välisen arvosuhteen mittaamiseen. Kun Belgian frangille ryhdyttiin uudelleen noteeraamaan kurssi vuoden 1946 alusta, vastasi 2 000 Belgian frangia 6 200:aa Suomen markkaa. Ks. Suomen Pankin vuosikirjat 1944 s. 21 ja 1946 s. 48.
- 17 Van der Wee – Verbreyt (2009) s. 426.
- 18 SPA, Belgian rahareformi 3.1.1945 ja ”Radikaalista rahapolitiikkaa Belgiassa”, Talouselämä 10.10.1944.
- 19 Van der Wee – Verbreyt (2009) s. 437–439.
- 20 Kondonassis (1977) s. 43.
- 21 Jastrzębski (2017) s. 101–102 ja Federal Reserve Bank of New York (1946b) s. 40.
- 22 Tarkastelu perustuu paljolti Sniderin (1948) artikkeleihin.

- 23 35 miljardia Ranskan frangia vastasi runsasta 40:tä miljardia Suomen markkaa Suomen Pankin valuuttakurssinoteerauksen mukaan, ks. Suomen Pankin vuosikirja 1945 s. 53.
- 24 Tarkastelu perustuu seuraaviin artikkeleihin: Lak (2016) s. 141, 150–151, Federal Reserve Bank of New York (1946a) s. 8, Barendregt (1991) s. 127–128 ja Vanthoor (1998) s. 67–70.
- 25 Sen jälkeen kun Suomen Pankki ryhtyi kesäkuussa 1946 noteeraamaan Hollannin guldenia, 10 guldenia vastasi 512:tä Suomen markkaa, ks. Suomen Pankin vuosikirja 1946 s. 48.
- 26 Abildgren (2018) s. 158 ja Danmarks Nationalbank 1818–1993 (1993) s. 31–32.
- 27 SPA, ”Seddelombytningen”, radioforedrag af S. Hartogsohn den 22. Juli 1945, Kl. 19.00.
- 28 500:aa Tanskan kruunua vastasi tuolloin 9 600 Suomen markkaa.
- 29 Hansen (1983) s. 49 ja ”Stille og smertefri seddelombytning i Danmark”, Arbeiderbladet 24.7.1945.
- 30 Grotius (1949) s. 136–139. Ks. myös Suviranta (1945a) s. 621 ja (1945b) s. 642–644.
- 31 Skaare (1995) s. 247–248 ja ”Dagens intervju om pengevekslingen”, Tromsø 10.9.1945.
- 32 Munthe (1991) s. 220–226.
- 33 ”Pengesanering og amnestispørsmålet i Danmark”, Verdens Gang 24.7.1945, ”Svære innskudd i bankene. En bank har 3500 innskytere på en dag. Pengesedlene strømmer inn, fordi folk venter seddelinnløsning”, Dagbladet 25.7.1945 ja ”Nye norske pengesedler i august? Ombytning under forberedelse”, Sarpsborgs Arbeiderblad 26.7.1945.
- 34 ”Ingen grunn til frykt for seddelbyttet. Hvis man har opptrådt all right under krigen”, Arbeiderbladet 30.7.1945, ”Seddelinnløsningen på trappene, Registrering av obligasjoner samtidig?”, Arbeiderbladet 30.8.1945, ”Seddelinnløsning en av de nærmeste dager... Det frie vekslingsbeløp ikke fullt så høyt som i Danmark?”, Arbeiderbladet 7.9.1945, ”Problemet om seddelinnløsningen. Kommer den en gang i neste uke?”, Sarpsborg Arbeiderblad 7.9.1945, ”Seddelinnløsningen nær forestående. Vinmonopolet stenger i morgen”, Aftenposten 7.9.1945 ja ”Mens seddelombyttet foregår kan vi handle med 5 of 10 kroner”, Dagingen 7.9.1945.
- 35 ”Verdipapirer og bankinskudd skal registreres. Seddelombytning fra kl 15 idag. Inntil 100 kroner på rasjoneringskort”, Arbeiderbladet 8.9.1945, ”Alle venter på startskuddet for seddelombytningen”, Friheten 8.9.1945, ”Seddelinnløsningen begynner i ettermiddag. Sedler over 2 kroner samtidig ugyldige”, Sarpsborg Arbeiderblad 8.9.1945, ”Seddelombyttet begynner i dag kl. 15”, Tromsø 8.9.1945, ”Seddelombytte begynner idag. Alle sedler fra og med fem-kronere skal innbyttes. Operasjonen regnes å være fullført i løpet av en uke”, Bergens Tidende 8.9.1945, ”Seddelbyttet tar til
- i dag. Foreløpig bare 100 kroner pr. rasjoneringskort. Men det kan byttes i hele 14 dager”, Stavanger Aftenblad ja ”Seddelombytningen begynner klokken 15. 100 kr. veksles pr. rasjoneringskort. I morgen, mandag og tirsdag foregår den øvrige veksling med setting på konto av „over skytende” beløp”, Verdens Gang 8.9.1945.
- 36 ”Siste. Blir det innvekslet 100 kroner?”, Sarpsborg Arbeiderblad 8.9.1945.
- 37 ”Bare 100-kronesedler på trikken! Formiddagen i pengevekslingens tegn”, Arbeiderbladet 8.9.1945.
- 38 Grotius (1949) s. 141–142, Statistisk-økonomisk oversikt over året 1946 s. 16, Eitrheim – Klovland – Øksendal s. 406. Ks. myös ”Norja vaihtaa seteleitä. Yli 100 kruunun summista pakkolaina.” Helsingin Sanomat 9.9.1945. ”Setelien vaihto Norjassa”, Talouselämä 28.9.1945.
- 39 ”Sanering av pengevesenet”, Kunngjøring innenlands, Det Kongelige Finans- og Tolldepartementin 8.9.1945 päivätty lehti-ilmoitus, SPA, setelinvaihto, PM Norjassa tapahtuneesta setelien vaihdosta sekä pankki y.m. saatavien ja arvopapereitten rekisteröimisestä, päiväämätön muistio, ”Folk tar seddelbyttet med stor ro”, Friheten 10.9.1945, ”Fra i går ble de gamle norske pengesedlene ugyldige – Saneringen av vår økonomi kommet i gang”, Tromsø 10.9.1945 ja ”Bytt penger idag og morgen”, Arbeiderbladet 11.9.1945.
- 40 ”Seddelinnløsningen. – Stor spenning, men ingen panikk”, Aftenposten 8.9.1945 iltapäivä, ”Nye pengesedler fra i dag. Folk synes å ta det hele med stor ro”, Arbeider-Avisen 8.9.1945, ”Folk tar sedelbyttet med stor ro”, Friheten 10.9.1945, ”Seddelombytningen går riktig bra. Tilfredshet på bankhold – Ingen kører i sentrumsbankene”, ”Seddelinnløsningen går rolig og knirkefritt”, 1ste Mai 10.9.1945, ”Seddelinnløsningen i teori og praksis. Innbyggingen lørdag og søndag avvirket smertefritt”, Adresseavisen 10.9.1945, ”Tilfredshet med seddelinnløsningen”, Demokraten 10.9.1945, ”Seddelinnløsningen går tilfredsstillende over hele landet”, Norges Handels- Sjøfartstidende 10.9.1945, ja ”Seksti millioner kroner allerede innløst. Bankene greide første omgang av seddelinnløsningen med glans”, Morgenbladet 12.9.1945.
- 41 ”Pengebyttet i Finnmark”, Tromsø 10.9.1945, ”Seddelvekslingen, 1273 av 1403 millioner kroner innløst.” Arbeiderbladet 24.9.1945. ”Om sanering av pengevesenet”, Tilråding av Finans- og Tolldepartementet av 15. Februar 1946 godkjent med kongelig resolusjon samme dag ja Norges Bank – Beretning og regnskap for 1946 (1947) s. 106.
- 42 100 Norjan kruunua vastasi Suomen Pankin valuuttakurssinoteerauksen perusteella 2 450:tä Suomen markkaa.
- 43 Moravec (2018) s. 240–241.
- 44 Grotius (1949) s. 145–146 ja Federal Reserve Bank of New York (1946b) s. 41.

2. Suomi vuonna 1945

- Suomen Pankin vuosikirja 1945 s. 1 ja 23 sekä ”Työtä vieroksuviiden käsittely”, Helsingin Sanomat 31.1.1946, ja Kalliala (1958) s. 132.
- Suomen tilastollinen vuosikirja (STV) 1946–1947 (1948) s. 7, 39, 44, ja 146, STV 1953 (1954) s. 46 ja STV 2018 (2018) s. 333, 405, 430, 432 ja 568.
- Suomen tilastollinen vuosikirja (STV) 1946–1947 (1948) s. 275 ja STV 2018 (2018) s. 141 ja 426.
- Toivonen (1950) s. 15, 31–32 ja 204. Ks. myös Waris (1977) s. 50.
- Ibid. s. 61 ja 68–69.
- Ks. myös Öörni (2013), jossa on käytetty julisteen kuvaa.
- Ibid. s. 61 ja 73.
- Ibid. s. 156–157.
- Ibid. s. 215.
- ”Yli 500.000 radiokuuntelijaa maassamme”, Helsingin Sanomat 13.4.1945.
- Sanoma Yhtymä, toimintakertomus 1988 s. 13.
- Suomen tilastollinen vuosikirja 1946–1947 s. 146 ja Matka- ja lankapuhelinten määrä suomalaisilla kotitalouksilla, tilastokeskus kuluttajabarometri ja Matkaviestinverkon liittymien määrä Suomessa, viestintävirasto.
- Schulman (1948) s. 35, Tilastokeskus, Moottoriajoneuvokanta 2018 ja https://www.liikennefakta.fi/ymparisto/mopot_moottoripyorat_ja_mopoautot/ajoneuvo-maarat.
- SVT 2018 (2018) s. 177 ja Suomen kulkuneuvot 1.12.1945 s. 57 ja 63.
- Suomen tilastollinen vuosikirja (SVT) 1946–1947 (1948) s. 126, SVT 2018 (2018) s. 176 ja Suomen kulkuneuvot 1.12.1945 s. 29 ja 49.
- Suomen tilastollinen vuosikirja 1946–1947 (1948) s. 186–189 ja Fivan selvitykset peruspankkipalveluista 2018.

3. Setelinvaihdon valmistelu finanssitoimikunnassa sekä vuosien 1943 ja 1945 esitykset rahaolojen säännöstelystä

- KAH, 5 Finanssitoimikunnan arkisto, pöytäkirjat 17.3. ja 10.6.1942, ja Junnila (1980) s. 60–61.
- KAH 1 Finanssitoimikunnan arkisto, Finanssitoimikunnan kirje valtiovarainministeriölle 18.6.1945, ja Keynes (1919) s. 220.
- KAH, 5 Finanssitoimikunnan arkisto, pöytäkirja 17.3.1942.
- KAH, 5 Finanssitoimikunnan arkisto, pöytäkirja 27.3.1943.
- KAH, 5 Finanssitoimikunnan arkisto, pöytäkirjat 23.11. ja 16.12.1942 sekä 18.1.1943. Seteleiden kysyntää selitetään niiden käytöllä sekä maksusuorituksiin että arvon säilyttäjänä myöhempää käyttöä varten. Jälkimmäisestä käytetään englanninkielistä termiä ”hoarding”, josta finanssitoimikunnan muistioissa ja pöytäkirjoissa 1940-luvulla käytettiin suomenkielistä nimitystä ”varastointi” tai ruotsin kielestä johdettua sanaa ”tesaurointi”.
- Kertomus Suomen Pankin hoidosta joulukuun 31 p:nä 1942 päättyneenä 131. tilivuotena s. 9.
- Ks. Heinonen (2016) s. 139–141.
- Kertomus Suomen Pankin hoidosta joulukuun 31 p:nä 1943 päättyneenä 132. tilivuotena s. 9, Kertomus Suomen Pankin hoidosta joulukuun 31 p:nä 1944 päättyneenä 133. tilivuotena s. 9 ja Kertomus Suomen Pankin hoidosta joulukuun 31 p:nä 1945 päättyneenä 134. tilivuotena s. 9.
- KAH, 5 Finanssitoimikunnan arkisto, pöytäkirja 16.2.1943.
- KAH, 4 Finanssitoimikunnan arkisto, Valtiovarainministeriön kansantalousosaston finanssitoimikunnan ehdotus uudeksi finanssiohjelmaksi, päivätty 15.3.1943.
- ”Setelistön lisääntyminen ehkäistävä lujaotteisesti. Yhtenä keinona setelien leimaaminen ja pakkolaina samassa yhteydessä”, Helsingin Sanomat 18.4.1943, ”Setelitulvan pienentäminen”, Helsingin Sanomat 19.4.1943 ja ”Setelistön pakkolainaan”, Suomen Sosialidemokraatti 19.4.1943.
- ”Sukanvarisasetelitkin mukaan yhteiseen sotapannistukseen...”, Talouselämä 30.4.1943 ja ”Setelien leimaaminen nykyoloissa miltei mahdoton toteuttaa”, Helsingin Sanomat 4.5.1943.
- ”Suomen Pankki pakkolunastaa tämän setelin...”, Talouselämä 14.5.1943 ja ”Armonaikka”, Ilkka 4.5.1943.
- KAH, valtioneuvoston pöytäkirjat 23.7.1943.
- ”Setelien hallussapidon säännösteleminen”, Uusi Suomi 24.7.1943, ”Setelistön säännösteleminen”, Uusi Suomi 25.7.1943 ja ”Rahat tai henki”, Uusi Suomi 29.7.1943.

- 16 ”Setelistön hoito”, Helsingin Sanomat 24.7.1943 ja ”Vero- ja raha-asioita”, Aamulehti 25.7.1943.
- 17 ”Hallituksella valtuudet ottaa pakkolaina myös setelistöstä. Setelit voidaan julistaa kokonaan tai osittain kelpaamattomiksi ja korvata valtion obligaatioilla”, Helsingin Sanomat 24.7.1943.
- 18 Eduskunnan pankkivaliokunnan lausunto perustuslakivaliokunnalle 22.10.1943. ”Setelistön leimaaminen”. Pankkivaliokunta antanut asiasta lausunnon perustuslakivaliokunnalle”, Uusi Suomi 27.10.1943 ja ”Attacken mot sedlarna”, Hufvudstadsbladet 31.10.1943.
- 19 Eduskunnan valtiovarainvaliokunnan lausunto perustusvaliokunnalle 18.2.1944.
- 20 Eduskunnan pankkivaltuusmiehistä käytetään seuraavassa nimitystä pankkivaltuusto, vaikka nimitys tuli virallisesti käyttöön vasta maaliskuun 1992 alusta.
- 21 SPA, eduskunnan perustuslakivaliokunnan kirjelmä pankkivaltuustolle 22.2.1944 ja pankkivaltuuston kirjelmä eduskunnan perustuslakivaliokunnalle 5.5.1944.
- 22 SPA, Tuure Junnilan esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien kokouksessa 16.12.1945, kokouspöytäkirjan Liite 5, Junnila (1946) s. 50 ja KAH, valtioneuvoston pöytäkirjat 23.7.1943.
- 23 ”Tiukalle panevat”, Helsingin Sanomat 28.5.1943, ”Setelien vaihto ovelta”, Keski-suomalainen 29.12.1945, ja ”Pilkkettä”, Etelä-Pohjanmaa 4.1.1946.
- 24 Suomen Pankin vuosikirja 1943 s. 25.
- 25 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirja 28.6.1945.
- 26 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirja 2.8.1945.
- 27 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 2.8. ja 10.8.1945.
- 28 Junnila (1946) s. 50.
- 29 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 21.8. ja 12.9.1945.
- 30 ”Rahatalouden vakauttamisohjelma valmistumassa”, Uusi Suomi 1.9.1945. ”Liikkeessä olevan setelistön vaihtamista uuteen suunnitellaan. Yllätyksellisiä toimenpiteitä rahatalouden vakauttamiseksi.” Aamulehti 2.9.1945. ”Förestår ett sedelutbyte?”, Hufvudstadsbladet 2.9.1945.
- 31 ”Setelistön uusimisesta neuvotellaan. Ratkaisu tapahtunee piakkoin”, Uusi Suomi 3.9.1945 ja ”Neuvottelut käynnissä setelistön uusimisesta – Myönteinen ratkaisu voi tapahtua piakkoin”, Vapaa Sana 3.9.1945.
- 32 Kansallis-Osake-Pankin mainos 9.9.1945, Postisäästöpankin mainos 19.9.1945 ja Helsingin Suomalaisen Säästöpankin mainos 1.10.1945 Helsingin Sanomissa.
- 33 ”Helsinki-läisissä pankeissa katkeamaton rahantuojojen virta”, Aamulehti 4.9.1945, ”Tallettajajonoja pankeissa tiedon levittyä setelien vaihtamisesta. Säästöpankit eivät voineet vastaanottaa kaikkia tarjottuja rahoja”, Suomen Sosialidemokraatti 5.9.1945, ”Setelien vaihtoon ei voida sisällyttää lisäverotusta. Suomi taloudellisesti eri asemassa kuin Tanska ja Norja”, Helsingin Sanomat 14.9.1945, ja ”Uusia seteleitä painetaan jo”, Helsingin Sanomat 26.9.1945.
- 34 ”Sijoitakaa käteisvaranne tuottavasti nyt ennen setelien leimausta!”, Helsingin Sanomat 11.9.1945, ”Kiinnittääkää rahanne ennen setelien vaihtoa”, Helsingin Sanomat 18.9.1945, ”Setelien vaihto ei häiritse”, Helsingin Sanomat 19.9.1945, ja ”Ennen kuin vanhat setelit tehdään mitättömiksi”, Helsingin Sanomat 13.10.1945.
- 35 ”Finanssipoliittiset pakkokeinot”, Helsingin Sanomat 21.9.1945. Ks. myös ”Raha ”sukanvarressa”, Suomen Sosialidemokraatti 26.9.1945.
- 36 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 19.9. ja 21.9.1945.
- 37 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 24.9., 26.9., 27.9., 28.9., 29.9., 1.10. ja 2.10.1945, Iversen (1945) s. 295–296, ”Sota ja miehitys maksoivat Tanskalle n. 10,000 milj. kr.”, Helsingin Sanomat 25.9.1945, ja SPA, Norjassa tapahtuneesta setelien vaihdosta sekä pankki y.m. saatavien ja arvopapereiden rekisteröimisestä ja Belgian rahareformi, 3.1.1945.
- 38 Kivialho (1945) s. 654–655 ja ”Setelistön uudistus sidotaan yleisostokorttien yhteyteen?”, Uusi Suomi 27.9.1945.
- 39 ”Setelienvaihto tapahtunee vasta vuodenvaihteen jälkeen. Markka myöhemmin Ruotsin kruunun arvoiseksi?, Uusi Suomi 24.10.1945 ja ”Omituinen haastattelu”, Suomen Sosialidemokraatti 25.10.1945. Ks. myös Reponen (1998) s. 75, jossa on viitattu kyseiseen artikkeliin.
- 40 ”Setelin käyttöä”, Uusi Suomi 29.10.1945. Nimimerkkiä Olli käytti Väinö Nuorteva.
- 41 Junnila (1946) s. 50–51 ja SPA, ”Kokemuksia setelienvaihdon teknillisestä suorittamisesta”, osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 42 Kajantie ibid. ja Junnila (1946) s. 51. Ks. myös Tuomioja (2007) s. 172, jossa kirjoittaja toteaa: ”Leikkauksen tehotomuus selittänee sen, ettei siitä ole jälkeenpäin paljoa kirjoitettu ja ettei ajatukselle ole löytynyt oikein ketään sen isäksi tunnistettavaa henkilöä.”
- 43 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 2.10.1945 ja KA, valtiovarainministeriö Haa:1, P.M. Setelien vaihtoa ja siihen liittyviä muita toimenpiteitä koskevasta suunnitelmasta, päivätty 2.10.1945.
- 44 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 4.10., 5.10., 6.10., 1945. Myös valtiovarainministeriön historiikirjassa viitataan siihen, että finanssitoimikunnan pöytäkirjoissa toistui syksyllä 1945 merkintä: ”Keskusteltiin setelien vaihtamista koskevaan suunnitelmaan liittyvistä periaatteellisista ja teknillisistä kysymyksistä”, ks. Heikkinen–Tiihonen (2009) s. 512.
- 45 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 8.10., 9.10., 10.10., 11.10. ja 12.10.1945.
- 46 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirja 14.10.1945.
- 47 Von Fieandt (1970) s. 191 ja KAM, Valtiovarainministeriö, Haa1, Finanssitoimikunnan esitys valtiovarainministeriölle 15.10.1945.
- 48 KAM, valtiovarainministeriö Haa:1, Finanssitoimikunnan esitys ja siihen liittynyt von Fieandin eriyvä mielipide 15.10.1945 sekä Junnilan muistio 2.10.1945. Talletusten seteleistä poikkeavaa kohtelua on kritisoinut muun muassa Virén (1988) s. 111–114, ja se on mainittu Suomen setelinvaihdon kritiikkinä myös monissa kansainvälisissä toisen maailmansodan jälkeisiä rahanuudistuksia käsitelleissä artikkeleissa, ks. esim. Gurley (1953) s. 100 ja Dornbusch & Wolf (1991) s. 26. Tästä lähemmin viimeisessä luvussa.
- 49 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi rahaolojen säännöstelemisestä, päiväämätön esitys.
- 50 Von Fieandt (1945) s. 782: ”Suunnitellun setelinvaihdon tarkoituksena on hyödyttää säästäjiä, joten tallettajien ei tarvitse sen takia millään tavoin ”hermostua”. Kaleva 1.11.1945. ”Inflaation pysäyttäminen tärkein lähiajan tehtävä. Vasta sen jälkeen harkitaan korvauksien maksamista säästäjille. Raha virtaa pankkeihin suunnitellun setelinvaihdon takia.” Karjala 1.11.1945.
- 51 HOP:n mainos Suomen Sosialidemokraatissa 1.11.1945 ja osuuskassojen mainos Helsingin Sanomissa 31.10.1945.
- 52 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 8.11. ja 16.11.1945.
- 53 ”Setelien vaihdon yhteydessä 20 prosentin pakkolaina?”, Uusi Suomi 15.11.1945.
- 54 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 23.11., 26.11., 27.11. ja 28.11.1945.
- 55 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirjat 13.12., 14.12., 27.12. ja 28.12.1945. Nimitys S-päivä, kuten moni muu pikku yksityiskohta sai varmasti kimmokkeensa muissa pohjoismaissa toimeenpannuista setelinvaihdosta. Norjassa päivää nimitettiin B-päiväksi, ks. SPA, Instruks om innløsning av Norges Banks sedler mot rasjoneringsmerker ja ”Seddelinnløsning en av de nærmeste dager”, Arbeiderbladet 7.9.1945.
- 56 SPA, ”Setelien vaihto ja siihen liittyvät muut toimenpiteet”, Tuure Junnilan esitelmä Suomen Pankin haarakonttorien johtajien neuvottelukokouksessa 16.12.1945, kokouspöytäkirjan liite 5. ”Setelien vaihto ei voi pysäyttää inflaatiota, ellei samalla voida vakauttaa valtion taloutta sekä hinta- ja palkkarintamaa.” Keski-suomalainen 30.12.1945.

4. Setelinvaihdosta käyty poliittinen keskustelu hallituksessa ja eduskunnassa

- 1 KAH, valtioneuvoston pöytäkirja 20.11.1945.
- 2 Valtiopäivät 1945 pöytäkirjat II, 18. ja 21. joulukuuta 1945.
- 3 Ks. KAM, valtiovarainministeriö, rahaolojen säännöstelytoimenpiteet, diaarit.
- 4 ”Setelien vaihto”, ”Pankkitalletuksia eivät setelien sulkeutumisenpiteet koske. Hallitus lupaa käyttää pyytämäänsä valtuuksia vain vakavan ja huolellisen harkinnan jälkeen”, Uusi Suomi 22.11.1945.
- 5 ”Pakkolaina setelien vaihdon yhteydessä. Myös talletukset, osakkeet ja obligatiot ilmoitettava. Esitys rahaolojen säännöstelystä eduskunnalle”, Helsingin Sanomat 21.11.1945, ”Säästäjät asetettava selvästi setelien varastoihin edelle. Setelilaki lähetettiin eilen valiokuntaan”, Helsingin Sanomat 22.11.1945, ”Rahaolojen järjestely”, Helsingin Sanomat 22.11.1945 ja ”Rahaolojen säännöstely aiheuttaa hämminkiä säästäjien keskuudessa. Rahaa virtaa pankkeihin ja pankeista ulos. Rahan sijoittamista pidetään edelleen turvallisempana”, Helsingin Sanomat 23.11.1945, ”Rahaolomme vakaannutettava vaikka jyrkin toimenpitein. Setelien vaihto vai aiheuttaa häiriöitä talouselämään ja eräitä kohtuuttomuuksia yksityisille kansalaisille”, Suomen Sosialidemokraatti 22.11.1945 ja ”Setelilain uhka”, Aamulehti 30.11.1945.
- 6 ”Setelimarkkinat”, Uusi Suomi 24.11.1945.
- 7 Uusi Suomi 6.12.1945 ja 15.12.1945 ja Hufvudstadsbladet 6.12.1945 ja 15.12.1945.
- 8 Helsingin Suomalaisen Säästöpankin mainos Uudessa Suomessa 6.12.1945, HOP:n mainos Helsingin Sanomissa 6.12.1945, Porin vanhan säästöpankin mainos Satakunnan Kansassa 23.12.1945, Svenska Nylands Sparbanksföreningin mainos Hufvudstadsbladetissa 6.12.1945 ja Pohjoismaiden Yhdyspankin mainos Hufvudstadsbladetissa 10.12.1945 ja Uudessa Suomessa 15.12.1945.

- 9 "Setelinvaihto viiptymättä toteutettava", Uusi Suomi 13.12.1945, "Kotimaiset obligaatit ilmoitus- ja leimauspakon ulkopuolelle. Pankkivaliokunnan mielestä rahaolojen säännöstelytoimenpiteet lykkääntyneet liiaksi", Helsingin Sanomat 13.12.1945, "Setelilaki", Ilta-Sanomat 13.12.1945, "Vv-valiokunta puoltaa setelilain hyväksymistä", Helsingin Sanomat 14.12.1945, "Perustuslakivaliokunta puoltaa setelinvaihtolain hyväksymistä", Helsingin Sanomat 17.12.1945 ja "Rahaolojen säännöstelemine. Perustuslakivaliokunta puoltaa hallituksen esityksen hyväksymistä", Satakunnan Kansa 17.12.1945.
- 10 "Setelilaki hyväksytty toisessa käsittelyssä", Helsingin Sanomat 19.12.1945. "Setelienvaihto vuoden alussa? Toimeenpanosuunnitelmat valmiina." Aamulehti 20.12.1945. "Setelien vaihtolaki", Satakunnan Kansa 21.12.1945. "Ostohalu vähentynyt kalliiden tavarain kohdalla. Rahan niukkuutta esiintyy johtuen odotettavissa olevasta setelinvaihdosta." Karjala 21.12.1945. "Setelinvaihtosuunnitelma toteutetaan lähimmässä tulevaisuudessa – Valtioneuvoston päätös odotettavissa hetimiten", Kauppalehti 22.12.1945.
- 11 "Setelienvaihto vuoden alussa? Toimeenpanosuunnitelmat valmiina", Keski-suomalainen 21.12.1945, "Setelien vaihto tammikuun ensimmäisellä viikolla", Helsingin Sanomat 22.12.1945, "Setelinvaihtolaki tulee voimaan vielä tämän vuoden aikana", Kansan Lehti 28.12.1945, "Setelien vaihto ensi viikolla", Helsingin Sanomat 29.12.1945 ja "Ennätysjonoja pankeissa. Setelien vaihto alkanee ensi keskiviikkona", Helsingin Sanomat 30.12.1945.
- 12 Pohjoismaiden Yhdyspankin ja Kansallis-Osake-Pankin setelinvaihtoa koskevat mainokset julkaistiin lukuisissa sekä valtakunnallisissa, maakunnallisissa että paikallislehdissä vuoden viimeisinä päivinä, monissa jopa useana päivänä peräkkäin, ks. esimerkiksi Eteenpäin 29.12., Kaleva 29.12., Kansan Lehti 28.12., Karjala 29.12., Karjalainen 28.12., Keski-suomalainen 28.12., Liitto 30.12., Satakunnan Kansa 29.12., Suomen Sosialidemokraatti 28.12., Turun Sanomat 28.12., Uusi Aura 30.12. ja Vaasa 28.12. Seurakuntaopiston ilmoitus, ks. Helsingin Sanomat 29.12.1945. Kaupunkilähe-tyksen ilmoitus, ks. Uusi Suomi 31.12.1945. Ks. myös "Väg av donationer inför finska sedelbytet", Aftonbladet 30.12.1945.
- 13 "Setelin vaihtolaki", Satakunnan Kansa 21.12.1945, "Vaihtoasetus annetaan huomenna. Poliisit ja radio mobilisoitu vaihtohetkestä tiedottamaan", Uusi Suomi 30.12.1945, "Finsk nervositet inför sedelbytet", Dagens Nyheter 29.12.1945, "Setelien kasvojen uusiminen", Hämeen Kansa 1.1.1946 ja "Setelien vaihdossa kohtuuttomuutta", Uusi Aura 3.1.1946.
- 14 "Uudet setelit", Kaleva 28.12.1945.
- 15 "Pankkijonot setelinvaihdon ennakkona. Setelistö vaihdetaan kokonaisuudessaan." Karjalainen 30.12.1945.
- 16 "Setelinvaihto lähenee. Palkkain maksamista rajoitettu. Yleinen maksujen lykkäys tästä päivästä alkaen toistaiseksi." Aamulehti 29.12.1945. "Osittainen palkanpidätys koko maassa setelien vaihdon järjestelemiseksi. Viikko-palkkalaisille puolet, muille 10 pros. koko palkasta. Myös verojen, velkojen ja vuokrien maksuun lykkäystä." Eteenpäin 29.12.1945. "Setelinvaihtokoumetta rahalaitoksissa – Eilinen tiedonanto aiheutti lyhytsanaisuudessaan monenlaisia erheellisiä käsityksiä", Kauppalehti 29.12.1945, "Alla löneutbetalningar framflyttas på grund av sedelutbytet", Vasabladet 29.12.1945, "Peningreformens innebörd", Hufvudstadsbladet 30.12.1945. "Setelien vaihto alkaa heti pyhien jälkeen. Valtavaa tungosta eilen pankkeihin. Sekä panoja että ottoja paljon." Karjala 30.12.1945. "Allmänt moratorium dekreteras i Finland. Svårt att köpa de nödvändigaste livsmedlen", Göteborgs Handels och Sjöfarts-tidning 29.12.1945 ja "Raha virtasi eilen pankkeihin edessä olevan setelinvaihdon pelosta – Muilla tavoin pyrittiin liiat setelit saamaan pois käsistä", Liitto 30.12.1945.
- 17 "Uusia seteleitä", Helsingin Sanomat 30.12.1945. Pakinoitsija Heikki Marttila käytti nimimerkkiä Arijoutsii.
- 18 "Setelinvaihtolaki vahvistettu. Uusia seteleitä jo Suomen Pankin haarakonttoreissa." Karjalainen 29.12.1945. "Ennätysjonoja pankeissa. Setelien vaihto alkanee ensi keskiviikkona." Helsingin Sanomat 30.12.1945. "Kaikkien aikojen vilkkain pankkipäivä eilen." Aamulehti 30.12.1945. "Miljoonia markkoja talletettiin Tampereen pankkilaitoksiin eilen. Suuria jonoja pankkien edustalla", Kansan Lehti 30.12.1945, "Ennennäkemätön raharyntäys pankkeihin", Lalli 1.1.1946 ja "Uusi vuosi ja uudet setelit", Kaleva 30.12.1945.
- 19 "Ennätysmäärä verorästejä peritty Helsingissä v. 1945", Helsingin Sanomat 25.1.1946.
- 20 "Bankkassörskornas arbetsdrygaste dag. Upprörd deponent trodde pengarna sjunkit 50 procent." Hufvudstadsbladet 30.12.1945, "Setelien vaihto ovelle. Laki rahaolojen säännöstelystä vahvistettiin eilen", Keski-suomalainen 29.12.1945, "Vaihtoasetus annetaan huomenna. Poliisit ja radio mobilisoitu vaihtohetkestä tiedottamaan", Uusi Suomi 30.12.1945.
- 21 "Väg av donationer inför finska sedelbytet. Rusning til bankerna. Panik på svarta börsen", Aftonbladet 30.12.1945.
- 22 "Vaihtoasetus annetaan huomenna. Poliisit ja radio mobilisoitu vaihtohetkestä tiedottamaan." Uusi Suomi 30.12.1945 ja "Pakkolainana pidätettäneen puolet kaikista vaihdettaviksi esitettävistä setelimääräistä. Rahanvaihto alkanee heti uudenvuodenpäivän jälkeen." Vaasa 30.12.1945.
- 23 "Bankkassörskornas arbetsdrygaste dag", Hufvudstadsbladet 30.12.1945, "Finska rekordköer vid bankdiskarna", Dagens Nyheter 30.12.1945, "Ennätysjonoja pankeissa. Setelien vaihto alkanee ensi keskiviikkona", Helsingin Sanomat 30.12.1945.
- 24 "Seteliasetus tänään" ja "Radio-ohjelma", Helsingin Sanomat 31.12.1945 ja "Törngren lämnar besked om sedelutbytet i radio i kväll. Alltjämt sekretess kring alla detaljer", Hufvudstadsbladet 31.12.1945.
- 25 Ibid., Hufvudstadsbladet 31.12.1945.
- 26 "Sedelpanik i Helsingfors, bankfolk vadar i miljoner", Dagens Nyheter 2.1.1946, "Suurten seteleiden tulva Joensuussa vuoden päättyessä. Ken suinkin ehti, pyrki vapautumaan setelien painolastista", Karjalainen 3.1.1946 ja "Pankeissa korkeapaine, jonka veroista ei koskaan aikaisemmin ole esiintynyt", Uusi Aura 3.1.1946.
- 27 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1: Toivo Takin käsinkirjoitetut muistiinpanot liikkeessä olleen setelistön supistamisesta ja niihin merkityt arviot.
- 28 "Tallettajat setelienvaihdossa edullisemmassa asemassa kuin setelien piilottajat", valtiovarainministeri Törngrenin haastattelu Ilta-Sanomissa 27.12.1945.
- 29 Valtioneuvoston päätös rahaolojen säännöstelemisestä 31.12.1945 N:o 1321 ja Valtioneuvoston päätös viiden, kymmenen, kahdenkymmenen, viidenkymmenen ja sadan markan setelien vaihtamisesta 31.12.1945 N:o 1322.
- 30 Ibid. ja Heinonen (2012) s. 98.
- 31 Valtioneuvoston päätös ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien vaihtamisesta 31.12.1945 N:o 1323 ja Valtioneuvoston päätös ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien maahan tuonnista niiden vaihtamisesta varten 31.12.1945 N:o 1324.
- 32 Valtioneuvoston päätös yleisestä maksuajan lykkäyksestä 31.12.1945.

5. Setelinvaihdon logistiikan valmistelu valtiovarainministeriössä ja siitä tiedottaminen vaihdon toimeenpanon osapuolille

- 1 SPA, kansantaloudellisen neuvottelukunnan pöytäkirja 4.12.1945 pidetystä kokouksesta.
- 2 Suomen Pankin osastopäällikkö Arvo Kajantien mukaan päätös 100 markan setelin jättämisestä setelinleikkauksen ulkopuolelle tehtiin sisäpoliittisista syistä, ks. SPA, "Kokemuksia setelienvaihdon teknillisestä suorittamisesta", Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 3 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, Ohjeet setelinvaihdosta postiasemille II ja postipysäkeille, Posti- ja lennätinhallituksen talousosaston kirje 22.12.1945. Suomen Pankin arkistosta löytyy päivämätön luonnos valtioneuvoston päätökseksi, jossa seteleiden leikkaaminen olisi ulotettu jopa 10 markan seteliin ja vain 5 markan seteli olisi jätetty sen ulkopuolelle.
- 4 SPA, valtiovarainministeriön 14.12.1945 päivätty kiertokirje N:o 10.691.
- 5 SPA, Kokemuksia setelienvaihdon teknillisestä suorittamisesta, osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 6 SPA, valtiovarainministeriön 27.12.1945 päivätty kiertokirje N:o 11096 kaikille valtion virastoille, laitoksille ja viranomaisille, joilla on hallussaan valtion varoja.
- 7 SPA, Valtiovarainministeriön ohjeet kunnille ja kuntayhtymille kassanlaskentaa varten (päivämätön jäljennös). Vastaavaa ohjetta seurakunnille ei ole löytynyt valtiovarainministeriön tai Suomen Pankin arkistosta.
- 8 SPA, valtiovarainministeriön 8.1.1946 päivätty kiertokirje N:o 219 kunnille ja seurakunnille.
- 9 KAM, valtiovarainministeriö Db: 1, säästöpankkitarkastuksen kiertokirje säästöpankin hallitukselle 10.12.1945, Osuuskassojen Keskus Oy:n ohjeet kassanlaskennasta 12.12.1945 ja Sinisalo (1957) s. 196.
- 10 SPA, valtiovarainministeriön 27.12.1945 päivätty kiertokirje N:o 11095 liike- ja säästöpankeille sekä osuuskassoille.
- 11 SPA, valtiovarainministeriön 21.12.1945 päivätty kirje ulkoasianministeriölle koskien diplomaattikunnan hallussa olevien setelien vaihtoa (jäljennös).
- 12 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, Suomen Pankin ilmoitus diplomaattikunnan vaihtamista seteleistä 1.1.–20.2.1946.
- 13 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, valtiovarainministeriön 27.12.1945 päivätty kiertokirje N:o 11097 poliisipäälliköille kassanlaskentapäivän tiedottamisesta.
- 14 SPA, postisäästöpankinpankin "Ohjeet setelinvaihdosta" 21.12.1945.
- 15 SPA, postisäästöpankin "Ohjeet setelinvaihdosta II" 2.1.1946.
- 16 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, Ohjeet setelinvaihdosta postiasemille II ja postipysäkeille, posti- ja lennätinhallituksen talousosaston kirje 22.12.1945.

6. Suomen Pankin ja sen setelipainon valmistautuminen setelinvaihtoon

- 1 Ks. Heinonen (2016) s. 188–190, jossa aihetta on käsitelty yksityiskohtaisemmin.
- 2 SPA, Johtokunnan jäsen Paavo Raittisen esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 3 Ks. Heinonen (2012) s. 48–52, jossa aihetta on käsitelty yksityiskohtaisemmin.
- 4 SPA, pankkivaltuusto 22.6.1943.
- 5 Ks. esim. Pasanen (1968) s. 156, Borg (1976) s. 181–183, Talvio (1981) s. 103–104, Talvio (2002) s. 130, Kruskopf (1994) s. 153 ja Heinonen (2012) s. 52–53. Muumimamman esikuvasta ks. Happonen (2012) s. 120.
- 6 Ks. esim. ”Timmen H förestår”, Nya Pressen 29.12.1945, ”Setelien vaihto alkaa heti pyhien jälkeen”, Karjala 30.12.1945, ”Uudet setelit”, Karjalainen 30.12.1945, ”Uusia seteleitä”, Laatokka 4.1.1946 ja Etelä-Saimaa 5.1.1946. Myös Hufvudstadsbladetin kahden eri päivän painoksessa oli sama uutinen, ks. ”Bankkassörskornas arbetsdrygaste dag”, 29.12.1945 ja 31.12.1945.
- 7 ”Två suveräna HAM och hennes penna”, Hufvudstadsbladet 31.5.1962, ”Postimerkit elämäntyönä Signe Hammarsten Jansson täyttää 80 vuotta”, Helsingin Sanomat 31.5.1962 ja ”Signe Hammarsten Jansson 80-vuotias”, Uusi Suomi 31.5.1962.
- 8 Johtokunnan jäsen Paavo Raittinen viittasi Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7. huhtikuuta 1946 pitämässään esitelmässä setelipainon johtajan arvioon, että setelinleikkauksen vuoksi vain kuusi kuukautta kestänyt urakka olisi täysin ensiluokkaisesti tehtynä kestänyt kymmenisen vuotta. Ks. myös Hoffman (1985) s. 111–114.
- 9 Setelipaino toimitti ensimmäisen erän 1000 markan seteliä Suomen Pankkiin 21.9.1945, 500 markan seteliä 15.10.1945 ja 100 markan seteliä 16.10.1945. Pankkivaltuusto hyväksyi seteleiden ulkoasun 25.10.1945.
- 10 SPA, pankkivaltuusto 25.10.1945 ja johtokunnan kirje 20.10.1945.
- 11 Eduskunnan pankkivaltuusmiesten kertomus vuodelta 1945 s. 25.
- 12 ”Valtion pankkitili on avattu...”, Kaleva 3.1.1946, ”Alkupaivinä”, Kaleva 3.1.1946, ”Piikettä”, Etelä-Pohjanmaa 4.1.1946 ja ”Puolikas jäi käteen”, Kansan Tahto 4.1.1946.
- 13 ”Uusien setelien vaakunatyhjiö helpottaa setelin erottamista vanhoista”, Satakunnan Kansa 6.1.1946.
- 14 ”Uudet setelit olleet jo pitkän ajan Porissa”, Satakunnan Kansa 30.12.1945.
- 15 SPA, Setelinvaihto, tiedonanto N:o 1 (Ehdottomasti Salainen), päivämätön muistio.
- 16 Ibid.
- 17 SPA, Suomen Pankin haarakonttorien johtajien neuvottelukokouksen 15–16.12.1945 pöytäkirja.
- 18 ”500–600 milj. mk vanhoja seteleitä jätetty Suomen Pankin Tampereen konttoriin vaihdettavaksi. Pankin henkilökunta työskentelee aamusta myöhään iltaan”, Aamulehti 5.1.1946.
- 19 SPA, Suomen Pankin kirjeet Kajaanin asiointistolle 23.10. ja 22.12.1945.
- 20 SPA, johtokunnan pöytäkirja 22.12.1945
- 21 SPA, Suomen Pankin kirje Kajaanin asiointistolle 28.12.1945.
- 22 SPA, Setelien vaihto v. 1946. Suomen Pankin ohieet rahalaitoksille ja setelinvaihto, Suomen Pankin kirje Suomen Laivanvarustajain Yhdistys r.y:lle 8.1.1946.

7. Setelinvaihdon julkistaminen, sen aiheuttamat reaktiot ja logistiset vaikeudet sen toimeenpanossa

- 1 ”Setelinvaihto alkanee keskiviikkona. Kassanlaskenta tänään.” Aamulehti 31.12.1945.
- 2 Joissakin julkaisuissa on hallitusneuvos Toivo Takin sijasta viitattu hänen vanhempaan veljeensä Uuno Takkiin, joka oli tuohon aikaan Paasikiven III hallituksessa ministeri kansanhuoltoministeriössä ja kauppa- ja teollisuusministeriössä, ks. esimerkiksi Kuusterä–Tarkka (2012) s. 102.
- 3 ”Setelien vaihto suoritetaan helmik. 16. päivään mennessä. Olkoon tämä toimenpide signaalina siitä, että uusi vaihe talouselämässämme on alkamassa.” Uusi Suomi 2.1.1946.
- 4 KAM, valtiovarainministeriö, Haa: 1, päivämätön ja otsikoimaton raportti.
- 5 ”Suurten setelien ’obligaatiopuolikkaat’ jo ’mustan pörssin’ listalla. Aattoiltana yritettiin apteekeissa, rautatieasemilla

- y.m. päästä irti suurista seteleistä.” Uusi Aura 2.1.1946. ”Klippt ”grönsiska” blev malört i nyårsskålarna. Både krögare och vanligt folk förlorade massor av pengar till staten”, Nya Pressen 2.1.1946, ”Setelien puolittamismääräys aiheutti yleistä hämminkiä uudenvuoden vastaanotossa”, Uusi Suomi 2.1.1946, ”Kun isot rahat alkoivat ’polittaa käsiä’. Kansan matkustusinto, ruokahalu ja lääkeaineiden tarve kasvoivat valtavasti vuoden loppuhetkinä valtion pakkolainauksen tullessa tiedoksi”, Hämeen Kansa 3.1.1946, ”Vuodenvaihteen atomipommi”, Lalli 3.1.1946, ”Setelinvaihdon seikkoja”, Lahti 3.1.1946 ja ”Köyhän ihmisen ääni setelinvaihdosta – Huvittaviakin piirteitä”, Uusi Aika 5.1.1946.
- 6 KAM, valtiovarainministeriö, Haa: 1, Suomen Ravintoloitsijoiden Liiton kirje valtiovarainministeriölle 29.4.1946.
- 7 ”Hän vaihtoi setelinsä”, Helsingin Sanomat 4.1.1946 ja ”Oikeita koiranleukoja”, Viikkosanomat N:o 1/1946.
- 8 ”Muutamat pankit toimineet vastoin kassan laskennasta annettuja määräyksiä”, Ilta-Sanomat 3.1.1946, ”Eräät pankit syyllistyneet väärinkäytöksiin setelien vaihdossa”, Etelä-Pohjanmaa 4.1.1946 ja ”Pankkeja ollut auki vielä radiotiedotuksen jälkeen”, Aamulehti 5.1.1946, ”Pimeään setelinvaihtoon syyllistyneistä pankeista kerätään paraikaa tilastoa”, Savon Sanomat 9.1.1946 ja SPA, ”Kokemuksia setelinvaihdon teknillisestä suorittamisesta”, osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 9 ”Mitä kuuluu”, Lalli 4.1.1946. Nimimerkkiä Kalle-Kustaa käytti Lallin päätoimittaja livari Kajanto. ”Seteleitä yritettiin vaihtaa vielä viime tingassa monin keinoin.” Aamulehti 2.1.1946.
- 10 ”Yllätys onnistui sittenkin. Setelien vaihtoa ei osattu odottaa tällaisessa muodossa.” Vapaa Sana 3.1.1946. ”Alasimen äärestä”, Liitto 4.1.1946, ”Setelien vaihto ja inflaatio”, Talouselämä 4.1.1946, ”Setelit ja saksat”, Hämeen Sanomat 4.1.1946, ”Setelien pakkolainaus”, Helsingin Sanomat 2.1.1946 ja ”Kohtuus ja käytännöllisyys”, Ilta-Sanomat 2.1.1946. Myös muistelmien kirjoittajien mieleen oli jäänyt, että setelinleikkaus tapahtui kuin ”salama kirkaalta taivaalta”, ks. esimerkiksi Bergroth (1972) s. 345.
- 11 ”Setelinvaihto”, Uusi Suomi 8.1.1946, ”Juttuja ja kuulumisia”, Turun Sanomat 10.1.1946 ja ”Setelien oikeita puoliskoja ei saa luovuttaa toisille”, Uusi Suomi 14.1.1946.
- 12 ”Sydänmailla pitkien taivalten takana leikataan seteleitä kahtia enemmän kuin muualla.” Kaiku 4.1.1946. ”Setelien vaihdon ympäriltä”, Satakunnan Kansa 5.1.1946 ja ”Surullinen pankkimatka”, Savon Sanomat 5.1.1946.
- 13 ”Setelien vaihto”, Savo 1.1.1946. ”Sedelutbytet blev delvis tvangslån. Stark kritik bland allmänheten.” Hufvudstadsbladet 2.1.1946. ”Maaseutulaiset menettivät valtiolle

- eniten setelinpuolikkaita”, Ilta-Sanomat 2.1.1946, ”Skarp finsk kritik mot sedelutbytet”, Dagens Nyheter 3.1.1946, ”Olustmoment i sedelutbytet”, Hufvudstadsbladet 3.1.1946, ”Palkat maksettava 3 päivän aikana uusilla seteleillä. Piensäästöt ilmoitusvelvollisuuden ulkopuolella. Pakkolaina voidaan palauttaa puutteessa oleville”, Työkansan Sanomat, 2.1.1946, ”Pakkolaina”, Vapaa Sana 2.1.1946, ”Uusia talletustilejä runsaasti Kotkassakin. Setelien leikkaaminen yllätti”, Eteenpäin 3.1.1946, ”Setelinvaihdon kohtuuttomuuksia lievennetään? Maaseutulaiset joutuivat ’lainaamaan’ valtiolle eniten”, Helsingin Sanomat 3.1.1946, ”Setelien vaihto herättänyt tyytymättömyyttä vähävaraisten kainuulaisten keskuudessa”, Kainuun sanomat 3.1.1946. ”Oulussa sujuu setelien vaihto joustavasti.” Kaiku 3.1.1946. ”Seteleitään leikkasivat satakuntalaiset pahasti hermostumatta. Monille vähävaraisille setelienvaihto aiheuttaa vaikeuksia”, Lalli 3.1.1946, ”Rahaolojen säännöstelytoimenpiteet”, ”Puolleehehan tuo hevonom mäj, syrjäkyläien asukkaille jäivät setelit käteen”, Savon Sanomat 3.1.1946, ”Taistelu markan arvosta”, Turun Sanomat 3.1.1946, ”Itku, parku ja hammastenkiristys on käynyt yli maan”, Peilaaja, Etelä-Saimaa 5.1.1946, ”Lähetettyjä kirjoituksia”, Uusi Suomi 5.1 ja 10.1, ”Lukijat kirjoittavat”, Ilta-Sanomat 11.1, 18.1. ja 21.1.1946, ”Työkansan ääni”, Työkansan Sanomat 5.1.1946 ja Helsingin Sanomat 9.1.1946. Nimimerkkiä Peilaaja käytti Etelä-Saimaan päätoimittaja Jyrki Mikkonen.
- 14 ”Vähävaraisten asema otettu huomioon setelinvaihtoa suunniteltaessa, joten he eivät joudu kärsimään S-päivänä käyttövaroinaan olleista suurista seteleistä”, Satakunnan Kansa 4.1.1946, ”Yksilöedut ja pakkolaina”, Vapaa Sana 4.1.1946, ”Onko oikein ja kohtuullista”, Helsingin Sanomat 4.1.1946, ”Tapausten kulku”, Talouselämä 4.1.1946 ja ”Setelien vaihdon epäoikeudenmukaisuudet ja niiden korjaaminen”, Talouselämä 11.1.1946.
- 15 ”Setelinvaihdosta kansan ’raha-arpajaiset’”, Savon Sanomat 1.1.1946, ”’Petetty kansa’ katkerana setelinpuolikkaansa menetettyään”, Helsingin Sanomat 2.1.1946, ”Setelien vaihto”, Aamulehti 3.1.1946, ”Setelien vaihto”, Kainuun Sanomat 3.1.1946. ”Verohelpotuksia pyritään toteuttamaan setelinvaihdon kautta. Pakkolainaa voidaan tarvittaessa maksaa takaisin verraten nopeasti.” Aamulehti 4.1.1946. ”Setelit ja saksat”, Hämeen Sanomat 4.1.1946, ”Muutamien sanoin setelien pakkolainauksesta”, Ilta-Sanomat 4.1.1946 ja ”Setelien leikkaus paras muoto. Vähävaraiset eivät joudu kärsimään”, Uusi Suomi 4.1.1946.
- 16 ”Klippt ”grönsiska” blev malört i nyårsskålarna.” Nya Pressen 2.1.1946. ”Svarta papper och andra”, Nya Pressen 4.1.1946, ”Suunnaton rasisut pankeilla setelien vaihdossa.

- Pyörtymisissä liikaräsituksesta henkilökunnan keskuudessa”, Kauppalehti 5.1.1946, ”Setelivaihto”, Vapaa Sana 3.1.1946. ”Setelien vaihto ja markan arvo. Valtiovarainministeri selostaa suunnitelmaa ja sen toimeenpanoa.” Työkansan Sanomat 4.1.1946 ja ”Keskustelu setelinvaihdosta jatkuu”, Lahti 9.1.1946.
- 17 Tässä alaluvussa olevat esimerkit perustuvat Suomen Pankin arkistossa oleviin setelinvaihtoa koskeviin hakemuksiin, kirjeisiin ja kassanlaskentalomakkeisiin, joitakin erikseen mainittuja lähteitä lukuun ottamatta.
- 18 ”Metsätöissä 150 000 miestä, vain 20 000 hevosta. Ajojen vauhti saatava nopeammaksi.” Uusi Suomi 31.12.1945.
- 19 ”Polttopuiden luovutuksessa Helsingin kaupungilla yli 50 prosentin vajaus”, Uusi Suomi 23.11.1945.
- 20 Kiinnostavaa on, että maksuvälineiksi kelpaamattomien seteleiden lahjoittaminen kirkkojen kolehteihin ei ollut vain suomalainen ilmiö, vaan myös Tanskassa esiintyi sama käytäntö jouluna 1945, monta kuukautta setelinvaihdon jälkeen, ks. ”Ogiltiga sedlar i dansk kollekt”, Expressen 29.12.1945.
- 21 SPA, valtiovarainministeriön kiertokirje kunnille ja seurakunnille 8.1.1946.
- 22 ”Tapausten kulku”, Talouselämä 11.1. ja 25.1.1946.
- 23 Sinisalo (1957) s. 196.
- 24 Tässä alaluvussa olevat esimerkit perustuvat Suomen Pankin arkistossa oleviin setelinvaihtoa koskeviin hakemuksiin, kirjeisiin ja kassanlaskentalomakkeisiin, joitakin erikseen mainittuja lähteitä lukuun ottamatta.
- 25 ”Setelien vaihdosta aiheutui pankeille suunnaton rasitus, pankkien henkilökunnan keskuudessa pyörtymisistä liikaräsituksesta”, Lalli 8.1.1946.
- 26 ”Rahaolojen säännöstely päätös kaipaa täydennystä”, Uusi Suomi 3.1.1946, ”Eräät pankit ottivat seteleitä vastaan liian myöhään”, Keski-suomalainen 4.1.1946 ja ”Oikaisu”, Keski-suomalainen 5.1.1946.
- 27 KAM, valtiovarainministeriö Hac: 12. Kassanlaskentapöytäkirjat, vastaukset Säästöpankkitarastuksen kiertokirjeeseen N:o 1 5.1.1946.
- 28 KAM, valtiovarainministeriö Ea: 5, valtiovarainministeriön kirje N:o 102 säästöpankkitarastukselle 4.1.1946 ja Db: 1, säästöpankkitarastuksen kiertokirje N:o 1 säästöpankin hallitukselle 5.1.1946.
- 29 SPA, setelinvaihto, osuuskassojen vastauksia Osuuskassojen Keskus Oy:n kirjelmään N:o 101 5.1.1946.
- 30 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, sisäasiainministeriön 11.1.1946 päivätty yleiskirje N:o 519/P koskien tutkimusta pankkien ja säästökassojen aukioloajasta 31.12.1945.
- 31 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, valtiovarainministeriön 10.1.1946 päivätty kirje N:o 250 sisäasiainministeriölle koskien tutkimusta pankkien ja säästökassojen aukioloajasta 31.12.1945.
- 32 Ibid.
- 33 Tämä kappale perustuu pääosin seuraavaan arkistolähteeseen: KA, valtiovarainministeriö Hab: 1, 2 ja 3, poliisikuulustelupöytäkirjat.
- 34 Ks. myös Kuusterä (2002) s. 93. Sen mukaan vielä vuonna 1960 vain neljällä kahdestakymmenestä pienimmästä osuuskassasta oli erillinen toimistotila.
- 35 Kuusterä (2002) s. 83 ja 93. Myös toistakymmentä säästöpankkia oli tuohon aikaan auki vain kerran viikossa, ks. Kuusterä (1995) s. 391.
- 36 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, Luettelo rahalaitoksista, joissa klo 21.30 jälkeen 31/12 1945 on otettu vastaan talletuksia ja vaihdettu puolittavaksi määrättyjä seteleitä pienempiin seteleihin (ei päiväystä).
- 37 SPA, ”Kokemuksia setelinvaihdon teknillisestä suorittamisesta”, osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946 ja Suomen Pankkiin vuonna 1946 saapuneita hakemuksia.
- 38 Ibid.
- 39 ”Setelinvaihdon aattopäivinä pankeissa ennennäkemätön ruuhka.” Satakunnan Kansa 3.1.1946. ”Palkanmaksukiellon rikkojien otettava suuret setelit takaisin.” Suomen Sosialidemokraatti 5.1.1946.
- 40 ”Setelien vaihdosta vieläkin”, Helsingin Sanomat 9.1.1946.
- 41 ”Huru beräknas sedlar som sänts per post?”, Hufvudstadsbladet 5.1.1946.
- 42 ”Palkkojen maksu”, Helsingin Sanomat 4.1.1946 ja ”Joulukuun palkka ja setelinvaihto”, Helsingin Sanomat 7.1.1946.
- 43 ”Pankeissa korkeapaine, jonka veroista ei koskaan aikaisemmin ole esiintynyt. Isojen setelien puolittaminen tuli yllätyksenä pankinjohtajillekin!” Uusi Aura 3.1.1946. ”Veljeni viiskymppinen, sisareni saturainen, toverini tuhatmarkkanen”, Etelä-Saimaa 3.1.1946, ”Paljonko jäi?”, Aamulehti 5.1.1946, ”Avoin kysymys valtiovarainministerille y.m. asianomaisille”, Vapaa Sana 7.1.1946, ”500, 1000 ja 5000 mk:n setelit menettäneet puolet arvostaan. Setelit leikattava poikki ja toinen puoli luovutettava lainana valtiolle”, Aamulehti 2.1.1946 ja ”Finska sedlar mister hälften av sitt värde”, Morgontidningen 2.1.1946.
- 44 ”Setelien vaihto tyrehtänyt ostohalua. Hämeenlinnalaisissa liikkeissä ollut viime päivinä tavallista hiljaisempaa”, Hämeen Kansa 12.1.1946.
- 45 ”De finska sedlarna ’Bartolomeinnatt’. Klipp sedlarna itu – staten tar den andra hälften!” Göteborgs Handels och Sjöfartstidning 2.1.1946. ”Sedelpanik i Helsingfors, bankfolk vadar i miljoner”, Dagens Nyheter 2.1.1946, ”Skarp finsk kritik mot sedelutbytet”, Dagens Nyheter 3.1.1946, ”Finska sedelutbytet drabbar småspararna hårt. Opinionen mycket upprörd.” Svenska Dagbladet 3.1.1946, ”Skeptiska svenska pressröster”, Hufvudstadsbladet 3.1.1946 ja ”De store sedlers Bartholomæusnatt i Finland skaper stort røre”, Aftenposten 3.1.1946, iltapäivä.
- 46 ”Setelinvaihtopaniikki tarttui ruotsalaisiin”, Helsingin Sanomat 3.1.1946, ”Suomen setelinvaihto panikkimielialan aiheuttajana Ruotsin rannikkoseudulla”, ”Setelinvaihto myös Ruotsissa?”, Helsingin Sanomat 18.1.1946, ”Ruotsissa puhutaan nyt setelien leimaamisesta”, Helsingin Sanomat 20.1.1946 ja ”Ruotsin verotus- ja palkkapolitiikka. Setelinvaihtoa ei suunnitella”, Helsingin Sanomat 23.1.1946.
- 47 ”Økonomisk ukeoversikt – Seddelinløsning i Finland”, Arbeiderbladet 5.1.1946.
- 48 ”Setelien leikkaaminen yllätys. 8 miljoonaa seteleitä yhdellä henkilöllä”, Suomen Sosialidemokraatti 2.1.1946, ”Setelien pakkolainaus”, Helsingin Sanomat 2.1.1946, ”Setelien vaihdon seurauksia” ja ”Seteleitä yritettiin saada vaihdetuksi vielä myöhään maanantai-iltana”, Satakunnan Kansa 3.1.1946, ”Valtion pankkitili on avattu...”, Kaleva 3.1.1946, ”Tapausten kulku”, Talouselämä 4.1.1946, ”Mustan pörssin liikemiehet”, Suomen Sosialidemokraatti 5.1.1946, ”Varokaa setelihuujareita!”, Vapaa Sana 13.1.1946 ja ”Setelien vaihto”, Uusi Aika 5.1.1946.
- 49 ”Eduskuntakysely setelien vaihdosta jätetty. Vähävaraiset joutuneet kärsimään setelien vaihdossa.” Hämeen Sanomat 5.1.1946. ”Raskaaksi erikoisveroksi muodostuu setelien vaihdon pakkolaina vähävaraisille ja maaseudun väestölle”, Liitto 5.1.1946 ja ”Setelinvaihdosta”, Uusi Suomi 8.1.1946. Ks. myös Reponen (1998) s. 73.
- 50 ”Korkeina käyvät aallot”, Lalli 6.1.1946.
- 51 Kuva kolmesta hymyilevästä neidosta leikkaamassa seteleitä julkaistiin muun muassa Etelä-Pohjanmaa-lehdessä ja Etelä-Saimaassa 4.1.1946 ja myöhemmin useissa ajankohdissa käsittelevissä kirjoissa ja julkaisuissa, ks. esimerkiksi Suomi silloin kerran – Näin elettiin vuosina 1944–1956 (1992) s.182, Reponen (1998) s. 1 ja Eilispäivän Suomi (2003) s. 24. Viikkosanomat puolestaan julkaisi vuoden ensimmäisen numeron kannessaan kuvan Tauno Palosta edustamassa Suomen kansaa seteleitään leikkaamassa, ks. Viikkosanomat 1/1946. ”Sedelutbytet i nyl. landsortstäderna.” Hufvudstadsbladet 5.1.1946, ”Kuvia Helsingistä”, Ilkka 8.1.1946 ja ”Itku pääsi isolta mieheltä eli tositarinoita vaihtamatta jääneistä seteleistä.” Ilta-Sanomat 9.1.1946. Ilkan pakinoitsijanimimerkin Tompan Tuomon pakina sisälsi
- myös runsaasti esimerkkejä erilaisista setelinleikkaukseen liittyneistä tarinoista, ks. ”Pilkkeitä”, Ilkka 8.1.1946. Urho Kittilä käytti nimimerkkiä Tompan Tuomo. KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, päiväamäton taulukko pakkolainasta jaoteltuna pankkiryhmittäin ja suuruusluokiltaan.
- 52 ”Från allmänheten. Sedelbytet”, Hufvudstadsbladet 6.1.1946.
- 53 ”Lähetettyjä kirjoituksia. Setelien vaihto ja pakkolaina”, Uusi Suomi 5.1.1946, ”Yleisöltä. Epäkohtia rahanvaihdossa”, Ilkka 4.1.1946, ”250 markan sauhuja”, Liitto 5.1.1946, ”Maaseudun miehen mietteitä”, Uusi Aura 9.1.1946, ”Pakkolaina vaikeuttaa Lapin jälleenrakennusta”, Helsingin Sanomat 11.1.1946 ja ”Kielikysymys ja porolaki Lapissa huolen aiheena”, Helsingin Sanomat 23.1.1946.
- 54 ”Valtiovarainministeriölle”, Helsingin Sanomat 10.1.1946, ”Onko oikein?”, Helsingin Sanomat 11.1.1946, ”Rahan vaihto”, Ilta-Sanomat 2.1.1946, ”Outo setelinvaihto”, Helsingin Sanomat 4.1.1946 ja ”Markan vuoksi!”, Pohjolan Työ 10.1.1946 sekä Heikkilä (1991) s. 120–121.
- 55 ”Suurmenetyksiä metsäyhtiöille setelien vaihdosta”, Keski-suomalainen 3.1.1946, ”Setelien vaihto”, Savon Sanomat 3.1.1946, ”Uusi vuosi ja uudet setelit”, Kaleva 30.12.1945 ja ”Setelien vaihdon”, Pohjolan Työ 4.1.1946.
- 56 Valtiopäivät 1946. Eduskunnan kirjelmä sen johdosta, että Eduskunnan tietoon on saatettu Valtioneuvoston päätökset rahaolojen säännöstelemisestä, maksuajan lykkäyksestä, yleisestä maksuajan lykkäyksestä, viiden, kymmenen, kahdenkymmenen, viidenkymmenen ja sadan markan setelien vaihtamisesta sekä ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien vaihtamisesta 26.2.1946 ja Valtiovarainministeriön kirje N:o 106 Suomen Pankille koskien Pohjois-Suomen metsäyhtiöillä työskenteleville henkilöille kuuluvien vaihtoseteleiden oikeiden puoliskojen luovuttaminen valtiolle 2.2.1946.
- 57 ”Setelien vaihdon jälkikaikuja”, Kansan Tahto 5.1.1946 ja ”Setelinvaihtolain toimeenpano”, Satakunnan Kansa 6.1.1946.
- 58 ”Setelien vaihdon jälkimaininkeja. Millaisissa tapauksissa setelien leikkaamisen korjaaminen on mahdollinen.” Savo 6.1.1946 ja ”Seteli-marina opetettava”, Satakunnan Kansa 11.1.1946.
- 59 ”Suomen Pankin taloa lämmitettiin eilen Helsingissä seteleillä”, Aamulehti 31.12.1945, ”Suomen Pankki säästää polttopuita. Toimitaloe lämmitetään vanhoilla seteleillä. Kylmyyttä ei ole tarvinnut valittaa. Setelit eivät kelvanneet paperimassaksi”, Kauppalehti 3.1.1946, ”Där miljon efter miljon blir stoft och aska. 1,5 miljarder i sedlar brändes på ett dygn”, Hufvudstadsbladet 4.1.1946, ”Suomen Pan-

- kin toimitaloa lämmitetään vanhoilla seteleillä. Ne eivät kelvanneet paperimassaksi.” Hämeen Kansa 4.1.1946, ”Lämmintä”, Kaleva 5.1.1946, ”Finlands bank fyrer med pengesedler!”, Dagbladet 4.1.1946 ja ”Finlands Bank fyrer med pengesedler”, Haldens Arbeiderblad 5.1.1946.
- 60 ”Säästääkö vaivojanne. Leikkauttakaa setelinne koneellisesti”, Ilmoitus Helsingin Sanomissa 4.1.1946 ja ”Mainostemppu, joka sai helsinkiläisten miljoonat liikkeelle. Homeisia setelipinkkoja katkottavana kirjapainon leikkukoneessa”, Savon Sanomat 10.1.1946.
- 61 ”ÄHÄ-yhtymä antaa kuulua itsestään”, Arijoutsin pakina, Helsingin Sanomat 16.1.1946.
- 62 SPA, Setelinvaihto.
- 63 SPA, ”Kokemuksia setelinvaihdon teknisestä suorittamisesta”, osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 64 ”Vääriä seteleitä ei ole liikkeellä”, Helsingin Sanomat 31.1.1946.
- 65 ”Selostus setelinvaihtoon liittyvistä toimenpiteistä”, Satakunnan Kansa 16.1.1946, ”Uusiakin seteleitä puolitehtaan!”, Karjalainen 6.1.1946, ”Meiltä ja muualta”, Uusi Aura 6.1.1946 ja ”Juttuja ja kuulumisia”, Turun Sanomat 3.1.1946.
- 66 ”Finansministern hotas till livet för sedeluybytet”, Dagens Nyheter 4.1.1946, ”Endast fyra påringningar med hot om mord för sedelbytet. Finlands finansminister tar det lungt”, Aftonbladet 4.1.1946, ”Musta pörssi uhkailee rahaministeriä”, Suomen Sosialidemokraatti 5.1.1946 ja ”Kiukkuisia puheluja valtiovarainministeri Törngrenille”, Ilkka 8.1.1946.
- 67 ”De nya sedlarna smaklösa visitkort. Konstkritikern förfasar seg över två månaders hastverk.” Nya Pressen 5.1.1946.
- 68 ”Uudet setelit epäonnistuneita graafiselta arvoltaan.” Uusi Suomi 6.1.1946.
- 69 ”Uusien setelien graafista ulkoasua arvostellaan ankarasti.” Aamulehti 8.1.1946. ”Uudet setelit”, Savo 8.1.1946, ”Uudet setelit ’täysin epäonnistuneet’”, Liitto 11.1.1946, ”Työpöydän takaa”, Lalli 9.1.1946, ”Tänään on sitten se viimeinen”, Turun Sanomat 31.12.1945 ja ”Pääkaupungista katsoen. Kirjava setelistömme.” Uusi Aura 8.1.1946.
- 70 ”Uudet setelit epäonnistuneita graafiselta arvoltaan.” Uusi Suomi 6.1.1946.
- 71 Valtiopäivät 1946. Liitteet V. Uusien setelityyppien valmistamista koskeva toivomusaloitte.
- 72 Valtiopäivät 1946. Asiakirjat. Neljäs ja viides osa II, Pankkivaliokunnanmietintö N:o 3 toimenpiteitä uusien setelityyppien valmistamiseksi koskevan toivomusaloitteen

johdosta. Setelityyppien uudistamisesta ks. Heinonen (2012) s. 68–97.

- 73 Valtioneuvoston päätös N:o 357 rahan ja arvopapereiden maasta viennistä sekä ulkomaan valuutan ja ulkomaanrahan määräraisten saatavien luovuttamisesta Suomen Pankille 25.10.1939, valtioneuvoston päätös N:o 140 rahan ja arvopapereiden maasta viennistä sekä ulkomaanvaluutan ja ulkomaanrahan määräraisten saatavien luovuttamisesta Suomen Pankille annetun valtioneuvoston päätöksen muuttamisesta 11.4.1940, valtioneuvoston päätös rahan ja arvopapereiden maasta viennistä sekä ulkomaan valuutan ja ulkomaanrahan määräraisten saatavien luovuttamisesta Suomen Pankille 31.10.1940 ja valtioneuvoston päätös N:o 444 rahan ja arvopapereiden maasta viennistä sekä ulkomaanvaluutan ja ulkomaanrahan määräraisten saatavien luovuttamisesta Suomen Pankille 12.6.1941.
- 74 Valtioneuvoston päätös N:o 1323 ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien vaihtamisesta 31.12.1945 ja valtiovarainministeriön päätös N:o 1324 ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien maahan tuonnista niiden vaihtamista varten 31.12.1945 sekä Ka, Haa: 1 valtiovarainministeriö, valtiovarainministeriön ohjeet ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien luovuttamisesta sekä talletusten ja arvopapereiden ilmoittamisesta ulkomailla.
- 75 KAM, valtiovarainministeriö, Fa: 25, Suomen Pankin kirje Hollannin keskuspankille 14.5.1947 ja valtiovarainministeriön kirje ulkoasiainministeriölle 24.5.1947 sekä Suomen Pankille 24.5.1947.
- 76 KAM, Fa: 25 valtiovarainministeriö, Suomen Pankin kirje valtiovarainministeriölle 10.12.1946.
- 77 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, päiväämätön muistio, ”Ruotsissa ”pimeitä” suomalaisia seteleitä. Vain laillista tietä sinne joutuneet rahat huomioidaan setelinvaihdossa”, Ilta-Sanomat 8.2.1946 ja ”Suomalaisten setelien luovutus Ruotsissa”, Uusi Suomi 15.2.1946.
- 78 KAM, valtiovarainministeriö Fa: 25, valtiovarainministeriön kirje ulkoasiainministeriölle 19.2.1947 koskien Ranskassa olevien Suomen Pankin setelien vaihtamista, Suomen Pankin kirje valtiovarainministeriölle 2.2.1948 ja valtiovarainministeriön kirje Suomen Pankille 21.2.1948 koskien vanhanmallisten setelien palauttamista omistajilleen.
- 79 KAM, valtiovarainministeriö Fa: 25, ulkoasiainministeriön kirje Suomen Pankille 7.5.1951 koskien Ruotsiin evakoitujen inkeriläisten luovuttamia rahoja, Suomen Pankin kirje valtiovarainministeriölle 10.5.1951 ja valtiovarainministeriön kirje Suomen Pankille 22.5.1951.

8. Liikkeessä olleen setelistön kehitys ennen setelinvaihtoa, vanhojen seteleiden palautuminen Suomen Pankkiin ja pakkolainojen jakauma

- 1 SPA, ”Kokemuksia setelinvaihdon teknisestä suorittamisesta”, osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.
- 2 ”Vanhat setelit ovat edelleen voimassa”, Helsingin Sanomat 4.1.1946, ”Vanhojakin seteleitä vastaanotettava”, Savo 4.1.1946 ja ”Seteleiden vaihtoon ei ole vielä kiirettä”, Liitto 8.1.1946.
- 3 SPA, Suomen Pankin kiertokirjeet liike- ja säästöpankeille, osuuskassoille sekä postisäästöpankin postisiirtoliikettä välittävälle toimipaikoille N:o 2 päivätty 8.2.1946 ja N:o 3 päivätty 15.2.1946 sekä Valtiovarainministeriön päätös viiden, kymmenen, kahdenkymmenen, viidenkymmenen ja sadan markan vanhanmallisten setelien kelpaavaisuus- ja vaihtoaikojen pidentämisestä 14.2.1946.
- 4 ”Vanhanmalliset pienet setelit kelpaavat maksuvälineiksi tämän kuun ajan”, Aamulehti 15.2.1946 ja ”Pikkusetelien kelpoisuusaikaa pidennetty”, Uusi Suomi 15.2.1946.
- 5 SPA, Suomen Pankin tiedote Suomen Tietotoimistolle 9.1.1946, KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, ministeri Törngrenin radiopuheen luonnos.
- 6 ”Valtiolle lainataan Hämeenlinnassa melko vilkkaasti setelien puolikkaita. Mitään ”hamstraussummia” ei kuitenkaan vielä ole tuotu rahalaitoksiin.” Hämeen Sanomat 12.1.1946.
- 7 SPA, Setelinvaihto. Kuvio 3 sisältää myös rahalaitosten ja valtion ym. laitosten hallussa olleiden seteleiden oikeiden puoliskojen palautumisen Suomen Pankkiin.
- 8 ”Hiljainen päivä pankeissa. Vaihtoseteleiden oikeita puoliskoja jätettiin eilen yllätyksellisen vähän.” Helsingin

Sanomat 11.1.1946, ”Valtiolle lainattavat setelit”, Satakunnan Kansa 19.1.1946 ja ”Setelit ja säästäjät”, Aamulehti 16.2.1946.

- 9 ”Tapausten kulku”, Talouselämä 25.1.1946, ”Lainaus alkaa”, Ilta-Sanomat 10.1.1946, ”Talletusten ilmoitusvelvollisuus ei kumoa tallettajien verohuojennuksia”, Helsingin Sanomat 14.1.1946, ”Pieni kysymys herra rahaministerille”, Ilta-Sanomat 21.1.1946 ja ”Kaikkien verovelvollisten huomioon!”, valtiovarainministeriön ilmoitus, Helsingin Sanomat 19.2.1946.
- 10 ”Oikeat rahamarkkinat pankeissa ja osuuskassoissa viime päivinä. Setelinpuolikkaita luovutetaan, seteleitä vaihdetaan ja pikkurahaakin tuodaan valtavia määriä”, Lalli 15.2.1946, ”Huomenna viimeinen tilaisuus vaihtaa ”lainapuolikkaat”, Hämeen Sanomat 15.2.1946, ”100 milj. mk enemmän setelien vasempia kuin oikeita puolikkaita tuotu tähän mennessä Suomen Pankin Porin konttoriin”, Satakunnan Kansa 15.2.1946, ”Uusien seteleitten arvo”, Helsingin Sanomat 12.2.1946, ”Vaihtakaa kaikki vanhanmalliset setelit ja setelien vasemmat puolikkaat ajoissa”, Kaleva 12.2.1946 ja ”Pankaa rahanne odottamaan”, Turun Sanomat 15.2.1946.
- 11 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, päiväämätön taulukko pakkolainoista jaoteltuna pankkiryhmittäin ja suuruusluokittain.
- 12 KAM ibid. ja SPA, ”Jälkipuhetta setelinvaihdosta”, jottokunnan jäsen Paavo Raittisen esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946.

9. Suomen Pankkiin saapuneet seteleiden vaihtoa koskeneet hakemukset

- 1 Tässä alaluvussa olevat esimerkit perustuvat Suomen Pankin arkistossa oleviin setelinvaihtoa koskeviin hakemuksiin ja kirjeisiin, joitakin erikseen mainittuja lähteitä lukuun ottamatta.
- 2 ”Setelinvaihtotouhu alkaa rauhoittua”, Lalli 4.1.1946.
- 3 SPA, Paavo Raittisen esitelmä ”Jälkipuhetta setelinvaihdosta” Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokoukses-

sa 7.4.1946 ja pöytäkirja Suomen Pankin haarakonttoreiden konttorikirjuriin ja konttoriapulaisten neuvottelukokouksen jatkokokouksesta 31.3.1946.

- 4 Valtion tilinpäätös liitteineen vuosilta 1947 ja 1948. Selvitykset valtion velasta vuosilta 1947 ja 1948. Ks. myös Reponen (1998) s. 86.

- 5 "Vanhentuneita 5000 markan seteleitä liikkeellä", Helsingin Sanomat 14.5.1948.
- 6 SPA, setelinvaihto.
- 7 KAH, 1 Finanssitoimikunnan arkisto, Suomen Vakuutusyhdistyksen Keskusliiton kirje valtiovarainministeriölle 21.1.1946 ja KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirja 12.2. ja 9.4.1946 sekä KAH, 1 Finanssitoimikunnan arkisto, kirje valtiovarainministeriölle 10.4.1946.
- 8 SPA, Suomen Pankin kirje Vakuutusyhdistykselle 16.2.1946.

10. Valtiolle pakkolainattujen setelinpuoliskojen vasta-arvon takaisinmaksu

- 1 "Puun ja kuoren välissä", Aamulehti 12.1.1946.
- 2 "Sedelutbytet", Hufvudstadsbladet 10.1.1946.
- 3 KAH 1 Finanssitoimikunnan arkisto, "Vaihtosetelien oikeiden puoliskojen takaisin maksaminen", Valtiovarainministeriön kirje finanssitoimikunnalle 14.2.1946 ja Valtiopäivät 1946. Eduskunnan kirjelmä sen johdosta, että Eduskunnan tietoon on saatettu Valtioneuvoston päätökset rahaolojen säännöstelemisestä, maksuajan lykkäyksestä, yleisestä maksuajan lykkäyksestä, viiden, kymmenen, kahdenkymmenen, viidenkymmenen ja sadan markan setelien vaihtamisesta sekä ulkomailla olevien Suomen Pankin setelien vaihtamisesta 26.2.1946.
- 4 KAH, 5 Finanssitoimikunnan pöytäkirja 15.2. ja 22.3.1946 ja Finanssitoimikunnan kirje valtiovarainministeriölle 27.3.1946. "Pakkolainaus aiheuttaa Lapissa vakavia häiriöitä jälleenrakennustyölle. Vähävaraiset asukkaat joutuvat luovuttamaan kipeästi tarvitsemistaan varoista puolet valtiolle." Pohjolan Työ 9.1.1946.
- 5 KAM, valtiovarainministeriö, Haa: 1, valtiovarainministeriön kiertokirje valtion verolautakunnalle N:o 1089 12.3.1946, "Uhkavaatimuksiin alistuminen merkitsee uutta inflaatiovyöryä. Osa pakkolainasta takaisin ilman anomusta", Törngrenin puhe, Helsingin Sanomat 4.5.1946 ja "Setelinvaihdon kohtuuttomuudet. Vastaus eduskuntakyselyyn", Helsingin Sanomat 22.5.1946. Ks. myös Valtiopäivät 1946. Ed. Hietasen y. m. kysymys, joka koskee setelien vaihdon yhteydessä vähäisistä käyttövaroista suoritettuja pidätyksiä, päivätty 17.4.1946, ja valtiovarainministerin 16.5.1946 päivätty vastaus.
- 6 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, Selvitys 30/4 1946 mennessä takaisinmaksetuista sijoituksista ja ratkaisemattomista anomuksista.
- 7 KAM, valtiovarainministeriö, rahaolojen säännöstelyasiat, setelinvaihtoaanomusten diaarit.
- 8 KAM, valtiovarainministeriö Ea: 8, Suomen Metallityöväen Liiton kirje valtiovarainministeriölle 2.9.1946 sekä Suomen Puutyöväenliiton kirjeet valtiovarainministeriölle 25.6.1946 ja 17.3.1947.
- 9 Valtioneuvoston päätös eräiden valtion tilille sijoitettujen määrien takaisinmaksamisesta, annettu 16.5.1946, "Uhkavaatimuksiin alistuminen merkitsee uutta inflaatiovyöryä. Osa pakkolainasta takaisin ilman anomusta", Törngrenin puhe, Helsingin Sanomat 4.5.1946, "Setelinvaihdon epäkohtia korjataan. Enintään 1250 mk:n pakkolainaa takaisin heinäkuun alusta", Helsingin Sanomat 17.5.1946 ja "Setelinpuolikkaiden takaisinmaksu. Enintään 1250 mk:n erät saadaan nostaa heinäkuun 1p:stä lähtien", Maakansa 17.5.1946.
- 10 Valtiopäivät 1946. Ed. Hietasen y. m. kysymys, joka koskee setelien vaihdon yhteydessä vähäisistä käyttövaroista suoritettuja pidätyksiä, päivätty 17.4.1946, ja valtiovarainministerin siihen 16.5.1946 päivätty vastaus.
- 11 Valtiopäivät 1946. Perustuslakivaliokunnan mietintö n:o 35 sen johdosta, että eduskunnan tietoon on saatettu valtioneuvoston päätös eräiden valtion tilille sijoitettujen määrien takaisin maksamisesta 21.6.1946.
- 12 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, valtion tilille sijoitettujen määrien takaisinmaksu 1/1 – 31/12 1946 välisenä aikana ja laskelma setelinvaihtolainan takaisinmaksupalkkioista.
- 13 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, päiväämätön P.M. ja sen liitteenä oleva taulukko: 1/1 1946 – 30/9 1947 välisenä aikana ratkaistut, valtion tilille sijoitettujen määrien takaisinmaksua koskevat hakemukset.
- 14 Ibid.
- 15 KAM, valtiovarainministeriö Haa: 1, laskelma setelinvaihtolainan takaisinmaksupalkkioista ja "Setelinvaihtolainan maksetaan takaisin tänä vuonna", Ilta-Sanomat 4.1.1949.
- 16 Valtioneuvoston päätös setelien vaihdon yhteydessä valtion tilille sijoitettujen varojen takaisinmaksamisesta, annettu 29.9.1949.
- 17 Valtion tilinpäätös liitteineen vuodelta 1950. Selvitys valtion velasta vuodelta 1950.
- 18 Ks. esimerkiksi Jerro (1974) s. 224.

- 19 Ks. esimerkiksi Grotius (1949) s. 305 ja Barendregt (1991) s. 126.
- 20 SPA, valtiovarainministeriön 10.10.1949 päivätty kirje maan liike- ja säästöpankeille sekä osuuskassoille.
- 21 SPA, Suomen Pankin johtokunnan kiertokirje N:o 85 Suomen Pankin konttoreille 1.11.1949.

11. Setelinleikkauksen vaikutukset ihmisten käyttäytymiseen

- 1 "Finska sedelhalveringen" får vittgående följder", Svenska Dagbladet 3.2.1946.
- 2 Shaikh–Srinivasan (2009) s. 27.
- 3 "Suomen Pankille", Helsingin Sanomat 12.11.1950.
- 4 "Huhupuheet 'setelinvaihdosta' aiheuttivat eilen tungosta postitoimipaikoissa Jyväskylässä ja sen ympäristössä", Keski-suomalainen 9.6.1946, "Huhu setelinvaihdosta pelästytty kaupungin", Uusi Suomi 9.6.1946, "Paniikkimielialaa Jyväskylässä ja osittain Lahdessakin. Syynä huhu suurten setelien leikkauttamisesta", Lahti 12.6.1946 ja "Yliherkkyttä", Helsingin Sanomat 12.6.1946.
- 5 "Jyrkän vastalauseen panevat maamme rahalaitokset hallituksen rahapolitiikkaa vastaan", Keski-suomalainen 8.6.1946 ja Valtiopäivät 1946. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi rahaolojen säännöstelemistä annetun lain muuttamisesta 1.6.1946 sekä "Kaikki talletukset ilmoitettava niiden menettämisen uhalla ennen tämän vuoden loppua", Uusi Suomi 2.6.1946.
- 6 Keski-suomalainen ibid. 9.6.1946.
- 7 Valtiopäivät 1946. Laki rahaolojen säännöstelemisestä annetun lain muuttamisesta. 12.7.1946.
- 8 "Huhut uudesta setelinvaihdosta perättömiä", Uusi Suomi 29.12.1946, "Pienet setelit suosittuja. Setelien vaihtoa on pelätty monella taholla", Helsingin Sanomat 31.12.1946 ja "Säästäminen voimistuu", Helsingin Sanomat 6.3.1947. Ks. myös Suomen Pankin vuosikirja 1946 s. 29. Uuden Suomen artikkelissa huhujen perättömyydestä viitattiin Suomen Pankin pääjohtajan Sakari Tuomiojan Suomen Tietotoimistolle antamaan lausuntoon. Joissakin julkaisuissa tämä setelinvaihdon perättömyydestä annettu lausunto on ajoitettu vuoden 1946 sijasta vuoden 1945 lopulle. Ks. esim. Reponen (1998) s. 67–68 ja Hjerpe (2003) s.25. Sen mukaan valtiovalta olisi vielä pari päivää ennen suunniteltua setelinvaihtoa kieltänyt sen. Tämä on kuitenkin vain yksi setelinleikkaukseen liittyvistä myyteistä.
- 9 "Setelinvaihtohuhut ovat kaikkea perää vailla" Uusi Suomi 9.12.1947, "Turhaa hälyä setelinvaihdosta ja devalvaatiosta", Uusi Suomi 20.12.1947, "Uuteen setelinvaihtoon hallituksella ei ole valtuuksia", Uusi Suomi 31.12.1947, "Liten ljusning för spararna", Hufvudstadsbladet 9.1.1948 ja "Valtion vekselvelka Suomen Pankissa lisäytyi viikossa 1,200 milj. mk", Helsingin Sanomat 8.1.1948.
- 10 "Taistelu markan puolesta", Helsingin Sanomat 4.1.1948, "Valtion vekselvelka Suomen Pankissa lisäytyi viikossa 1,200,0 milj. mk", Helsingin Sanomat 8.1.1948. Uudesta rahayksiköstä sotien aikana ja niiden jälkeen käydystä keskustelusta, ks. Heinonen (2012) s. 83–88 ja 108–109.
- 11 "Ei leikata", Helsingin Sanomat 2.1.1951.
- 12 "Ei setelinleikkausta", Helsingin Sanomat 2.9.1956.
- 13 "Setelien leikkaushuhu aiheutti paniikkia", Helsingin Sanomat 2.3.1957, "Man talar om", nimimerkki Enok Hangö 2.3.1957 ja "Setelinleikkausta ei tule vieläkään", Helsingin Sanomat 17.3.1957.
- 14 "Pankeissa ylipainetta. Eilen avattiin ennätysmäärä uusia indeksitilejä ja jo avatuille vietiin lisää rahaa. Seteleiden leikkausta ei ole suunniteltu", Helsingin Sanomat 17.9.1957.
- 15 "Devalvaatio", Helsingin Sanomat 17.9.1957.
- 16 "Hyvin leikkasi", Arijoutsin pakina, Helsingin Sanomat 15.10.1959. Ks. myös "Säästäväisyyden merkeissä", Arijoutsin pakina, Helsingin Sanomat 29.10.1964 ja "Meiltä ja muualta", Uusi Aura 3.1.1946.
- 17 "Budjettia puitiin pitkälle yöhön", Helsingin Sanomat 21.9.1962 ja "Rahan arvon säilyminen on psykologinen seikka", Helsingin Sanomat 29.10.1962.
- 18 "Ei leikattu eikä leikata" ja "Provokatorista huhujen levittämistä", Suomen Sosialidemokraatti 2.1.1967 ja "Huhujen levittäjät", Ilta-Sanomat 2.1.1967.
- 19 "Hallitus kumosi huhut setelien leikkauksesta – Budjetti viivästyy vielä", Uusi Suomi 19.10.1967, "Huhu setelinleikkauksesta levisi yli maan kuin tauti", Uusi Suomi 20.10.1967, "Suuret setelit ne multa pitkät vain saa", Uusi Suomi 20.10.1967, "Paniikartad bankrush, sedelklippningsrykte", Hufvudstadsbladet 20.10.1967, "Hysteerinen Helsinki – Mielelön seteleinleikkaushuhu", Suomenmaa

- 20.10.1967, "Suuret setelit kiusana – huhu iski kansaan hysterian tavoin", Turun Sanomat 20.10.1967, "Pankkeja avoinna myöhään setelinleikkauksen pelossa. Hysteria ty-rehtynyt jo melkein kokonaan", Turun Sanomat 21.10.1967 ja "Huhu setelien leikkaamisesta kiertää taas", Aamulehti 20.10.1967.
- 20 "On enemmistö ei luottamusta" ja "Suurten setelien yö", Kai de Puun pakina, Ilta-Sanomat 20.10.1967, "Setelinleikkaamishuhu sai aikaan hysterian", Helsingin Sanomat 20.10.1967, "Setelinleikkaus", Arijoutsin pakina, Helsingin Sanomat 22.10.1967 sekä lähetettyjä kirjoituksia otsikolla "Setelinleikkaus", Helsingin Sanomat 23.10.1967. Matti Almila käytti nimimerkkiä Kai de Puu. Ks. myös "Finsk "baksmälla" efter sedelpanik och vild köprush", Dagens Nyheter 21.10.1967 ja "Panikk i Finland p.g.a ryktene om "sedel-klippning", Aftenposten 21.10.1967.
- 21 "Setelivaihtovimman jälkipuinti alkoi", Helsingin Sanomat 21.10.1967.
- 22 "Koivisto setelihysteriasta 'tavallisen kansalaisen epäluottamuslause", Ilta-Sanomat 20.10.1967, "Oikeuskansleri: Setelien leikkaamista ei voida nyt suorittaa", Turun Sanomat 20.10.1967, "Huhu, joka on vain huhu", Suomenmaa, 20.10.1967, "Huhu setelien leikkaamisesta kiertää taas", Aamulehti 20.10.1967, "Huhu hellittää", Aamulehti 21.10.1967, "Mustamaalaus lopetettava", Aamulehti 22.10.1967, "Paasio: Ei puhettakaan setelinleikkauksesta", Suomen Sosialidemokraatti 20.10.1967, "Missä huhutehdas sijaitsee?", "Väitteitä", Simpan pakina, Suomen Sosialidemokraatti 21.10.1967, "Setelinleikkaajat", Eteenpäin 21.10.1967, "Ei savua ilman tulta", Uusi Suomi 21.10.1967 ja "Setelinleikkaushäly spontaani reaktio epävarmuuden tilasta", Vaasa 22.10.1967.
- 23 Helsingin Sanomat 22.10.1967.
- 24 "Taasko karhunpalvelus säästäjille?", Helsingin Sanomat 14.5.1973.
- 25 SPA, pankkivaltuusto 28.2.1984.
- 14 Suomen Pankin vuosikirja 1946 s. 29.
- 15 "Förestår ett sedelutbyte", Hufvudstadsbladet 2.9.1945 ja "Seteleiden vaihdon tuloksia", Talouselämä 22.3.1946.
- 16 Suomen Pankin vuosikertomukset 2001 s. 58, 2002 s. 56 ja 2012 s. 47.
- 17 Junnila (1946) s. 60.
- 18 SPA, konttorinjohtajien 6.–7.4.1946 pidetyn neuvottelukouksen pöytäkirja, pankinjohtaja Paavo Raittisen tilaisuudessa pitämä esitelmä ja SPA, Setelinvaihto.
- 19 Ks. esim. Aro (1951) s. 267, Hyvönen (1955) s. 334, Sinisalo (1957) s. 197 ja Tola (1967) s. 171.
- 20 KAM, valtiovarainministeriö, rahoalojen säännöstelyasiat, Ea: 9, Säästöpankkien laskut rahoalojen säännöstelemisestä aiheutuneista kustannuksista.
- 21 SPA, konttorinjohtajien 6.–7.4.1946 pidetyn neuvottelukouksen pöytäkirja.
- 22 Ks. Jääskeläinen (1967) ja "Kokemuksia setelinvaihdon teknillisestä suorittamisesta", osastopäällikkö Arvo Kajantien esitelmä Suomen Pankin konttorinjohtajien neuvottelukokouksessa 7.4.1946 ja "De store sedlers Bartholomæus-natt er fortsatt dikusjonsemne nr. 1 i Finland", Aftenposten 3.1.1946, iltapäivä.
- 23 "Setelien vaihdon viimeinen fiasko", Talouselämä 5.7.1946.

12. Suomen setelinvaihdon arvioiminen

- 1 Von Fieandt (1970) s. 188–196 ja Kivialho (1952) s. 12–13.
- 2 Junnila (1946) s. 48–64 ja Junnila (1980) s. 63.
- 3 Waris (1977) s. 53–56 ja Tuomioja s. 171–172.
- 4 Ks. yhtäältä esimerkiksi Aro (1951) s. 267, Hyvönen (1955) s. 333–334, Sinisalo (1957) s. 194–197, Kalliala (1958) s. 134–135, Tola (1967) s. 171–172, Lyytinen (1983) s. 249–251 ja Kuusterä (1995) s. 378–381 sekä toisaalta esimerkiksi Jermo (1974) s. 223–225, Hyvämäki (1977) s. 279–280, Pihkala (1988) s. 57, Haataja (1992), s. 182–185, Hjerpe (2003) s. 24–25, Heikkinen–Tiihonen (2009) s. 347–348 ja Suomi 1945 (2014) s. 112. Ks. myös Kuusterä–Tarkka (2012) s. 97–105 ja setelinleikkausta käsittelevä pro gradu -tutkielma, Reponen (1998).
- 5 Junnila (1946) s. 54–57 ja Suomen Pankin vuosikirja 1946 s. 29. Kuvio 7 ei sisällä helmikuun 1946 jälkeen vaihtamatta jätettyjä 5–100 markan seteleitä eikä vaihtoseteleiden valsempia puoliskoja, jotka eivät käyneet enää maksuvälleinä.
- 6 SPA, A. E. Tudeerin esitelmä Suomen rahan arvo, Suomen Pankin konttorinjohtajien kokous 15.12.1945, pöytäkirjan Liite 1.
- 7 "Setelinvaihto inflaation ehkäisijänä", Matti Leppo, Helsingin Sanomat 16.1.1946 ja "Setelien leimaaminen nykyoloissa miltei mahdoton toteuttaa", Helsingin Sanomat 4.5.1943, Waris (1977) s. 54 ja Virén (1988) s. 111–114.
- 8 Bank of Finland, Monthly Bulletin (1946) ja Grotius (1949 II) s. 305.
- 9 Gurley (1953) s. 98 ja 100 ja Dornbusch & Wolf (1991) s. 26.
- 10 "Setelien vaihto ja inflaatio", Talouselämä 4.1.1946.
- 11 Junnila (1946) s. 61.
- 12 "Setelinvaihdon tuottaman pakkolainan määrä arvioidaan n. 5 miljardiksi markaksi. Sillä voidaan maksaa viidennes Suomen Pankin myöntämistä lyhytaikaisista luotoista", Aamulehti 3.1.1946, "Seteleiden vaihdon tuloksia", Talouselämä 22.3.1946, "Kolme lakia eilen toisessa käsittelyssä. Setelinvaihtopäätös lähetettiin perustuslakivaliokuntaan", Helsingin Sanomat 19.1.1946 ja SPA, Setelitulasto 22.6.1946. Käsitystä, ettei suurta määrää seteleitä koskaan esitetty vaihdettavaksi, ks. esimerkiksi Bergroth (1972) s. 346.
- 13 "Törngren lämnar besked om sedelutbytten i radio i kväll. 'Alltjämt sekretess kring alla detaljer.'" Hufvudstadsbladet 31.12.1945, "Mycket 'svarta' sedlar i Sverige", Hufvudstadsbladet 9.2.1946 ja "Ruotsissa 'pimeitä' suomalaisia seteleitä. Vain laillista tietä sinne joutuneet rahat huomioidaan setelinvaihdossa." Ilta-Sanomat 8.2.1946. Myös ulkomaisessa lehdistössä nämä saksalaisten maasta poistuessaan viemät setelit esitettiin merkittävänä syynä setelinvaihtoon, ks. esim. "Seddelbytte i Finland", Tromsø 15.9.1945.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto (KAH) Helsinki, Finanssitoimikunnan arkisto
Kansallisarkisto (KAM) Mikkeli, Valtiovarainministeriön arkisto

Suomen Pankin arkisto (SPA) Setelinvaihto

Kirjallisuus, artikkelit ja opinnäytteet

Abildgren, Kim (2018) Danmarks Nationalbank 1818–2018. København.
Aro, Toivo (1951) Helsingin Suomalainen Säästöpankki 1901–1951. Helsinki.
Bank for International Settlements, Annual Reports 1944–1946. Basel.
Barendregt, Jaap (1991) Currency Reform in Europe: The Dutch Case (1945–1952). Teoksessa *Economic and Social History in the Netherlands, Volume II*. Amsterdam.
Bergroth, C.-M. (1972) *Glimtar från åren 1892–1972*. Helsingfors.
Borg, Erkki (1976) Suomessa käytetyt rahat. 2. uusittu painos. Helsinki.
Cagan, Phillip (1956) *The Monetary Dynamics of Hyperinflation*. Teoksessa *Studies in the Quantity Theory of Money*, edited by Milton Friedman. Chicago.
Christodoulaki, Olga (2015) *The Origins of Central Banking in Greece*. A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy. Lontoo.
Danmarks Nationalbank 1818–1993 (1993) *Udgivet som særnummer af NIF-NYT*. København.
Deutsche Bundesbank (1965) *Das Papiergeld im Deutschen Reich 1871–1948*. Frankfurt am Main.
Dornbusch, Rudiger – Wolf, Holger (1991) *Monetary Overhang and Reforms in the 1940s*. *Analise economica* setembro 1991.
Edwards, Paul L. (1922) *Operation and consequences of the Greek forced loan law*. *Trade Information Bulletin No 68 Eastern European and Levantine Division*, October 9 1922.
Eitrheim, Øyvind – Klovland, Jan Tore – Øksendal, Lars Fredrik

(2016) *A Monetary History of Norway, 1816–2016*. Cambridge.
Federal Reserve Bank of New York (1946a) *Currency Reform in the Netherlands*. *Monthly Review*, January 1946.
Federal Reserve Bank of New York (1946b) *Currency Reform in Eastern Europe*. *Monthly Review*, May 1946.
Fieandt, Rainer von (1945) *Valtiovarainministerin säästäväsyytäpäivän puhe*. *Talouselämä* nro 45, 9.11.1945.
Fieandt, Rainer von (1970) *Omaa tietään kulki vain*. Helsinki.
Grotius, Fritz (1949) *Die Europäischen Geldreformen nach dem zweiten Weltkrieg II*. *Weltwirtschaftliches Archiv* 1949 Heft 2.
Gurley, John G (1953) *Excess liquidity and European monetary reforms, 1944–1952*. *The American Economic Review* 63 s. 76–100.
Haataja, Lauri (1992) *Suuret ja pienet setelit*. Teoksessa *Suomi silloin kerran – Näin elettiin vuosina 1944–1956*, toimittaneet Kai Linnilä ja Meri Utrio. Tampere.
Hansen, Leo (1983) *Danmarks officielle pengesedler 1713–1983*. København.
Happonen, Sirke (2012) *Muumiopas*. Helsinki.
Heikkilä, Toivo (1991) *Paasikivi peräsimmä – Pääministerin sihteerin muistelmät 1944–1948*, kuudes painos. Tampere.
Heikkinen, Sakari – Tiihonen, Seppo (2009) *Kriisinselvittäjä. Valtiovarainministeriön historia 2*. Helsinki.
Heinonen, Antti (2012) *Viimeiset markat – Suomen markkamääräiset setelityypit 1945–2002*. Helsinki.
Heinonen, Antti (2016) *Sodan ja rauhan rahat – Suomen erikoisen setelihistoria 1917–1945*. Helsinki.
Hjerppe, Riitta (2003) *Kun setelit leikattiin*. Teoksessa *Eilispäivän Suomi*, toimittanut Mikko Laakso. Helsinki.

Hoffman, Kai (1985) *Taidepainimosta nykyaikaiseksi varmuuspainoksi*. Suomen Pankin setelipaino 1885–1985. Vantaa.
Hyvämäki, Lauri (1977) *Valtioneuvosto 2. maailmansodan jälkeen vuoteen 1957*. Teoksessa *Valtioneuvoston historia 1917–1966*. II. Helsinki.
Hyvönen, Valde (1955) *Suomen osuuskassajärjestö vv. 1903–1953*. Helsinki.
Iversen, Carl (1945) *Tanskan sodanaikaiset taloudelliset kysymykset*. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja IV/1945* s. 295–320.
Jastrzębski, Robert (2017) *Currency reforms in the Polish state after 1945*. *Legaleconomic issues, Studia Historiae Oeconomicae*. Poznan.
Jermo, Aake (1974) *Kun kansa eli kortilla – Reportaasi lähimenneisyydestä*. Helsinki.
Junnila, Tuure (1946) *Vuodenvaihteessa 1945/1946 toimeenpantu setelinvaihto*. Suomen Pankin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja. Sarja A: 6. Taloudellisia selvityksiä. Helsinki.
Junnila, Tuure (1980) *Toisinajatteleva Kekkonen tasavallassa*. Poliittikon ja pankkimiehen omakuva. Helsinki.
Jääskeläinen, Mauno (1967) *Suomen Pankin virkailijakunta 1811–1967*. Helsinki.
Kalliala, K. J. (1958) *Säästöpankkien Keskus-Osake-Pankki 1908–1958*. Helsinki.
Kertomukset Suomen Pankin hoidosta eri tilivuosina.
Keynes, John Maynard (1919) *The Economic Consequences of the Peace*. Lontoo.
Kivialho, Kaaperi (1945) *Setelien vaihto – mihin sillä pyritään ja miten se käytännössä toteutetaan*. *Talouselämä* nro 38, 21.9.1945.
Kivialho, K. (1952) *Suomen Pankin setelien valmistus*. Teoksessa *Suomen kotimaiset setelityypit 1809–1951*. Helsinki.
Klemann, Hein – Kudryashov, Sergei (2012) *Occupied Economies: An Economic History of Nazi Occupied Europe 1939–1945*. Lontoo.
Klopstock, Fred H. (1946) *Monetary Reform in Liberated Europe*. *The American Economic Review*, Vol. 36, No. 4 s. 578–595.
Koderová, Jitka (2018) *The currency separation from Austria*. Teoksessa *Tomšik, Vladimir et al. (2018) 100 years of the koruna: monetary policy – institutions – money*. Plzeň.
Kondonassis, A. J. (1977) *The Greek inflation and the Flight from the Drachma, 1940–1948*. *Economy and History*, 20:1, s. 41–49.
Kruskopf, Erik (1994) *Boken om Ham: tecknaren Signe Hammarsten-Jansson*. Helsingfors.
Kuusterä, Antti (1995) *Aate ja raha: säästöpankit suomalaisessa yhteiskunnassa 1822–1994*. Helsinki.

Kuusterä, Antti (2002) *Lähellä ihmistä – Osuuspankkitoiminta 100 vuotta*. Helsinki.
Kuusterä, Antti – Tarkka, Juha (2012) *Suomen Pankki 200 vuotta*. *Parlamentin pankki*. Osa II. Helsinki.
Lak, Martijn (2011) *BECAUSE WE NEED THEM... German-Dutch relations after the occupation: economic inevitability and political acceptance, 1945–1957*. Rotterdam.
Lie, Einar (1994) *Pengsanering og reguleringsökonomi*. *Historisk Tidsskrift* 73 s. 54–71.
Lyytinen, Eino (1983) *Työväen pankki*. STS ja sen edeltäjät 1909–1984. Helsinki.
Monetary Circulation of Russia. *Historical sketches I – From Ancient times to the present* (2010). Moscow.
Moravec, Jaroslav (2018) *Banknotes of the restored National Bank of Czechoslovakia*. Teoksessa *Tomšik, Vladimir et al. (2018) 100 years of the koruna: monetary policy – institutions – money*. Plzeň.
Munthe, Preben 1 (1991) *Pengsanering og stabilisering*. Teoksessa *Isachsen, Arne Jon (1991) Peng, Kredit og Valuta*. Oslo.
Norges Bank – *Beretning og regnskap for 1946* (1947). Oslo.
Nummivuori, Petri (2006) *Nuori konservatiivi: Tuure Junnilla ja hänen poliittinen toimintansa vuoteen 1956*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto.
Oesterreichische Nationalbank (2002) *Der Schilling 1924–2002*. Wien.
Paavonen, Tapani (1987) *Talouspolitiikka ja työmarkkinakehitys Suomessa toisen maailmansodan jälkeisellä jälleerakennuskaudella vuosina 1944–1950*. Turku.
Pajunen, Pentti (1946) *Valtiontalouden kehitys välirauhan jälkeen*. Taloudellisia selvityksiä 1946. Suomen Pankin taloudellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja. Sarja A:6. Helsinki.
Pasanen, Jorma (1968) *Rahakirja*. Helsinki.
Pihkala, Erkki (1988) *Setelinvaihto*. Teoksessa *Suomen historia 8*, toimittaneet Paula Avikainen ja Ilari Hetemäki. Espoo.
Rádóczy, Guyla – Tasnádi, Géza (1992) *Magyar Papírpénzek 1848–1992*. Budapest.
Reponen, Helena (1998) *Voi tuhannen tuhatta riihikuivaa... – Setelinleikkaus Suomessa vuodenvaihteessa 1945–1946*. *Taloushistorian pro gradu -tutkielma*, Jyväskylän yliopiston historian laitos.
Ridder V. A. de (1947) *The Belgian Monetary Reform*. *The Review of Economic Studies*, Vol 15, No. 2 s. 51–69.
Ridder V. A. de (1948) *The Belgian Monetary Reform: An Appraisal of the Results*. *The Review of Economic Studies*, Vol 16, No. 1 s. 25–40.
Sanoma Yhtymän toimintakertomus 1988.
Schermer, Jonas – White, Eugene N. (2016) *Introduction*. Teoksessa

Paying for Hitler's war: The Consequences of Nazi Hege-
mony for Europe. New York.

Schulman, Irja (1948) Moottoriajoneuvot joulukuun 31 päivänä
1947. Tilastokatsauksia 1948, 3–4.

Shaikh, Bazil – Srinivasan, Sandhya (2009) The paper & the
promise: a brief history of currency & banknotes in India.

Sinisalo, Uuno (1957) Tampereen Säästöpankki 1857–1957.
Tampere.

Skaare, Kolbjørn (1995) Norges Mynthistorie, Bind 1. Oslo.

Smith, Lawrence (1936) The Zloty, 1924–35. Journal of Political
Economy, Vol. 44, No. 2 s. 145–183.

Snider, Delbert A. (1948) French Monetary and Fiscal Policies
Since the Liberation. The American Economic Review, Vol.
38, No 3 s. 309–327.

Statistisk Sentralbyrå (1947) Statistisk-økonomisk oversikt over
året 1946. Oslo.

Suomen kulkuneuvot 1.12.1945 (1945).

Suomen Pankki (1952) Suomen kotimaiset setelityypit 1809–
1951. Helsinki.

Suomen Pankin vuosikirjat eri vuosilta.

Suomen tilastollinen vuosikirja eri vuosilta.

Suomi 1945 – Rauha, pelko, toivo (2014), toimittanut Pekka
Tuomikoski. Helsinki.

Suomi silloin kerran – Näin elettiin vuosina 1944–1956 (1992),
toimittaneet Kai Linnilä ja Meri Utrio. Helsinki.

Suviranta, Bruno (1945a) Tanskan finanssireformi I. Talouselä-
mä nro 35–36/1945 s. 621.

Suviranta, Bruno (1945b) Tanskan finanssireformi II. Talouselä-
mä nro 37/1945 s. 642, 644.

Talvio, Tuukka (1981) Suomen rahat. Ensimmäinen painos.
Helsinki.

Talvio, Tuukka (2003) Suomen rahat. Kolmas, laajennettu pai-
nos. Helsinki.

Toivonen, Onni (1950) Kymmenen vuotta kansanhuoltajana –
Muistelmia. Helsinki.

Tola, A. V. (1966) Kotkan Säästöpankki 1916–1966. Kotka.

Tomšik, Vladimir et al. (2018) 100 years of the koruna: monetary
policy – institutions – money. Plzeň.

Tuomioja, Erkki (2007) Sakari Tuomioja – Suomalainen sovit-
telija. Helsinki.

Valtiopäiväpöytäkirjat eri vuosilta.

Vanthoor, W. F. V. (1998) The Netherlands postwar monetary
reform, 1945–52. Financial History

Virén, Matti (1988) Voidaanko inflaatiolta katkaista siivet? Vuo-
den 1945 setelien leikkauksen opetuksia. Unitas 4/1988.

Waris, Klaus (1977) Markkakin on valuutta. Helsinki.

Wee, Herman van der – Verbreyt, Monique (2009) A Small
Nation in the Turmoil of the Second World War: Money,
Finance and Occupation (Belgium, its Enemies, its Friends,
1939–1945). Leuven.

Öörni, Minna (2013) Pula-ajan korttipeliä. Säännöstelyrikko-
mukset Turussa ja lähikunnissa 1939–1949. Suomen his-
torian pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto.

Lisäksi seuraavien sanoma- ja aikakauslehtien artikkelei-
hin on viitattu: Aamulehti, Adresseavisen, Aftenposten,
Aftonbladet, Arbeider-Avisen, Arbeiderbladet, Bergens
Tidende, Dagens Nyheter, Dagbladet, Dagningen, De-
mokraten, Eteenpäin, Etelä-Pohjanmaa, Etelä-Saimaa,
Expressen, Friheten, Göteborgs Handels och Sjöfarts-tid-
ning, Haldens Arbeiderblad, Hangö, Helsingin Sanomat,
Hufvudstadsbladet, Hämeen Kansa, Hämeen Sanomat,
Ilkka, Ilta-Sanomat, Kaiku, Kainuun Sanomat, Kaleva,
Kansan Lehti, Kansan Tahto, Karjala, Karjalainen, Kaup-
palehti, Keskisuomalainen, Laatokka, Lahti, Lalli, Liitto,
Maakansa, 1ste Mai, Morgenbladet, Morgontidningen,
Norges Handels- Sjøfartstidende, Nya Pressen, Pohjolan
Työ, Sarpsborgs Arbeiderblad, Satakunnan Kansa, Savo,
Savon Sanomat, Stavanger Aftenblad, Suomen Sosialide-
mokraatti, Suomenmaa, Svenska Dagbladet, Talouselämä,
Tromsø, Turun Sanomat, Työkansan Sanomat, Uusi Aika,
Uusi Aura, Uusi Suomi, Vaasa, Vapaa Sana, Vasabladet,
Verdens Gang ja Viikkosanomat.

Henkilöhakemisto

Albert I s. 25
Aleksanteri II s. 119
Alho, K. O. s. 75
Almila, Matti s. 250
Aura, Teuvo s. 67, 70, 74, 106
Blomstedt, Rafael s. 173, 174
Dornbusch, Rudiger s. 229
Enäjärvi, Jaakko s. 223
Fieandt, Rainer von s. 54, 65, 68, 71, 72, 73, 226, 234
Gurley, John G. s. 23, 229
Haakon VII s. 36
Hammarsten-Jansson, Signe s. 109, 112, 113, 114,
117, 119
Hartogsohn, Siegfried s. 35
Heikkilä, Toivo s. 165
Helander, Josef s. 74
Hurlin, Lauri O. af s. 64, 65
Holkeri, Harri s. 224
Iversen, Carl s. 67
Jansson, Tove s. 117
Junnila, Tuure s. 54, 56, 62, 63, 64, 71, 75, 127, 226
Kahma, Jaakko s. 68
Kajantie, Arvo s. 69, 74, 127, 233
Kajanto, livari s. 243
Karjalainen, Aarne s. 109, 112, 113, 114, 117, 118, 119
Karttunen, Osmo P. s. 222
Keynes, John Maynard s. 56
Kittilä, Urho s. 245
Kivialho, Kaaperi s. 54, 56, 57, 63, 65, 68, 69, 70, 72,
124, 226
Koivisto, Mauno s. 223, 228
Kuusterä, Antti s. 157
Leino, Yrjö s. 78
Leinonen, Esko s. 198
Leppo, Matti s. 54, 65, 228
Lönnrot, Elias s. 113
Marttila, Heikki s. 240
Mikkonen, Jyrki s. 243

Nuorteva, Väinö s. 238
Oksala, Arvi s. 80
Paasikivi, J. K. s. 64, 165, 242
Palo, Tauno s. 245
Petersen, Egmont H. s. 35
Pleven, René s. 29
Protopapadikis, Petros s. 17
Raittinen, Paavo s. 112, 114, 198, 242
Rangell, J. W. s. 57, 117
Reinikka, Tyko s. 59, 60, 61, 62, 78, 86, 114, 228
Rossi, Reino s. 223
Ryti, Risto s. 63
Saarinen, Eliel s. 114, 173
Saarnio, Yrjö s. 89
Schauman, Sigrid s. 173
Stadius s. 56
Stalin s. 126
Stavros, Georgios s. 20
Suomalainen, Kari s. 221, 224
Suviranta, Bruno s. 54, 55, 59, 65, 68, 70, 71, 205, 226,
228, 234
Takki, Toivo s. 12, 67, 74, 134, 137, 140, 141, 162, 209,
216, 220, 241, 242
Takki, Uuno s. 242
Tanner, Väinö s. 56, 58, 62, 114
Tauriala, Tauno s. 68
Tudeer, A. E. s. 54, 63, 70, 228
Tuomioja, Erkki s. 226
Tuomioja, Sakari s. 54, 63, 65, 70, 226, 249
Törngren, Ralf s. 12, 24, 64, 72, 74, 78, 79, 80, 81, 89,
98, 134, 135, 137, 140, 141, 164, 168, 172, 185, 207,
209, 228
Vennamo, Veikko s. 164, 209, 224
Virén, Matti s. 228
Waris, Klaus s. 223, 226, 228
Wigforss, Ernst s. 163
Wirkkala, Tapio s. 174
Wolf, Holger s. 229

